STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01239

YIDISHE GESHIKHTE

Heinrich Graetz

Permanent preservation of this book was made possible
by Jane & Sam Kazman
in honor of
their children, Rachel & Joshua Kazman

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol
of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from
a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights
in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain
or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.
If you hold an active copyright to this work – or if you know who does –
please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

דר. ה. גרעץ

יידישע געשיכטע

זעקסטער באַנד

פון גרוש שפּאַניען ביז דער משיח־בעוועגונג.

מיט אַ פאָררעדע וועגען גרעץ און זיין ביאָגראַפיע פון פ. לאַחאָוועד
דער היסטאָריקער אַלס קינסטלער און שרייבער פון יעקב פיכמאַן
גרעץ און זיין מאָנומענטאַל ווערק פון דר. יצחק שיפּער

פערלאַג ב. שימין, וואַרשא / פערקויף געז. „צענטראַל“ וואַרשא

PRINTED IN POLAND

Druk. Sikora i Mylner, Warszawa,
Nowolipki 6.

די מאַראַבען און זייער שפּאַבע

ערשטעס קאַפּיטעל

די מאַראַנען און זייער עפּאָכע

אין שפּאַניען פֿון מיטעל-אַלטער איז די בעפֿעלקערונג בעשטאַנען פֿון פֿערשידענע עלעמענטען. דאָ זענען זיך צונויפֿגעקומען דרײַ בעזונדערע רעליגיעס, דרײַ ראַסען, דרײַ קולטורען: קריסטען, מוסולמענער, יודען. אין פֿערלויף פֿון עטליכע דורות האָבען די דאָזיגע דרײַ פֿערשידענע פֿעלקער און ראַסען ווי עס איז זיך צוזאַמענגעלעבט, צוזאַמען געאַרבײַט און קולטורעל געווירקט אײַנע אויף די אַנדערע, אַזוי אַז פֿון אַלע מיטעלאַלטערישע מלוכות איז שפּאַניען געווען דער אײנציגער ליכטיגער פּונקט פֿון קולטור און טאָלעראַנץ. אָבער אָט איז געקומען דער פֿינסטע-רער קלעריקאַליזם, אין דעם שפּאַנישען המון ערוועקט זיך די אַמאָליגע חיה, די לײַדענשאַפֿטען פֿון פֿאָלק צושפּילען זיך און עס הויבט זיך אָן יענע בלוטיגע טראַגעדיע, וואָס האָט זיך אַזוי שלעכט געענדיגט סײַ פֿאַר יודען, סײַ פֿאַר גאַנץ שפּאַניען. אָנשטאָט קולטורעלער געמײַנזאַמער אַרבײַט הויבט זיך אָן אַ בעוועגונג, וואָס איהר לאָזונג איז געווען: אײן אײנציגע אמונה, אײן פֿאָלק און אײן הערשענדע קולטור אין גײַסט פֿון דער קירכע! אין אָנהויב שטרעבט דער קלעריקאַליזם נאָר צו בעשיצען די קריסטליכע עלעמענטען פֿון דער שעדליכער ווירקונג פֿון די איבעריגע נאַציאָנען, שפּעטער ווערט ער אויך אַגרעסיוו, הויבט אָן אַנפֿאַלען אויף דעם צד שכנגד און שטרעבט צו בעהערשען איהם און נאָך שפּעטער הויבט זיך אָן אין נאָמען פֿון קריסטענטום יענע בלוט-דורשטיגע שטרע-בונג צו הערשאַפֿט און מאַכט, וואָס האָט געבראַכט צו דער שרעק-ליכער טראַגעדיע פֿון די מאַראַנען, צו די פֿײַערן פֿון דער אינקוויזיציע און דעם גירוש פֿון יודען אויף דער גאַנצער פּירענעאישער האַלב-אינזעל.

דער שפּאַנישער קלעריקאַליזם האָט זיך גענומען צום אַלטען

מיטעל, וואס ס'האבען שוין געהאט אויסגעפרובט די קרייץ-טרעגער, אום מיט געוואלד צו פעראייניגען דאס אלטע פערעקשנ'טע יודישע פאלק מיט דער היילינער קירכע; טויט אדער שמד! — דאס איז געוועזען דער לאזונג פון די פאנאטישע קלעריקאלען, וואס האבען מיט'ן כח פון שווערד געוואלט בעהערשען די יודען און מוסולמענער. מיט די לעצטע האבען זיי געמוזט זיין אביסעל פארזיכטיג, ווייל זיי האבען מורא געהאט, אז אויב מען וועט צו פיעל אונטערדריקען די מוסולמענער, וועלען די לעצטע מאכען א שחיטה אויף די קריסטען, וואס וואוינען אין די מוסולמענישע לענדער. אבער מיט יודען האט מען נישט געהאט, וואס צו צערעמאניען זיך, און דער אלטער „להרוג ולאבד" האט דא געקענט פייערן זיין נצחון.

דער בעשעפער פון דער נייער בעוועגונג געגען יודען איז געוועזען דער פאנאטישער גייסטליכער, פערדינאנד מארטינעץ. א לײדענשאפטליכער פאנאטישער קאטוליק, וואס האט געטרוימט וועגען דעם, אז שפאניען זאל ווערען א פעראייניגטע גאנצע קאטולישע מלוכה, אבגערייניגט פון יודען, מוסולמענער און אפיקורסים, האט ער פון דער קירכען-טריבונע אנגעהויבען אויפהעצען דאס פאלק סיי געגען דער „פאלשער לעהרע" פון יודען, סיי געגען יודען אליין, וואס האבען פערכאפט אגרויסען פלאץ אין מלוכה-לעבען און זענען געווארען א געפעהרליכע קראפט. ער האט גוט געקאנט די פסיכאלאגיע פון המון, געוואוסט זיין שטימונג און ווען ער האט געפרייהדיגט צו האסען די יודען, טרייבען און בעליידיגען זיי, ברענען זייערע שוהלען און בכלל מאכען פאר זיי דאס לעבען אונערטרעגליך, האט ער גוט געוואוסט, אז זיינע ווערטער וועלן געפינען אויערן צווישען פאנאטישען פעבעל. זיין געפעהרליכע אגיטאציע האט מארטינעץ אנגעהויבען נאך פאר'ן קאסטילישען קעניג הענריך II. די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע אין סעווילא, איינער פון די גרעסטע צענטרען פאר די שפאנישע יודען, האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דער אגיטאציע און דער קעניג האט מארטינעץ'ען פערבאטען צו האלטען זיינע פייערדיגע העץ-רעדעס (1378). מיט עטליכע יאהר שפעטער איז די זעלבע יודען ווידער אויסגעקומען זיך צו בעקלאגען אויף דער געפעהרליכער אגיטאציע פון דעם פאנאטישען גייסטליכען, געגען וועלכען עס איז פערפיהרט געווארען א פראצעס. דעם געריכט האט מארטינעץ, וואס האט זיך געשטיצט אויף א געהיימער קלעריקאלישער ליגע, אבגעענטפערט, אז ער וועט אויך ווייטער

טער טאָן, ווי ער האָט ביז יעצט געטאָן, ווייל זיינע מעשים זענען נאָר געווענדט לטובת דער קירכע. דער קעניג יאָהאַן האָט געפיהרט אַ צוויי־זייטיגע שפּיעל: פון איין זייט האָט ער געלויבט די טעטיגקייט פון מאַר־טינעץ, און פון דער צווייטער זייט פערבאָטען איהם, אָנצופאַלען אויף יודען. דער אַרציבישאָף אין סעווילאַ, באַראָזאָ, האָט שוין געהאַנדעלט ערליכער: ער האָט אָפען געפאָדערט פון מאַרטינעץ'ן, אַז ער זאָל זיך אָבזאָגען פון זיין מאוסער אַגיטאַציע און ווען יענער האָט דאָס נישט געוואָלט טאָן, האָט באַראָזאָ איהם ענטזאָגט פון זיין שטעל.

באַלד אָבער איז פאַר מאַרטינעץ'ן און זיין געהיימער ליגאַ אָנגע־קומען אַ גוטע צייט. דער קעניג און דער אַרציבישאָף פון סעווילאַ זענען כמעט גלייכצייטיג געשטאָרבען און די אַפּוטרופּסות איבער דעם יונגען קרוין־פּרינץ העגריק III האָט איבערגענומען די קעניגין לעאָנאָראַ, אַ פרומע קאַטוילִיקין, ביי וועלכער מאַרטינעץ איז פריהער געווען דער הויז־גלח. דער ענטזאָגטער וויקאַרי האָט תיכף צוריק בעקומען אַלע זיינע רעכטען, אָנגעהויבען אַרבייטען פראַנק און פריי און צושיקט אַ צירקולאַר צו די גלחים פון דער סעווילִיער יעפּאַרכיע, אַז זיי זאָלען חרוב מאַכען די יודישע שוהלען ביז'ן גרונד. אין מאַרט 1391 האָט ער פאַר אַ גרויסען עולם אין מיטען גאַס געהאַלטען אַ פייערדיגע רעדע און פּשוט גערופען צו אַ פּאָגראָם אויף יודען, דהאַפּענדיג אַז יודען וועלען מוזען זיך שמד'ען, כדי צו ראַטעווען דאָס לעבען. דער אויפגערעגטער המון האָט זיך אַלאָז געטאָן אויף די יודען און עס האָט זיך שוין אָנ־געהויבען אַ שרעקליכע הריגה; דאָס מאָל האָבען זיך אָבער פאַר יודען אָנגענומען די בעאַמטע פון שטאָדט און דער פּאָגראָם איז איינגעשטילט געוואָרען. איינִיגע פון די הויפּט־שולדיגע זענען זאָגאַר בעשטראָפט גע־וואָרען; אָבער מאַרטינעץ אַליין האָט ווייטער געפיהרט זיין אַגיטאַציע און סוף כל סוף זיך דערשלאָגען צו זיין ציעל. אין דריי חדשים שפּע־טער האָט דער פּאָגראָם אין סעווילאַ זיך איבערגעחזר'ט מיט אַזאַ קראַפט, אַז אָבשטעלען איהם איז שוין געווען אונמעגליך. די קריסטען זענען אין איין פריהמאָרגען זיך צונויפגעלאָפען פון אַלע עקען שטאָדט צום יודישען קוואַרטאַל, איהם אונטערגעצונדען און אָנגעהויבען ראַבעווען און הרג'ענען. אַנ'ערך פון פיער טויזענד יודען זענען אין יענעם טאָג דער־הרג'עט געוואָרען. פיעל זענען אַריינגעפאַלען אין געפענגעניש און דערנאָך פער־קויפט געוואָרען צו די אַראַבער, די איבריגע האָבען איינגעווילִיגט צו שמד'ען זיך, כדי צו ראַטעווען דאָס לעבען. צווישען די לעצטע איז אויך געווען שמואל

אבארבאנעל, א געוועזענער הויכגעשטעלטער אין הויף ביי הענריך II; ביים שמד'ען זיך האט ער אנגענומען דעם נאמען יאהאן דע סעוויליא.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אויפגעפלאקערט אין זיין גאנצער קראפט, די ווילדע אינסטינקטען פון המון האבען ערוואכט און די שחיטה אין סעווילא איז געווען ווי א סיגנאל צו אנפאלען אויף יודען פון אלע זייטען. קוים זענען די אנפאלען שוין געווען אין גאנג, האט מען זיך שוין געדעכענט נישט בלויז מיט דער אידעע, אבצושמד'ען יודען מיט געוואלט — מען האט שוין געהרג'עט און געראבעוועט פשוט אוים האס און כדי צו פערחאפען דאס יודישע פערמעגען. עס האבען זיך אנגעהויבען שרעקליכע אנפאלען אויף די אונבעוואפענטע הילפלאזע יודען. אין קארדאווא האט מען א טייל יודען אויסגעהרג'עט און א טייל האבען לפנים זיך אבגעשמד'ט, כדי צו ראטעווען זיך פון טויט. אין טאלעדא האט מען די יודען געהרג'עט אויף די גאסען און אין די שוהלען. צווישען די מערטירער, וואס זענען געפאלען אויף קדוש השם, איז אויך געווען דער געלעהרטער יהודה בן אשר, א אור-אייניקעל פון דעם בעריהמטען רא"ש. אזעלכע שרעקליכע סצענעס זענען אויך פארגעקומען אין די איבעריגע שטעדט פון קאסטיליען; העכער 70 יודישע קהלות זענען מיט איין מאל חרוב געווארען, פיעל טויזענדער יודען זענען אויסגעהרג'עט געווארען און נאך גרעסער איז געווען די צאהל פון יענע יודען, וואס האבען נישט געהאט גענוג מוט בייצושטעהן דעם נסיון און מיט א וועהטאג אין הארצען געמוזט אנגעהמען די קאטוילישע רעליגיע.

אין גיכען האט די עפידעמיע פון די פאגראמען ארומגעחאפט אויך אראגאניען, וואוהין עס זענען צוליעב דעם ארויסגעשיקט געווארען ספעציעלע אגיטאטארען פון סעווילא. אין וואלענסיא האבען יודען גע-פרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, פערבאריקאדירט זיך אין זייער קווארטאל און דערהרג'עט פריהער עטליכע אנפאלער, אבער דאס האט נאך מעהר אויפגערייצט דעם המון און די פינפטויזענדיגע יודישע קהלה איז אינגאנצען חרוב געווארען. אין בארצעלאנא, דער יודישער הויפט-צענטער פון אראגאניען, האבען יודען זיך פערמאכט אין דער פעסטונג און זענען צוערשט געשטיצט געווארען דורך דער דארטיגער אדמיניסטראטיווער מאכט. דער אויפגערייצטער קאטוילישער המון האט אבער בעלאגערט די פעסטונג, זי איינגענומען און אונטערגעצונדען. דערוועהענדיג, אז קיין רעטונג איז נישטא, האבען א טייל יודען זיך לע-בעדיגערהייד דערשטאכען מיט מעסערס אדער זיך אראבגעווארפען פון

די פּעסטונג=טורעמס און דערהרג׳עט געוואָרען; אַנדערע האָבען אין פערצווייפלונג זיך געוואָרפען אויף די שונאים און זענען אונטערגעקומען אין קאַמפּף; די איבעריגע האָבען פערראַטען זייער אמונה און נאָר גאָר אַ קליינע צאָהל האָט זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפען. די בלוט=דורשטיגע פּאָגראָם=מאַכערס האָבען זיך נישט אָבגעשטעלט, זיי זענען געגאַנגען ווייטער ביז צום אינזעל מאַיאָרקאַ; דאָ האָבען זיי אַכזריות׳דיג געהרג׳עט יודען, געראַבעוועט זייער גוטס, חרוב געמאַכט זייערע הייזער און זאָגאַר זיך נוקם געווען אָן יענע גוטע קריסטען, וואָס האָבען ביי זיך בעהאַלטען די געררודפ׳טע און געפּלאָגטע.

אין פערלויף פון דריי מאָנאַטען, פון יוני ביז אויגוסט 1391, האָבען די שפּאַנישע יודען איבערגעלעבט אַזעלכע שרעקליכע צרות, ווי זייערע עלטערען האָבען געהאַט אויסצושטעהן מיט דריי הונדערט יאָהר צוריק אין דייטשלאַנד בעת דעם קרייץ=צוג. נאָר מ׳מוז זאָגען, אַז די שפּאַנישע יודען זענען שוין ניט געווען אַזוי פעהיג אויף קדוש=השם, ווי זייערע עלטערן. אין דייטשלאַנד האָבען כמעט אַלע יודען מקריב געווען זייער לעבען און נאָר אַ קליינע צאָהל האָט לפנים אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אין שפּאַניען איז שוין די צאָהל פון די, וואָס האָבען זיך געלאָזען שמד׳ען געווען פיעל גרעסער און דערגרייכט עטליכע צעהנדליג טויזענד. די שפּאַנישע יודען זענען מעהרסטענטייל געווען קולטורעל און רייך, ביי זיי איז דער אינסטינקט פון לעבען שוין געווען שטאַרקער, ווי ביי זייערע אָרימע דערשלאָגענע ברידער אין דייטשלאַנד, פאַר וועלכע דאָס לעבען איז געווען נישט מעהר, ווי אַ אָבקומעניש, און ווען דער חלף איז געלעגען אויפ׳ן האַלז, ווען זיי האָט געדראָהט דער באַלדיגער טויט, האָבען זיי איינגעשטימט אָנצונעהמען לפנים דאָס קריסטליכע גלויבען, כדי ביי אַ גוטער געלעגענהייט באַלד זיך אומצוקעהרען צו דער אמונה פון זייערע אָבות. אַ טייל פון זיי האָבען טאַקי אַזוי געטאָן און ווי נאָר עס איז אַריבער די געפאַהר, האָבען זיי פערלאָזען שפּאַניען און זענען אַוועק אין אַנדערע לענדער; אָבער פיעל האָבען קיין מוט נישט געהאַט אָבצוזאָגען זיך פון זייער לעבען און פערמעגען אין דעם לאַנד, וואו זיי זענען ערצויגען און אויפגעוואַקסען געוואָרען, און זיי האָבען אָפיציעל ווייטער געהייסען קריסטען, בלייבענדיג געהיים געטרייע יודען. אַזוי ערנאָך איז ענטשטאַנען דאָס מאַראַנענטום, יענע אונגעהערטע לאַגע פון מענשען, וואָס האָבען געמוזט לפנים ערפילען אַלע קריסטליכע מנהגים און געזעצען און אין דער

שטיל, מיט מסירת נפש, ערפילען די דינים פון דער יודישער רעליגיאָן און אפהיטען זייער בונד מיט די איבעריגע ברידער. עס איז ענטשטאַנען א בעזונדער קלאַס פון אנוסים און דאָס האָט געבראַכט צו שרעקליכע פאָלגען סיי פאַר די אנוסים אליין, סיי פאַר די יודען, וואָס זענען נאָך אפיציעל געבליבען ביי זייער אמונה.

צו דער חרפה פון יודענטום האָבען אין יענער שווערער צייט זיך געפונען יודען, וואָס האָבען פריהער זיך געטויפט צוליעב געוואַלט, נאָר דערנאָך זענען זיי געוואָרען שוין באמת געטרייע קריסטען און זאָגאַר שונאים פון זייערע אייגענע ברידער, ווענען וועלכע זיי האָבען פער־שפרייט רכילות און בלבולים. אָט די נייע קריסטען האָבען דורך זייער פעררעטט פיעל צרות אָנגעטאָן די געפלאָגטע יודען. דער געפעהרליכסטער צווישען די יודישע פעררעטער און מוסרים איז געווען דער געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי פון בורגאָס, וואָס האָט ביי'ם שמד'ען זיך אָנגענומען דעם נאָמען פּאַאול דע סאַנטאַ מאַריאַ (געבוירען אין 1351-52, געשטאָרבען אין 1435). ער האָט גוט געקאָנט די ביבעל און דעם תלמוד און זיך גערעכענט פאַר איינעם פון די זיילען פון יודענטום. ער איז אָבער דערצו געווען זעהר פּראַקטיש און האָט געהאַלטען, אַז וויכטיגער פון אַלץ אין דער וועלט איז מאַכען זיך אַ קאַריערע און לעבען אַ גוטען טאָג. זענענדיג אַ מענש מיט אַ אונגעוועהנליכער אייגענליעבע און אַ הייסען טעמפּעראַמענט, איז איהם דער בית־המדרש באַלד צו ענג געוואָרען און ער האָט זיך געריסען צו דער גרויסער וועלט. ער האָט זיך ערוואָרבען אַ גרויסאַרטיגען געשפּאַן מיט פיעל בעדינטע און אָנגעהויבען טרוימען וועגען „גרויסקייט", ד. ה. וועגען אַריינדרינגען אין הויף און דאָרט בעקומען אַ שטעל. די שרעקליכע געשעהענישען פון 1391 האָבען איהם איבערצייגט, אַז אַלס יוד וועט ער דאָס ניט דערגרייכען, און ער בעשליסט זיך צו 40 יאָהר, זיין אמונה צו טוישען, וואָס ס'האָבען איהם באַלד נאָכגעטאָן זיין ברודער און זיינע פיער זיהן.

כדי צו דערגרייכען אַ הויכע שטעלע אין הויף איז אין יענער צייט געווען נאָר איין וועג: אַריינטרעטען אין שטאַנד פון די גייסטליכע, און שלמה הלוי האָט דאָס געטאָן. ער איז אַוועק קיין פּאַריז, אַריינגעטרעטען אין אוניווערזיטעט און זיך גענומען צו דער קריסטליכער טעאָלאָגיע. אַ דאַנק זיינע קענטנישען אין העברעאיש האָט ער געשווינד דערגרייכט זיין ציעל און באַלד בעקומען דעם טיטול גלח. פון דאַמאָלס אָן האָט ער אָנגעהויבען שטייגען אַלץ העכער, און לויט דער רעקאָמענדאַציע פון

קארדינאל דע-לונא, וואס איז אין יאהר 1394 אויסגעקליבען געוואָרען אלס פּויפּסט אונטערן נאָמען בענעדיקט דער 13-טער, האָט פּאאול פון בורגאס בעקומען א אריינטריט אין קעניגליכען הויף און שטארק נושא חן געוועזען ביי הענריך III. פּאאול האָט אָנגעהויבען מיט היץ צו אַגיטירען געגען דער „פאלשער" יודישער רעליגיע און געפּרובט שריפטליך און מונדליך איבערערען פיעל פון די אָנגעזעהענע יודען, זיי זאָלען איבערגעהן צום קריסטענטום. ער האָט זיך געווענדעט צום לייב-דאָקטאָר פון קעניגליכען הויף מאיר אלגוואדעץ און נאָך פיעל אנדערע יודישע געלעהרטע מיט א בריעף און זיך געסטארעט זיי צו איבערצייגען, אז זיי זאָלען פערלאָזען די אמונה פון זייערע עלטערן; די יודישע געלעהרטע האָבען איהם נישט געשוויגען און איהם אָבגעענטפערט אין א שארפער פּאלעמיק. איינעם פון די שענסטע תשובות דעם רענעגאט פּאאול האָט געגעבען דער יודישער דאָקטאָר יהושע לאָרקי, נאָר שפּעטער האָט זיך זיך מתקנא געווען אָן דעם פערדעטער, וואָס האָט געמאכט אזא גוטע קאריערע" און אליין אויך אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אויך דער פילאָזאָפישער דענקער חסדאי קרשקש איז ארויסגעטרעטען אלס דרייסטער קעמפּפער פאר דער אמונה פון זיינע עלטערן; ער האָט פערפאסט א פילאָזאָפישע אָבהאנדלונג וועגען קריסטענטום און קריטיקירט די קריסטליכע דאָגמאטען מיט א שטארקער ליידענשאפט, זיך נאָרנישט רעכנענדיג מיט דעם פייער, וואָס זיין ווערק קאָן ארויסרופען צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

א שארפזיניגע סאטירע אויף דער טעמא האָט אָנגעשריבען איינער פון די אנוסים, וואָס האָט זיך צוריק אומגעקעהרט צום יודענטום, פּראָפיאט דוראן, א בעוואוסטער דענקער, דאָקטאָר, אסטראָנאָם און שפּראך-קענער, וואָס האָט זיך גערופען מיט זיין יודישען נאָמען יצחק בן משה הלוי און האָט אין די בלוטיגע טעג פון 1391 געמוזט לפנים אָנגענומען די קריסטליכע רעליגיע. מיט איהם צוזאמען האָט זיך אָבגעשמד'ט זיין חבר דוד באָנגאָזן, און ווי נאָר עס איז אריבער די ערשטע געפאהר, האָבען זיי ביידע בעשלאָסען, אוועקצופאָהרען קיין פּאלעסטינא און דאָרט זיך אומקעהרען צום יודענטום. זיי האָבען פריהער איינגעאָרדענט זייערע געשעפטען און דערנאָך איז דוראן אוועק אין איינער פון די פּאָרט-שטעדט אין פראנקרייך, וואו ער האָט אָבגעווארט זיין חבר. נאָר ווי גרויס איז געווען זיין ערשטוינונג, ווען ער האָט פון זיין חבר א בריעף בעקומען, אין וועלכען ער איז איהם מודיע, אז אונטער'ן

איינפלוס פון משומד פּאַול פון בורגאָס האָט ער בעשלאָסען, צו בלייבען בײַ׳ם קריסטענטום און ער בעט דוראַנ׳ען, אַז ער זאָל אויך דאָס זעלבע טאָן. דוראַן האָט דאַן אָבגעענטפערט זיין חבר מיט אַ ווערק, וואָס האָט צו זיך במעט קיין גלייכען נישט אין דער יודישער ליטעראַטור, לויט זיין איראָניע און גיפטיגער סאַטירע. דאָס ווערק איז געשריבען אין אַזאַ טאָן, גלייך ווי דער מחבר עצה׳ט זיינע לעזער, אַז זיי זאָלען בײַ׳ם קריסטענטום בלייבען און איז אין אַלץ מסכים מיט די פרעדיגער פון שמד. „אל תהי כאבותיך" (זיי נישט, ווי דיינע עלטערן) הייסט דאָס ווערק און מיט די ווערטער ווענדעט זיך דער מחבר יעדעס מאָל צו זיינע לעזער און סטאַרעט זיך כלומר׳שט זיי צו איבערצייגען, אַז זייערע עלטערן זענען געווען פערנאַרישט, אין אַ פאַלשען וועג געגאַנגען און די קינדער דאַרפען שוין קליגער זיין און פערשטעהן די גרויסקייט פון קריסטענטום. אין דעם טאָן איז אויסגעהאַלטען דאָס גאַנצע ווערק און אונטער די ווערטער „אל תהי כאבותיך" איז בעהאַלטען אַזאַ איידעלע פערמאַסקירטע סאַטירע, אַז די קריסטען האָבען צוערשט נישט ווי געהעריג פערשטאַנען די שאַרפע איראָניע און געמיינט, אַז דוראַן פערטיידיגט באמת דאָס קריסטענטום. ערשט שפּעטער, ווען זיי האָבען זיך געכאַפּט, און וואָס דאָ געהט, האָבען זיי דאָס ווערק פערברענט. „נישט זיי — ווערט דאָרט שאַרפזיניג געזאָגט, — ווי דיינע עלטערן, וואָס האָבען פּשוט געגלויבט אין אחדות האלהים און גאָרנישט פערשטאַנען, אַז גאָט איז פילאָזאָפיש; וואָס האָבען פאַלש אויסגעטייטשט די ווערטער „שמע ישראל, ה׳ אחד", פערשטעהענדיג דאָס אין געוועהנליכען זין ... נאָר גלויב בעסער, אַז גאָט איז אַיין און איינציג אין דריי־איינינג, גלויב, אַז דריי איז געגליכען צו איינס און איינס צו דריי — אַ היילינגער אמת, וואָס מען קאָן איהם נישט בעגרייפען מיט׳ן אויער און אַרויסרעדען מיט׳ן מויל. זיי נישט, ווי דיינע עלטערן, וואָס האָבען געגלויבט, אַז די טבע פון גאָט קאָן זיך נישט ענדערן אין קיין שום פאָרם, און אַז גאָט איז אָהן אַ געשטאַלט און אָהן אַ מאָס, נאָר גלויב בעסער, אַז" ... און אַזוי ווײַ־טער אין דעם זעלבען טאָן, אונטער וועלכען עס איז בעהאַלטען אַ שאַרפע, בייזע קריטיק פון דער קריסטליכער אמונה. — דוראַן האָט אויך אָנגע־שריבען אַ פּאָפּולערען פירוש צום „מורה נבוכים" און צום אבן־עזרא, אַ גראַמאַטיק, ווי אויך אַ היסטאָרישע חראָניק וועגען די מיטעלאַלטערישע רדיפות אויף יודען (זכרון השמד), וועלכע איז, צום בעדויערן, נישט פערבליבען.

נאָך די בלוטיגע געשעהענישען פון 1391 איז פאַר יודען געקומען אויף א קליינע צייט א פערהעלטניסמעסיגע בערוהיגונג. דער קעניג העגריך דער דריטער, וועלכער איז מינדיג געוואָרען, האָט בעשטראָפט דעם הויפּט-שולדיגען פון די פּאָגראָמען מארטינעץ מיט תפיסה אין מאָנאסטיר, נאָר אין גיכען האָט ער איהם געמוזט בעפרייען, ווייל די מאסע האָט איהם פערגעטערט און געהאַלטען פאַר א קדוש. העגריך דער דריטער האָט אַרויסגעגעבען א בעפעהל, שטרענג צו בעשטראָפען יעדען, וואָס וועט אָנפאַלען אויפ'ן לעבען און פערמעגען פון יודען, און כל זמן העגריך האָט געלעבט האָט די אַגיטאַציע פון די יודישע שונאים געמוזט געפיהרט ווערען אין בעגרענעצטע ראַהמען, נאָר מיט'ן טויט פון דעם קעניג (1407), ווען אָנשטאָט זיין יונגען טראָן-פערטרעטער, יאָהאַן דער צווייטער, האָט רעגירט מיט דער מלוכה א רעגענט, האָט די רעליגיעזע אגיטאַציע געגען יודען אָנגענומען א שאַרפען כאַראַקטער. מיט דער ערציהונג פון יונגען קעניג האָט זיך פערנומען פּאַאול פון בורגאָס, דאַמאָלס שוין א בישאָף, און דער דאָזיגער רענעגאַט, וואָס האָט זיך אַרומגעטראָגען מיט דער אידעע אָבצוטויפען אַלע שפּאַנישע יודען, האָט יעצט געקאָנט פריי פיהרען זיין שענדליכע טעטיגקייט. פריהער פון אַלץ האָט ער זיך בעמיהט אָבצוזוימען פון פּלאַץ דעם קאַסטילישען הויפּט-ראַבינער ר' מאיר אַלגואַדעץ, וואָס האָט געהאַט א שטעל אין קעניגליכען הויף און וואָס איז געווען שטאַרק פערהאַסט פון דעם משומד פּאַאול. צוליעב א בלבול אויף די יודען אין סעגאָוויען, אַז זיי האָבען געשענדעט די קירכען-האָסטיע, האָט מען אַרעסטירט דעם רב אַלגואַדעץ און איהם געפייניגט דורך שרעקליכע ענוים האָט מען ביי איהם אַרויסבעקומען א געצוואונגענע הודאָה, אַז ער, אַלס לייב-אַרצט, איז שולדיג אין פאַרצייטיגען טויט פון קעניג העגריך און אויפ'ן גרונד פון די ווערטער האָט מען איהם פער'משפט צו א מערדערליכען טויט. אַזא סוף האָבען אויך געהאַט די בעשולדיגטע יודען אין סעגאָוויען און א דאָרטיגע שוהל איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין א קירכע.

ווען מען איז פטור געוואָרען פון ר' מאיר אַלגואַדעץ און אין הויף איז שוין נישט געבליבען מעהר קיינער, וואָס זאָל זיך אָננעהמען פאַר יודען, האָט די יודענפיינדליכע פּאַרטיי בעקומען פליגעל. מען האָט, ערשטענס איבערצייגט דעם הויף, אַז יודען זענען זעהר שעדליך אין דער היגזיכט, וואָס זיי רעדען אָב פון יודענטום יענע יודען, וואָס האָבען שוין איינמאָל זיך אָבגעשמד'ט, און דעריבער דאַרף מען נעגען

די יודען אָנגעהמען די אַלטע מיטלען. אין 1412 איז פערעפענטליכט געוואָרען אַ קעניגליכער עדיקט, לויט וועלכען יודען האָבען פערלוירען זייערע בירגערליכע רעכטען. יודען איז ערלויבט געוואָרען צו וואוינען נאָר אין בעזונדערע יודישע קווארטאַלען; זיי איז פערבאָטען געוואָרען אריבערצוציהען זיך פון איין שטאָדט אין דער צווייטער, בעשעפטיגען זיך מיט פרייע פראָפעסיעס און מעדיצין, האַנדלען מיט קריסטען און האַלטען קריסטען אַלס בעדינטע ביי זיך. די יודישע געמיינדע האָט פערלוירען דאָס רעכט צו האָבען אַ אייגענעם געריכט. יעדער יוד האָט געמוזט טראָגען אַ ספעציעלען בגד, אַ לאַנגען, פון דיקען טוך, און אויך אַ ספעציעלען „יודישען צייכען" אויף דער הוט. אויך איז יודען פערבאָטען געוואָרען צו טראָגען דעם שפּאַנישען טיטול „דאָן", האַלטען געווער און זאָגאַר ראַזירען די באָרד. אַ יוד, וואָס וויל עמיגרירען פון קאַסטיליען אין אַ אַנדער לאַנד ווערט בעשטראָפט דורך קאָנפיסקאַציע פון זיין פערמעגען און ער אַליין ווערט אַ לייב-אייגענער פון קעניג. דורך די דאָזיגע אכזריות׳דיגע מיטלען האָט מען געוואָלט ברעכען דעם יודישען שטאָלץ און ענדליך זיי צווינגען אריבערצוגעהן צום קריסטענטום. פאַר די יודען, וואָס זענען נישט געווען פעסט אין זייער אמונה אָדער וואָס האָבען נישט געקאָנט אריבערטראָגען אַזאַ רעכטלאָזע לאַגע, זענען די דאָזיגע מיטלען ווירקליך געווען אַ גרויסע סכנה.

אָבער דערמיט האָט מען זיך נאָך נישט בעגנוגענט און יודען האָט מען געשלעפּט מיט געוואַלט אין די קירכען און זיי געדראָהט מיט טויט. אין שפּאַניען האָט צו יענער צייט געאַרבייט דער צווייטער מאַרטינעץ, דער נייער צורר ישראל ווינצענט פערער. דער דאָזיגער בייזער מאָנאַך, וואָס איז געווען אַרומגערינגעלט מיט אַ סוויטע פון פאַנאַטישע אָנהענגער, האָט געוואַנדערט איבער שפּאַניען, פראַנקרייך און איטאַליען און געפּרעדיגט וועגען תשובה טאָן און וועגען האַס צו די אונגלויביגע, די יודען און מוסולמענער. עס איז אַ סברא, אַז אונטער דער השפּעה פון׳ם דאָזיגען פאַנאַטישען מאָנאַך האָט פּאַפּסט פון בורגאָס אייגנעשטימט זיך אָבצושמד׳ען, נאָר יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז פּאַול איז געווען זעהר בעפריינדעט מיט פערער׳ן און ענערגיש געשטיצט זיין טעטיגקייט. אַ דאַנק זייער ווירקונג איז אַרוים דער עדיקט פון 1412 און זיי האָבען דאָס אויך אָרגאַניזירט די מיסיאָנערישע אַגיטאַציע איבער גאַנץ שפּאַניען. אַרומגערינגעלט דורך אַ המון פון מאָנאַכען איז פערער געגאַנגען פון שטאָדט צו שטאָדט, מיט אַ קרייץ אין

דער האַנד זיך אַרײַנגעריסען אין די יודישע שוהלען און מיט אַ הילכיגער שטים געפֿאָדערט פֿון יודען, אַז זײ זאָלען אָננעהמען דאָס קריסטענטום. די לײדענשאַפֿטליכע געשרײען פֿון די פֿאַנאַטישע מאָנאַכען האָבען אַרױפֿגעװאָרפֿען אַ פּחד אױף אַלע. דאָס איז שױן געװען ניט קײן פּשוטע אַגיטאַציע, נאָר אַ מין װאַקכאַנאַליע. יודען זענען פֿאַרציטערט געװאָרען, זײ האָבען זיך דערמאָהנט אָן די ערשט־איבערגעלעבטע שרעקליכע טעג אין סעװילאַ, זײ האָבען דערזעהען פֿאַר זיך אומעטום אױפֿגערײצטע מענגעס קריסטען, װאָס שטעהען אָנגעגרײט און װאַרטען נאָר אױף אַ סיגנאַל, אָנצוהױבען אַ נײַע שחיטה, און אין פֿיעל שטעדט האָבען יודען מאַסענװײז אָנגענומען די קריסטליכע רעליגיע און די אנוסים האָבען זיך מתורה געװען און צוגעזאָגט צו װערן גוטע קאַטױליקען. פֿאַר יענער צײַט האָבען פֿון נױט זיך אָבגעשמד'ט העכער 10 טױזענד יודען און דערמיט זיך געראַטעװעט פֿון פּאָגראָמען, שחיטות און ענוים. נאָר דער יודישער שריפֿטשטעלער פֿון יענער צײַט שלמה אַלעמי װײַזט אָן, אַז אױסער די שרעקליכע צװאַנגס־מיטלען איז אין דעם מאַסען־שמד געװען שולדיג אױך די אַלגעמײנע דעמאָראַליזאַציע. אין זײַן „אגרת המוסר“ זאָגט אַלעמי, אַז אַ דאַנק דעם טרוקענעם פֿאָרמאַליזם פֿון די רבנים פֿון אײן זײַט, און די פֿילאָזאָפֿישע חקירות פֿון דער צװײטער זײַט איז פֿיעל אָבגעשװאַכט געװאָרען דאָס פּשוטע רעליגיעזע געפֿיהל; די מאָראַלישע זיטען פֿון יודען זענען שטאַרק געפֿאַלען, די נאַציאָנאַלע אחדות איז אָבגעשװאַכט געװאָרען; די יודישע עשירים האָבען זיך אָנגעהױבען שטופּען צו דער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע, כאָטש יענע שטױסט זײ אָב פֿון זיך, עס האָט זיך ענטװיקעלט צװישען יודען דער חשק צו אַ גוט הרחבה'דיג לעבען, דעריבער איז אַזױ שװער געװען אַריבערצוטראָגען די פּלוצלונגע בעגרענצונגען און רדיפֿות און דערפֿון האָט זיך גענומען דער מאַסען־שמד.

דאָס זעלבע װאָס אין קאַסטיליען איז אױך פֿאָרגעקומען מיט די יודען אין אַראַגאָניען. אױך דאָרט האָט מען יודען געפּײַניגט און געפּלאָגט און אױך דאָרט האָבען עטליכע טױזענד יודען געמוזט זיך שמד'ען. אָבער דאָס אַלץ איז נאָך פֿאַר די פֿאַנאַטישע קאַטױליקען װיניג געװען, זײערע אַפּעטיטען זענען געװען גרױס און װען מען האָט שױן אױסגעפּרובט אַלערלײ צװאַנגס־מיטלען, האָט מען זיך גענומען נאָך צום אַלטען מיטעל פֿון קאָמפּראָמיטירען דאָס יודענטום דורך אַ עפֿענטליכען ויכוח מיט די רבנים, און דערנאָך פֿאָדערן פֿון די „בעזיגטע“, אַז זײ

זאָלען זיך אונטערגעבען, ד. ה. שמד'ען זיך. דעם געדאַנק וועגען אַזאַ עפֿענטליכען דיספוט האָט געגעבען דער אויבענדערמאָהנטער משומד יהושע לאָרקי, וועלכער האָט ביים טויפֿען זיך אָנגענומען דעם נאָמען העראָנימאָ דע סאַנטאַ-פֿע. דער דאָזיגער געוועזענער קעמפֿער פֿאַר'ן יודענטום איז יעצט געוואָרען אַ הייסער פֿיינד פֿון די יודישע אונטערדריקער און ער אַליין האָט זיך פֿאָרגענומען צו בעווייזען די רבנים דורך ראיות פֿון דער יודישער ליטעראַטור גופא און אַליין אויך צוזאַמענגעשטעלט דעם גאַנצען פּלאַן פֿון דעם דיספוט. לויט דעם פּלאַן האָט מען פֿריהער געדאַרפֿט זיך פּרובען איבערצייגען די רבנים דורך ראיות פֿון תלמוד, אַז משיח איז שוין געקומען, נאָר אויב דאָס וועט זיך נישט איינגעבען, דאַן דאַרף מען ערקלערען, אַז דער תלמוד איז אַ געפֿעהרליך בוך און זיינע אַנהענגער קאָנען אַלזאָ נישט האָבען קיין פּלאַץ אין קיין מלוכה.

ענדע 1412 האָט בענעדיקט דער 13-ער מיט דער הסכמה פֿון קעניג פֿונאַנדערגעשיקט צו אַלע בעוואוסטע רבנים און אָנגעזעהענע לייט פֿון די יודישע געמיינדעס אין אַראַגאָניען אַ איינלאַדונג צו קומען אויף דעם עפֿענטליכען רעליגיעזען דיספוט און פֿאַר ניט קומען האָט מען געדראָהט מיט דער שטרענגסטער שטראָף. די יודישע געמיינדעס האָבען געמוזט פֿאָלגען און עס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרען קיין טאָרטאָזאַ 22 יודישע רעלעגאַטען, צווישען וועלכע עס האָבען פֿערטמען דעם הויפּט-פּלאַץ: ווידאַל בנבנשתי אבן לביא פֿון סאַראַגאָסאַ, אַ אַריסטאָקראַט, אַרצט און פּאָעט; דער „בעל העקרים", ר' יוסף אלבאָ; זכריה הלוי סאַלאָדען פֿון סאַראַגאָסאַ און אַנדערע. דער בעריהמטער דיספוט האָט זיך אָנגעהויבען אין פֿעברואַר 1413 און געדויערט אַ יאָהר מיט 9 מאָנאַטען, פֿערנעהמענדיג 69 זיצונגען. דער דיספוט איז פֿאָרגעקומען זעהר פֿייערליך. דער פֿאָרזיצענדער איז מעהרסטענטייל געווען בענעדיקט דער 13-ער, וועלכער איז געווען אַרומגערינגעלט מיט בישאָפֿען, וועלטליכע הויכגעשטעלטע לייט און גראַנד-דאַמען; דעם הויפּט-אַנטייל אין די וכוחים האָט גענומען יהושע לאָרקי, וועלכער האָט מיט גרויס היץ זיך בעסטאַרעט צו בעווייזען די ריכטיגקייט פֿון קאַטוילישען גלויבען דורך ציטאַטען פֿון ביבעל און פֿון דער אגדה. נאָר זיינע יודישע אָפּאָנענטען האָבען איהם גוט אָבגעענטפֿערט און לייכט צוקלאַפּט זיינע טענות, הגם זיי האָבען זיך געהאַלטען זעהר געלאַסען און ניט געברויכט קיין שאַרפֿען אויסדרוק געגען יודישען רעגענאַט. די יודישע רעלעגאַטען האָבען

דער פויפסט מאַרטין V נעמט אויף אַ יודישע דעלעגאַציע, וועלכע דריקט איהם אויס אונטערטעניגקייט
(צייכנונג פון אַ האַנדשריפט וועגעז דעם סינאַד אין קאָסטניץ 1417)

זיך געהאלטען שטענדיג איינינג און בעראטען זיך. נאר איינמאל, ווען עס איז געוועזען א רעד וועגען איניגע צוויי־פעלבארע ערטער אין דער אגדה, האבען די מיינונגען זיך צוטיילט: דאס רוב דעלעגאטען, פרייזיניגע מענשען, האבען זיך ארויסגעזאגט, אז די אגדה איז נישט קיין היילינטום און איז פאר יודען קיין פליכט נישט; די מעהר קאנסערוואטיווע, ווי ווידאל און אלבו זענען געבליבען ביי דער מיינונג, אז אויך די אגדה איז פאר יודען הייליג. בענעדיקט האט זיין טאקטיק בנוגע צו די יודישע דעלעגאטען יעדעס מאל געביטען. דא איז ער געוועזען וויך, דא שטרענג, נאר זעהענדיג, אז נישט מיט גוטען און נישט מיט בעזען וועט מען בעזיעגען די פערעקשנ'טע יודען, האט ער געפרובט ווירקען אויף זיי דורך א דעמאנסטראציע: ער האט געהייסען ברענגען פיעל יודען, וואס האבען בעת די בלוטיגע געשעהנישען געמוזט טויפען זיך און דא אויפ'ן ארט אויסגעפיהרט אויף זיי די טויף־צערעמאניע. דערמיט האט דער פויפסט בענעדיקט געוואלט דערמאנען די יודישע דעלעגאטען, אז פיעל יודען זענען שוין אפגעשמד'ט און אז אויף א העלפט האט דאס יודענטום שוין פערשפיעלט. די דאזיגע מצענע האט אויף די דעלעגאטען געמאכט א שווערען איינדריק און זיי פערשאפט פיעל יסורים, אבער געווירקט אויף זיי האט דאס נישט און זיי זענען געבליבען ביי זייעריגען.

דער דיספוט, וואס האט זיך פערצויגען כמעט צוויי יאהר, האט צום גרויסען בעדויערן פון בענעדיקט און זיינע אנהענגער נישט געבראכט צו די געוואונשטע רעזולטאטען. קיינער פון די רבנים האט זיך נישט אנערקענט פאר בעזיגט און דער צורייצטער פויפסט האט אויסגעגאסען זיין צארן אין א בעזער בולא געגען יודען. אין דער בולא האט ער בעפוהלען: אויסזוכען און פערברענען אלע עקזעמפלארען פון דעם „גאטס־לעסטערנדען” תלמוד, ווי אויך אלע פאלעמישע ביכער געגען קריסטענטום; איבערלאזען פאר יודען אין יעדער שטאדט נאר איין איינציגע שוהל; מיט אלע מיטלען אבזונדערן יודען פון קריסטען; קריסטען זאלען נישט בעדינען יודען זאגאר מיט דער מינדסטער זאך, ווי למשל אויסלעשען די ליכט אום שבת, צווינגען די יודען צוהערן נוט ווינציגער פון דריי מאל אין יאהר די מיסיאנערישע דרשות. נאר די דאזיגע אכזריות'דיגע בעפעהלען איז נישט בעשערט געוועזען דורכגעפיהרט צו ווערן אין לעבען. ווייל באלד נאכדעם האט דער קירכען־קאנגרעס אראבגעווארפען בענעדיקטען פון זיין פאסטען און אויסגעקליבען אלס פויפסט מארטין דעם 5־טען, וועלכער האט זיך בעצויגען צו יודען מעהר פריינדליך

און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל יודען נישט אנריהרען, „ווייל זיי זענען בעשאפען געווארען מיט דעם צלם אלהים און דאס רעשט פון דעם פאלק וועט נאך אמאל זוכה זיין צו גאטס גנאד". בענעדיקטס פריינד האבען איהם באלד פערלאזען און איינינע פון זיי, ווי יהושע לארקי, זענען געשווינד אראב פון דער סצענע.

נאך די בלוטיגע מאנאטען, וואס די קאסטילישע יודען האבען איבערגעלעבט, איז פאר זיי ווידער געקומען א קליינע צייט פון רוה און פרידען. די קלעריקאלע פארטיי, וואס האט רעגירט מיט'ן לאנד אנשטאט דעם יונגען קעניג, איז בטל געווארען און דער קעניג פון קאסטיליען יאהאן דער צווייטער איז געווארען א זעלבסטשטענדיגער הערשער (1420). אנפיהרער פון דער אינערליכער פאליטיק איז געווארען דער ליבעראל אלווארא דעלינא, וואס האט פערשטאנען, ווי ווייט שעדליך עס איז פאר'ן לאנד די קלעריקאלע פאליטיק. ער האט געזעהען די טרויעריגע רעזולטאטען פון דעם קלעריקאלען טעראר: הונדערטער יודישע קהלות זענען חרוב געווארען, די אינדוסטריעלע געביטען, וואס האבען זיך געפונען אין די הענד פון די יודען, זענען יעצט געפאלען, און די מלוכה-פינאנסען, וואס זענען פריהער געשטאנען אויף א הויכער מדרגה א דאנק די פעהיגקייטען פון די יודישע באנקירען און צינזען-אבקויפער, זענען יעצט זעהר פערפלאנטעט געווארען. דאס האט פערשטאנען די נייע רעגירונג און זי האט בעשלאסען צוריקצושטעלען דעם שלום אין לאנד. יודען האבען צוריקבעקומען זייערע רעכטען, די פעהיגע יודישע אונטערנעהמער זענען איינגעלאדען געווארען אנצונעהמען אין ארענדע איינינע רעגירונגס-הכנסות און די יודישע געמיינדעס האבען בעקומען די מעגליכקייט צוריקצושטעלען און איינארדנען זייער זעלבסט-פערוואלטונג.

א גרויסען איינפלוס ביים הויף האט בעקומען דער יודישער בעל-טהוער אברהם בנבנישתי, הויפט-ראבינער פון די קאסטילישע יודישע געמיינדעס. ער האט אפיציעל פערוואלטעט מיט אלע יודישע אנגעלעגענהייטען און איז אויך געווען זייער הויפט-ריכטער אין גייסטיגע און ציווילע משפטים. בענווענישטע האט געהאט פאר זיך א שווערע אויפגאבע. ער האט געדארפט צוריק אויפבויען דאס יודישע געזעלשאפטליכע לעבען, וואס איז צוליעב די פאגראמען און רדיפות רואינירט געווארען. אין פיעל שטעדט איז זאגאר נישט געווען קיין שוהל צום דאווענען, ווייל בעת דעם טעראר זענען פיעל שוהלען פערוואנדעלט געווארען אין קירכען. די

געזעלשאפטליכע דיסציפלין איז געפאלען, אומעטום האט געהערשט דעמאראליזאציע און אבגעלאזענקייט. די יודען, וואס האבען אנגעקליבען פיעל עשירות האבען געלעבט א גוטען טאג און ארויסגערופען קנאה ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג, די מאסע, ווידער, האט געהונגערט און נויט געליטען. דאס אלץ האט געצוואונגען בנבנשתי'ן צונויפצורופען, מיט דער ערלויבניש פון קעניג, א רבנים־צוזאמענפאהר אין וואליאדאלידא (1432). לויט דער אלטער אויטאנאמיע פון די יודישע געמיינדעס האט מיט יעדער געמיינדע, אדער קהל פערוואלטעט א קאמיטעט פון אויסגעוועהלטע, וואס האט זיך איינגעטיילט אויף פערשידענע קאטעגאריעס: קאסירער, רעוויזארען א. אז. וו. דאס גייסטליכע קאלעגיום איז בעשטאנען פון רב און דינים. דאס דאזיגע קאלעגיום האט געהאט אלע רעכטען פון א געריכט; אין איהם פלעגען בעטראכט ווערן אלע פראצעסען מיט דער בעטייליגונג פון די וועלטליכע פארשטעהער. דער העכסטער פארשטעהער אין דעם קאלעגיום איז געוועזען דער הויפט־ריכטער אין יענער צייט — אברהם בנבנשתי'. אט די אלע פארמען פון זעלבסטפערוואלטונג זענען יעצט צוריקגעשטעלט געווארען דורכ'ן צוזאמענפאהר פון די רבנים, נאר עס זענען נאך צוגעגעבען געווארען איינינע הוספות לויט דעם גייסט פון דער צייט. דער צוזאמענפאהר האט אנגענומען א רייהע מיטלען צו פערפעסטיגען דעם אויטאריטעט פון די רבנים, מעהר פערשפרייטען דאס לערנען תלמוד און ערציהען די קינדער אין יודישען גייסט. פאר א מסירה האט מען איינגעפיהרט די שטרענגסטע שטראפען. יודען, איבערהויפט פרויען, איז פערבאטען געווארען צו געהן אין רייכע קליידער. טראגען זיידענע מלבושים מיט שלייפען, פערל, בראסלעטען און בכלל לעבען אין לוקסוס, כדי ניט ארויסצורופען קיין קנאה ביי דער ארימער קריסטליכער בעפעלקערונג.

די יודענפיינדליכע פארטיי האט נישט געקאנט צוזעהען אהן פערדראס, ווי אזוי די בעציהונגען צווישען דער רעגירונג און יודען ווערן אלץ בעסער און ווי די זעלבסטפערוואלטונג פון די יודישע קהלות ווערט צוריק אויפגעבויט; זי האט דעריבער ווידער אנגעהויבען פיהרען אנ'אגיטאציע געגען יודען. מיט דער אגיטאציע האבען אנגעפיהרט די זיהן פון משומד פאאול פון בורגאס, צווישען וועלכע איינער, אלפאנס, האט איבערגענומען בירושה פון פאטער די שטעל פון בישאף, אויפ'ן בעריהמטען באזעלער קירכען־קאנגרעס, וואו אלפאנס איז געוועזען א מיטגליד, האט ער ווידער ערוועקט די יודענפראגע און געפועלט, אז עס זאלען

ווידער ארויסגעגעבען ווערן די אלטע קאנאנישע געזעצען געגען יודען. דער בעשלוס פון קאנגרעס איז בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן פויפסט עווגעניוס IV, וועלכער האט וועגען דעם מודיע געווען אין א ספעציעלער בולא צום פאלק. יודען איז ווידער פארגעשטאנען א גרויסע סכנה. די קאטוילישע מאסע איז אונטער'ן איינפלוס פון דער בולא אויפגערייצט געווארען און אנגעהויבען אויסמיידען יודען. די קריסטליכע בעדינער ביי יודען האבען פערלאזען זייערע בעלי-בתים און די פאגראם-שטימונג איז ווידער בעשאפען געווארען. דאן האט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אין וועלכען עס ווערט ערקלערט, אז נישט קוקענדיג אויף דער בולא ווערט יודען נישט פערבאטען צו פיהרען האנדעל מיט קריסטען נאר בענוצען יודישע אדער מוסולמאנישע דאקטוירים דארף מען נישט דארט, וואו מען קאן זיך בעגעהן אהן זיי. דאך איז געבליבען אין זיין קראפט דאס געזעץ, אז יודען זאלען וויטער וואוינען אין בעזונדערע קווארטאלען און טראגען ספעציעלע מלבושים. אזוי שטארק איז דאן געווען דער קלעריקאליזם, אז אפילו מלכים האבען נישט געקאנט געגענשטעלען זיך.

אין יענער פינסטערער צייט האבען יודען געפונען א שטיקעל מנוחה אין פארטוגאליען. בעת די בלוטיגע פאגראמען האט זיך צום ערשטען מאל אנגעהויבען א גרויסע יודישע מאסען-עמיגראציע פון שפאניען. די יודען האבען איבערהויפט עמיגרירט אין די דריי נאהנסטע פונקטען: פארטוגאליען, דער דרום-טייל פון גרענאדא, וואס האט זיך דאמאלס נאך געפונען אין די הענד פון די מוסולמאנער, און צפון-אפריקא. אין פארטוגאליען האט זיך יודען פון שטענדיג אן געלעבט רוהיג; פון ענדע דעם 13-טען יאהרהונדערט האבען די יודישע קהלות אין פארטוגאליען בעקומען א זעלבסט-פערוואלטונג. בראש פון די קהלות איז געשטאנען דער הויפט-ראבינער, וואס איז גערעכענט געווארען אלס אפיציעלע פערזאן און געהאט געריכטליכע און ציווילע רעכטען. אם ענדע פון 14-טען יאהרהונדערט איז פארגעקומען א פאל, אז די פראגע וועגען פערנעהמען די שטעל פון הויפט-ראבינער אין פארטוגאליען, האט זיך צוזאמענגעבונדען מיט דער פראגע וועגען טראן. ווען דער קעניג פערדינאנד (אין 1383) איז געשטארבען, נישט איבערלאזענדיג קיין געזעצליכע טראן-פערטרעטער, זענען געווען צוויי פרעטענדענטען אויף דער קרוין: זיין אונגעזעצליכער זוהן יאהאן דע-אוויז און זיין איידים, דער קאסטילישער קעניג יאהאן דער 1-טער, וועלכער האט געהאט די טאכטער פון קעניג פערדינאנד פאר א פרוי. די שווינער, קעניגין לעאנארא, איז צוערשט געשטאנען

אויף דער זייט פֿון איהר אײדעם, דעם קאַסטיליִשען קעניג. נאָר אין דער צייט האָט זיך געטראָפֿען, אַז עס איז פֿריי געוואָרען די שטעל פֿון פּאָרטוגאַליִשען הויפּט=ראַבּינער און אויך דאָ זענען געווען צוויי פּרע=טענדענטען: דאָן=יהודה און דוד נעגראָ, וואָס האָבען פֿערנומען ווילטיגע פּאָסטענס אין הויף פֿון פֿערשטאָרבענעם קעניג. די קעניגין לעאָנאָרא האָט געוואָלט דעם ערשטען קאַנדידאַט און געבעטען איהר אײדעם, ער זאָל בעשטימען אַלס הויפּט=ראַבּינער דאָן=יהודה; דער קעניג האָט שוין אָבער, לויט דער בקשה פֿון זיין פֿרוי, געהאַט צוגעזאָגט די דאָזיגע שטעלע דעם צווייטען קאַנדידאַט. דאַמאָלס איז די קעניגין לעאָנאָרא זעהר אויפֿגעבראַכט געוואָרען און ערקלערט איהר אײדעם, אַז אויב ער קאָן איהר ענטזאָגען אין אַזאַ קלייניגקייט, האָט ער מעהר נישט צו רעכנען אויף איהר שטיצע. נאָך פֿיעל אינטריגעס האָט דער קעניג געמוזט זיך ענטזאָגען פֿון זיין טראָן צוליעב זיין קאָנקורענט, אָבער אויך נאָכדעם איז די יודישע לאַגע אין פּאָרטוגאַליען געבליבען גוט. אין דער צייט פֿון דער סעוויליער שחיטה אין 1391 האָבען יודען דאָרט גע=פֿונען אַ בית=מקלט און זאָגאָר די אנוסים האָבען דאָ געקאָנט פֿריי היטען די יודישע אמונה. דער קעניג האָט אַזוי ווייט געשטיצט די יודען, דאָס ווען דער בעריהמטער פֿערער האָט אַהין געוואָלט קומען און פֿיהרען זיין געפֿעהרליכע אַגיטאַציע, האָט דער קעניג איהם געענטפֿערט, דאָס ער קאָן קומען אָבער נישט אַנדערש, ווי מיט אַ אָנגעגליהטער אייזערנער קרוין אויפֿ'ן קאָפּ.

די אונרוהיגע צייט אין לעבען פֿון די שפּאַנישע יודען האָט זיך אויך אָבגערופֿען אויף דער יודישער ליטעראַטור פֿון יענער צייט. ווי שטענדיג אין שווערע צייטען, ווען פֿון אַלע זייטען האָט מען ערקלערט אַ מלחמה דאָס יודענטום, האָבען די בעסטע יודען געזוכט מיטלען עס צו פֿערשטאַרקען, און עס איז בעשאַפֿען געוואָרען אַ שטרעבונג, פֿון איין זייט אָבצוגרענצען זיך פֿון דער אַרומיגער וועלט און וואָס מעהר צו פֿערפֿעסטיגען דאָס יודענטום אַלס רעליגיע, און פֿון דער צווייטער זייט צו ענטוויקלען דאָס יודענטום אַלס וועלט=אַנשויאונג און בעווייזען, אַז די יודישע אמונה שטעהט העכער פֿון אַלע אַנדערע.

די בעסטע פֿאָרשטעהער פֿון דער דאָזיגער קאָנסערוואַטיו=נאַציאָ=נאַליסטישער ריכטונג זענען געווען די יודישע פֿילאָזאָפֿען פֿון דיעזער צייט ר׳ חסדאי קרשקש און ר׳ יוסף אלבו. דער ערשטער (1340—1410), וואָס האָט פֿריהער געלעבט אין באַרצעלאָנאַ און דערנאָך אין

סאראגאסא, האט אין דער רבנישער וועלט געשמ'ט אלס גרויסער אויטאריטעט, און האט אויך זיך בעטהייליגט אין געזעלשאפטליכען לעבען. אין 1391, בעת דער שחיטה אין בארצעלאנא, האט ער פערלוירען זיין איינציגען זוהן, זעהר א שענעם און פעהיגען בחור, וועלכער האט זיך געלאזען בעסער טויטען, איידער אנצונעהמען די קריסטליכע אמונה. דער בעטריבטער פאטער האט אין זיין פלוג-בריעף צום פאלק וועגען דעם געשריבען מיט הכנעה: „איך האב אבגעגעבען מיין זוהן אלס קרבן פאר גאט. איך נעהם אן גאטס גערעכטען משפט און טרייסט זיך דערמיט, וואס אויפ'ן חלק פון מיין זוהן איז אויסגעפאלען אזא שענער טאט". זיין פערזענליכער גרויסער אומגליק האט איהם דאך נישט געשטערט, צו פערטיפען זיך אין פילאזאפישער ארבייט. אלס אויסגעצייכענטער קענער פון דער אראביש-העברעאישער ליטעראטור האט ר' חסדאי קרעסקאס זיך פארגענומען, איינגאנצען חרוב צומאכען די דאזיגע פעסטונג. דאס האט ער געטאן נישט דערפאר, ווייל ער איז בכלל געווען א געגנער פון פילאזאפיע, נאר דערפאר, וואס ער האט געהאלטען, אז אין דער יודישער ליטעראטור זענען אריינגעטראגען געווארען פיעל אנשויאונגען, וועלכע זענען פרעמד דעם יודענטום און דעריבער דארפען זיי אבגעווארפען ווערן. אין זיין טיפען ווערק „אור אדני" צושטערט ר' חסדאי יענע פילאזאפישע סיסטעמען, וואס האבען געפרובט צונויפבינדען דאס יודענטום מיט דער גריכישער פילאזאפיע. שריט ביי שריט סטארעט זיך ר' חסדאי, צוצושטערן דאס סיסטעם פון רמב"ם, וועלכער האט צוזאמענגעפארט דאס יודענטום מיט אריסטא און מיט דער וועלט-פילאזאפיע, און ער בעווייזט, ווי ווייט עס זענען אריסטא'ס אנשויאונגען וועגען גאט, וועלט-ענטשטעהונג און אונשטערבליכקייט פון די יודישע אנשויאונגען. ר' חסדאי האט בכלל נישט געהאלטען מיט יענע יודישע חוקרים, וועלכע האבען געוואלט פעראייניגען די רעליגיע מיט דער פילאזאפיע, און ער בעהויפטעט, אז עס קאנען זיין צווייערליי אמת'ען: א פילאזאפישער און א רעליגיעזער. די אנהענגער פון דער איבערצייגונג האט ר' חסדאי אויפגעווארפען, אז זיי זענען פאלש און צוויי-פנים'דיג (אונערליך), ווייל עס קאנען דאך נישט זיין קיין צוויי ענטקעגענגעזעצטע אמת'ען וועגען איין זאך. א מענש, וואס איז מודה, אז די יודישע רעליגיע איז א געטליכע ערשיינונג, — אזא מענש האט שוין גארנישט צו טאן מיט דער וועלט-פילאזאפיע! ווייל אין יודענטום געפינט זיך שוין א גאנץ ארגינעלע וועלט-אנשויאונג. קוים ווידער איז מען נישט מודה אין דער געטליכקייט

פון דער יודישער תורה, קאָן מען שוין קיין גאַנצער יוד נישט זיין אזוי, אז אַ פשרה צווישען יודענטום און דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע קען גע־מאָלט זיין נאָר אויף אַקינסטליכען אופן. און וואָס בעשטעהט דער תמצית פון יודענטום? אין געגענטייל צו דער פילאָזאָפיע פון רמב״ם, בעהויפטעט ר׳ חסדאי, אַז דאָס יודענטום פאָדערט פון מענשען נישט קיין קענטעניִשען אָדער געדאַנקען נאָר מעשים, אַ רעאַלע ליעבע צו גאָט; נישט די גייסטיגע פערפאָלקאָמונג פון מענשען איז דער אידעאַל, נאָר די מאָראַלישע. פון די צוויי געבאָטען: „אַנערקען דיין גאָט״ און „זאָלסט ליבען גאָט מיט׳ן גאַנצען האַרצען״ קלויבט ר׳ חסדאי אויס דאָס לעצטע. ער געהט אַרויס פון דעם שטאַנדפונקט, אַז גאָטס השגחה איז נוגע נישט בלויז גאַנצע פעלקער און דורות, נאָר אויך איינצעלנע מענשען, נאָר אין די מעשים איז דער מענש פאָלקאָם זעלבסטשטענדיג און פריי און דאָס איינציגע, וואָס אַ מענש דאַרף טאָן, איז צופאַסען זיינע מעשים צו גאָט׳ס געזעצען, צו דער השגחה. ר׳ חסדאי קרעסקאַס נעמט אָן דאָס יודענטום אינגאַנצען און פערטיידיגט זאָגאַר אַזעלכע אמונות, וואָס שטאַ־מען נישט פון דער תורה, נאָר פון תלמוד און אגדה, ווי, למשל דאָס גלויבען אין שדים.

אין דעם וועג פון ר׳ חסדאי איז אויך געגאַנגען זיין תלמיד יוסף אַלבאָ פון מאָנרעאַל אין אַראַגאָניען (1380 — 1444) אין זיין „עקרים״ סטאַרעט זיך אַלבאָ צו בעווייזען, אַז דאָס יודענטום איז העכער נישט בלויז פון דער נאַציאָנאַליסטישער פילאָזאָפיע, נאָר אויך פון אַלע אַנדערע רעליגיעס. ביי זיין גאַנצען קאָנסערוואַטיזם האָט אַלבאָ אָבער דאָך אַרויס־געזאָגט דעם דרייסטען געדאַנק, אַז די אמונה אין משיח איז נאָר אַ היסטאָריש־נאַציאָנאַלע מסורה, אָבער נישט קיין עיקר פון יודענטום.— בכלל האָט זיך אין יענער צייט פיעל פערשפרייט די אַפּאָלאָגעטישע ליטעראַטור, אין וועלכער עס זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרען איינע געגען דער צווייטער די יודישע אמונה מיט דער קריסטליכער און עס זענען געבראַכט געוואָרען ראיות, אַז די יודישע רעליגיע שטעהט העכער. פיעל אויטאָרען פון אַזעלכע ווערק האָבען אויסבעהאַלטען זייערע נעמען, כדי נישט פערפאָלגט צו ווערען פון די קאַטוילּיקען. אין איינעם פון די דאָזיגע אַנאָנימע ווערק, אין דער פאָרם פון אַ וכוח צווישען צוויי מענשען, געפינט זיך אַזאַ אַפאָריזם: „אין דריי פאַלען ווערט אומזיסט פערנוצט וואַסער: שמד־וואַסער ביי אַ יודען; וואַסער, וואָס פאַלט אַריין אין ים, און וואַסער, וואָס שווימט אַרויף איבער׳ן ויין״.

דער דאָזיגער אַפאָריזם איז אין יענער עפּאָכע פון געצוואונגענעם שמד געוועזען שטאַרק פּאָפּולער.

די רבנ׳ישע ליטעראַטור פון יענער צייט האָט פערמאָגט ווילטיגע קרעפטען, צווישען וועלכע עס האָט פערנומען דעם הויפּט-פּלאַץ ר׳ יצחק בן ששת (ריב״ש, געשטאָרבען אין 1408), וואָס איז געוועזען רב אין סאַראַגאָסאַ און אין וואַלענסיאַ. נאָך דער קאַטאַסטראָפע פון 1391 האָט ער פערלאָזען שפּאַניען און זיך בעזעצט אין אַלזשיר, וואוהין עס זיינען זיך דאַמאָלסט אָנגעלאָפען פיעל יודען פון שפּאַניען. דער דאָרטיגער סולטאַן האָט דעם ריב״ש בעשטימט אַלס הויפּט-רב פון אַלע יודישע קהלות. ווי אין שפּאַניען, אַזוי איז דער ריב״ש אויך אין אַפריקא געוועזען דער גרעסטער יודישער אויטאָריטעט בנוגע צו רעליגיעזע פראַגען און ער פלעגט אַליין מיט זיין אייגענער מיינונג לעזען די הארבסטע שאלות. נאָך זיין טויט איז אין אַלזשיר געוואָרען הויפּט-רב ר׳ שמעון דוראַן און דערנאָך זיין זוהן ר׳ שלמה. אין שפּאַניען האָט דאַמאָלס געשמ׳ט אַלס גאון ר׳ יצחק קאָנפּאַנטען. פון זיין שול זיינען אַרויס עטליכע אָנגעזעהענע למדנים; אין דער ליטעראַטור איז אָבער פון איהם געבליבען נאָר אַ קליינער ספר — „דרכי התלמוד“.

הענריק דער 4-ער (געקעניגט פון 1454 — 74) איז געוועזען דער לעצטער קאַסטילישער קעניג, וואָס האָט זיך נאָך בעצויגען צו יודען מענשליך. ער האָט נישט געקוקט אויף די אַלע „בולעס“ פון פּויפּסט און צוגעלאָזען יודען צו געזעלשאַפטליכע און רעגירונגס-שטעלען, זיך געהיילט ביי יודישע דאָקטוירים; זיין ביישפּיעל האָט נאָכגעטאָן די העכערע אַריסטאָקראַטיע, וועלכע האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער בולא, וואָס האָט געדראָהט מיט אַ שטרענגער שטראָף און דאָך אָבגעגעבען יודען אין אַרענדע זייערע גיטער און זיך קורירט ביי יודישע דאָקטוירים. אין 1462 האָבען די קאָרטעזען (שררות-ראַט אין טאָלעדא) זאָגאַר פאָרגעשטעלט דעם קעניג אַ בקשה וועגען פערלייכטערן איניגע יודישע בעגרענצונגען, ווייל דאָס שאַדט די אינטערעסען פון די ערד-בעזיצער און אונטערנעהמער, און דאַן האָט מען יודען ווידער ערלויבט צו וואוינען אין פיעל שטעדט, פון וועלכע מען האָט זיי פריהער אַרויסגעטריבען. די קלעריקאַלען האָבען אָבער אויך נישט גערוהט; זיי האָבען געהיים געפיהרט זייער ענערגישע אַגיטאַציע און דער נצחון איז ענדליך געקומען אויף זייער זייט. דאָס מאָל האָט זיך דאָס פייער געטראָגען שוין נישט אויף די יודען, נאָר אויף די קעפּ פון די אנוסים.

די פראַגע וועגען די אנוסים איז פון שטענדיג אָן געוועזען אַ ברענענדע סיי פאַר יודען, סיי פאַר קריסטען. די לאַגע איז געוועזען אויסערסט טראַגיש; פון די אנוסים האָבען זיך געקאָנט ראַטעווען נאָר די, וואָס זענען דערנאָך איינגאַנצען איבערגעגאַנגען אויף דער זייט פון די קריסטען און געוואָרען זאָגאַר יודישע שונאים, אָדער די, וואָס האָבען אויף שטענדיג פערלאָזען שפּאַניען און עמיגרירט אין אַנדערע לענדער. וואָס האָבען אָבער געקאָנט טאָן יענע פיעל טויזענדער אנוסים, וואָס זיינען אָפיציעל געוועזען קריסטען און אינערליך געבליבען טריי דעם יודענטום? קיין זענען זיי קיין שונאים פון יודען נישט געוואָרען, האָבען זיי געמוזט בלייבען שונאים פון קריסטענטום, דען ווי האָבען זיי געקענט טאָלעראַנט זיך בעציהען צו אַ רעליגיע, אין נאָמען פון וועלכער מען פערגיסט אַזוי פיעל בלוט, אין נאָמען פון וועלכער מען האָט זיי אַליין אַזאַ געוואַלט אָנגעטאָן? די קריסטען האָבען געמוזט שפּירען, אַז די אנוסים זענען זיי נאָך געפעהרליכערע שונאים איידער די אָפענע יודען און נישט אומזיסט האָבען זיי אָנגערופען די אנוסים „מאַראַנען" ד. ה. פערשטויסענע.
דער גענענזייטיגער האַס צווישען די קריסטען און די אנוסים האָט געמוזט וואָס ווייטער אַלץ מעהר פערשטאַרקט און פערשאַרפט ווערן, נאָר פאַר די קריסטען איז קיין סוד נישט געוועזען, אַז די אנוסים זענען טריי זייער יודישער אמונה, אַז ווי נאָר זיי רייסען זיך אַרויס פון דער קירכע און געהען צו זיך אַ היים, ווערען זיי פאָלקאָמע יודען, היטען שבת, יום־טוב, גיבען געלד פאַר יודישע שוהלען א. ז. וו. אין דער זעלבער צייט האָבען די אנוסים, צווישען וועלכע עס זענען געוועזען פיל רייכע און געבילדעטע לייט, דאָך זיך בעפריינדעט מיט דער העכערער געזעלשאַפט, און בעקומען שטעלען אין מיליטער, אין דער רעגירונג, זאָגאַר אין דער קירכען־היעראַרכיע עס זענען געוועזען פיעל געשמד׳טע יודען מיניסטאָרען, גענעראַלען, בישאָפען און דער גרעסטער טייל פון זיי האָט אַזוי קונציג זיך פערמאַסקירט, אַז זיי האָבען געקאָנט געהיים בלייבען ביי זייער יודענטום. נאַטירליך, האָט די קלעריקאַלע פּאַרטיי פערשטאַנען, אַז די מאַראַנען זיינען פאַר זיי פיעל מעהר געפעהרליך, איידער די יודען, און דעריבער דעם גרעסטען פייער אָנגעווענדעט געגען זיי.
די ערשטע פאָלקס־בעוועגונג געגען די מאַראַנען איז פאָרגעקומען אין 1449 אין טאָלעדאָ. אונטער דעם איינפלוס פון אַ גלח׳ישער דרשה איז דער אונטערגעהעצטער המון בעפאַלען דאָס הויז פון אַ רייכען יודען, צוראַבירט זיין פערמעגען און דערנאָך זיך געלאָזט אויף דעם

קווארטאל פון די אנוסים׳ די לעצטע האבען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד׳ נאר זיינען בעזיעגט געווארען און דער־נאך האט מען פיעל פון זיי געהאנגען׳ נאך א גרעסערער אנפאל אין שפעטער פארגעקומען אין קארדאווא; דארט האבען די קלעריקאלען געגרינדעט א געזעלשאפט מיט׳ן נאמען „קריסטליכע ליגע״ וואו מען האט נישט אויפגענומען קיינעם פון די מאראנען׳ זאגאר די הויכרע־שטעלטע פערזאנען; עס איז דעריבער פארגעקומען׳ אז די געזעלשאפט האט אמאל איינגעארדעט א פראצעסיע איבער די גאסען׳ האבען די מאראנען פערמאכט זייערע הייזער און נישט ארויסגעשטעלט קיין ציערונג׳ לכבוד די הייליגע בילדער. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם המון און צום אומגליק האט גראד דאן א קינד פון א מאראנישען הויז אין דער גאס, איבער וועלכער עס איז געגאנגען די פראצעסיע, אויסגעגאסען דורכ׳ן פענסטער א ביסעל וואסער. עס האט באלד זיך פערשפרייט א קלאנג, אז דאס האבען יודען אויסגעגאסען עפעס א שטינקענדיגע פליסיגקייט, וואס איז פונקט געפאלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. מיט אנגעצונדענע פאקעלן האט דער צובושעוועטער המון זיך א לאז געטאן אויף די הייזער פון די מאראנען און עס האט זיך אנגעהויבען א שחיטה, וואס האט געדויערט דריי טעג. די אדמיניסטראציע איז נישט אימשטאנד געווען עפעס צו טאן און דער המון האט אהן שטערונג גע־ראבעוועט, געהרג׳עט און געשענדעט פרויען. באלד האט זיך דאס פייער פון די פאגראמען פערשפרייט איבער אנדערע שטעדט און אין ניבען האט די עפידעמיע פון מאראנען־שחיטות ארומגעכאפט גאנץ קאסטיליען. פיעל טויזענדער מאראנען זיינען דאן געהרג׳עט געווארען, און אין פיעל שטעדט זיינען די גאסען געווען פערפולט מיט הויפענס פון טויטע קערפערס.

נאך פיעל ערגער איז די לאגע געווארען פון דעם מאמענט, וואס פערדינאנד דער קאטוילי̇ק, קעניג פון אראגאניען, און איזאבעלא, קרוין=פרינצעסין פון קאסטיליען, האבען חתונה געהאט אוןביידע מלוכות האבען זיך פעראייניגט. פון יענעם מאמענט הויבט זיך אן א נייע עפאכע אין דער שפאנישער געשיכטע. די פעראייניגונג פון אראגאנישען דעספאט מיט דער פרומער און פאנאטישער קאסטילישער קעניגין — דאס איז געווען א פאלקאמער נצחון פון פינסטערן קלעריקאליזם. מען דערצעהלט, אז נאך מיידעלוויי̇ז האט איזאבעלא צוגעזאגט איהר גייסט־ליכען ערציהער טארקוועמאדא, אז ווען זי וועט ארויפטרעטען אויפ׳ן

מראַן, וועט זי איהר גאַנץ לעבען אָבגעבען, אום אויסצורויטען די אפיקורסים און אונגלויביגע פון שפּאַניען און זי האָט איהר הבטחה ערליך ערפילט. כדי צו קעמפפען מיט די מאַראַנען האָבען די קלעריקאַלען שוין זיך נישט בענוגענט מיט די אַלטע מיטלען: אָנרייצען די פינסטערע מאַסען; זיי האָבען יעצט געוואָלט פיהרען געגען די מאַראַנען און אונגלויביגע אַ סיסטעמאַטישען קאַמפף, כלומרשט אויפ'ן גרונד פון געזעץ מיט דעם הסכם פון דער קעניגליכער מאַכט. די קעניגליכע מאַכט אין שפּאַניען איז ביז יעצט געשטאַנען אויף דער זייט פון די קלעריקאַלען און זיי איז נאָר געבליבען אויסצופועל'ן אַ הסכמה אויך אין רוים, ביים פויפּסט. אַ דאַנק דער ענערגישער אַגיטאַציע פון די פרומע דאָמיניקאַנער אין רוים האָט דער פויפּסט סיקסט IV אין יאָהר 1478 געגעבען זיין איינשטימונג, צו גרינדען אין שפּאַניען אַ ספּעציעלען מין געריכט, וואָס זאָל משפּט'ען די אַלע, וועלכע פערטרעטען די קאַטוילישע רעליגיע, איבערהויפּט די מאַראַנען. די קעניגין האָט צוערשט זיך געקווייקעלט און נישט געוואָלט איינפיהרען דעם דאָזיגען שרעקליכען געריכט, וואָס האָט געדאַרפט אָבשיקען אויף יענער וועלט טויזענדער מענשען, נאָר עס האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער פון די מאַראַנען האָט אַרויסגעלאָזען אַ בוך געגען קריסטענטום און דאַן האָט די געדולד פון די קלעריקאַלען און דער פרומער קעניגין געפּלאַצט און עס איז געגרינדעט געוואָרען (1480) דאָס שרעקליכע געריכט אונטער'ן נאָמען „נאַציאָנאַלע אינקוויזיציע”.

דאָס ערשטע אינקוויזיציאָנס-געריכט איז איינגעפיהרט געוואָרען אין סעווילאַ. עס האָבען זיך אָנגעהויבען אַרעסטען צווישען די מאַראַנען, וועלכע מען האָט חושד געווען, אַז זיי היטען די יודישע רעליגיע. אַלע קריסטען האָבען בעקומען אַ בעפעהל, צו מעלדען דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אונגלויביגען, וואָס איז זיי בעקאַנט, דען אַנדערש וועט מען שטרענג בעשטראָפט ווערען. דערנאָך איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ אינסטרוקציע פון 57 פונקטען, ווי אַזוי צו שפּיאָנירען די אפיקורסים און מאַראַנען. יעדער פרומער קריסט איז פערפליכטעט געוואָרן, מודיע צו זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען מאַראַן, וואָס היט אָב נישט בלויז די וויכטיגע יודישע מצוות, נאָר ווערט געכאַפּט אין אַזעלכע שרעקליכע חטאים, ווי וואַשען זיך פאַר'ן עסען, זאַלצען פלייש, אָנטאָן אום שבת ריינע וועש, שטעהן מיט'ן פנים צו מזרח בשעת'ן גאָטעס-דיענסט א. אז. וו. אַזעלכע מסירות האָט די אינקוויזיציע אָנגענומען פון יעדען איינציגען

אהן א שום חקירה ודרישה און געהאלטען זיי בסוד. דער שפאניאלישע איז דעריבער איסגעוואקסען ביז א שרעקליכער מאס; די מאראנען האבען זיך פעראייניגט מיט זייערע קרובים פון דער העכערער שפאנישער אריסטאקראטיע און בעשלאסען, צו שטעלן א בעוואפענדען ווידערשטאנד דער אינקוויזיציע. נאר די דאזיגע פערשווערונג איז ענטדעקט געווארען און די מאראנען איז נאר געבליבען צו אנטלויפען פון סעווילא. פיעל מאראנען פון פערשידענע שטעדט זענען ענטלאפען קיין קאדיקס מיט דער האפנונג, אז דארט וועלען זיי בלייבען אונבעשטראפט. נאר די דארטיגע מאכט האט בעקומען א בעפעהל, צו פערהאלטען די אנטלאפענע, וועלכע מען האט ארעסטירט געבראכט קיין סעווילא און אבגעגעבען אין רשות פון דער אינקוויזיציע.

באלד זענען אלע טורמעס אין סעווילא איבערפולט געווארען מיט אזעלכע ארעסטאנטען. די אומגליקליכע מאראנען האט מען שרעקליך געפייניגט און געצוואונגען, זיי זאלען זיך מודה זיין סיי אין זייערע אייגענע חטאים, סיי אין די חטאים פון זייערע קרובים און בעקאנטע. אין פעברואר 1448 איז ביי א פייערליכער צערעמאניע פארגעקומען דער ערשטער אוטא-דע-פע (אקט פון גלויבען) אין סעווילא: 6 מאראנען האט מען לעבעדיגערהייד פערברענט אויפ'ן פייער. אין עטליכע טעג ארום איז ערמארדעט געווארען די צווייטע גרופע מאראנען און דערנאך זענען די טויט-שטראפען געווארען אלץ אפטער. אין פערלויף פון צעהן מאנאטען זיינען אין סעווילא אליין פערברענט געווארען דריי הונדערט מאראנען, נישט רעכנענדיג די, וואס זיינען פערמשפ'ט געווארען צו אייביגער תפיסה. פיעל פון זיי זענען געשטארבען העלדיש און ביז צום סוף נישט געלייקענט, אז זיי זענען געווען יודען. דאס פערמעגען פון די ערמארדעטע איז קאנפיסקירט געווארען לטובת דער רעגירונג און אויף אזא אופן איז די רעגירונג געווען פעראינטערעסירט, אז עס זאלען פערמשפט ווערן צום טויט וואס מעהר מאראנען. אין 1482 האט די אינקוויזיציע אין סעווילא פערעפענטליכט א „אקט פון גנאד", אין וועלכען עס איז ערקלערט געווארען, אז אלע מאראנען, וואס וועלן קומען צו א בעשטימטען טערמין און זיך מתודה זיין אין זייערע חטאים, וועלען בעגנעדיגט ווערן; פיעל פון די מאראנען האבען נאאיוו געגלויבט אין דער הבטחה און זענען געקומען און זיך מודה געווען, אז זיי זענען ווירקליך ביז יעצט געשטאנען אין בעציהונגען מיט יודען, אבער דא האט די אינקוויזיציאנס-מאכט פון זיי געפאדערט, אז זיי זאלען ארויסגעבען זייערע קרובים און

בעקאנטע, וואס היטען די יודישע רעליגיע. די, וואס האבען דאס נישט געוואלט טאן, זענען איינגעזעצט געווארען אין תפיסה און אונמענשליך געפייניגט געווארען.

די אכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געווען אזוי גרויס, אז אפילו דער פויפסט איז אריינגעפאלען אין א שרעק, דערוויסענדיג זיך וועגען די מורא׳דיגע ענוים פון די אינקוויזיטארען. ער האט דאן זיך געווענדעט צום שפאנישען קעניג מיט א אנווייזונג, אז מען דארף זיך ניט אזוי מערדערליך בעגעהן מיט די מאראנען און דערביי האט דער פויפסט מרמז געווען, אז די אינקוויזיציע ארבייט נישט אזוי פיעל פון יראת שמים וועגען, ווי צוליעב דעם פערמעגען, וואס ווערט קאנפיסקירט נאכ׳ן טויט פון די מאראנען; אין דער זעלבער צייט האט דער פויפסט אבער בעשטעטיגט נייע זיבען אינקוויזיטארען פאר שפאניען, צווישען זיי אויך דעם בעריהמטען טארקוועמאדא.

אין אקטאבער 1483 איז דער „אונשטערבליכער" טארקוועמאדא בעשטימט געווארען אלס „גענעראל-אינקוויזיטאר" אין שפאניען און פון דעמאלט אן איז די אינקוויזיציע אין שפאניען געווארען נאך פיעל שרעקליכער. טארקוועמאדא האט אין זיך פעראייניגט דעם טאלענט פון א געניאלען שפיאן צוזאמען מיט א אונגעוועהנליך דעספאטישען כאראקטער. ער האט אויסגעארבייט אינסטרוקציעס פאר די אינקוויזיטארען, ענטוויקעלט ארום זיך א גאנצע ארמעע פון שפיאנען און איינגעארדענט א קונציגע נעץ, צו פערכאפען די אומגליקליכע מאראנען. ווער עס איז נאר אריינגעפאלען אין דער נעץ, איז שוין לעבעדיג נישט ארויס. דארט, וואו עס זענען נישט געווען גענוג ראיות צו בעווייזען די שולדיגקייט פון די מאראנען, האט מען די שולד „בעוויזען" דורך שרעקליכע ענוים. אונטער די שרעקליכע ענוים האבען די אומגליקליכע געמוזט מודה זיין זיך אין זייערע חטאים און אויך ארויסגעבען זייערע אייגענע עלטערן און קינדער, אזוי אז יעדער פראצעס האט בעשאפען נאך פיעל אנדערע פראצעסען, און יעדער ארעסט האט געבראכט צו פיעל נייע ארעסטען; טארקוועמאדא האט פערקלענערט די שטראף נאר פאר יענע מאראנען, וועלכע זענען מיט׳ן גוטען ווילען אליין געקומען און זיך מתודה געווען אין זייער פערברעכען. די, ווידער, וואס זענען ארעסטירט געווארען דורך די אגענטען פון דער אינקוויזיציע, זענען פערשמאכט געווארען אין די טורמעס, וואס זענען בעשטאנען פון פינסטערע הויהלען, און אזוי שרעקליך געפייניגט געווארען, אז דער טויט איז פאר זיי שוין געווען פיעל ליעבער.

די טויט־שטראָף איז בעשטאַנען נאָר אין פערברענען אויפ'ן פייער („אָרָט בלוט־פערניסונג", ווי עס האָט בעפוילען דער שרעקליכער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאַדאָ). די מאַראַנען, וואָס האָבען אויך פאַר'ן טויט נישט געוואָלט תשובה טאָן, האָט מען צוגעבונדען צו אַ סטויפ אין מיטען הויפען פייער און לעבעדיגערהייד פערברענט; מיט די, ווידער, וואָס האָבען פאַר'ן טויט יאָ תשובה געטאָן, האָט מען געטאָן אַ חסד: זיי האָט מען פריהער דערשטיקט און דערנאָך פערברענט.

אויסער סעווילאַ זענען געגרינדעט געוואָרען אינקוויזיציעס נאָך אין אַנדערע שטעדט און פון די נייע אינקוויזיטאָרען האָט זיך אויסגעצייכענט פעדראָ דע־אַרבועס, הויפט־אינקוויזיטאָר פון אַראַגאָניען. ער האָט בענוצט געגען די מאַראַנען אַזעלכע שרעקליכע מיטלען, אַז ער האָט ארויסגערופען געגען זיך אַ אַלגעמיינע אויפרעגונג זאָגאַר צווישען די קריסטען. די אויפגעבראַכטע מאַראַנען האָבען געגען איהם געמאַכט אַ פערשווערונג און איינמאָל, ווען דע־אַרבועס איז געגאַנגען איינער אַליין אין קירכע אַריין מתפלל זיין, זענען אַהין אַריינגעדרונגען דריי מאַראַנען און איהם דערשטאָכען אויף טויט אין דעם מאָמענט, ווען ער האָט זיך אַראָבגעלאָזען אויף די קניע פאַר'ן אַלטאַר; די דאָזיגע פערשווערונג האָט אָבער געבראַכט נאָר דערצו, אַז די אינקוויזיציע איז נאָך מעהר פערשטאַרקט געוואָרען, און די אַרעסטירטע פערשווערער זענען געשטאָרבען מיט אַ שרעקליכען טויט. די צאָהל פון די אַרעסטען אין גאַנץ אַראַגאָניען האָט זיך פערגרעסערט. איינער פון די דאַמאָלסדיגע יודישע מגידים יצחק אַראַמאַ דערצעהלט: „אין גאַנץ שפּאַניען און אין אַלע איהרע אינזלען געהט ביז צום הימעל דער רויך פון די הויפענס פייער, אויף וועלכע מען פערברענט די מאַראַנען. אַ דריטעל פון זיי איז שוין אומגעקומען אין פייער, אַ דריטעל איז זיך צולאָפען און בעהאַלטען זיך אין פערשיידענע ערטער, ווען די איבעריגע לעבען אין שטענדיגען פחד, צוזעהענדיג דאָס, וואָס קומט־פאָר פאַר זייערע אויגען".

טאָרקוועמאַדאָ האָט אָבער גוט פערשטאַנען, אַז ער קאָן נאָר ברענען אויפ'ן פייער און פייניגען, נאָר נישט איינפלאַנצען קיין „ליעבע" צו דער קריסטליכער רעליגיע, אין נאָמען פון וועלכער מען האָט אָבגעטאָן אַזעלכע שרעקליכע מעשים, און ער האָט זיך גענומען צום תוך, אונטערגראָבען דעם וואָרצעל, פון וועלכען די מאַראַנען האָבען געצויגען זייער קראַפט און מוט, דאָס הייסט די יודישע רעליגיע אַליין. כדי אונטערצוברענגען די יודישע רעליגיע, האָט מען אָבער פריהער געמוזט פערניכטען

די יודען, דען טארקוועמאדא האט גוט געוואוסט, אז וואס גרעסער עס איז דער דרוק, אלץ שטארקער ווערט דער ווידערשטאנד, און אויב פיעל פון די מאראנען קאנען ניט בייא שטעהן דעם גרויסען נסיון און שרעקענדיג זיך פאר דעם אכזריות׳דיגען טויט מוזען זיי זיך אונטערגעבען, דערפאר ווערט אבער, ווי שטאל און אייזען, שטארק דער כאראקטער פון יענע נעצעהלטע מוטיגע מאראנען, וואס האבען בעשלאסען בייצוקומען אלע יסורים, און פאר זיי וועלען שוין קיין שום אינקוויזיציעס ניט העלפען. די דאזיגע מוטיגע מאראנען זענען ווירקליך פיעל געשטיצט געווארען דורך די יודען, וואס האבען אין דער שטיל אונטערגעהאלטען די בעציהונגען מיט זיי, בעזארגט זיי מיט כשר עסען, מיט מצה אויף פסח און געהיים געלערנט זייערע קינדער יודישקייט. כדי אונטערצוברענגען דעם ווארצעל גופא, איז דעם גרויסען אינקוויזיטאר איינגעפאלען א טייוולאנישער פלאן: מאכען די רבנים פאר שפיאנען, ד. ה. פערפליכטען זיי, אז זיי זאלען מודיע זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען איינציגען מאראן. דאס איז ווירקליך געוועזען א שרעקליכער פלאן, פון וועלכען עס איז אונמעגליך געוועזען זיך אויסצודרעהען, און די רבנים האבען זיך געקאנט העלפען נאר מיט איין זאך: ענטלויפען פון שפאניען. עס האט זיך אנגעהויבען א לויפעניש פון די רבנים און די איבעריגע יודען האבען געציטערט, דערשפירענדיג, אז די שלאנג פון דער אינקוויזיציע וועט באלד אויך זיי דערגרייכען.

צו יענער צייט האט אין שפאניען געלעבט א מענש, אויף וועלכען יודען האבען געקוקט, ווי אויף זייער מלאך הגואל, ווי אויף זייער איינציגער שטיצע געגען דעם שרעקליכען טארקוועמאדא. דאס איז געוועזען דער בעוואוסטער געלעהרטער און שטאאטס-מאן דון יצחק אבארבאנעל (אדער אבראבאנעל, 1437 — 1508). ער איז געוועזען א זוהן פון א יודישער אריסטאקראטישער פאמיליע, וואס האט גערעכענט איהר יחוס פון דוד המלך. אין דער יוגענד האט ער זיך ערצויגען אין ליסאבאן, די הויפטשטאדט פון פארטוגאליען, וואו יודען האט זיך פון שטענדיג אן געלעבט פיעל רוהיגער, ווי אין שפאניען. א דאנק זיין גרויסער בילדונג אין יודישקייט און אין וועלטליכע זאכען האט ער געשפיעלט א וויכטיגע ראליע סיי ביי יודען, סיי ביי קריסטען. ער איז געוועזען א פיעלזייטיגער געלעהרטער, פילאזאף, רעליגיעזער דענקער און צוזאמען דערמיט א אריסטאקראט לויט זיינע מיינונגען און זיין ערציהונג. דער פארטוגאלישער קעניג אלפאנס V האט איהם צוגענומען אין הויף ארײַן און

געגעבען א שטעלע אין דער רעגירונג. אברבנאל׳ס הויז איז פון דאן אן געווארען א פונקט, וואוהין עס פלעגען זיך צונויפקומען די פארשטעהער פון דער בעסטער געזעלשאפט. נאר פלוצלונג, בעת דער טראן=ענדערונג, האט איהם א אומגליק געטראפען: זיין פריינד, דער הערצאג דע=בראגאנצא, זעהר א אנגעזעהענע פערזאן אין הויף, איז בעשולדיגט געווארען אין א פערשווערונג געגען נייעם קעניג יאהאן II און דערפאר אבגעגעבען זיין קאפ אויף דער תליה. אזא גורל האט אויך ערווארטעט אברבנאל׳ן און ער איז ענטלאפען קיין קאסטיליען, איבערלאזענדיג אין ליסאבאן זיין גאנץ פערמעגען, וואס איז קאנפיסקירט געווארען דורכ׳ן קעניג

בעזעצענדיג זיך אין טאלעדא (1483) האט אברבנאל זיך גענומען פלייסיג צו זיין ליטעראַרישער ארבייט און ער האט אנגעהויבען שרייבען א ווערק, וואס איז שוין לאנג געווען ביי איהם אין קאפ: א פילאזאפיש בוך וועגען יודענטום. נאר באלד האט מען זיך אין הויף דערוואוסט וועגען די גרויסע פינאנסיעלע פעהיגקייטען פון געוועזענעם פארטוגאלישען שטאטס=מאן, און אזוי ווי די פינאנסען אין שפאניען זענען דעמאלט געווען זעהר פערפלאנטערט, האט מען זיך נישט גערעכענט מיט זיין יודישען שטאם און איהם בעשטימט אלס פערוואלטער פון די מלוכה=הכנסות. אברבנאל האט פיעל אויפגעהויבען דעם צושטאנד פון די שפאנישע פינאנסען. אין די אכט יאהר, וואס ער איז געווען אויף זיין שטעל, איז די שפאנישע פינאנסיעלע לאגע געשטאנען אויף א גרויסער הויך. א דאנק דעם האט שפאניען זיך איינגעגעבען צו ענדיגען מיט נצחון די לאנגע מלחמה, וואס זי האט געפיהרט געגען דער לעצטער פעסטונג פון דער אראבישער הערשאפט אויף דער פירענעאישער האלב=אינזעל, גרענאדא, און אברבנאל׳ן האט גאר נישט געקענט קומען אין קאפ אריין, אז דער סוף פון דער מלחמה און דער נצחון פון שפאניען וועלען האבען אזא גרויסע בעדייטונג פאר׳ן שיקזאל פון זיינע ברידער.

ווען גרענאדא האט זיך אין 1492 ענדליך אונטערגעגעבען, נאך א קאמפף פון כמעט אכט הונדערט יאהר, האט גאנץ שפאניען דערשפירט א אומגעוועהנליכע התלהבות. די נאציאנאלע שטימונג אין לאנד האט זיך פיעל געהויבען, אלע האבען זיך געפרעהט, דערמאהנענדיג זיך, אז זיי זענען פטור געווארען פון דער לעצטער אראבישער שליטה אויף זייער ערד, און מיט דער דאזיגער פאלקס=התלהבות האט זיך בענוצט טארקוועמאדא, אום איינצופיהרען איין=איינציגע רעליגיע אין דער גאנצער

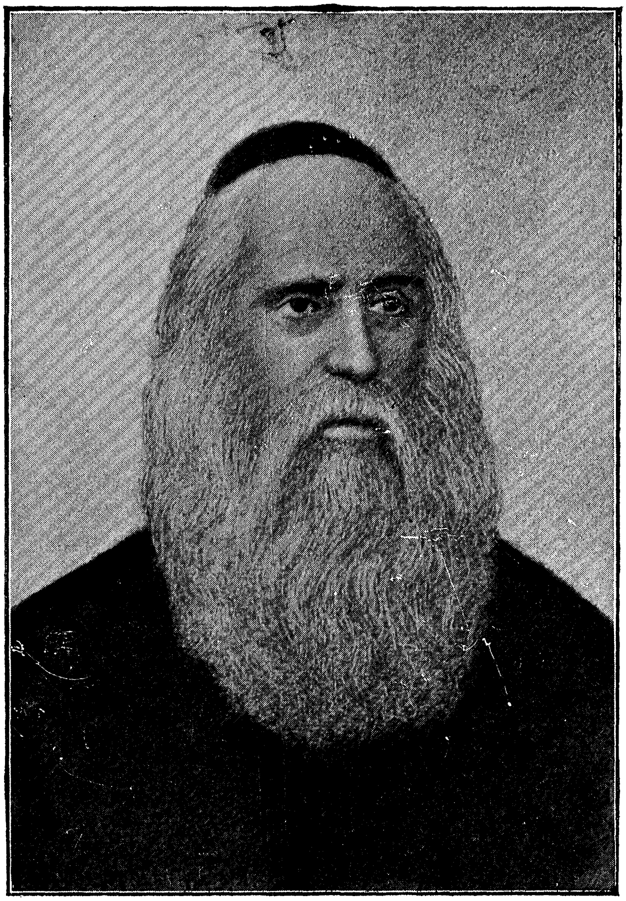

דאָן יצחק אַברבנאל

מלוכה און צו פערניכטען ביז איינעם אלע פרעמדע רעליגיעס. ער האט זיך געסטארעט צו בעווייזען דעם קעניג מיט דער קעניגין, אז די קאטוילישע קירכע וועט נאר דאן קאנען אבהאלטען א פאלקאמען נצחון, ווען אין לאנד וועט נישט זיין קיין איינציגע יודישע שוהל, אז יודען זענען אויסערסט געפעהרליך, בעזונדערס דערמיט, וואס זיי ציהען אב פון דער קאטוילישער קירכע די מאראנען, און ער האט דעריבער געבעטען דעם קעניג, איינמאל פאר אלע מאל פטור צו ווערן פון יודען און ארויסטרייבען זיי פון לאנד. דאס זאל אויך זיין א אויסדריק פון דאנקבארקייט גאט פאר דעם גרויסען שפאנישען נצחון איבער די אראבער. דער קעניג האט ענדליך געפאלגט און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אלע יודען, וואס וועלען זיך ניט שמד'ען, דארפען פערלאזען שפאניען אין פערלויף פון 4 מאנאטען. די ארויסגעטריבענע ווערט ערלויבט מיטצונעהמען מיט זיך זייער פערמעגען, אויסער גאלד, זילבער און טייערע חפצים, וואס דארפען אבגעגעבען ווערן אין אוצר פון דער מלוכה. יעדען קריסט ווערט שטרענג פערבאטען ארויסצעווייזען שטיצע יודען, אדער אויסבעהאלטען זיי נאך דעם בעשטימטען טערמין.

די איינציגע האפנונג פון יודען איז געבליבען אברבנאל, וועלכער איז צוזאמען מיט דעם אפיציעלען יודישען הויפט-ראבינער אברהם סעניאר אוועק אין הויף און דארט מיט טרערען אין די אויגען געבעטען דעם קעניג מיט דער קעניגין, זיי זאלען מבטל מאכען די שרעקליכע גזירה. ווימענדיג, אז א גרויסע ראליע האט דא געשפיעלט די תאוה פון קעניג צום גאלד און זילבער, וואס וועט בלייבען נאך די ארויסגעטריבענע יודען, האבען די יודישע דעפוטאטען פארגעלעגט דעם קעניג א גרויסע סומע געלד און יענער האט שוין נעהאט מסכים געווען אבצושאפען דעם ערשטען בעפעהל, אבער דא האט זיך צום קעניג פלוצלונג אריינגעריסען טארקוועמאדא מיט א קרייץ אין די הענד און, ווענדענדיג זיך צום קעניג מיט דער קעניגין, האט ער אויסגעשריען: „יהודה האט פערקויפט קריסטוס'ן פאר 30 זילבער-שטיק, און איהר ווילט איהם פערקויפען פאר 30 טויזענד! נאט זשע אייך, דא האט איהר איהם — און פערקויפט!" מיט די ווערטער האט דער גרויסער אינקוויזיטאר אוועקגעווארפען דעם קרייץ און ארויסגעלאפען. די דאזיגע סצענע האט געמאכט א שרעקליכען איינדרוק אויף דער פרומער קעניגין. די יודישע שתדלנים האבען בעקומען א קאטעגארישען אבזאג און ענדע אפריל האבען די הערולדען און טראמפעטער מודיע געווען איבער'ן גאנצען לאנד, אז

יודען ווערט געגעבען א טערמין ביז דעם 31-טען יולי 1492 (ט' אב) צו פערלאזען שפאניען. ווער עס וועט בלייבען נאך דעם טערמין, דארף אדער געטויפט, אדער געטויט ווערן.

שרעקליך טראגיש איז געווען די לאגע פון יודען. הונדערטער טויזענדער משפחות האבען געדארפט זיך צושיידען מיט דעם לאנד, וואו זיי האבען אבגעלעבט אלט הונדערט יאהר, מיט דער ערד, וואס זיי האבען, נישט קוקענדיג אויף אלע צרות, דאך היים געליבט, ווי אנ'אמת פאטערלאנד. דא האבען יודען אין פערלויף פון אכט דורות געלעבט און געארבייט, געשאפען און זיך בעטייליגט אין אלגעמיינעם מלוכה-לעבען; דא האבען זיי אויך געהאט א גייסטיג-נאציאנאלען צענטר; דא איז בעשאפען געווארען די יודישע פאעזיע, פילאזאפיע און דער יודישער אריסטאקראטיזם, און מיט דעם אלעמען האבען זיי זיך יעצט געדארפט שיידען אויף אייביג, זיך לאזען אין דער וועלט אריין און דערצו נאך מאטעריעל רואינירט ווערן. דער טערמין איז געווען אזוי קורץ, אז עס איז אונמעגליך געווען צו טראכטען וועגען איינארדנען די מאטעריעלע אינטערעסען; דאס גאנצע יודישע פערמעגען האט געמוזט בלייבען הפקר. דער גרעסטער טייל יודישע הייזער איז געבליבען אונפערקויפט, אין בעסטען פאל האט מען אוועקגעגעבען א שען הויז פאר א אייזעל, אדער א שענעם גארטען פאר עטליכע ארשין טוך. ניט קוקענדיג דערויף, זענען יודען געבליבען פעסט און ניט פערלארען דעם מוט. נאר געצעהל-טע, צווישען זיי דער אויבענדערמאנטער ראבינער אברהם סעניאר, האבען זיך אבגעשמד'ט און ארויסגערופען גרויס פרייד אין הויף. אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך נישט בעשלאסען אויף קיין פערראט און בעסער גענומען דעם וואנדער-שטעקען אין האנד און זיך געלאזען איבער דער גרויסער וועלט, זוכען זיך א נייע היים.

ענדע יולי איז געווען דער לעצטער טאג פון בעשטימטען טער-מין, נאר מיט יודען האט מען א חסד געטאן און פערלענגערט דעם טערמין אויף 2 טעג, ביז דעם 2-טען אויגוסט 1492. אין יענעם טאג, פונקט תשעה באב, האבען 300,000 יודען, מענער און פרויען, אלט און יונג, זקנים און קינדער, פערלאזען זייער פאטערלאנד. אויסער דעם האבען נאך פיעל יודען פערלאזט שפאניען פאר'ן טערמין און דער „מנורת המאור", רב ר' יצחק אבוהב איז אוועק אין דער שפיץ פון 50 פאר-שטעהער פון יודישע קהלות זוכען א ארט פאר זיי אין פארטוגאליען. עס האט זיך אנגעהויבען די שרעקליכע אויסוואנדערונג; פאר'ן פערלאזען

שפּאַניען זײַנען די פֿערטריבענע געגאַנגען זיך געזעגענען מיט זײערע עלטערן אויף די בית־עלמין׳ס און גראַנדיעז און שרעקליך איז געװען די דאָזיגע סצענע. אין פֿערלויף פֿון דרײַ טעג און דרײַ נעכט זײַנען צעהנדליגער טויזענדער יודען מיט זײערע פֿרויען און קינדער געלעגען אויף די קברים פֿון זײערע עלטערן און אָבגעגאָסען זײ מיט הײסע טרערען. פֿיעל האָבען אויסגעריסען שטיקער פֿון די מצבות און מיטגענומען מיט זיך אַלס זכר, אָדער געשאָנקען דאָס די איבערגעבליבענע מאַראַנען. די סצענעס זײַנען געװען אַזוי האַרצרײַסענד, אַז אַפילו פֿיעל קריסטען האָבען זיך נישט געקאָנט אײַנהאַלטען און געװײנט קוקענדיג. די פֿער־טריבענע האָבען זיך געלאָזען, װאוהין די אויגען האָבען פֿערטראָגען. אַ גרויסער טײל האָט זיך אַװעקגעלאָזען קײן נאַװאַרא און איבערהויפּט קײן פּאָרטוגאַל; אײניגע זײַנען מיט׳ן ים אַװעק קײן איטאַליען, אָדער מעריקע און אַפֿריקאַ; אַבראַבנאַל, מיט אַ גרופּע עמיגראַנטען האָבען זיך בעזעצט אין נעאַפּאָל.

טאָרקװעמאַדאַ האָט אין פֿערלויף פֿון זײַן 14־יעהריגער טעטיגקײַט פֿערברענט אויפֿ׳ן פֿײַער העכער 8000 מאַראַנען און פֿיעל טויזענדער אַנדערע האָט ער אין די טורמעס אויסגעפּײַניגט; פֿון יודען איז מען פּטור געװאָרען דורך גירוש און שפּעטער האָט מען זיך אויך גענומען צו די מוסולמאַנער און אויך זײ האָט מען געגעבען די ברירה: אָדער זיך טויפֿען, אָדער פֿערלאָזען דאָס לאַנד. אין גיכען האָבען אָבער אַלע אײַנגעזעהען, װאָס פֿאַר אַ אומגליק די אינקװיזיציע איז געװען נישט בלויז פֿאַר די „אונגלויביגע", נאָר אויך פֿאַר די שפּאַניער אַלײן. אַ פֿאָלק, װאָס איז ערצויגען געװאָרען אויף אינקװיזיציעס און אַכזריות, האָט גע־מוזט פֿערליערען זײַן פֿעהיגקײט צו שאַפֿען און צו לעבען קולטורעל, שפּאַניען האָט פֿערלוירען אַזאַ נוצליכען האַנדעלס־קלאַס, װי יודען, װאָס האָבען פֿיעל אויפֿגעהויבען די שפּאַנישע אינדוסטריע, און אין גיכען, נישט קוקענדיג אויף די אויסערליכע נצחונות און אויף דער ערװערבונג פֿון די רײַכסטע קאָלאָניעס אין אַמעריקאַ נאָך קאָלומבוס׳עס ענטדעקונג — איז שפּאַניען פֿערלאָזען און פֿעראָרימט געװאָרען און האָט אָנגעהויבען פֿאַלען אַלץ נידעריגער און נידעריגער

אין נאַװאַרא און פּאָרטוגאַליען, װאוהין עס האָבען זיך אַ לאָז געטאָן די יודישע עמיגראַנטען, האָבען יודען אַ קלײנע צײַט געפֿונען מנוחה. דער אויבענדערמאָנטער ר׳ יצחק אַבוהב, װאָס האָט זיך פֿאָר־געשטעלט פֿאַר׳ן פּאָרטוגאַלישען קעניג און געבעטען אַ אָרט פֿאַר זײַנע

בריִדער, האָט אויסגע׳פּועל׳ט בײַם קעניִג אַ ערלויבניש צו בּעזעצען זיך איִן פּאָרטוגאַליען, פֿאַר אַ אונגעהויער גרויסע סומע געלד און דאָס נאָר פֿאָרלויפֿיג, ניִשט מעהר, וויִ אויף אַכט חדשים. מעהר פֿון דעם טערמיִן האָבּען געקאָנט דאָרט בּלײַבּען נאָר די יודישע גרויסע קאַפּיטאַליסטען און אײניגע האַנדווערקער. איִן פּאָרטוגאַליען האָבּען זיִך דאַן בּעזעצט אַנ׳ערן 120,000 יודיִשע מגורשים; פֿיעל האָבּען זיִך בּעזעצט איִן נאַוואַראַ, אָבּער אויך דאָרט האָבּען זײ קײַן רוה ניִשט געפֿונען. דער שפּאַניִשער קעניִג האָט זײ אויך דאָ פֿערפֿאָלגט און געבּעטען דעם נאַווארער קעניִג, אַז ער זאָל בּײַ זיִך ניִשט דערלאָזען קײַן יודען. דאַן האָט מען יודען וויִדער פּאָרגעלעגט: אָדער שמד׳ען זיִך, אָדער פֿערלאָזען דאָס לאַנד. די מאָס פֿון יסורים איִז שוין געווען איִבּערפֿולט און פֿיִעל האָבּען ניִשט אויסגעהאַלטען און זיִך געשמד׳ט, די איִבּעריִגע האָבּען גענומען דעם וואַנדער־שטעקען און זיִך געלאָזען ווײַטער.

דער פּאָרטוגאַליִשער קעניִג האָט זיִך בּעצויגען צו יודען ניִשט בּעסער פֿון דעם שפּאַניִשען. ער האָט זיִך מיִט יודען בּענוצט, ווען ער האָט זײ נויטיִג געהאַט, אָבּער איִן אַלגעמײַן האָט ער זיִך בּעצויגען צו זײ מיִט שנאה. לויט דער פֿאָדערונג פֿון פּויפּסט האָט ער געגריִנדעט איִן פּאָרטוגאַליען אַ איִנקוויזיִציאָנס־קאָמיִסיע, אויסצוזוכען די מאַראַנען, וואָס זענען ענטלאָפֿען פֿון שפּאַניען, און איִן גיִכען האָט זיִך איִהם געמאַכט אַ גוטע געלעגענהײַט פּטור צו ווערען פֿון אַלע יודען מיִט אַ מאָל. צוויִשען די פֿערמאַטערטע, אויסגעהונגערטע יודיִשע מגורשים האָט זיִך אָנגעהויבּען אַ עפּיִדעמיע, וואָס האָט צוגענומען צעהנדליִגער טויזענדער מענשען (ענדע 1492 איִז געשטאָרבּען ר׳ יִצחק אַבוהב) און די פּאָרטוגאַ־לער האָבּען אָנגעהויבּען זיִך בּעקלאָגען אויפֿ׳ן קעניִג, פֿאַרוואָס ער האָט אַרײַנגעלאָזען איִן לאַנד די „דורך גאָט פֿערשאָלטענע״ יודען. דאַן האָט מען די יודען אָנגעהויבּען אונטערײַלען, אַז זײ זאָלען וואָס גיִכער פֿערלאָזען דאָס לאַנד. מען האָט זײ געגעבּען שיִפֿען און די אומגליִק־ליִכע האָבּען זיִך ווײַטער געלאָזען איִן וועג אַרײַן. נאָר דאָ האָבּען זיִך פֿאַר זײ אָנגעהויבּען נײַע צרות. כּדי זײ זאָלען ניִט פֿערשלעפּען מיִט זיִך די עפּיִדעמיע, האָט מען אומעטום זײ מורא געהאַט אַרײַנצולאָזען און זײ האָבּען געמוזט עטליִכע מאָנאַטען וואַנדערן איִבּער׳ן ים, פֿאָהרען פֿון איין אָרט צום צווײטען, זײַן איִנגאַנצען איִן רשות פֿון די שיִפֿס־קאַפּיִטאַנען און מאַטראָסען, וואָס האָבּען זײ בּעהאַנדעלט, וויִ שקלאַפֿען, זײ געמוטשעט מיִט הונגער און אָפֿט אויך צוגענומען בּײַ זײ די פֿרויען און טעכ־

טער. איינע אַזאַ שיף האָט פֿערבלאָנדזשעט צום ברעג פֿון מאַלאַגאַ, נאָר אַהין האָט מען זיי נישט געוואָלט אַרײַנלאָזען. דאַן האָט די שיף זיך אָבגעשטעלט אויפ'ן ים און לויט'ן בעפֿעהל פֿון דאָרטיגען בישאָף פֿלעגען יעדען טאָג קומען אויפ'ן שיף גײַסטליכע און אַגיטירען צווישען די אומגליקליכע וואַנדערער, אַז זיי זאָלען זיך שמד'ען. עטליכע טעג האָט געדויערט די אַגיטאַציע; און ווען דער בישאָף האָט געזעהען, אַז עס העלפֿט נישט, האָט ער בעפֿוילען, נישט אַרויסצוגעבען די עמיגראַנטען קיין עסען, זאָגאַר ברויט און וואַסער. פֿינף טעג האָט מען זיי אַזוי געפּײַניגט מיט הונגער. פֿיעל האָבען נישט אויסגעהאַלטען און הונדערט מענשען האָבען ענדליך זיך געשמד'ט, נאָר פֿופֿציג האָבען זיך געהאַלטען פֿעסט ביז צום סוף און זענען איינציגווייז אויסגעשטאָרבען פֿון הונגער.

נאָך ערגער איז געווען דער גורל פֿון די יודען, וואָס זענען צוליעב מאַנגעל אין געלד אָדער אַנדערע סיבות געבליבען אין פּאָרטוגאַליען אויך נאָך דעם בעשטימטען טערמין פֿון אַכט מאָנאַטען. זיי זענען ערקלערט געוואָרען אַלס לײַב־איינגענע פֿון קעניג און צוטיילט געוואָרען צווישען די הויף־לײַט. די קליינע קינדער פֿון די יודען האָט מען אַוועקגעשיקט אויף די ווילדע אינזלען סאַן־טאָמאַס, כדי דאָרט זיי צו ערציהען אין קריסטליכען גײַסט, נאָר די קינדער זענען דאָרט אומגעקומען פֿון דעם בייזען קלימאַט און פֿון שלאַנגען און עקדישען.

ווען עס איז געשטאָרבען דער קעניג יאָהאַן און די מאַכט איז איבערגעגאַנגען צו עמאַנואיל (1495), האָבען יודען אָנגעהויבען האָפֿען אויף אַ ישועה. עמאַנואיל האָט ווירקליך נישט שלעכט זיך בעצויגען צו יודען און צוריקגעשענקט די פֿרײַהייט יענע עמיגראַנטען, וואָס זענען ערקלערט געוואָרן פֿאַר שקלאַפֿען; אָבער דאָ איז אונטערגעקומען אַ פּאָליטישע אינטריגע, צוליעב וועלכער דער קעניג האָט שאַרף געביטען זײַן בעציהונג צו יודען. עמאַנואיל האָט שטאַרק געוואָלט חתונה האָבען מיט דער עלטסטער טאָכטער פֿון שפּאַנישען קעניג, האָפֿענדיג, אַז ער וועט אַמאָל זײַן דער יורש פֿון שפּאַנישען טראָן. פֿערדינאַנד האָט דערויף מסכים געווען, נאָר געשטעלט אַ בעדינג, אַז עמאַנואיל זאָל אַרויסטרײַבען פֿון זײַן לאַנד אַלע יודען. די כלה אַליין האָט אויך אַנדערש נישט געוואָלט מסכים זײַן צום שידוך. עמאַנואיל האָט דערויף אײַנגעשטימט און דעם 25־טען דעצעמבער 1496 איז אַרויס אַ בעפֿעהל, אַז אין פֿערלויף פֿון צעהן מאָנאַטען דאַרפֿען אַלע יודען, סײַ די איינגעבוירענע, סײַ

די אנגעקומענע פון שפאניען, פערלאזען דאס לאנד, אדער זיך שמד'ען. דער קעניג האט זיך פאקטיש זעהר נישט געוואלט שיידען מיט די יודען, וואס זענען געוועזען זעהר נוצליך פאר'ן לאנד, און ער האט געהאפט, אז אין פערלויף פון די צעהן מאנאטען וועט זיך איהם איינגעבען איבער־צורעדען די יודען, זיי זאלען זיך שמד'ען. ווען ער האט אבער געזעהען, אז דאס געהט נישט, האט ער זיך בעשלאסען אויף א טייוולאנישען פלאן, אום מיט געוואלט אבצושמד'ען אלע יודען. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האבען יודען זיך אונטערגעאיילט און נאך פאר דעם טערמין זיך געלאזען אין וועג ארייז. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם קעניג און ער האט בעפוילען, צו מאכען אנ'אנפאל אויף די יודען אין ליסאבאן, וואס זענען שוין געוועזען גרייט אין וועג ארייז, צוצונעהמען ביי זיי זייערע קינדער יונגער פון 14 יאהר, מיט געוואלט זיי אבשמד'ען און אבגעבען אויף ערציהונג צו קריסטליכע פאמיליען. דא זענען פארגעקומען שרעק־ליכע סצענעס: פיעל קינדער האט מען ביי די האר געשלעפט אין קירכע ארייז און אבגעשמד'ט; די עלטערן זענען, ווי וואהנזיניגע, מיט יללות נאכגעלאפען זייערע קינדער; איניגע האבען באלד אויפ'ן ארט דערשטאכען פריהער די קינדער און דערנאך זיך אליין; אנדערע האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, אבי נישט צו שיידען זיך מיט די קינדער.

אין הערבסט 1497 איז געקומען דער לעצטער טערמין. אין פארט פון ליסאבאן האבען זיך פערזאמעלט אנ'ערך 20 טויזענד יודען, וואס זענען געוועזען פארטיג צו פערלאזען דאס גיהנם־לאנד, נאר דא האט מען די שרעקליכע ענוים געפיהרט נאך ווייטער: מען האט זיי פערהאלטען אזוי לאנג, ביז עס איז פאריבער דער לעצטער טערמין, און דאן האט מען זיי ערקלערט, אז אזוי ווי זיי האבען דורכגעלאזען דעם טערמין, זענען זיי שוין יעצט שקלאפען פון קעניג און ער קאן איצט טאן מיט זיי, וואס ער וויל. מען האט זיי פארגעלעגט זיך צו שמד'ען און די, וואס האבען זיך ענטזאגט, האט מען געפייניגט מיט הונגער. נאר ווען דאס האט אויך נישט געהאלפען, האט מען פאר די האר זיי געשלעפט אין דער קירכע ארייז. פיעל האבען זיך אויפ'ן וועג אויסגעריסען און זיך אין וואסער געווארפען אדער פון דאך ארא‌בגעשפרונגען, נאר דאס רוב האבען לפנים זיך גע'שמד'ט, כדי ביי דער ערשטער געלעגענהייט צו אנטלויפען פון לאנד. די אנטלאפענע זענען אוועק קיין טערקיי און קיין צפון־אפריקא, אבער נאר א קליינער טייל פון זיי האט דערגרייכט דעם ציעל. פיעל זענען

אויפ׳ן וועג אויסגעשטאָרבען פֿון הונגער און מאַטערניש, אַנדערע זענען אַרײַנגעפֿאַלען אין די הענד פֿון גזלנים און פֿערקויפֿט געוואָרען פֿאַר שקלאַפֿען.

אָט אַזוי איז אונטערגעגאַנגען דער יודישער קולטורעלער צענטער אויף דער פּירענעאישער האַלב־אינזעל. און די יללות פֿון די פֿערטריבענע און געפּײַניגטע, צוזאַמען מיט די קלאָג־לידער און קרעכצען פֿון חורבן, וועלן נאָך לאַנג, לאַנג אָבקלינגען אין דער יודישער ליטעראַטור און איבערלאָזען אַ טיפֿען שפּור אין דער פּסיכאָלאָגיע פֿונ׳ם גלות־יוד. אָבער דאָס יודענטום איז ווידער פֿערבליבען; דער יודישער גײַסטיגער צענטער ווערט אַריבערגעטראָגען אויף אַנ׳אַנדער אָרט, און דאָרט ווערט ווײַטער געוועבט די אײביגע קייט פֿון דער נאַציאָנאַלער יודישער קולטור.

צווייטעס קאַפּיטעל

דער נייער צענטר אין טערקיי

דאָס אַריסטרייבען יודען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען איז געוועזען א געשעהעניש פון דער גרעסטער וויכטיגקייט אין דער געשיכטע פון יודען אין אַלע לענדער. דער קולטורעלער יודישער צענטער, וואָס האָט זיך אַכט הונדערט יאָהר געהאַלטען אין שפּאַניען, איז איצט געפאַלען און די שפּאַנישע יודען אַליין האָבען געמוזט ווידער נעהמען דעם וואַנדער־שטעקען אין האַנד און זיך לאָזען אין גלות. דאָס האָט געמוזט ברענגען צו וויכטיגע רעזולטאַטען פאַר דער אַלגעמיינער יודישער געשיכטע, און אומעטום, וואו יודען האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם גרויסען אומגליק פון די שפּאַנישע יודען, איז געוואָרען א יללה און א טרויער. זיי האָבען פערשטאַנען ווי געהעריג אָבצושאַצען די רעזולטאַטען פון דעם דאָזיגען שרעקליכען נאַציאָנאַלען אומגליק; אין די אויגען פון אַלע יודען אין דער וועלט זענען די שפּאַנישע ברידער בעטראַכט געוואָרען, ווי די אייידעלסטע, די שענסטע, — די יודישע אַריסטאָקראַטען; לויט דער אַלטער לעגענדע, שטאַמען די שפּאַנישע יודען פון דוד המלך און די ספרדים (שפּאַנישע יודען) האָבען דעריבער שטענדיג געקוקט אויף די איבריגע יודען מיט א געוויסען שטאָלץ, פון אויבען אַראָב. איצט האָבען די דאָזיגע יודישע מיוחסים געמוזט פערוואָגעלט ווערן און זוכען שוץ ביי זייערע איבריגע ברידער. פון די הונדערטער טויזענדער יודען אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען איז געבליבען גאָר א קליינער טייל; זייער געלד, וואָס זיי האָבען נאָך געהאַט בשעת דעם גירוש, איז אויפ'ן וועג צורונען געוואָרען, און זיי אַליין, דערשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע דורך

פיעל צרות און ענוים, האבען געמוזט אנקלאפען אין אלע טהירען און פאר זיך אנ׳ארט זוכען.

אין פופציג יאהר ארום נאכ׳ן גירוש בענעגנען מיר נאך, צווייהם און צושפרייט איבער דער וועלט, וואנדערענדע מאסען און גרופען פון די ארויסגעטריבענע יודען; אבער סוף כל סוף האט דער מעכטיגער לעבענס־ווילען פון יודישען פאלק גובר געווען אלע שטערונגען און אומענשליכע פלאגען. יודען האבען זיך ווי עס איז איינגעארדענט און אנדערע לענדער, און דער יודישער קולטור־צענטר, וואס איז חרוב געווארען מיט׳ן גירוש פון די שפאנישע יודען, האט זיך אריבערגעטראגען אויף אנ׳אנדער ארט. די רעשטען פון די פערטריבענע יודען האבען זיך איינגעארדענט אויף די אפעניגער און באלקאנער האלב־אינזלען, און יעדען לאנד צו ביסלעך; אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך בעזעצט אין טערקיי און אין די אזיאטישע מדינות, וואס האבען דאן געהערט צו איהר.

ווי לויט דער בעשטימונג פון דער געטליכער השגחה, האט זיך פונקט געמאכט, אז גראד נישט לאנג פאר דעם גרויסען יודישען גירוש אויף דער פירענעאישער האלב־אינזעל האט זיך פאר יודען געעפענט א בית־מקלט אין דער נייער טוסולמאנישער מלוכה, וואס האט זיך געגרינדעט אויף דער באלקאנישער האלב־אינזעל. אויף די חורבות פון ביזאנטיען האט זיך צו יענער צייט אויסגעבויט די מלוכה פון די אסמאנען, און ווען די מוסולמאנישע פאהן האט אין 1453 צום ערשטען מאל אויפגעפלאטערט אויף די טויערן פון קאנסטאנטינאפאל, האט זיך אנגעהויבען א נייע עפאכע אויך פאר׳ן יודענטום, ווייל דער מוסולמאנישער מלוכה איז בעשערט געווען דער ערשטער אויפצוברעכען די מויערן פון געטא און צו געבען יודען דאס, וואס עס האט ביי זיי צוגענומען די קריסטליכע וועלט.

תיכף ווי קאנסטאנטינאפאל איז איינגענומען געווארען דורך די טערקען, האט דער סולטאן מאחמעד דער צווייטער ארויסגעפיהרט די יודען אין ביזאנטיען פון זייער רעכטלאזער לאגע. ער האט זיי געגעבען פאלקאמע רעליגיעזע פרייהייט, דאס רעכט צו וואוינען פריי אין אלע שטעדט, איינארדנען זייערע קהלות, בויען שוהלען און שולען, פיהרען אומעטום האנדעל א. אז. וו. איינער פון די דארטיגע יודען, ר׳ יצחק צרפתי, האט זיך בענוצט מיט דער גוטער געלעגענהייט און זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זיינע ברידער אין דייטשלאנד און אין עסטרייך,

וועלכע ער האט פֿארגעלעגט זיך צו בעזעצען אין טערקיי. ער האט אין זיין אויפֿרוף פֿערגלייכט די געדריקטע יודישע לאגע אין דייטשלאנד מיט דער לאגע אין טערקיי; געגעבען אנצוהערען, אז אין דער צוקונפֿט איז פֿאר יודען מעגליך א נאציאנאלע אויפֿלעבונג אונטער דער שוץ פֿון די מוסולמאנער. דער אויפֿרוף האט געמאכט א רושם: אייניגע גרופּעם יודען האבען געפֿאלגט דעם אויפֿרוף, זענען געקומען קיין טערקיי און אין קאנסטאנטינאפּאל האט זיך צום ערשטען מאל, צוזאמען מיט דער געמיינדע פֿון די דארטיגע „גריכישע" יודען, געגרינדעט א נייע קהלה פֿון „אשכנזים", אנגעקומענע פֿון דייטשלאנד, עסטרייך און בעהמען.

די אמת'ע עמיגראציע פֿון יודען קיין טערקיי האט זיך אבער אנגעהויבען נאך די שרעקליכע יאהרען פֿון 1492—1498. קאנסטאנטינאפּאל און אנדערע שטעדט זענען איבערפֿולט געווארען פֿון טויזענדער יודישע מגורשים פֿון שפּאניען און פּארטוגאליען. די טערקישע רעגירונג האט זעהר גערן אנגענומען די דאזיגע יודישע עמיגראנטען און מען דערצעהלט, אז דער דעמאלדיגער סולטאן באיאזעט דער צווייטער, דערוויסענדיג זיך, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פֿון שפּאניען, האט אויסגעשריען: „ווי קאנט איהר זאגען, אז דער שפּאנישער קעניג פֿערדינאנד איז א קלוגער הערשער, ווען ער האט א תל געמאכט פֿון זיין לאנד און רייך געמאכט אונזערס!" ווירקליך, האבען די געבילדעטע שפּאנישע יודען אריינגעבראכט מיט זיך קיין טערקיי פֿיעל קולטור, פֿיעל מיטגעהאלפֿען אז טערקיי זאל שטארק און רייך ווערען, און אויף אזא אופֿן האט דאס גע'רודפ'טע יודישע פֿאלק זיך נוקם געווען אן זיינע אונטערדריקער, ווייל פֿיעל פֿיעל האט מען יודען געהאט צו פֿערדאנקען דערמיט, וואס די מוסולמאנישע מלוכה איז אזוי מורא'דיג שטארק געווארן און א לאנגע צייט געהאט א שליטה איבער דער קריסטליכער וועלט. די יודען אין טערקיי האבען זיך ענערגיש גענומען צו אלערליי מסחרים, מלאכות, קונסטווערק און מיליטערישע ארבייט. די ספּעציאליסטען-טעכניקער פֿון די מאראנען האבען אויסגעלערנט די טערקען די פֿאלקאמענהייטען אין דער קונסט, צו בענוצען זיך מיט געוועהר, און דארט געעפֿענט פֿאבריקען אויף אויסצוארבייטען פּולווער און הארמאטען, — די זעלבע, מיט וועלכע די טערקען האבען דערנאך געשלאגען די קריסטען אדער זיי אין דער מורא געהאלטען. אין האנדעל און אין אינדוסטריע האבען יודען געהאט פֿאר זיך שטארקע קאנקורענטען, די גריכען און ארמענער, נאר די טערקישע מלוכה, וואס האט יודען געהאלטען פֿאר א מעהר כשר'ען

עלעמענט אין פּאָליטישער הינזיכט, האָט בעסער געשטיצט די יודישע אינדוסטריע. די יודען האָבען נאָר געראַרפט צאָהלען א געמײַנדע־שטײַער און א צינז פון יעדען נפש בעזונדער, ווײַטער האָבען זײַ געהאַט אַלע רעכטען און פרײַהײַטען, אויף וויפיעל דאָס איז נאָר מעגליך געוועזען אין דער מזרח־דעספּאָטישער מלוכה. די מעדיצינישע פּראַקטיק, מיט וועלכער עס האָבען זיך דאַן פערנומען די יודען, האָט זײַ געעפענט דעם וועג אין הויף אַרײַן. אַזוי האָט אינ'ם הויף פון סולטאַן סעלים I (1512 — 20) געהאַט א איינפלוס דער לײַב־אַרצט יוסף המון; און דערנאָך זײַן זוהן משה המון זעהר א געבילדעטער אַרצט און קענער פון יודישער ליטעראַטור, בײַם סולטאַן סולײַמאַן.

די קלאַנגען וועגען דעם נײַעם יודישען פרײַען צענטער אין טערקײַ האָבען אַהין צוגעצויגען אַלץ מעהר עמיגראַנטען. נישט בלויז פון שפּאַניען, נאָר אויך פון אַנדערע לענדער, וואו יודען זענען גע'רודפ'ט געוואָרען. די ערשטע צײַט האָבען די עמיגראַנטען זיך איינגעטײַלט אויף בעזונדערע גרופּען און יעדע גרופּע האָט זיך געהיט די שפּראַך פון דעם לאַנד, פון וואַנען זי איז געקומען, איהרע ספּעציעלע אײַגענשאַפטען און מנהגים. די ספרדים האָבען נאָך א לאַנגע צײַט גערעדט אויף די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע שפּראַכען, און ווי ס'ווײַזט אויס, האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט א דיאַלעקט, וואָס איז עהנליך צו דעם יעצטיגען שפּאַניאָלישען זשאַרגאָן. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו עס האָבען אין 16־טען יאָהרהונדערט געוואוינט ביז 30,000 יודען, האָבען דאַן עקסיסטירט 44 שוהלען, לויט דער צאָהל פון די בעזונדערע גרופּען; אַחוץ די דרײַ הויפּט־גרופּען: דאָרטיגע גריכישע יודען, ספרדים און אשכנזים, האָבען נאָך עקסיסטירט פיעל קלײַנע גרופּען, אָדער קהלות; אויסער קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט די אימיגראַציע פיעל פערגרעסערט די צאָהל יודען אויך אין אַנדערע שטעדט פון דער באַלקאַנישער האַלב־אינזעל, ווי סאַלאָניקי, אַדריאַנאָפּאָל, ניקאָפּאָל און אַנדערע. פאַר איהר עקאָנאָמישע אויפבליהונג האָט סאַלאָניקי פיעל צו פערדאַנקען דער אימיגראַציע פון די שפּאַנישע יודען.

דער ערשטער אָפיציעלער פערטרעטער פון דער אוטאָמאַנישער יודישער געמײַנדע אין טערקײַ איז געוועזען דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער רב ר' משה קאַפּסאַלי. א געבוירענער אין גריכענלאַנד האָט ר' משה קאַפּסאַלי שוין פערנומען די שטעל פון רב אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל נאָך אין יאָהר 1450, אין נאָכדעם ווי די הויפּט־שטאָדט פון ביזאַנטיען, קאָנסטאַנטינאָפּאָל, איז איינגענומען געוואָרען דורך די מוסולמאַנער, האָט דער־

סולטאן מאחטער דער צווייטער איהם בעשטימט אלס הויפט=ראבינער
פון אלע טערקישע יודען. דאס איז געוועזן דער ערשטער חכם=באשי
אין טערקיי און לויט זיין טיטול איז ער געוועזן גלייך צו דעם מוסול=
מאנישען מופטיא און קריסטליכען פאטריארך. זיין טעטיגקייט איז בע=
שטאנען אין דער העכערער השגחה אויף דער זאמלונג פון די מלוכה=
און געמיינדע=שטייערן, און דאס רעכט צו בעשטימען רבנים, פסק'נען
די וויכטיגסטע דיני=תורה און ארויפלעגען שטראפען. אלס גייסטליכער
אנפיהרער פון יודען האט ר' משה קאפסאלי זיך געהאלטען ביי די קאנ=
סערוואטיווע מיטלען און זיך געסטארעט דורך פערשידענע גזירות אב=
צוהיטען דאס יודענטום, אבער דאך האבען זיך געפונען פיעל, וואס
האבען בעשולדיגט ר' משה קאפסאלי, אז ער איז נישט גענוג פרום,
נישט גענוג אויטאריטעט אלס למדן, און זיין גאנץ לעבען האט ער געליטען
פון פארטיי=אינטריגעם. ער האט נאך דערלעבט צו דער צייט, ווען
קיין טערקיי האבען אנגעהויבען אנקומען נייע יודישע אימיגראנטען פון
שפאניען, און ער האט גענומען א הייסען אנטייל אין דער איינאָרדנונג
פון די דאזיגע אומגליקליכע יודען (ער איז געשטארבען ארום 1495).

זיין שטעל=פערטרעטער איז געוועזן ר' אליהו מזרחי (1495 — 1525),
א תלמודיסט, מאטעמאטיקער און אסטראנאם, וואס האט בעקומען זיין
בילדונג אין איטאליען. אין דער צייט, וואס ער איז געוועזן הויפט=ראבינער,
האט דער אריינפלום פון די ארויסגעטריבענע יודען קיין טערקיי דער=
גרייכט די העכסטע שטופע און מזרחי האט נישט ווינציג אויפגעטאן
פאר דער איינאָרדנונג פון די דאזיגע יודען. ער האט זיך אבער נישט
בעגנוגענט מיט דער מאטעריעלער שטיצע פון די געליטענע, נאר זיך אויך
געסטארעט אויפצוהויבען זייער גייסטיג. דורך עפענטליכע לעקציעס און
ספרים האט ער זיך געסטארעט צו פערשפרייטען צווישען פאלק תלמוד'ישע,
ביבלישע און מאטעמאטישע ידיעות און ער האט אויך פערזענליך אנ=
געפיהרט מיט דער וויסענשאפטליכער ארבייט אין דער קאנסטאנטינאפא=
לער ישיבה. פון זיינע ספרים איז אממעהרסטען פאפולער געווארען
דער פירוש אויף רש"י. חאטש ער איז געוועזן אין רעליגיעזע ענינים
שטרענג=קאנסערוואטיוו, האט ער זיך דאך בעצויגען זעהר טאלעראנט צו
אנדערע און ער האט אבגעשאפט דעם חרם פון איינינע רבנים אויף די
ספרדים, וואס האבען זיך גע'חבר'ט מיט די קאראימען, געפינענדיג פאר
זעהר געוואונשען, דאס די יודען מיט די קאראימען זאלען זיך דערנעהענ=
טערן איינע צו די אנדערע.

דער עמיגראַציאָנס־שטראָם קיין טערקיי האָט אויפגעלעבט אויף אַ צייט אויך דאָס בעטריבטע לאַנד פּאַלעסטינאַ, וואָס איז אין פערלויף פון פיעל דורות פיעל צרות אויסגעשטאַנען. אין דער עפּאָכע פון די קרייץ־צוגען איז פּאַלעסטינאַ געוועזען דער קאַמפּפס־פּלאַץ צווישען די מוסולמאַנער און קרייץ־טרעגער, און דערנאָך — צווישען די פערשידענע שבטים און דינאַסטיעס פון די מוסולמאַנער גופא. אין 14־טען און 15־טען יאָהר־הונדערט האָט זיך פּאַלעסטינאַ געפונען אונטער דער הערשאַפט פון די עגיפּטישע סולטאַנען, אָבער פון צייט צו צייט זענען אויף איהר אָנגעלאָפען ווילדע שבטים און זי וויסט געמאַכט. קיין ירושלים פלעגען פון צייט צו צייט אָנקומען פון אייראָפּאַ קליינע גרופּען יודען, וואָס האָבען זיך בעמיהט איינצואָרדנען דאָס לעבען פון דער דאָרטיגער יודישער קהלה; אָבער אַזוי ווי די יודען זענען דאָרט געוועזען זעהר ווינציג און שוואַך, האָבען די אַלע פּראָבען קיין ערפאָלג נישט געהאַט. אין 15־טען יאָהרהונדערט ווערט דער יודישער עלעמענט אין ירושלים עטוואָס גרעסער; דער רב און דאָקטאָר אליהו פון פעראַראַ, וואָס איז געקומען קיין ירושלים אין יאָהר 1434 און געוואָרען דאָרט דין און ראש ישיבה, דערצעהלט, אַז די דאָרטיגע יודען לעבען מיט די מוסולמאַנער בשלום און ערנעהרען זיך פון איינינגע מלאכות, איבערהויפּט פון זייד־אויסאַרבייטונגען. די פער־גרעסערונג פון דער יודישער בעפעלקערונג אין ירושלים האָט אין יענער צייט בעשאַפען אַ לעגענדע, אַז יודען האָבען אָבגעקויפט דעם בארג ציון און דאָרט אויסגעבויט אַ שוהל אויף׳ן אָרט פון די קריסטליכע הייליגע מקומות; שפּעטער האָט מען אויך צוגעגעבען, אַז יודען האָבען כלומר׳שט אָבגעקויפט אויך דעם קבר פון קריסטוס. די מאָנאַחען האָבען דאַן גע׳פּועל׳ט ביים פּויפּסט, אַז ער זאָל אַרויסגעבען אַ בעפעהל פאַר די קריסטליכע שיפס־בעזיצער, זיי זאָלען נישט אַריבערפיהרען קיין יודען פון אייראָפּאַ קיין פּאַלעסטינאַ, און אַ לאַנגע צייט האָבען די יודישע עולי־רגל געמוזט פאָהרען קיין פּאַלעסטינאַ נאָר דורך אַ געדרעהטען וועג.

נאָך דער שפּאַנישער קאַטאַסטראָפע הויבט זיך אָן פאַר פּאַלעסטינאַ אַ נייע עפּאָכע. מיט פיער יאָהר פאַר דער קאַטאַסטראָפע האָט דער בעוואוסטער רב ר׳ עובדיה מברטנורה, וואָס איז געקומען פון איטאַליען קיין ירושלים, געטראָפען דאָרט נאָר זיעבעציג יודישע פאַמיליעס, איבערהויפּט אשכנזים (1488). אין דריי יאָהר אַרום האָט די צאָהל יודישע פאַמיליעס זיך דאָרט פערגרעסערט ביז 200, און מיט פינף און צוואַנציג יאָהר נאָך שפּעטער — ביז 1500. דער דאָזיגער שנעלער וואוקס

פון דער יודישער בעפעלקערונג איז ארויסגערופען געווארן דורך דער אימיגראציע פון די שפאנישע מגורשים. די ערשטע צייט איז אין דער שפיץ פון דער ירושלים'ער געמיינדע געשטאנען ר' עובדיה ברטנורה. זענענדיג הויך געשעצט סיי פון די יודען, סיי פון די מוסולמאנער, — האט ר' עובדיה געבראכט אין ארדנונג די פערלאזטע זעלבסט-פערוואלטונג און געפיהרט די למודים אין די יודישע שולען. אין 1517 איז אין פאליטישען גורל פון סיריען און פאלעסטינא פארגעקומען א איבערקעהרעניש; דער טערקישער סולטאן סעלים I האט איינגענומען די דאזיגע פראווינצען צוזאמען מיט עגיפטען אליין ביי די עגיפטישע סולטאנען-מאמעלוקען, און פאלעסטינא האט דערפון נאר געקאנט אויסשפיעלען. צוליעב די נאציאנאלע און רעליגיעזע געפיהלען האבען די יודען זיך איבערזעצט פון אייראפעאישען טערקיי קיין ארץ ישראל און די יודישע בעפעלקערונג אין פאלעסטינא האט זיך אלץ מעהר פערגרעסערט. די יודישע קהלה אין ירושלים איז דאן בעשטאנען פון פערשידענארטיגע עלעמענטען; אין דער שפיץ פון דער קהלה איז פון 1525 געשטאנען דער בעוואוסטער רב ר' לוי בן חביב, איינער פון די ספרדישע מגורשים, וועלכער איז אין דער יוגענד מיט געוואלט אבגעטויפט געווארען אין פארטוגאליען און דערנאך ענטלאפען קיין טערקיי.

א בעדייטענדע יודישע קהלה האט זיך אויך געגרינדעט אין דער שטאט צפת, אין גליל. אין יאהר 1521 זענען דארט געווען 300 יודישע פאמיליעס מיט דריי שוהלען. די יודישע קהלה אין צפת האט פערמאגט עטליכע אנגעזעהענע תלמוד'יסטען און בראש פון זיי איז געשטאנען דער ענערגישער רב ר' יעקב בירב (1474 — 1541), וועלכער האט נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע א לאנגע צייט געוואוינט אין צפון-אפריקא און דערנאך זיך בעזעצט אין פאלעסטינא.

דער דאזיגער ר' יעקב בירב האט זיך פערנומען אויפצוטאן א גרויסע זאך: גרינדען אין פאלעסטינא א העכערן רבנים-קאלעגיום, אויפ'ן שטייגער פון אמאליגען סנהדרין, וואס זאל האבען דאס רעכט צו לעזען אלע שווערע רעליגיעזע פראגען און ארויסגעבען סמיכות אויף רבנות אין ארץ ישראל און אין חוץ לארץ. דורך אזעלכע מיטלען האבען ר' יעקב בירב און זיינע אנהענגער געוואלט גרינדען איין אלגעמיין-יודישען גייסטיגען צענטער אין יודישען פאטערלאנד. די צפת'ער תלמוד'יסטען האבען דעם פלאן בעשטעטיגט, געגרינדעט א דערווייליגען רבנים-קאלעגיום און אויסגעקליבען פון זיך אלס הויפט-רב ר' יעקב

בירב (1538). נאָלדעם האָבען די צפת'ער רבנים געשיקט אַ בריעף צו די רבנים אין ירושלים, זיי מודיע געווען וועגען דער זאַך און ערקלערט, אַז זיי זענען נאָר אויסען אויפצוהויבען „די געפאַלענע פאָהן פון דער תורה" און בעשאַפען אַזאַ אויטאָריטעטען רבנים־קאָלעגיום, וואָס זאָל האָבען ברייטע פאָלמאַכטען אין רעליגיעזע און אין גייסטיגע ענינים. אָבער דעם ירושלים'ער רב, ר' לוי בן חביב, און זיינע אנהענגער האָט שטאַרק פערדראָסען, וואָס ר' יעקב בירב האָט זיך ערלויבט אָהן זייער וויסען און אָהן דער הסכמה פון אַנדערע רבנים אויפצוטאָן אַזאַ זאַך, וואָס האָט אַ אַלגעמיין־יודישע בעדייטונג, און ר' לוי איז ענערגיש אַרויסגעטרעטען געגען דעם פּלאַן. צווישען ר' יעקב און ר' לוי האָט זיך אָנגעהויבען אַ הייסע פּאָלעמיק, וואָס איז דערגאַנגען ביז פערזענליכע זלזולים און בעליידיגונגען, און פון דעם פּלאַן צו גרינדען אין פּאַלעסטינאַ אַ צענטראַלען גייסטיגען אָרגאַן — איז גאָרנישט געוואָרען. עס האָט זיך געענדיגט נאָר דערמיט, וואָס ר' יעקב האָט דערווייל, בענוצענדיג זיך מיט זיינע פאָלמאַכטען, געגעבען סמיכות אויף רבנות איינינגע מענשען, צווישען זיי אויך דעם שפּעטערדיגען מחבר פון שולחן־ערוך, ר' יוסף קאַראָ. מען מוז אָבער זאָגען, אַז דער גראַנדיעזער פּלאַן האָט זיך נישט איינגעגעבען נישט אַזוי צוליעב דעם פּראָטעסט פון איינינגע רבנים, ווי צוליעב וויכטיגערע סיבות. קיין פּאַלעסטינאַ האָבען דעמאָלט זיך געצויגען יודען, וואָס זענען נישט געווען פעהיג נישט צו קיין מלאכה, נישט צו קיין מסחר, נאָר וואָס האָבען בלויז געוואָלט לעבען אָדער שטאַרבען אויף דער היילינגער ערד. דאָס לאַנד איז דעריבער איבערפולט געוואָרען פון זקנים און שוואַכע לייט, וואָס קאָנען נישט ערנעהרען זיך פון זייער אייגענער אַרבייט. יודען האָבען געהאַלטען פאַר אַ חוב צו שטיצען זייערע ברידער אין פּאַלעסטינאַ און אין אַלע גרעסערע שטעדט פון מערב פלעגט מען זאַמלען נדבות פאַר די יודען אין ארץ ישראל. דאָס איז אָבער פאָרט געווען ווינציג פאַר די טויזענדער אָרימע יודען אין פּאַלעסטינאַ און דאָס לאַנד איז דעריבער געוואָרן אַ נעסט פון אָרימקייט, שנאָררעריי און בטלנות. ביי אַזעלכע בעדינגונגען האָט דאָרט זיך נישט געקאָנט ענטוויקלען נישט קיין זעלבסטשטענדיגע יודישע קולטור, נישט קיין פריי־געזעלשאַפטליכע אַרבייט און אויף אַזאַ אופן האָט פּאַלעסטינאַ נישט געקאָנט נעהמען אויף זיך די ראָליע פון אַ נאַציאָנאַלען קולטור־צענטר און דער סנהדרין האָט דאָרט קיין פּלאַץ נישט געהאַט.

מיט פאלעסטינא זענען דאן געווען ענג צוזאמענגעבונדען די יודישע קאלאניעס אין עגיפטען און אין צפון-אפריקא. פיעל פון די ענטלאפענע יודען האבען אין עגיפטען געפונען א שוץ-ארט פאר זיך. אין קאירא, אלעקסאנדריא און אנדערע שטעדט האבען צוזאמען מיט די קהלות פון די דארטיגע יודען עקסיסטירט אויך ספרדישע קהלות. אין דער שפיץ פון די קהלות זענען געשטאנען די „נגידים“, אפיציעלע יודישע פערטרעטער. ווען עגיפטען איז איבערגעגאנגען צו טערקיי, האט די טערקישע רעגירונג אבגעשאפט דעם טיטול; פאקטיש אבער האבען די הויפט-ראבינער אין קאירא אויך ווייטער ערפילט די פליכטען פון די „נגידים“. פון אנ'ערך 1520 האט די דאזיגע שטעל פערנומען דער בעריהמטער ראש ישיבה אין קאירא ר' דוד אבו זמרה (רדב"ז), דער מחבר פון פיעל „תשובות“ און איינינגע קבל'יסטישע ספרים. אין פערלויף פון 40 יאהר האט רדב"ז פערוואלטעט מיט די גייסטיגע און געזעלשאפטליכע ענינים פון דער יודישער געמיינדע אין קאירא און פיעל מיטגעהאלפען איינערליך איינצוארדנען די יודישע געמיינדע. אין טיפער עלטער האט ער פערלאזען עגיפטען און זיך בעזעצט אין צפת און געווארן א טעטיגער מיטגליד פון צפת'ער רבנים-קאלעגיום, אין דער שפיץ פון וועלכען עס איז געשטאנען (נאך ר' יעקב בירב ר' יוסף קארא.

די עגיפטישע יודען זענען שטענדיג טריי געבליבען דעם טערקישען סולטאן, וואס איז געווען דער הויפט-הערשער פון עגיפטען, און זייער טרייהייט האבען זיי בעוויזען, ווען דער דארטיגער פאשא אחמעד שייטאן האט איינמאל געוואלט מאכען א אויפשטאנד און זיך אבטיילען פון טערקישען סולטאן. וועגען דעם האט זיך דערוואוסט דער אנגעזעהענער יוד אברהם דע קאסטרא, וועלכער איז אוועק קיין קאנסטאנטינאפאל און וועגען דעם מודיע געווען דעם סולטאן. אלס נקמה פאר דעם פערראט, האט דער פאשא ארויפגעלעגט אויף יודען א אונגעהויער גרויסע קאנטריבוציע, און ווען די יודען האבען אזא גרויסע סומע געלד נישט געקאנט צושטעלען, האט דער פאשא געהייסען שמידען אין קייטען די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע און געדראהט אויסצוהרג'נען אלע קאירער יודען. די יודען זענען דעמאלט געשטאנען אין גרוים סכנה, נאר צום גליק איז גראד אריינגעטרעטען צו דעם מאמענט דאס חיל פון סולטאן, וועלכעס האט געכאפט דעם פאשא און דערנאך איהם ערמארדעט. דעם טאג פון דער בעפרייאונג (כ"ז אדר 1524) האבען די דארטיגע יודען א לאנגע צייט געפייערט, אלס יום טוב, אונטער'ן נאמען „פורים של מצרים“.

אויך די לאגע פון די יודען אין צפון-אפריקא האט זיך פערבעסערט נאכדעם, ווי די מדינה איז איבערגעגאנגען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי. באלד נאך דער קאטאסטראפע פון 1492 זענען אהין ענטלאפען פיעל יודען פון שפאניען, וואס האבען דארט געמיינט צו געפינען א שוץ; אבער די בלוטיגע האנד פון פערדינאנד האט דערגרייכט אויך אהין, און ווען די שפאניער האבען פערהאפט א טייל פון די טעריטאריומס פון טוניס און טריפאל, האבען זיך אויך דארט אנגעהויבען רדיפות אויף יודען. די יודישע לאגע האט זיך געבעסערט ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט, ווען דאס לאנד איז אינגאנצען איבערגעגאנגען צו טערקיי.— דער פאטריארך פון די אפריקאנישע יודישע געמיינדעס איז דאן געוועזען דער אלזשירער רב ר' שמעון דוראן דער צווייטער, וועלכער האט זיך זעהר געזארגט פאר'ן גורל פון די פערטריבענע, און אויסגעקויפט פיעל געפאנגענע יודען ביי די פיראטען און שקלאפען-הענדלער. צו יענער צייט האט אין טוניס געוואוינט דער אסטראנאם און היסטאריקער ר' אברהם זאקוטא, וואס איז פריהער געווען אסטראלאג ביי'ם פארטוגאלישען קעניג. דא האט ער אנגעשריבען זיין היסטארישע חראניק „ספר היוחסין", וואס ענטהאלט א רשימה פון די וויכטיגסטע, איבערהויפט רעליגיעזע, געשעהענישען אין דער יודישער געשיכטע פון אנהויב-אן ביז דער עפאכע פון מחבר. זיין וואנדערלעבען האט זאקוטא פערענדיגט אין טערקיי (ארום 1515).

פיעל פערבעסערט האט זיך די יודישע געזעלשאפטליכע און עקאנאמישע לאגע אין טערקיי בעת דער הערשאפט פון סולטאן סולײמאן „דער פראכטפולער" (1520—60), ווען טערקיי איז געווארן זעהר א שטארקע מלוכה. איינער פון די פראנצויזישע רייזענדע אין 1551 שרייבט וועגען דעם דעמאלדיגען צושטאנד פון יודען: „די צאהל יודען אין טערקיי און אויף די גריכישע אינזלען איז זעהר גרויס. אין דער הויפטשטאדט פון דער מלוכה, קאנסטאנטינאפאל, ווערן זיי אליין מעהר בערעכטיגט. אין זייערע הענד געפינען זיך דער גאנצער האנדעל און אינדוסטריע, באנק-געשעפטען און אלע צווייגען פון האנדווערק און מאנופאקטור. זיי טראנספארטירען מיט'ן ים און מיט דער יבשה פיעל סחורות פון מזרח קיין מערב און פערקעהרט. צו זיי געהערן די גרויסע מאגאזינען אין דער הויפט-שטאדט, וואס זענען איבערפולט מיט די טייערסטע זאכען. די יודען, און איבערהויפט די מאראנען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארן פון שפאניען און פארטוגאליען, ווייזען אויך

ארוים גרויסע פעהיגקייטען אין דער טעכניק. צום אומגליק פון די קריסטען, לערנען זיי אויס די טערקען, ווי אזוי אויסצוארבייטען פולווער, קוילען און אנדערע מיליטערישע געוועהר. זיי גרינדען אויך דרוקערייען פאר גריכישע, רוימישע און איטאליענישע ביכער און דינען אלס אי-בערזעצער פאר די אייראפעער, וואס קומען קיין טערקיי. אין יאהר 1550 האט א גרופע סאלאניקער יודען זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זייערע נע'רודפ'טע ברידער אין דרום-פראנקרייך, אין וועלכען זיי האבען איינגעלאדען די לעצטע צו קומען קיין טערקיי, וואו יודען „קאנען לע-בען אין עושר און אין כבוד און נישט ליידען דעם יאך פון גלות".

די יודישע אינטערעסען, נישט בלויז אין טערקיי, נאר אפט אויך אין אנדערע לענדער, האבען ענערגיש פערטיידיגט די יודישע שטאאטס-לייט ביים טערקישען הויף. דער אויבערדערמאנטער לייב-ארצט פון סולטאן סוליימאן, משה האמאן, האט בעגלייט דעם סולטאן אין אלע זיינע רייזען און געהאט די מעגליכקייט צו בעקאנען זיך מיט דער נויט פון יודען אין פערשידענע ערטער. ער האט ענערגיש פערטיידיגט די יודישע אינטערעסען ביים הויף און א דאנק זיין השתדלות איז קיין טערקיי געקומען פון איטאליען איינע א בעריהמטע מאראנען-פאמיליע, וועלכע האט געהאט א העכסט-אינטערעסאנטע געשיכטע.

אין פארטוגאליען האט געוואוינט א אריסטאקראטישע מאראנען-פאמיליע מענדעס, וואס האט געהאט א באנק-הויז אין ליסאבאן און א אפטיילונג אין אנטווערפען. דער דייטשער קייזער און דער שפאני-שער קעניג קארל דער 5-טער, דער פראנצויזישער קעניג פראנציסק 1 און אנדערע מלכים פון אייראפא פלעגען בארגען געלד ביי דער באנק. צוליעב דער אינקוויזיציע און אויך צוליעב דעם טויט פונ'ם אנ-פיהרער פון דער פאמיליע האט די אלמנה גראציא מענדעס אין 1536 פערלאזען ליסאבאן און זיך בעזעצט אין אנטווערפען; צוזאמען מיט איהר זענען אהין אריבערגעפאהרען איהר יונגע טאכטער ריינא און איהר פלעמעניק יאהאן מיקעז. אלס יונגער, שענער און הויך-געבילדעטער מענש האט מיקעז באלד געשלאסען בעקאנטשאפט מיט די גרעסטע אריסטאקראטישע הייזער און אויך ערווארבען די סימפאטיע פון דער האלענדישער קעניגין מאריא, די שוועסטער פון קעניג קארל דעם 5-טען; די פערבינדונגען מיט דער העכערער געזעלשאפט האבען אבער נאך שווערער געמאכט די לאגע פון דער פאמיליע, וואס האט בסוד געהיט די יודישע רעליגיע. גראציא מענדעס האט זיך נישט געקענט שפירען זיכער

אין א לאנד, וואו אויף יעדען טריט פון א מאראן האבען געלאקערט צעהנדליגער שפיאנען פון דער אינקוויזיציע, און זי האט בעשלאסען צוזאמען מיט איהרע אייגענע אריבערצופאהרען קיין ווענעציע און פון דארטען ווייטער קיין טערקיי. דאס איז אנגעקומען נישט אזוי לייכט, ווייל דער קעניג קארל דער 5-טער האט געוואלט קאנפיסקירען איהרע קאפיטאלען אויף דעם סמך, וואס זי, לויט די געהיימע ידיעות פון די שפיאנען, האט געהיט די יודישע רעליגיע. ענדליך האט זיך זיי מיט גרוים מיה איינגעגעבען ארויסצופאהרען פון אנטווערפען; אבער אין ווענעציע האט זיי געטראפען א נייע צרה. צוליעב אינטריגעס און מסירות האט מען זיך דערוואוסט, אז די רייכע מאראנישע פאמיליע האט בדעה צו פאהרען פון דארטען ווייטער קיין טערקיי, און די ווענעציאנישע רע-גירונג האט דעריבער פערהאלטען זיי, כלומר'שט אויף דעם סמך, וואס די רעגירונג האט נישט געוואלט דערלאזען, אז א גאנצע פאמיליע זאל אבפאלען פון קריסטענטום; מיט דעם צופאל האט זיך אויך בענוצט דער פראנצויזישער קעניג הענריך II, וועלכער האט זיך ענטזאגט צו בעצאהלען זיין גרויסען חוב דעם באנק-הויז פון מענדעס. דאן האט יאהאן מיקעץ זיך געווענדעט מיט א בריעף צום טערקישען סולטאן סוליימאן, וועלכען ער האט מודיע געווען, אז א רייכע מאראנען-פאמיליע וויל אריבערפיהרען איהרע קאפיטאלען קיין טערקיי, נאר מען שטערט איהר. לויט דער בקשה פון לייב-ארצט משה האמאן האט דער סולטאן ארויסגעשיקט קיין ווענעציע א שליח מיט א שטרענגער פאדערונג, תיכף דורכצולאזען די מאראנען-פאמיליע. קומענדיג פון ווענעציע קיין פערארא איז די אלמנה גראציע תיכף אפען איבערגעגאנגען אין דער יודישער רעליגיע. פון דארטען איז זי מיט דער פאמיליע און א גרויסע סוויטע מאראנען אריבערגעפאהרען קיין קאנסטאנטינאפאל און דא האט אויך מיקעץ (1552) פארמעל אנגענומען די יודישע רעליגיע און אומגעביטען זיין נאמען יאהאן אויף יוסף מיט דעם ביי-נאמען נשיא (פירשט). ער האט חתונה געהאט מיט זיין שוועסטערקינד ריינא, וועלכע האט גע'שמ'ט מיט איהר שענקייט און קלוגשאפט.

בעזעצענדיג זיך אין קאנסטאנטינאפאל האט גראציא מענדעס זיך אבגעגעבען מיט ברייטער צדקה-ארבייט, שטיצענדיג איבערהויפט די ארויס-געטריבענע מאראנען. א גלענצענדע קאריערע האט געמאכט אויך איהר איידים יוסף נשיא; זיין גרויסע בילדונג, זיינע בעציהונגען מיט די שטאאטס-מענער אין איירופא און זיינע אונגעוועהנליכע דיפלאמאטישע

פעהיגקייטען האבען אויף זיך ארויפגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון סולטאן סוליימאן. יוסף נשיא איז געווארן א נאהענטער ראט-געבער פון סולטאן און צוזאמען מיט דעם גרויס-וויזיר האט ער גענומען א ווילטיגען אנטהייל אין דער אויסערליכער פאליטיק פון טערקיי. ווען די קריסטליכע דיפלאמאטען האבען זיך איבערצייגט, ווי גרויס עס איז דער איינפלוס פון יוסף נשיא אויפ'ן סולטאן, האבען זיי געפרובט דורך פערשידענע אינטריגעס אראבצווארפען זיין חן ביים סולטאן; נאר ווען דאס אלץ האט נישט געהאלפען, האבען זיי געביטען די טאקטיק און אנגעהויבען זיך אונטער'חנפ'נען צו איהם. דער דייטשער קייזער מאקסימיליאן דער צווייטער האט געשיקט צו יוסף נשיא א בריעף, מיט זיין אייגענער האנד געשריבען, מיט א ביטע, אז ער זאל זעהן מיטהעלפען, דאס טערקיי זאל פרידליך דורכקומען מיט דייטשלאנד. דער פוילישער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט האט געבעטען דעם יודישען „עקסעלענץ", ער זאל איהם שטיצען זיין פאליטיק און דערפאר וועט ער, דער קעניג, געבען די פוילישע יודען פערשידענע פריווילעגיעס. אבער יוסף נשיא האט דאך נישט אנגענומען קיין שום פארשלאגען דארט, וואו עס האט זיך געהאנדעלט וועגען די אינטערעסען פון טערקיי.

דער סולטאן האט הויך געשעצט די פעהיגע ארבייט פון יוסף נשיא און דערפאר איהם געשאנקען די אלטע שטאדט טבריה מיט אלע ארומיגע דערפער און איהם ערלויבט צו בעזעצען די דאזיגע געגענד דורכאויס מיט יודען. יוסף נשיא האט שוין לאנג זיך ארומגעטראגען מיט א פלאן צו גרינדען א אויטאנאמישע געגענד פאר יודען אין פאלעסטינא און יעצט האט ער זיך בענוצט מיט דער געלעגענהייט און פאר'ן געלד פון זיין רייכער שוויגער און זיין אייגענעם קאפיטאל האט ער אנגעהויבען בויען הייזער אין טבריה, וואס איז געוועזען האלב-צערשטערט. די שטאדט איז ארומגעמויערט געווארן מיט א וואנט און אין דער אומגעגענד זענען פערפלאנצט געווארן ביימער; נאכדעם האט יוסף נשיא צושיקט אויפרופען צו די געפלאגטע יודען אין אייראפא און פארגעלעגט יודישע ארבייטער, צו קומען קיין פאלעסטינא און זיך בעזעצען אין דער פראווינץ פון טבריה. פון איטאליען זענען אנגעקומען קיין פאלעסטינא אייניגע יודישע גרופען בעלי-מלאכות און אין טבריה האבען זיך בעזעצט עטליכע יודישע קאלאניסטען; עס איז אבער נישט בעשערט געוועזען, אז דער שענער פלאן פון יוסף נשיא זאל פערווירקליכט ווערן. ערשטענס, האבען די יודישע קאלאניסטען אין טבריה פיעל געליטען פון

די אָנפאַלען פון די אַראַבער, צווישען וועלכע עס האָט זיך דאַן פערשפרייט אַ לעגענדע, אַז אויב די צערשטערטע טבריה וועט ווידער אויפגעבויט ווערן, וועט די מוסולמאַנישע רעליגיע אונטערגעהן. צווייטענס האָט די דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט פון יודישען פירשט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אָבגענומען ביי איהם די גאַנצע צייט און אויפמערקזאַמקייט, אַזוי אַז פון דער שענער אידעע וועגען אַ יודישען אויטאָנאָמישען צענטר אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזען.

יוסף נשיא האָט פאָרטגעזעצט זיין דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט אויך ביי'ם זוהן פון סולייִמאַן, סעלים דער צווייטער (1566—74), וואָס האָט פון די קינדער־יאָהרען אָן זיך גע'חבר'ט מיט דעם יודישען פירשט. די אויסערליכע פּאָליטיק פון טערקיי האָבען אין יענער צייט געפיהרט צוויי מענשען: דער גרויס־וויזיר מאַחמעד סאָקאָלי, אַ קריסט, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מוסולמאַנישע גלויבען, און יוסף נשיא. צווישען די ביידע שטאַאַטס־מענער פלעגען אַמאָל פאָרקומען סכסוכים און אין דער אויסערליכער פּאָליטיק האָט אַמאָל גובר געווען דער ערשטער, אַמאָל דער צווייטער. פאַר זיינע גרויסע פערדינסטען איז יוסף נשיא בעשאָנקען געוואָרן מיט דעם טיטול הערצאָג פון נאַקסאָס און די איבעריגע ציקלאַד־אינזלען. נאָכ'ן טויט פון סעלים דעם צווייטען האָט יוסף נשיא זיך דערווייטערט פון פּאָליטישער אַרבייט און זיך איינגאַנצען איבערגעגעבען צדקה־זאַכען. ער האָט געשטיצט די רבנים־שולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין אַנדערע שטעדט, מיטגעהאָלפען דרוקען ספרים און איהם אַליין רעכענט מען אויך פאַר דעם מחבר „בן פורת יוסף“. יוסף נשיא איז געשטאָרבען אין יאָהר 1579, און זיין אַלמנה רייִנאַ האָט געעפענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַ דרוקעריי פון יודישע ספרים; נאָר דער געלד־פרעסערישער סולטאַן מוראַד III האָט ביי איהר צוגענומען דעם גרעסטען טייל פון איהר פערמעגען, כלומר'שט מיט דעם אויסרעד, אַז איהר פערשטאָרבענער מאַן איז דאָס איהם שולדיג געבליבען, און איהר נאָר איבערגעלאָזען 90,000 דוקאַטען און איהר פּאַלאַץ בעלוועדער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

נאָך ביי'ם לעבען פון יוסף נשיא האָט אָנגעהויבען זיין פּאָליטישע קאַריערע אַ צווייטער יוד, שלמה אשכנזי, אַ תלמוד'יסט און דאָקטאָר. אַ געבוירענער אין איטאַליען איז אשכנזי אַרומגעפאָהרען פיעל לענדער און אַ געוויסע צייט געווען לייב־אַרצט ביי'ם פּוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט. קומענדיג קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט אַשכנזי, אַלס אונטערטאַן

פון דער ווענעציאנישער רעפובליק, זיך בעפריינדעט מיט די מיטגלידער פון דער ווענעציאנער באטשאפט אין טערקיי, און דורך זיי—מיט'ן גרויס-וויזיר סאקאלי. סאקאלי האט באלד דערקענט אין אשכנזי'ן א אויסגעצייכענטען פעהיגען דיפלאמאט, און דער לעצטער האט גלייך בעקומען די געלעגענהייט, אויסצונוצען די דאזיגע פעהיגקייט; אין יאהר 1574 איז אויף איהם ארויפגעלעגט געווארן די מיסיע, צו פיהרען אונטערהאנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און ווען אשכנזי איז געקומען קיין ווענעציען אלס דיפלאמאטישער פערמיטלער, איז ער דארט פייערליך אויפגענומען געווארן. פונקט ווי יוסף נשיא האט אויך אשכנזי, דיענענדיג די אינטערעסען פון טערקיי, דאך נישט פערגעסען אן די אינטערעסען פון זיינע ברידער, און אומעטום, וואו ער האט נאר געקענט, האט ער ענערגיש פערטיידיגט זייערע אינטערעסען. א דאנק זיין השתדלות האט דער ווענעציאנישער סענאט אבגעשאפט זיין בעפעהל וועגען ארויסטרייבען יודען פון ווענעציען. שלמה אשכנזי און דערנאך זיין זוהן, נתן, האבען געהאט צוטרוי אויך ביי'ם סולטאן מאחמעד IV (1595—1603).

בעת'ן קעניגען פון דעם דאזיגען סולטאן האט ביי'ם הויף געהאט א גרויסען איינפלוס אויך די ענערגישע און קלוגע יודישע פרוי אסתר קיערא. צו איהר פראטעקציע פלעגען מוזען אנקומען זאגאר די טערקישע הויכגעשטעלטע לייט און די פארשטעהער פון די אויסלענדישע מלוכות, ווען זיי האבען געדארפט עפעס פועל'ן ביי'ם סולטאן. נאר ענדליך איז זי ארייגעפאלען אין א נעץ פון הויף-אינטריגעם און איז בעזיעגט געווארן. איינמאל, ווען אסתר איז געגאנגען צום גרויס-וויזיר, זענען אויף איהר אנגעפאלען אונטערגעשטעלטע מערדער און איהר אכזריות'דיג געטויט אויף די טרעפ פון הויז פון גרויס-וויזיר. צוזאמען מיט איהר זענען אויך דער'הרג'עט געווארן איהרע דריי זיהן. אסתר איז געווען זעהר רייך. צווישען יודען האט זי גע'שמ'ט אלס פרומע פרוי און זי פלעגט פיעל צדקה געבען און שטיצען יודישע מחברים.

איבערגעהענדיג פונ'ם מאטעריעלען צום גייסטיגען לעבען פון יודען אין טערקיי, מוז מען קודם כל אנווייזען, אז אויף דער גאנצער גייסטיגער יודישער שאפונג אין טערקיי אין 16-טען און אין 17-טען יאהרהונדערט ליגט דער שטעמפעל פון שטרענגען קאנסערוואטיזם און שארפער רעאקציע געגען יענער פרייער קולטור, וואס האט געהערשט צווישען די יודען אין מערב. די ספרדים, וואס האבען דא אין טערקיי געפונען נאך יאהרען-לאנגע רדיפות און צרות א שוץ פאר זיך, האבען

איצט אויף שטענדיג זיך אבגעזאגט פון יענע שטרעבונגען צו פרייזין און השכלה, וואס האבען בעצויבערט זייערע עלטערן אין שפאניען. די שפאנישע עמיגראנטען אין טערקיי זענען געווען זיכער, אז נאר די פרייזיניגקייט און די שטרעבונג צו וועלטליכקייט האבען געבראכט צום מאראנענטום און צו די אלע צרות, וואס זענען דערפון ארויסגעקומען, און זיי זענען איצט בעלי־תשובות געווארן און האבען חרטה געהאט אויף דעם גאנצען פריהערדיגען וועג. אנשטאט דעם יודענטום, וואס איז געווען פעראייניגט מיט אויסערליכען גלאנץ און וועלטליכער בילדונג, איז איצט געבוירען געווארן א שטרעבונג צו א שטרענג־קאנסערוואטיווען יודישען וועג; אנשטאט דער שפאנישער רבניש־פילאזאפישער ליטעראטור — א שטרעמונג צו מיסטישע חקירות. די קבלה האט דא אויסגעשטרעקט איהר האנד דעם תלמוד און ביידע צוזאמען האבען געבילדעט פון איצט אן די הערשענדע קראפט אין יודענטום.

דער גרעסטער פארשטעהער פון רבני׳שען יודענטום אין 16־טען יאהרהונדערט איז געווען ר׳ יוסף קארו (1488 — 1575). ער איז געבוירען געווארן אין שפאניען פיער יאהר פאר׳ן גירוש, און נאך אין די קינדער־יאהרען האט ער אנגעהויבען זיין וואנדער־לעבען. נאך לאנגע וואנדערונגען האט ער צוזאמען מיט זיינע עלטערן זיך בעזעצט אין טערקיי, וואו ער האט געוואוינט אין ניקאפאל און אין אדריאנאפאל. דא האט ער זיך אבגעגעבען צום לערנען און האט ארויסגעוויזען וואונדערבארע פעהיגקייטען. אין 1522 האט ער פארגענומען א ריזען־ארבייט: דורכקוקען דעם גאנצען געזעצגעבערישען מאטעריאל, אלע הלכות און דינים צוזאמען מיט די פירושים און פערשידענע מיינונגען, וואס האבען זיך אנגעקליבען פין דער עפאכע פון תלמוד ביז דער צייט פון מחבר, קאנטראלירען דאס אלץ לויט די ערשטע קוועלן און דערנאך סיסטעמאטיזירען דאס. עס האט זיך געפאדערט א אונגעוועהנליכער שארפער געדאנק און געניאלער זכרון, אום אויסצופארשען, פון וואנען עס שטאמט יעדער בעזונדער דין און הלכה, דורכקוקען און קאנטראלירען אלע פערשידענע פירושים. אפטמאל איז דעם מחבר אויסגעקומען צו טרעפען זיך מיט אזעלכע פראגען, וועגען וועלכע עס זענען געווען פערשידענע מיינונגען פון פערשידענע יודישע גרויסע געלעהרטע, וואס זענען סותר איינער דעם צווייטען, און כדי צו בעשטימען, ווער פון זיי ס׳איז גערעכט, האט ר׳ יוסף קארו ווי געמאכט א מין בוררים־געריכט פון די דריי גרעסטע פארשטעהער פון דער יודישער הלכה:

אלפסי, רמב״ם און רא״ש — אויב צוויי פון די גרויסע אויטאָריטעטען האָבען זיך אַרויסגעזאָגט פאַר איין מיינונג, איז די דאָזיגע מיינונג געבליבען די ריכטיגע און לויט דעם האָט דער מחבר בעשטימט דעם דין אין דער פּראַקטיק. צוואַנציג יאָהר האָט ר׳ יוסף קאַראָ געאַרבייט אויף דעם ריזען־ווערק, און דאָס פערענדיגט אין צפת (1535), וואו ער האָט גלייך פערנומען דאָס אָנגעזעהענסטע אָרט צווישען די דאָרטיגע תלמודי־סטען. דער צפת׳ער רב, ר׳ יעקב בירב האָט פייערליך געגעבען ר׳ יוסף קאַרו סמיכה אויף רבנות. קאַרו האָט געאַרבייט אויף זיין ווערק נאָך עטליכע יאָהר און ענדליך דאָס אָבגעדרוקט אונטער׳ן נאָמען „בית־יוסף״, אין דער פאָרם פון אַ פירוש צו די פיער גרויסע „טורים״.

שפּעטער האָט ר׳ יוסף קאַרו זיך אַרומגעזעהן, אַז די פאָרם פון זיין ווערק איז צוגעפּאַסט נאָר פאַר געלעהרטע, אָבער נישט פאַר׳ן פאָלק, וואָס דאַרף נישט די אויספיהרליכע ערקלערונגען און חקירות וועגען יעדען דין, נאָר אַ פּראַקטישען וועג־ווייזער אין דער פאָרם פון קורצע און קלאָרע דינים. דאַן האָט ר׳ יוסף קאַראָ פערקירצט זיין ווערק, אַרויסגענומען פון איהם נאָר דעם פּראַקטישען טייל, וואָס איז צוגענגליך פאַר אַלע, און אין אַזאַ פאָרם, אונטער דעם נאָמען „שלחן ערוך״, צום ערשטען מאָל דאָס אָבגעדרוקט אין ווענעציע. דער „שלחן ערוך״, פּונקט ווי די „טורים״, איז איינגעטיילט אין פיער טיילען: אורח חיים (דינים וועגען תפלה און וועגען שבת און יום־טוב); יורה דעה (וועגען שחיטה, טרפה א. ד. גל.); אבן העזר (וועגען פאַמיליען־לעבען); חשן משפט (וועגען געלד־ענינים)

דער „שלחן ערוך״ איז געוועזען דאָס לעצטע וואָרט פון דעם רבני־שען יודענטום: מיט איהם איז ווי געשלאָסען געוואָרן די רבנישע ליטעראַטור, ווייל ער האָט אין זיך ענטהאַלטען אַלע דינים, הלכות און פּירושים. „לעבען לויט׳ן שלחן ערוך״ — דאָס איז דאָס פּראָגראַם פון יעדען ערהליכען יודען, וואָס דערשרעקט זיך נישט פאַר די אַלע טויזענ־דער דינים, וואָס זענען דאָרט צונויפגענומען. עס איז קיין וואונדער נישט, וואָס דער „שלחן ערוך״ האָט געהאַט אַזאַ גרויסען ערפאָלג: פון 1564 ביז 1600 האָט ער אויסגעהאַלטען אין פערשידענע ערטער אַכט אויפלאַגען אין זיין פאָלשטענדיגער פאָרם, אויסער די איינצעלנע חלקים זיינע, וואָס זענען פיעל מאָל אָבגעדרוקט געוואָרן. אין צוויי אָדער דריי יאָהר דערום נאָכדעם, ווי דער „שלחן ערוך״ איז ערשינען, האָט ר׳ משה איסערליש, דער קאָפּ פון די פּוילישע רבנים, איינגעפיהרט דעם „שלחן ערוך״ אין

לעבען מיט פיעל איינענע הוספות, לויט די דארטיגע יודישע מנהגים.

די יודען פון יענער צייט האבען מיט פורכט און מיט גרויס דרך־ארץ געקוקט אויף דעם דאזיגען ווערק, וואו עס איז אריינגעלייגט געווארען אזוי פיעל גייסט און געדאנק. פיעל האבען געהאלטען ר׳ יוסף קארא פאר א געטליכען מענשען, און די לעגענדע האט דערצעהלט, אז ווען ר׳ יוסף קארא האט געהאט עפעס א הארבע שאלה, האט מען איהם פון הימעל אנגעוויזען, ווי אזוי זי צו לעזען. ר׳ יוסף קארא אליין האט נוטה געווען צו קוקען אויף זיך ווי אויף א געטליכען מאן, און אין ספר „מגיד משרים", וואס דער מחבר דערפון איז, ווי מען זאגט, ר׳ יוסף קארא, שילדערט ער זיך אליין ווי א אויבער־מענשען. אין דעם ספר ווערט דערצעהלט, אז יעדע נאכט פלעגט צו איהם קומען א געהיימער שליח (דער „מגיד"), און איהם ענטפלעקען אלע הארבע ערטער אין תלמוד, ענטפערן אויף אלע שארפע שאלות, לערנען איהם, ווי אזוי צו ווערן דער „ראש הגולה" און ווי אזוי צו פערפאלקאמען זיך אין מצוות, כדי צו ווערן א קדוש. זעענדיג פון דער נאטור גענייגט צום מיסטיציזם, איז דער מחבר פון „שלחן ערוך" די לעצטע יאהרען ארונטערגעפאלען אינגאנצען אונטער דער השפעה פון די מקובלים, פון וועלכע עס איז ארויסגעקומען דער בעריהמטער אר"י.

ר׳ יצחק לוריא (אר"י) איז געבוירען געווארן אין ירושלים אין יאהר 1534 ביי א פאמיליע פון אשכנזים. אין די קינדער־יאהרען האט ער פערלוירען זיין פאטער און זיך ערצויגען אין הויז פון זיין רייכען פעטער אין קאירא. דארט האט ער געלערנט ביים קאאירער רב, ר׳ דוד אבו זמרי. אבער די טרוקענע הלכה האט נישט בעפרידיגט די צופלאמטע פאנטאזיע פון דעם יונגען לוריא און ער האט זיך פערטיפט אין „זהר" און אין אנדערע קבלה־ספרים. צו פופצעהן יאהר האט ער חתונה געהאט מיט זיין קוזינע און זיין רייכער פעטער האט איהם ווייטער אויסגעהאלטען, אזוי אז ער האט געהאט די מעגליכקייט אבצו־געבען זיין גאנצע צייט פאר ספרים. אין א משך פון זיבען יאהר האט ער פערבראכט אלע זיינע טעג אין התבודדות, אין א הייזעל ביים ברעג פון נילוס, און נאר אין די שבת׳דיגע טעג האט ער פערבראכט מיט זיין פאמיליע. דאס אבגעזונדערטע, איינזאמע לעבען, די תעניתים און נאכט־וואכען האבען איהם דערפיהרט ביז האלוצינאציעס. צייטענווייז פלעגט ער אריינפאלען אין עקסטאז און דאן פלעגט זיך איהם אויסווייזען, אז ער הערט עפעס געטליכע שטימען און זעהט וואונדערבארע ערשיי־

נגען. אין 1569 איז דער אר״י געפֿאָהרען קײַן פּאַלעסטינאַ און נאָך אַ קורצען פֿערווײַלען אין ירושלים איז ער געקומען קײַן צפֿת, וואו ער איז זיך באַלד צונויפֿגעגאַנגען מיט דער דאָרטיגער גרופּע מיסטיקער. די לעצטע זענען בעציױבערט געוואָרען פֿון זײַן רעליגיעזען עקסטאַז און זײ האָבען איהם געקרוינט אַלס לעהרער. פֿון דאַן אָן פֿלעגט דער אר״י צוזאַמען מיט זײַנע תלמידים מאַכען שפּאַצירען איבער די וויסטע פֿעלדער הינטער דער שטאָדט אָדער איבער די בית־עלמינס און דאָרט ענטדעקען פֿאַר זײ די סודות פֿון דער אמונה. אין בעשטימטע טעג, בעזונדערס פֿרײַטאָג, פֿלעגען זײ אַוועק אין נאָהענטען דאָרף מירון, וואו עס געפֿינט זיך, לויט דער לעגענדע, דער קבר פֿון ר׳ שמעון בן יוחאי, דער כלומר׳שטער מחבר פֿון „זהר״. דאָ פֿלעגען פֿאָרקומען מיסטישע צערעמאָניעס: מ׳האָט געזונגען התלהבות׳דיגע לידער און גערעדט וועגען משיח׳ן און וועגען נאָהענטען „קץ״. אײנמאָל, דערצעהלט די לעגענדע, פֿרײַטאָג פֿאַר נאַכט, איז דער אר״י צוזאַמען מיט זײַנע תלמידים, ווי געוועהנליך, געגאַנגען אין שטאָדט אַרײַן, אָנגעטאָן אין ווײַסע קיטלען, צו בעגעגנען די „שבת מלכתא״; אין מיטען דער תפֿלה האָט דער אר״י געפֿרעגט זײַנע תלמידים: „איהר ווילט באַלד געהן קײַן ירושלים און דאָרט שבת האַלטען?״ די תלמידים האָבען זיך זעהר געוואונדערט, ווײַל דעם מהלך פֿון צפֿת קײַן ירושלים האָט מען נישט געקענט איבערגעהן אין אײן שעה, און זײ האָבען געענטפֿערט, אַז זײ מוזען פֿריהער מודיע זײַן וועגען דעם זײערע ווײַבער. דאַן האָט דער אר״י אין פֿערצווייפֿלונג פֿערבראָכען די הענד און אויסגעשריען: „וועה איז צו אונז, וואָס מיר האָבען נישט זוכה געוועןן! איך האָב געזעהען, אַז אין יענער שעה איז משיח גרייט געווען צו קומען קײַן ירושלים, און ווען איהר זאָלט געווען מסכים זײַן, וואָלטען מיר באַלד אויסגעלײזט געוואָרען פֿון „גלות״.

געשטאָרבען איז דער אר״י פּלוצלינג: ער איז געפֿאַלען אַלס קרבן פֿון דער דזשומאַ אין אויגוסט 1572, 38 יאָהר אַלט. דער דאָזיגער פּלוצלינגער טויט האָט געמאַכט אַ אונגעהויערן אײַנדרוק אויף זײַנע תלמידים און נאָך מעהר פֿערהײליגט זײַן נאָמען. מען האָט אָנגעהויבען שמועסען, אַז ר׳ יצחק לוריא איז געווען דער משיח בן יוסף, וואָס דאַרף, לויט אַ לעגענדע, קומען אַ קלײנע צײַט פֿאַר דעם אויסלײזער — משיח בן דוד, און דעם אר״י׳ס תלמידים זענען געווען זיכער, אַז מן השמים האָט מען נישט דערלאָזען, ער זאָל אויספֿיהרען זײַן שליחות. דער פֿאָרטזעצער פֿון אר״י איז געווען זײַן נאָהענטסטער תלמיד ר׳ חיים

װיטאל (1620–1543), א זוהן פון א סופר, וואס איז איבערגעפאהרען פון איטאליען קיין פאלעסטינא. וויטאל האט שריפטליך איבערגעגעבען דאס, וואס זיין רבי האט געלערנט בעל פה, און א ענגען קרייז פון תלמידים און דערביי האט דער תלמיד אריינגעלייגט פיעל פון זיינע אייגענע געדאנקען אין מויל פון רבי'ן.

די קבליסטישע שיטה פון אר"י און וויטאל איז אין טעארעטישען טייל געוועזען כמעט די זעלבע, וואס די קבלה פון 13-טען יאהרהונדערט; זי איז געגרינדעט אויף דער לעהרע וועגען „אין סוף" און „ספירות"; די אריגינאליטעט פון דער נייער קבלה בעשטעהט נאר אין דער פראקטישער זייט. די מיסטישע לעהרע האט געפאדערט בעשטימטע פארמען און צערעמאניעס. דער מענש האט זיך דערווייטערט — ווי די לעהרע פון דער קבלה זאגט — פון זיין געטליבען מקור, פון דער וועלט פון די ריינע גייסטער אדער „ספירות", און איז פערזונקען געווארן אין דער טומאה, אין דער וועלט פון אונריינע „כחות" אדער קליפה,— דעריבער דארף יעדער אמת'ער מאמין זיך אבריינִיגען פון די שלעכטע קליפה'שע עלעמענטען, וואס האבען זיך בעהעפט אין זיין נשמה, און דורך געוויסע מיסטישע פארמען זיך ווידער בעהעפטען מיט'ן געטליכען מקור. אבריינִיגען די נשמה קאן מען איבערהויפט דורך „בלאנזשען" אדער דורך גלגול. די נשמה פון זינדיגען בעזעצט זיך נאך זיין טויט אין אנ'אנדער מענשען, און אויב זי ווערט נישט אויסגעבעסערט אין דעם דאזיגען נייעם קערפער, ווערט זי מגולגל אין א צווייטען מענשען, דערנאך אין א דריטען און אזוי ווייטער, ביז זי ווערט ריין. עס טרעפט זאגאר אמאל, אז די נשמה פון א מענשען ווערט מגולגל אין א חיה און מוז אויסשטעהן די גרעסטע ליידען, ביז זי געהט ארויס ריין פון זינד. די נשמה פון צדיקים ווערט מגולגל אין מענשען, וואס גאט האט זיי אנגעצייכענט א גרויסע צוקונפט אין לעבען. לויט געוויסע סמנים קאן מען זאגאר דערקענען, וואס פאר א גרויסע נשמה עס לעבט אין יעדען גרויסען מענשען. ווען אלע נשמות וועלן אבגערייניגט ווערן, דאן וועט קומען משיח. דעם דאזיגען ליכטיגען מאמענט קענען מיר אבער דערנעהנטען, ווען מיר זאלען זיך פערטיפען און אנשטרענגען אונזער רעליגיעזען רצון, ווייל צווישען דער און יענער וועלט עקסיסטירט א שטענדיגע, אונאויפהערליכע פערבינדונג: יעדעם ווארט, יעדער טאט אויף דער וועלט מאכט א געוויסען רושם אויף יענער וועלט; פון א תפלה אדער פון א געוויסען רעליגיעזען מנהג העננגען אב גאנצע וועלטען, ווייל יעדע מינדסטע

רעליגיעזע תנועה אויף דער וועלט קאן מאכען א איבערקעהרעניש אין
די אויבערשטע וועלטען. עס זענען פערהאן געוויסע רעליגיעזע שפרובען,
וואס ווען זיי ווערן געזאגט אין דעם ריכטיגען מאמענט, אין דער
געהעריגער גוטער שעה, קענען זיי ענדערן דעם גאנצען גורל פון מענ-
שען; דורך בעשווערן קען מען ארויסטרייבען א דבוק און אויסהיילען
פערשידענע קראנקהייטען. די בעסטע צייט אויף זיך צו בעהעפטען מיט
די העכערע וועלטען איז שבת. בעת די שבת׳דיגע סעודות זיצען אונבע-
מערקט „דער הייליגער זקן" (גאט) און גאנצע פמליות פון מלאכים. יעד-
דער יום טוב האט זיין סימבאלישע בעדייטונג. אזוי, צום ביישפיעל,
דער זיבעטער טאג פון סוכות, הושענא רבה, האט ביי די צפת׳ער
מקובלים בעקומען א בעדייטונג פון צווייטען „יום כפור", ווען אויפ׳ן
הימעל ווערט ענדגילטיג בעשלאסען דער גורל פון מענשען אויף דעם
קומענדיגען יאהר; ערב הושענא רבה דארף מען א גאנצע נאכט וואך
זיין און פערברענגען אין לייענען שטיקלעך פון „זהר". אלס הוספה צום
„שלחן ערוך" פון ר׳ יוסף קארא איז זאגאר ארויסגעגעבען געווארן א
אפאקריפישער „שולחן ערוך אר"י", וואו עס זענען אויסגערעכענט אלע
סימבאלישע צערעמאניעס פון די מקובלים.

אויף אזא אופן איז אין פאלעסטינא אין דער צווייטער העלפט פון
16-טען יאהרהונדערט ענטשטאנען די פראקטישע קבלה, וועלכע
אונטערשיידעט זיך פון דער קבלה פון דער שפאנישער שול דערמיט,
וואס די לעצטע איז נאר געווען א נייע רעליגיעזע מעטאפיזיק און האט
מיט דער פראקטיק גארנישט געהאט צו טאן, ווערענד די קבלה פון
אר"י איז געווען דורכאויס פראקטיש, האט געוואלט ווירקען אויף דעם
געפיהל און אויף די מעשים פון לעבעדיגען יודען. די גרויסעליידען,
וואס יודען האבען איבערגעלעבט אין ענדע פון מיטעלאלטער, האבען
ארויפגעלייט א שטעמפעל פון טיפען טרויער אויף דער יודישער נשמה.
דערצו איז נאך צוגעקומען דער איינדרוק פון די חורבות אין ארץ ישראל
און די ערינערונג וועגען דער אמאליגער יודישער גרויסקייט, — דאס אלץ
צוזאמען האט אויפגעוועקט אין דער יודישער נשמה א אונקלארע בענק-
שאפט נאך משיח דעם אויסלייזער. פיעל האט זיך אויסגעוויזען, אז דער
מאמענט איז שוין נאהענט, אז די יודישע צרות האבען שוין איבערגע-
פילט דעם ברעג און אז יעצט מוז שוין קומען יענע צייט, וועגען
וועלכער עס האבען גערעדט די נביאים. מ׳דארף זיך נאר מכין זיין צום
„קץ", מ׳דארף זיך נאר פערטיפען אין תפלה און אין קדושה, אבדי-

ניִנען די נשמות דורך תשובה און דאַן וועט משיח קומען. דער „זהר", וואָס איז פריהער געווען פערשפרייט נאָר אין געצעהלטע עקזעמפּליאַרען, איז גראָד צו יענער צייט אָבגעדרוקט געוואָרען צום ערשטען מאָל אין איטאַליען אין צוויי אויפלאַגען, אַזוי אַז ער איז געוואָרען פערשפרייט צווישען אַ גרויסען קרייז פון יודישען פאָלק. בעזונדערס התלהבות'דיגע אָנהענגער האָט די מיסטישע לעהרע געפונען אין צפת, וואו נאָך אין די צייטען פון די איסיים פלעגען זיך הערן רעד וועגען „תשובה" און וועגען דער נאָהענטקייט פון דער „מלכות השמים". אין דער דאָזיגער שטאָדט, וואָס איז געווען בעזעצט כמעט דורכאויס פון יודען, האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע פון מקובלים און פערחלומ'טע מיסטיקער, ווי שלמה אַלקאַביץ, משה קאָרדאָוועראָ, אליהו דע ווידאַס און אלישע עליקה. די מיטגלידער פון דער גרופּע פלעגען זיך פערזאַמלען יעדען פרייטאָג און זיך מתודה זיין איינער פאַר'ן צווייטען אין די זינד, וואָס זיי זענען בעגאַנגען פאַר דער וואָך. די גרופּע האָט זיך גערופען „סכת שלום" (דאָס געצעלט פון פרידען); און ווען דער אר"י איז צו זיי אַריינגעטרעטען אַלס מיטגליעד (אין 1570), האָט די גרופּע באַלד בעקומען פליגעל און ערוואָרבען אַ גרויסען איינפלוס אויף בּרייטע יודישע קרייזען. די פּראַקטישע קבלה האָט בעשאַפען אין פאָלק אַ פאָרשטעלונג וועגען לעבען, ווי וועגען אַ „טאָל פון טרויער", ווייל דער מענש איז שטענדיג אַרומגערינגעלט פון שלעכטע גייסטער, וואָס שטרעבען איהם אומצוברענגען. דער יוד איז געוואָרען פּעסימיסטיש געשטימט, פער'חושכ'ט, פערטרויערט און פערזונקען אין שטענדיגע מחשבות וועגען די שרעקליכע יסורים פון גיהנם, וועגען גלגולים און זינד. אין אַלגעמיין איז די פּראַקטישע קבלה געווען אַ שריט צוריק, ווייל דער אינטערעס צו גייסטיגער געזונטער אַרבייט איז אָבגעשוואַכט געוואָרען; צו די תרי"ג מצות און טויזענדער דינים פון תלמוד זענען יעצט צוגעקומען נייע דינים און מנהגים; די פאָראורטהיילען צווישען פאָלק האָבען זיך פערמעהרט און צוגעגרייט אַ באָדען פאַר די פאַלשע משיחים, פאַר פערשידענע שאַרלאַטאַנעם-פערשווערער און „אויסלייזער".

איין מעלה האָט די קבלה געהאַט, וואָס זי האָט אַ ביסעל אויפגעמונטערט דאָס געפיהל און אַנשטאָט דעם טרוקענעם דין איז געשאַפען געוואָרען אַ אינטערעס צו דער אַגדה און פּאָעזיע. צו יענער צייט האָט דער סאַלאָניקער געלעהרטער ר' יעקב בן חביב אַרויסגענומען אַלע אַגדות פון תלמוד און אַרויסגעגעבען זיי אין אַ בעזונדער ווערק אונטער'ן

נאָמען „עין יעקב". זיין זוהן ר׳ לוי בן חביב האָט דאָס ווערק דערנאָך אויסגעבעסערט און דער „עין יעקב" איז געוואָרען אַ פּאָפּולערער ספר צווישען יודען. אַנשטאָט די לַמדנים זענען איצט געקומען די מגידים, וואָס האָבען געלערנט דאָס פאָלק אין אַ פּאָפּולערער פאָרם, און אַנשטאָט די טרוקענע חקירות איז אָנגענומען און בעליעבט געוואָרען די אגדה, די פאַנטאַסטישע ערצעהלונג. די דאָזיגע ווירקונג פון דער אגדה איז זעהר בעמערקבאר אין די דרושים פון ר׳ משה אלשיך, אַ תּלמיד פון ר׳ יוסף קארו

איינער פון דער מיסטיקער-גרופּע, ר׳ שלמה אַלקבּץ, איז דער אויטאָר פון דעם שענעם הימן „לכה דודי", מיט וועלכען מען בעגריסט איצט דעם שבת אין אַלע יודישע שוהלען. אין דעם הימן זעהט זיך ארויס דער מיסטישער קולט פון דער „שבת-מלכתא" אָדער „כלה", וואָס פערבינדט דעם יודען מיט גאָט, און דאָ הערט זיך אויך די טרויעריגע בענקשאַפט נאָך דער מוטער ציון, וואָס דריקט זיך אויס אין די לידערנשאַפטליכע ווערטער:

מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה!
רב לך שבת בעמק הבכא!

אלקבּץ האָט אויך פערפאַסט אַנדערע מיסטישע תפלות און געשריבען פירושים צו פערשידענע ספרים פון דער בּיבעל. ער איז געקומען קיין פּאַלעסטינא פון דער אייראָפּעאישער טערקיי און דאָרט געלערנט קבלה ביי דעם סאַלאָניקער פרוש ר׳ יוסף טייטאַטצאַק, וועגען וועלכען ס'האָט זיך דערצעהלט, אַז ער איז פיערציג יאָהר געשלאָפען אויף אַ קורצער באַנק, כדי די פיס אראָבגעהאַנגען, כּדי נישט צו האָבען קיין הנאה פון שלאָף. אין צפת איז אלקאַביץ געוואָרען אַ אינטימער פריינד פון ר׳ יוסף קארו און איינער פון די גרינדער פון דער קבּל'יסטישער גרופּע, צו וועלכער עס איז דערנאָך צוגעשטאַנען דער אר"י. אין 1571 האָט אלקבּץ און זיינע חברים אין אַ בעזונדער „קול קורא" מודיע געוועזען דער וועלט, אַז אין דער אָנוועזענהייט פון אַ גרויסען פּובליקום האָט מען ארויסגעטריבען אַ דבוק פון איינער אַ קראַנקער פרוי, אין צפת. דער דבוק זאָל האָבען זיך מתודה געוועזען פאַר די קבּל'יסטען, אַז ער איז אַ גלגול פון איינעם אַ גרויסען בעל עבירה און האָט זיך בעזעצט אין קערפּער פון אַ משוגע'נער פרוי, כּדי אויסצוקויפען זיך פון די פריהערדיגע זינד. מיט גרויס מיה האָט מען דעם דבוק ארויסגעטריבען פון קערפּער פון דער אומגליקליכער פרוי, וועלכע די מוסולמענער האָבען געוואָלט פערברענען, אַלס אַ מכשפה

דער קרוב פון אַלקאַביץ, ר׳ משה קאָרדאָווערא (1522 — 70), איז געווען אַ אָנגעזעהענער טעאָרעטיקער פון דער נייער פּראַקטישער קבלה. ער האָט געפּרובט בעשאַפען אַ סיסטעמאַטישע קבל׳יסטישע טעאָריע און די אידעע וועגען צעהן ספירות איז אין זיין לעהרע שוין איינער פון די דאָגמאַטען, וואָס ווער עס גלויבט נישט אין איהם, ווערט גערעכענט פאַר אַן׳אפּיקורוס. פון די דריי הייליגע ספרים: ביבעל, תלמוד און „זהר", איז דער לעצטער, לויט דער מיינונג פון ר׳ משה קאָרדאָווערא, דער סאַמע וויכטיגסטער. אויב ר׳ משה איז געווען אַ גרויסע טעאָרעטישע קראַפט פון דער קבלה, איז זיין תלמיד ר׳ אליהו דע־ווידאַס געווען זעהר פּאָפּולער צווישען יודען דורך זיין ספר „ראשית חכמה", וואָס איז געוואָרן אַ נויטיגע זאַך אין יעדער פרומער יודישער שטוב. דער ספר איז געגרינדעט אויף דעם זאַץ „ראשית חכמה יראת ד׳", און דער פערפאַסער בעמיהט זיך טאַקי אַנצוּוואַרפען אַזאַ יראה אויף זיינע לעזער, מיט שרעקליכע פאַרבען שילדערט ער די יסורים פון גיהנם און פאָדערט פון אַלעמען עפענטליכע תשובה און יסורים. אַזוי, צום בייּ שפּיעל, איינער, וואָס איז בעגאַנגען דעם חטא פון זנות, דאַרף ווינטער יעדען טאָג זיצען אַ שעה נאַקעטערהייד אין שנעע אָדער אין קאַלט וואַסער, און זומער — צווישען פליגען און בּיהנען, וואָס זאָלען בייסען זיין לייב. אַ רכילות׳ניק אָדער פּראָצענטניק, וואָס וויל תשובה טאָן, דאַרף מחילה בעטען בייּ די, וואָס ער האָט בעליידיגט, דערנאָך פאַסטען פיערציג טעג, אָפען זיך מתודה זיין אין שוהל און דערנאָך בעקומען אַ געוויסע צאָהל מלקות. — דער „ראשית חכמה" איז שפּעטער אָבגעדרוקט געוואָרן עטליכע מאָל און איז געוואָרן זעהר פערשפּרייט צווישען פאָלק.

אויסער די ספרים, וואָס זענען ערשינען מיט׳ן נאָמען פון מחבר, זענען אין יענער צייט אַרויס אויך פיעל קבלה־ספרים אָהן אַ נאָמען פון פערפאַסער און שפּעטער האָט מען די אַלע ספרים צוגעשריבען דעם אר״י אַליין. עס זענען אויך געווען פערשפּרייט פאַר יחידי סגולה נישט־געדרוקטע כתבים און די אַמאַטאָרען פלעגען דערפאַר צאָהלען גרויסע געלדער. פון דער דאָזיגער אַפּאָקריפישער (אָהן נאָמען פון מחבר) ליטעראַטור זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען שפּעטער די בעוואוסטע קבלה־ספרים: „עץ חיים", „ספר כונות", „גלגולים" און אַנדערע, ווי אויך „שבחי אר״י" און „חזיונות חיים וויטאַל".

די רעליגיעזע פּאָעזיע האָט דעמאָלט געהאַט אַ טאַלאַנטפולען

פֿערטרעטער אין דער פּערזאָן פֿון ר׳ ישׂראל נאַגאַראַ, רב אין דמשק און עזה. זײַנע שוהל-פּזמונים אויף העברעאיש און תּרגום-לשון, וואָס זענען צונויפֿגעזאַמעלט אין ספֿר „זמירות ישׂראל“, זענען דורכגעדרונגען מיט אַ טיפֿען רעליגיעז-נאַציאָנאַלען געפֿיהל. פֿיעל פֿון זײ זענען אַרײַנגענומען געוואָרען אין די סידורים און בעזונדער פּאָפּולער איז זײַן פּזמון „יה רבון“, וואָס איז אַרײַן אין דער זאַמלונג פֿון די שבת׳דיגע זמירות.

אין 16-טען יאָהרהונדערט זענען אין טערקײַ פֿערעפֿענטליכט געוואָרן אײניגע היסטאָרישע ערינערונגען, וואָס האָבען נישט ווינציג מיטגעהאָלפֿען צו פֿערשטאַרקען דאָס נאַציאָנאַלע געפֿיהל. אין 1550 איז אין טערקײַ ערשינען אַ מערקווירדיגע היסטאָרישע חראָניק פֿון די יודישע צרות אין מיטעל-אַלטער, מיט׳ן נאָמען „שבט יהודה“. דאָס דאָזיגע בוך איז אַ ווערק, אויף וועלכען עס האָבען געאַרבײַט דרײַ דורות. אָנגעהויבען האָט איהם שרײַבען דער געלעהרטער ר׳ יהודה איבן-ווערגאַ, וואָס האָט געלעבט אין סעוויליע אין דער צווײַטער העלפֿט פֿון 15-טען יאָהרהונדערט; דעם גרעסטען טײל פֿון בוך האָט דערשריבען זײַן זוהן אָדער אײניקעל שלמה איבן-ווערגאַ, וואָס איז ענטלאָפֿען פֿון פּאָרטוגאַל קײן טערקײַ, און אַרויסגעגעבען האָט דעם ספֿר, מיט אײגענע הוספֿות, דער זוהן פֿון ר׳ שלמה, ר׳ יוסף איבן-ווערגאַ, אַ רב אין אַדריאַנאָפּאָל. אין שבט יהודה ווערן אויספֿיהרליך געשילדערט די עפּיזאָדען פֿון דער געשיכטע פֿון די רדיפֿות אויף יודען אין שפּאַניען און אין פֿראַנקרײַך; בעזאָנדערס אויספֿיהרליך ווערען אַרומגערעדט די דיספּוטען צווישען די יודישע געלעהרטע און די קאַטוילִיקען. די שילדערונגען אין דעם ספֿר זענען געשריבען אָהן אַ שום חראָנאָלאָגישער אָרדנונג; דערפֿאַר איז אָבער דאָס גאַנצע בוך געשריבען אין אַ אײנפֿאַכען שענעם סטיל און דער אײנדרוק איז זעהר אַ שטאַרקער. דער „שבט יהודה“ איז נאָך איצט אויך אײנער פֿון די הויפּט-קוועלן פֿאַר דער געשיכטע פֿון יודען אין מיטעל-אַלטער

יעדער פֿרישער אומגליק, יעדער נײַער שײַטערהויפֿען און גירוש אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען האָט פֿערשטאַרקט די יודישע אויסוואַנדערונג, וואָס האָט זיך גרופּען אָדער מאַסענווײַז אַ לאָז געטאָן קײן טערקײַ זוכען אַ היים און אַ בית-מקלט פֿון די שרעקליכע יסורים. און אויף דעם וועג פֿון די פֿערטריבענע און פֿערוואָגעלטע איז דער ערשטער עטאַפּ געוועזען איטאַליען. צו די איטאַליענישע פּאָרטען האָבען זיך די שפּאַנישע

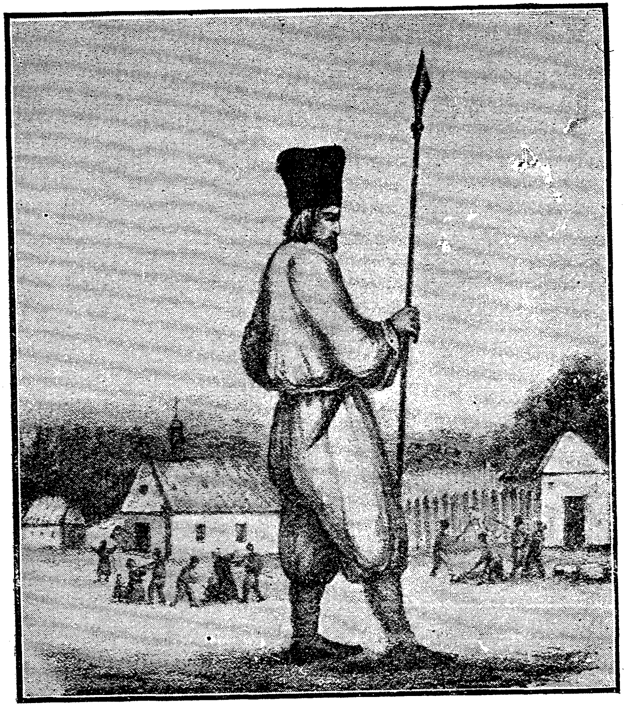

טיפ פון אַ היידאַמאַק

באָגדאַן כמיעלניצקי
לויט אַ גראַוויור פון האָדין,
געצייכענט וואַסילקאָווסקי; אין דער
זאמלונג פון דער בערלינער קהלה)

און פּאָרטוגעזישע מגורשים א לאַז־געטאָן מאַסענווייז און ערשט פון דאָרטען האָבען זיי זיך געלאָזען קיין טערקיי. פיעל יודען זענען אָבער אויך פערבליבען אין איטאַליען און פון די פּאָרטען זיך פערשפּרייט איבער די אינערליכע פּראָווינצען פון לאַנד. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער יודישער צענטר אין איטאַליען זאָל בעדייטענד פערגרעסערט ווערן; אָבער צוזאַמען דערמיט זענען יודען געוואָרן פיעל מעהר בעמערקבאַר און אָנגעזעהענער אין די אויגען פון דער אַרומיגער בעפעל־קערונג, און די „יודענפראַגע“, וואָס האָט פריהער, ווען די יודישע בעפעלקערונג אין איטאַליען איז נאָך געווען גאָר קליין, נישט עקסיסטירט, איז איצט, אין 16־טען יאָהרהונדערט, אַרויפגעשווימען אויף דער טאַגעס־אָרדנונג און פאַר די איטאַליענישע יודען האָט זיך אָנגעהויבען א נייע עפּאָכע פון צרות און אויפרעגונגען.

אין איינינגע ערטער האָבען די ספרד'ישע עמיגראַנטען פון די יודען און מאַראַנען, צווישען וועלכע עס זענען געווען נישט ווייניג באַנקירען, סוחרים און נוצליכע אונטערנעהמער, געפונען א גוטע אויפנאַהם און די מאַכט האָט זאָגאַר געקוקט צווישען די פינגער אויף די אַנטלאָפענע מאַראַנען, וואָס זענען אין איטאַליען בפרהסיא ווידער געוואָרען יודען. אָבער אין דעם מעהרסטען טייל איטאַליענישע שטעדט האָבען די יודישע האַנדעלס־פעהיגקייטען אַרויסגערופען ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג א פחד פאַר קאָנקורענץ. צו די עקאָנאָמישע סבות איז נאָך צוגעקומען דער רעליגיעזער האַס און פאַר די עמיגראַנטען, ווי פאַר די געבירטיגע איטאַליענישע יודען, האָבען זיך אין אָנהויב פון 16־טען יאָהרהונדערט אָנגעהויבען די מיטעלאַלטערישע פערפאָלגונגען מיט אַלע זייערע אַכזריות'ען.

די ערשטע איז אַרויפגעטרעטען אויף דעם וועג די ווענעציאַנישע רעפּובליק. דאָ איז דער אַריינפלוס פון די רייכע און געבילדעטע ספרדים און זייער אָנטייל אין דער גרויס־אינדוסטריע געווען פון איין זייט נוצליך פאַר דער רעפּובליק; פון דער צווייטער זייט האָבען אָבער די ספרדים, אַלס פעהיגע קאָנקורענטען, אַרויסגערופען א פחד ביי די קריסטליכע סוחרים.

און די אינטערעסען פון דעם האַנדעלס־קלאַס האָבען ענדליך גובר געווען די אינטערעסען פון דער מלוכה. אין 1516 זענען די ווענעציאַנישע יודען געצוואונגען געוואָרן, זיך איבערצוטראָגען פון די צענטראַלע טיילען פון שטאָדט אין א בעזונדער קוואַרטאַל (אָדער „ghetto“, שפּעטער

אין דער דאָזיגער ספּעציעל־איטאַליענישער טערמין „געטאָ" איבערגע־
גאַנגען אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער און פערבליבען נאָך
ביז היינט); דערמיט איז צום ערשטען מאָל איינגעפיהרט געוואָרן פאַר
יודען אַ בעזונדער תחום־המושב און זיי זענען בעגרענעצט געוואָרן אין
זייער האַנדעלס־ספּערע. אַ צווייטע פּאָרט־שטאָדט, גענוא, האָט אָנגענומען
געגען יודען אַנדערע בעגרענצונגס־מיטלען: יודען האָבען געמוזט טראָגען
ספּעציעלע צייכענס אויף די מלבושים און וואוינען דאָרט האָבען געמעגט
נאָר הויפּטזעכליך סוחרים און דאָקטוירים, וואָס האָבען געהאַט אַ ערלויבניש
פון פּויפּסט צו פּראַקטיציר ען.

גאָר אין אַ בעזונדער לאַגע האָבען זיך געפונען די יודען פון דרום־
איטאַליען. בשעת יודען זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען, איז
קעניג פון נעאַפּאָל געוועזען דער לעצטער פאָרשטעהער פון דער אַראַ־
גאָנער דינאַסטיע אין איטאַליען, פערדינאַנד דער ערשטער. אַזוי ווי דאָס
נעאַפּאָלער קעניגרייך איז נישט געשטאַנען אונטער דער העכערער שליטה
פון שפּאַניען, האָט דער בעפעהל פון 1492 וועגען אַרויסטרייבען יודען
פון אַלע שפּאַנישע פּראָווינצען נישט בעצויגען זיך אויף נעאַפּאָל. דאָרט
האָט טאַקע זיך בעזעצט איינע פון די ערשטע גרופּען שפּאַנישע מגורשים
מיט ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל אין דער שפּיץ, וועלכע זענען דורכ׳ן קעניג
פריינדליך אויפגענומען געוואָרן; ווען צווישען די פערמאַטערטע
אימיגראַנטען האָט זיך שפּעטער פערשפּרייט די פּעסט, און די קריסטליכע
בעפעלקערונג האָט אָנגעהויבען פאָדערן, אַז מען זאָל די יודען אַרויס־
טרייבען פון נעאַפּאָל, כדי די עפּידעמיע זאָל זיך נישט פערשפּרייטען
ווייטער, האָט פערדינאַנד זיך אַרויסגעוויזען אויף אַזוי פיעל עהרליך און
הומאַניש, אַז ער האָט דעם פערלאַנג נישט ערפילט און אָנשטאָט דעם
האָט ער געהייסען אויסבויען פאַר די אומגליקליכע קראַנקע שפּיטאָלען
און זיי בעזאָרגען מיט דאָקטוירים און עסען. דערוויסענדיג זיך וועגען
די פינאַנציעלע פעהיגקייטען פון געלעהרטען און געוועזענעם קאַסטילישען
פינאַנסיסט, ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, האָט דער קעניג פערדינאַנד איהם
אַריינגענומען אין הויף און איהם געגעבען אַ שטעל אין פינאַנץ־מיני־
סטעריום; די שטעל האָט אַבאַרבאַנעל פערנומען אויך שפּעטער ביים קעניג
אַלפאָנס. שפּעטער האָט ער געמוזט צוזאַמען ליידען מיט׳ן קעניג און
צוזאַמען מיט איהם אין גלות געהן: אין 1495 האָט דער פראַנצויזישער
קעניג קאַרל VIII, וועלכער איז שוין פון לאַנג געוועזען דער פּרעטענ־
דענט אויף דער נעאַפּאָלער קרוין, איינגענומען נעאַפּאָל, און אַבאַרבאַנעל

צוזאמען מיט זיין בעשיצער אלפאנס האבען געמוזט אנטלויפען פון שטאדט. אבארבאנעל האט דערביי פערלוירען זיין גאנץ פערמעגען, זיינע ספרים און האנדשריפטען, וואס זענען געווען ביי איהם טייערער פון אלץ. פריהער האט ער בעגלייט דעם אראבגעווארפענעם קעניג אלפאנס קיין סיציליען, וואוהין יענער איז אנטלאפען, דערנאך איז ער אריבער־געפאהרען אויף דער אינזעל קארפא און ענדליך זיך בעזעצט אין שטעדטעל מאנאפאל. דא האט אבארבאנעל זיך געקאנט ווידער נעהמען צו זיין ליטערארישער טעטיגקייט, וואס ער האט אזוי ליעב געהאט: ער האט דא פערענדיגט זיין פירוש צו תנ"ך, וואס ער האט אנגעהויבען שרייבען נאך אין שפאניען, און אנגעשריבען א רייהע אנדערע ספרים. אין 1503 איז ער אריבערגעפאהרען קיין ווענעדיג און דארט פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען; געשטארבען איז ער אין ווענעדיג און מקבר געווען האט מען איהם אין פאדוא, וואוהין מען האט איבערגעפיהרט זיין קערפער.

נאך א צעהניעהריגער מלחמה צווישען פראנקרייך און שפאניען מיט דייטשלאנד איז דאס נעאפאלער קעניגרייך אריינגעפאלען אין די הענד פון בעריהמטען צורר היהודים, דער שפאנישער קעניג פערדינאנד דער קאטוליק, וועלכער האט בעשטימט אלס הערשער אין נעאפאל וויצע־קעניגען. דער ערשטער וויצע־קעניג גאנזאלווא דע־קארדאווא האט פערטיידיגט יודען און נישט געלאזען זיי ארויסטרייבען פון לאנד. ווען פערדינאנד האט געפאדערט, אז נעאפאל זאל אבגערייניגט ווערן פון די „אונגלויביגע", האט גאנזאלווא איהם אבגעענטפערט, אז יודען אין נעאפאל זענען דא זעהר ווינציג און אויב מען וועט זיי פון דארטען ארויסטרייבען, וועלן זיי מיטנעהמען מיט זיך זייערע קאפיטאלען און איבערפיהרען זיי קיין ווענעדיג, וואס קאנקורירט אין האנדעל מיט נעאפאל. פערדינאנד האט ענדליך מסכים געווען, פארלויפיג צו לאזען יודען וואוינען אין נעאפאל, אבער דערפאר האט מען אנגעהוי־בען רודפ'ן די מאראנען, וואס זענען אהין אנטלאפען פון שפאניען און פארטוגאליען. עס איז געגרינדעט געווארן א אינקוויזיציע, וואס האט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און פערפאלגט די, וואס מען האט געחאפט אין „אונגלויבען".

אין יענער צייט האט ביים ליבעראלען גאנזאלווא געדיענט אלס הויז־ארצט דער זוהן פון ר' יצחק אבארבאנעל, יהודה־לעאן אבארבאנעל, דער מחבר פון די בעוואוסטע „דיאלאגען וועגען ליעבע", וואס ער

האָט אָנגעשריבען אויף איטאליעניש. נאָכדעם ווי גאָנזאַלוואָ איז געפאַלען (אין 1507) האָט לעאָן אבארבאנעל א געוויסע צייט געוואוינט ביי זיין פאָטער אין ווענעדיג און דערנאָך אין גענוא (ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1535). ביי דעם שפּעטערדיגען וויצע-קעניג פון נעאַפּאָל דאָן-פּעדראָ האָט אַלס פינאַנס-אַגענט געדיענט דער צווייטער זוהן פון ר׳ יצחק אבארבאנעל, שמואל, א טאַלאַנטפאָלער פּאָליטיקער, א מענש מיט א ברייטער נאַטור און זעהר איידעלען כאַראַקטער. זיין פרוי, בענוועניד, האָט גע׳שמ׳ט אַלס קלוגע און גוטהערציגע, און איז געווען א נאָהענטע חבר׳טאָרין פון דעם וויצע-קעניגס טאָכטער לעאָנאָרא, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דעם הערצאָג קאָזמאַ מעדיטשי. דאָס אַלץ האָט אָבער נישט געקאָנט אָבראַטעווען די יודען פון אומגליק, וואָס איז אויף זיי געקומען אומגעריכט: ווען דער דייטשער אימפּעראַטאָר און שפּאַנישער קעניג, קאַרל V, האָט אין יאָהר 1530 געמאַכט זיין טריומף-רייזע איבער איטאַליען, האָבען די קלעריקאַלען ביי איהם גע׳פּועל׳ט אַרויסצוטרייבען די יודען פון נעאַפּאָל, ווייל זיי ציהען אָב די מאַראַנען פון קריסטענטום. עס האָבען נישט געהאָלפען די אַלע בקשות פון אבאַרבאַנעל און פון דער טאָכטער פון וויצע-קעניג, לעאָנאָרא, — זיי האָבען נאָר געקאָנט פּועל׳ן ביים קעניג קאַרל, אַז די גזירה זאָל אויף א קלייגער צייט אָבגעלעגט ווערן.

אין 1533 האָט ער אַרויסגעגעבען א בעפעהל, אַז אַלע יודען פון נעאַפּאָל און דער אומגעגענד זאָלען פערלאָזען דאָס לאַנד; דער וויצע-קעניג דאָן-פּעדראָ, וואָס איז געווען געגען דער דאָזיגער אַכזריות׳דיגער גזירה, און ר׳ שמואל אבאַרבאַנעל האָבען ווידער גע׳פּועל׳ט ביים קעניג, אָבצולעגען דעם גירוש אויף 10 יאָהר, אָבער קאַרל האָט נישט אויסגעהאַלטען דעם טערמין, און אין 1540 האָט ער ווידער בעפוילען, אַז יודען זאָלען פערלאָזען דאָס לאַנד. דאָ האָבען שוין קיין תחנונים נישט געקענט העלפען, און טויזענדער יודען האָבען געמוזט פערלאָזען נעאַפּאָל, וואָס איז א לאַנגע צייט געווען א בית-מקלט פאַר די פערטריבענע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. אייניגע האָבען זיך געלאָזען קיין טערקיי, אַנדערע — אין די צענטראַלע פּראָווינצען פון איטאַליען, וואו יודען האָבען געמעגט וואוינען. צוזאַמען מיט די פערטריבענע איז געגאַנגען אויך ר׳ שמואל אבאַרבאַנעל, הגם איהם, אַלס אויסנאַהם, האָט מען ערלויבט ווייטער צו בלייבען אין נעאַפּאָל — ער האָט נישט געוואָלט אָננעהמען דעם חסד און בלייבען אין אַ לאַנד, וואָס האָט פערטריבען זיינע ברידער,

די רוימישע פּויפּסטען האָבען אין דער ערשטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט מיט קיין זאַך נישט געשטערט דער יודישער בעפֿעלקערונג און זאָגאַר זיך ווינציג געקימערט וועגען דעם, וואָס די מאַראַנען טרעטען אָב פֿון קריסטענטום. אַזעלכע פּויפּסטען, ווי אַלעקסאַנדער VI, יוליוס II, זענען געווען פֿיעל מעהר ענליך צו וועלטליכע לעב-יונגען, ווי צו גאָט-דינער. זיי האָבען זיך ווינציג אינטערעסירט מיט דער קירכע און מיט די קאַנאָנישע געזעצען און זיך נאָר געסטאַרעט צו לעבען אַ גוטען טאָג. דעריבער האָבען זיי רוהיג צוגעזעהן דעם וואוקס פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין רוים און אין אַנדערע שטעדט וואָס האָבען געהערט צו די פּויפּסטען, און אַליין זיך בענוצט מיט דער טעטיגקייט פֿון די יודישע דאָקטוירים און פּאָליטישע טוער. ערשט אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבען אַ שרעקליכע קאַטוילישע רעאַקציע, וואָס האָט פֿערשאַפֿט אונגעוועהנליכע ליידען די יודען פֿון די פּויפּסט-לענדער.

די רוימישע קירכע, וואָס איז צו יענער צייט געווען רואינירט און דערשלאָגען דורך די קלעפּ פֿון דער רעפֿאָרמאַציע, האָט זיך גענומען פֿערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד, און אָנגעשטרענגט די לעצטע בחות צו ראַטעווען חאָטש דאָס, וואָס איז מעגליך. אַ גרויסען טייל פֿון איייראָפּאַ האָבען די פּויפּסטען שוין געהאַט פֿערשפּיעלט, זייער גייסטיגער אויטאָריטעט איז שטאַרק געפֿאַלען דורך דער רעפֿאָרמאַציאָנס-בעוועגונג; די קירכע האָט דעריבער געמוזט דורך יעזואיטישע מיטלען, אינקוויזיציעס, טורמעס און ענוים אָבהיטען און פֿערפֿעסטיגען די לעצטע קליינע סטאַדע, איבער וועלכער זי האָט נאָך אַ שליטה געהאַט. געגען דעם גרעסטען פֿאַקטאָר פֿון דער ענטוויקלונג פֿון מענשליכען געדאַנק — ביכער-דרוקערײַ — ווערט אויפֿגעשטעלט די פּויפּסטליכע צענזור, וואָס דריקט יעדען פֿרייען געדאַנק און לאָזט נישט צו קיין פֿרייע שאַפֿונג. געגען דעם שטאַרקסטען קולטור-פֿאַקטאָר — די פֿרייהייט פֿון געוויסען און געדאַנק — ווערט אַרויסגעשטעלט דער אָרדען פֿון די יעזואיטען, וואָס פֿערחאַפּען אין זייערע הענד די ערציהונג פֿון די קינדער און ווערן די אינקוויזיטאָרען פֿון דער מענשליכער נשמה. האַס, רעליגיעזער פֿאַנאַטיזם און אינקוויזיציאָנס-מיטלען ווערן די הערשער פֿון געדאַנק און געוויסען, און די ערשטע קרבנות פֿון דער פּויפּסטליכער אינקוויזיציע זענען, נאַטירליך, די יודען.

די רוימישע יעזואיטען און אינקוויזיטאָרען האָבען אַלערערשטענס זיך גענומען צום תלמוד. אַ דאַנק דער ערפֿינדונג פֿון דרוק האָט דער

תלמוד צו יענער צייט אנגעהויבען זיך צו פערשפרייטען איבער איטאליען אין א אונגעהויערער צאהל. פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט האבען אין פערשיעדענע דרוקערייען אין איטאליען זיך אנגעהויבען דרוקען איינצעלנע מסכתות פון תלמוד און אין יאהר 1520 האט דער בעוואוסטער דרוקער דניאל באמבערג אין ווענעדיג ארויסגעגעבען גאנץ תלמוד בבלי מיט פירושים. די שנעלע פערשפרייטונג פון תלמוד צווישען יודען האט, נאטירליך, נישט געקאנט רוהיג לאזען די יעזואיטען, און די רוימישע צענזור האט זיך גענומען צו רעפרעסיעס. מ'האט נאר פריהער געדארפט געפינען פארמעל עפעס א פתחון-פה דערצו, און דאס איז לייכט דערגרייכט געווארן דורך עטליכע יודישע משומדים, וואס האבען בעשטעטיגט די אלטע לעגענדע, אז אין תלמוד געפינען זיך פיינדליכע שטעלן געגען קריסטענטום. דאן האט דער פויפסט יוליוס III (אין יאהר 1553) ארויסגעגעבען א דעקרעט וועגען פערניכטען דעם „שעדליכען" תלמוד. די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע האבען באלד זיך גענומען צו מאכען רעוויזיעס אין די יודישע הייזער, צוגענומען אלע עקזעמפליארען פון תלמוד און אין ראש-השנה זענען אויף איינעם פון די רוימישע פלעצער עפענטליך פערברענט געווארן טויזענדער קאנפיסקירטע עקזעמפליארען פון תלמוד. אזעלכע קאנפיסקאציעס און אוטא-דא-פע'ס זענען פארגעקומען אויך אין ווענעדיג, פערארא, מאנטוא און אנדערע איטאליענישע שטעדט. די אלע בקשות פון די יודען ביים פויפסט, אז מען זאל אבשאפען דעם דעקרעט, האבען נישט געהאלפען, און דער פויפסט האט נאר געטאן דעם חסד, וואס ער האט ערקלערט, אז קאנפיסקירען און פערברענען דארף מען נאר דעם תלמוד און נישט אנדערע יודישע ספרים.

ווען אלם פויפסט, אונטער'ן נאמען פאאול IV (1555 — 59), איז אויסגעקליבען געווארן דער קארדינאל קאראפא, דער קאפ פון די עקסטע רעאקציאנערן, האט מען אנגעהויבען איבערגעהן פון אינקוויזיציע אויף די יודישע ספרים צו אינקוויזיציע אויף די יודען אליין. פאאול IV האט מיט זיין בלינדען פאנאטיזם און אכזריות געבראכט די קאטולישע רעאקציע צו אזא שרעקליכען טעראר, וואס האט אויפגערעגט זאגאר די גלויביגע קאטוליקען אליין. ווי נאר ער האט איבערגענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האט ער ארויסגעגעבען געגען יודען צוויי „בולעס". אין איינער פון זיי האט ער בעפוילען ארויפצולעגען אויף יעדער יודישער שוהל א אבצאהלונג פון 10 דוקאטען לטובת די „קאטעחומאנען".

ד. ה. די יודען, וואס גרייטען זיך איבערצוגעהן אין קריסטליכען גלויבען; מיט דעם בעפעהל איז דער פויפסט נאר אויסען געווען צו בעליידיגען דאס רעליגיעזע געפיהל פון דער פערהאסטער יודישער נאציע. אין דער צווייטער בולא האט דער פאנאטישער פויפסט בעשטעטיגט די אלטע בעגרענצונגען געגען יודען פון דעם קירכען=קאנגרעס. יודען אין יעדער שטאדט מעגען וואוינען נאר אין א בעזונדער קווארטאל, וואס דארף ביינאכט אבגעשלאסען ווערן דורך בעזונדערע טויערען; און דארט מעגען זיי האבען נאר איין שוהל. זיי דארפען אויך טראגען ספעציעלע צייכענס: מענער: געלע היטלען, און פרויען — געלע טיכער. קריסטען ווערט פערבאטען צו דינען ביי יודען אלם הויז=דינער, באנעם אדער אמען; קורירען זיך ביי יודישע דאקטוירים און בעטייליגען זיך אין יודישע שמחות. די געטא=איינוואוינער ווערט ערלויבט צו פיהרען קליינעם האנדעל, איבערהויפט מיט אלטווארג, אדער געבען געלד אויף פראצענט (נישט מעהר ווי 12); אונבעוועגליכע פערמעגענס טארען זיי נישט האבען, און די הייזער און נחלאות, וואס זיי האבען שוין ערווארבען ביז דעם בעפעהל, מוזען זיי אין פערלויף פון זעקס חדשים פערקויפען. די דאזיגע שרעקליכע געזעצען האבען געבראכט יודען אי א אונגעוועהנליכען מאטעריעלען חורבן, אי א שרעקליכע בעליידיגונג. אין רוים האבען פיעל יודען פערקויפט זייערע הייזער און פערלאזען דאס לאנד. נאר די שנאה פון פויפסט צו יודען האט דערמיט זיך נאך נישט איינגעשטילט; איינמאל אין א אויפגערעגטען מאמענט האט ער אבגעגעבען א געהיימען בעפעהל אונטערצוצינדען אלע יודישע הייזער אין רוים. צום גליק, האט דער קארדינאל פארנעזע איינגעהאלטען דעם דאזיגען וואהנזיניגען בעפעהל און אויפ'ן צווייטען טאג האט דער פויפסט אליין חרטה געהאט און צוריקגעצויגען די גזירה.

מיט א בעזונדער צארן און האס האט דער פאנאטישער פויפסט זיך גענומען צו די מאראנען. די שטאדט אנקאנא איז אין דער ערשטער העלפט פון 16=טען יאהרהונדערט געווען דער הויפט=צענטר, וואוהין עס האבען עמיגרירט די אנטלאפענע מאראנען. די פריהעריגע פויפסטען האבען די מאראנען צו רוה געלאזען, און נאר פאול IV האט זיך ארומגעזעהן, אז צו=גוט לעבט זיך ביי איהם די ערעטיקער און אונגלויביגע, און ער האט ארויסגעגעבען א בעפעהל צו ארעסטירען אלע מאראנען און זיי איבערגעבען אין די הענד דער אינקוויזיציע. פיעל מאראנען, וואס האבען זיך דערוואוסט וועגען דעם געהיימען בעפעהל, האבען

בעוויזען צו אנטלויפען, די איבעריגע, אנ׳ערך הונדערט מענשען, זענען ארעסטירט געווארן און פערווארפען געווארן אין די טורמעס פון דער אינקוויזיציע. צווישען די ארעסטירטע האבען זיך געפונען עטליכע מאראנען טערקישע אונטערטאנען, וואס זענען געקומען קיין אנקאנא צוליעב געשעפטליכע ענינים. ווען אין קאנסטאנטינאפאל האט מען זיך דערוואוסט וועגען זייער ארעסט, האט דער מיניסטער יוסף נשיא געבעטען דעם סולטאן סולייםאן, ער זאל זיך אננעהמען פאר זיי. דער סולטאן האט באלד געשיקט א פראטעסט צום פויפסט געגען דעם אונגעזעצליכען ארעסט פון זיינע אונטערטאנען און געפאדערט, אז מען זאל די ארעסטירטע תיכף בעפרייען, סטראשענדיג, אז אויב מען וועט זיי ניט בעפרייען, וועט מען אננעהמען רעפרעסיעס געגען די קאטוליקען, וואס וואוינען אין טערקיי. דער פויפסט האט, נאטירליך, געמוזט נאכגעבען די פאדערונג פון מאנארך, פאר וועלכען עס האט דעמאלט געציטערט גאנץ אייראפא. נאר דערפאר האט ער אויסגעגאסען זיין צארן אויף יענע ארעסטירטע מאראנען, פאר וועלכע עס איז נישט געווען, ווער ס׳זאל זיך אננעהמען: זיי זענען דורכ׳ן אינקוויזיציאנס-געריכט פער׳משפט געווארן צום פערברענען. די פער׳משפט׳ע האט מען פארגעלעגט אדער תשובה טאן אויף זייערע זינד און צוזאגען, אז זיי וועלן שוין מעהר פון קריסטענטום ניט אבטרעטען, אדער זיך לאזען פערברענען לעבעדיגערהייד. 60 פון זיי (לויט א אנדער נוסח 38) האבען זיך בעשלאסען, ווידער אנצוטאן אויף זיך די מאסקע פון קריסטענטום. זיי זענען, ווי פערברעכער, פערשיקט געווארן אויף שיפען צו דער אינזעל מאלטא, וואו מען האט זיי געדארפט האלטען אונטער א שטרענגע השגחה, נאר אויפ׳ן וועג האט זיי אבגעגאלטען זיך אויסצורייסען און צו אנטלויפען קיין טערקיי. די איבעריגע מאראנען האבען בעשלאסען בעסער צו שטארבען פאר זייער אמונה, און מיט אויסרופען: „שמע ישראל, ד׳ אלהינו, ד׳ אחד!‟ זענען זיי פערברענט געווארן אויף א שייטערהויפען (סיון 1556).

די ידיעה וועגען די מערטירער אין אנקאנא האט דערוועקט צווישען אלע יודען אין איטאליען געפיהלען פון וועהטאג און פערביטערונג. א גרופע מאראנען, וואס זענען אנטלאפען פון אנקאנא קיין פעזארא, האבען זיך דאן בעשלאסען אויף א דרייסטען שריט. אנקאנא און פעזארא, צוויי נאהענטע פארטען פון אדריאטישען ים, האבען שוין פון לאנג געפיהרט צווישען זיך א שטארקע קאנקורענץ פאר דער אויבערהאנד אין דעם האנדעל מיט דעם טערקישען ברעג לעוואנט. אין דער

ערשטער העלפט פון 16=טען יאָהרהונדערט פלעגען די לעוואַנטישע שיפען אַממעהרסטענטהייל אַריינגעהן קיין אַנקאָנאַ, ווייל די דאָרטיגע יודען און מאַראַנען האָבען געהאַט גרויסע האַנדעלס=בעציהונגען מיט זייערע ברידער אין טערקיי. ווען דער הערשער פון פעזאַראָ, הערצאָג פעזאַראָ, האָט אַריינגעלאָזט צו זיך די אַנטלאָפענע מאַראַנען פון אַנקאָנאַ, האָט ער דאָס געטאָן נישט אַזוי צוליעב מענשענליעבע, ווי צוליעב אַ פּראַקטישען חשבון: ער האָט גערעכענט, אַז צוליעב דעם וועלן די האַנדעלס=שיפען פון טערקיי איצט אָנהויבען זיך אָבצושטעלן אין פעזאַראָ, און נישט אין אַנקאָנאַ. די דאָזיגע האָפנונג זיינע איז טאַקע די ערשטע צייט מקוים געוואָרן. די אַנטלאָפענע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען צו ערקלערן דעם פויפסט אַ האַנדעלס=מלחמה און באָיקאָטירען אַנקאָנאַ. זיי האָבען אוועקגעשיקט צו זייערע טערקישע ברידער אַ ספּעציעלען שליח מיט אַ בריעף, וואו זיי האָבען בעשריבען דעם מערטירער=טויט פון די מאַראַנען אין אַנקאָנאַ און געבעטען אין נאָמען פון נאַציאָנאַלער אַחדות צו באָיקאָטירען דעם דאָזיגען נעסט פון דער אינקוויזיציע און מעהר נישט שיקען קיין שיפען מיט סחורות קיין אַנקאָנאַ. די טערקישע יודען האָבען היים זיך אָבגערופען אויף דער בקשה און זיי האָבען אין די שוהלען ערקלערט אַ חרם אויף יעדען יודען, וואָס וועט שיקען סחורות נישט דורכ'ן פאָרט פעזאַראָ, נאָר דורך אַנקאָנאַ. די רעזולטאַטען פון דעם באָיקאָט האָט מען באַלד אָנגעהויבען שפירען. צווישען סאַלאָניקי און אַנקאָנאַ זענען איבערגעריסען געוואָרן די האַנדעלס=בעציהונגען און דער סענאַט מיט דעם שטאָדט=ראַט פון אַנקאָנאַ האָבען געמוזט זיך ווענדען צום פויפסט מיט אַ ביטע וועגען באַלדיגער הילף, ווייל אַנדערש וועט אַנקאָנאַ צוליעב דעם יודישען באָיקאָט אינגאַנצען מוזען חרוב ווערן. דער פויפסט האָט דערשפירט, אַז אויך יודען זענען פעהיג נקמה צו נעהמען פאַר זייערע בעליידיגונגען, און ער וואָלט אפשר געמוזט וויכער ווערן, ווען יודען זאָלן זיך געוועזן האַלטען אייניג און פעסט. צום אומגליק, האָט אָבער צווישען די יודען אַליין אויסגעבראָכען אַ שפּאַלטונג. די איבערגעבליבענע יודען אין אַנקאָנאַ האָבען זיך דערשראָקען פאַר'ן באָיקאָט און מורא געהאַט, אַז דער צורייצטער פויפסט זאָל יעצט אינגאַנצען נישט אַרויסטרייבען דאָס רעשט ביסעל יודען פון זיין מדינה. זיי האָבען זיך דעריבער געווענדעט מיט אַ בקשה צו די טערקישע יודען, אַז זיי זאָלען רחמנות האָבען אויף זייערע ברידער און מבטל מאַכען דעם באָיקאָט. פון דער צווייטער זייט האָבען יוסף נשיא און די העכערע

יודישע געזעלשאפט אין מערקיי געשטיצט די דרייסטע יודען פון פעזארא. צוליעב דער דאזיגער שפאלטונג האט דער באיקאט נישט געקאנט לאנג זיך האלטען; קיין פעזארא פלעגען אלץ אנקומען ווינציג האנדעלסשיפען, און דער סוף איז געווען, אז דער הערצאג אורבינא האט זיך איבערצייגט, אז עס איז נישט כדאי איינצורייסען מיט'ן פויפסט צוליעב יודען, ווען זיי האבען נישט געבראכט די נוצען, אויף וועלכע ער האט געהאפט, און נאך צוויי יאהר רוהיג לעבען אין פעזארא, האט דער הערצאג פערטריבען פון זיין גאנצען הערצאגטום אלע יודען, וואס זענען אהין אנטלאפען.

דער טויט פון פאנאטישען פויפסט פאאול האט דערפרעהט נישט בלויז יודען, נאר אויך פיעל קאטוילקען. מען דערצעהלט, אז די רוימער האבען עפענטליך צובראכען די סטאטוא פון פערשטארבענעם פויפסט און איינער א יוד האט אנגעטאן אויפ'ן קאפ פון דער סטאטוא א געל היטעל. זיין שטעל-פערטרעטער, פיוס IV (1559 — 1565), האט אבגעשאפט איינגע בעגרענצונגען געגען יודען און ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד, אבער נאר בתנאי, אז עס זאלען דורכגעלאזט ווערן די שטעלן, וואו עס רעדט זיך שלעכטס וועגען קריסטענטום. דער תלמוד, אדער ש"ס (ששה סדרים), האט פון איצט אן געמעגט געדרוקט ווערן נישט אנדערש, ווי אין טיטול-קעפלעך, און דאס אויך — אונטער א שטרענגער צענזור פון יודישע משומדים.

נאך פיוס IV איז פויפסט געווארן פיוס V (1566 — 72), געוועזענער גרויס-אינקוויזיטאר, וועלכער האט ווידער דורכגעפיהרט, און נאך מיט מעהר אכזריות, דאס פראגראם פון פאאול IV. ער האט צוריק איינגעפיהרט די אלע „בולעס" פון פאאול און דערצו נאך מוסיף געווען, אז די יודישע בעגרענצונגען זאלען איינגעפיהרט ווערן נישט בלויז אין די פראווינצען, וואס געהערן צום פויפסט, נאר אין אלע קאטוילישע לענדער. ער האט געוואלט ארויסטרייבען אלע יודען פון זיין ממשלה, נאר צוליעב השתדלות פון איינגע קריסטליכע סוחרים און גייסטליכע איז ער איינגעגאנגען אויף א פשרה: דעם 9-טען מערץ 1569 איז ארויסגעגעבען געווארן א בעפעהל, אז אלע יודען פון די פויפסט-לענדער, אויסער די יודען פון רוים און אנקאנא, זענען מחויב אין א משך פון דריי חדשים צו פערלאזען דאס לאנד. דער דאזיגער בעפעהל האט זיך בעצויגען אויך אויף אוויניאן און וועגעסען — פראנצויזישע פראווינצען, וואס זענען געשטאנען אונטער דער הערשאפט פון פויפסט. די פער-

טריבענע האבען עמיגרירט קיין טערקיי אדער אין יענע איטאליעניש פראווינצען, וואס האבען נישט געהערט צום פויפסט. די יודישע קהלות אין רוים און אין אנקאנא זענען געבליבען; דאס איז אבער געווען א חושכ׳דיגע עקסיסטענץ פון מענשען, וואס זענען רעכטלאז אין אלע הינזיכטען און מוזען שטענדיג ציטערן פאר דעם שווערד פון דער אינקוויזיציע.

די פאליטיק פון רדיפות האט אויך פארטגעזעצט דער פויפסט גריגארי XIII (1572 — 85). דאס איז געווען א טיראן, ווי אלע אנדערע טיראנישע פויפסטען, מיט דעם אונטערשייד, וואס ער האט זיך ארומגעטראגען אויך מיט מיסיאנערישע פאנטאזיעס. ער האט בעפוילען, אז אין די יודישע שוהלען זאלען קאטוילישע מיסיאנערען דרש׳נען פאר יודען וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, און אויף יודען איז ארויפגעלעגט געווארן א חוב, נישט בלויז צו הערן די דרשות, נאר אויך צו צאהלען געהאלט די פרעדיגער. די דאזיגע חוצפה׳דיגע גזירה האט געבראכט צו פיעל קאמישע סצענעס. מען דערצעהלט, אז דער פויפסט, איבערצייגענדיג זיך, אז די מיסיאנערישע דרשות האבען קיין ערפאלג נישט און נאך א לאנגער צייט האט דאך קיין איין יוד זיך נישט גע׳שמד׳ט, האט בעפוילען צו מאכען א אויספארשונג וועגען די סיבות דערפון. דאן האט זיך ארויסגעוויזען, אז די יודען האבען געפונען א געשיקטען מיטעל, ווי אזוי זיך ארויסצודרעהען פון די מיסיאנערישע דרשות: זיי פלעגען זיך פערשטעקען די אויערן, אזוי אז די פרעדיגער האבען גערעדט און קיינער האט נישט געהערט. דער פויפסט האט דאן בעפוילען אכטונג צו געבען, אז בעת די דרשות זאלען יודען האבען אפענע אויערן; עס פערשטעהט זיך, אז אויך דאס האט ווינציג געהאלפען און אויך נאכדעם האבען די מיסיאנערישע אגיטאציעס קיין ערפאלג נישט געהאט.

פערבעסערט האט זיך עטוואס די יודישע לאגע ביים פויפסט סיקסט דער V-טער. זיין מעלה איז געווען דאס, וואס ער האט זעהר ליעב געהאט געלד און פאר געלד האט מען געקענט ביי איהם פועל׳ן אלץ. אונטער זיין הערשאפט איז יודען ערלויבט געווארן ווידער זיך צו בעזעצען אין די פויפסט-פראווינצען און עס זענען אבגעשאפט געווארן איינינע בעגרענצונגען. עס זענען אויך בטל געווארן די רעפרעסיעס געגען תלמוד; דער פערטרעטער פון סיקסט V, דער פויפסט קלימענט VIII, האט זיך אבער אומגעקעהרט צום אלטען סיסטעם און בעת זיין הערשאפט זענען יודען ווידער פערטריבען געווארן פון די

פֿויפּסטליכע פּראָווינצען, אויסער רוים, אַנקאָנאַ און אַוויניאָן, וואו די יודען זענען פֿערבליבען וואוינען ווייטער אויך.

נישט פֿיעל בעסער איז געווען די לאַגע פֿון די יודען אויך אין יענע איטאַליענישע פּראָווינצען, וואָס זענען געווען אונאָבהענגיג פֿון פֿויפּסט. די פֿרומע הערצאָגען און דאָזשען פֿון די וועלטליכע איטאַליענישע פּראָווינצען פֿלעגען פּשוט פֿון פֿרומקייט וועגען מקיים זיין אַלע בעפֿעהלען פֿון פֿויפּסט. אָבער אויך יענע ווינציגע הערצאָגען, וואָס זענען געווען אינגאַנצען אונאָבהענגיג פֿון פֿויפּסט, פֿלעגען עקספּלאָטירען יודען אויף אַלערליי אופֿנים, און אויסער דער שטענדיגער יודישער רעכטלאָזיגקייט פֿלעגען נאָך צוקומען פֿון צייט צו צייט אונגעריכטע אומגליקען, פּאָגראָמען, גירושים. די רעכטלאָזיגקייט פֿון געטאָ איז אומעטום געווען די זעלבע, דער ווילקיר פֿון דער מאַכט איז אומעטום געווען דער זעלבער און די יודישע לאַגע האָט שטענדיג זיך געהאַלטען אויף נסים: אַמאָל האָט מען אין יודען זיך גענויטיגט, האָט מען זיי צו רוה געלאָזען; אַמאָל זענען זיי געווען איבעריג, האָט מען זיי געטריבען און געיאָגט.

פֿערהעלטנישמעסיג גוט איז געווען די לאַגע פֿון די יודען אין דער ווענעציאַלישער רעפּובליק. אויך דאָרט האָט מען יודען נישט ליעב געהאַט, מ'האָט זיך אָבער גענויטיגט אין זיי, ווייל ווענעציען האָט זיך געהאַלטען נאָר אויפֿ'ן האַנדעל מיט טערקיי און די הויפּט-פֿערמיטלער אין דעם האַנדעל זענען געווען יודען. פֿיעל האָט דאָ אויך געווירקט די גרויסע ראָליע, וואָס די יודישע דיפּלאָמאַטען האָבען געשפּיעלט אין טערקיי, ווייל ווענעציען האָט דאַן געמוזט זיך שטאַרק רעכענען מיט דעם טערקישען סולטאַן, וועלכער האָט געהאַט אַ גרויסע דעה אין גאַנץ אייראָפּאַ. דערפֿאַר זענען יודען געשטאַנען אין גרויס געפֿאַהר דאַן, ווען ווענעציען האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער השפּעה פֿון די יודישע דיפּלאָמאַטען אין טערקיי. דאָס איז געווען בעת דער מלחמה צווישען דער ווענעציאַנישער רעפּובליק און טערקיי צוליעב דער אינזעל ציפּערן. ווענעציען האָט דאַן זיך פֿעראייניגט מיט'ן פֿויפּסט און מיט דעם שפּאַנישען קעניג פֿיליפּ דער צווייטער, וועלכע האָבען צוזאַמען געבילדעט אַ „הייליגע ליגע" געגען די טערקען (1570 — 71). אַזוי ווי אין דער שפּיץ פֿון דער פּאַרטאַי, וואָס איז אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל געווען פֿאַר מלחמה, איז געשטאַנען דער יודישער מיניסטער דון יוסף נשיא, האָט די ווענעציאַנישע רעפּובליק פֿריהער פֿון אַלץ אויסגעגאָסען דעם צאָרן אויף איהרע יודען: צוערשט

האָט מען אַרעסטירט די יודישע סוחרים פֿון טערקיי, וואָס האָבען זיך דאַן געפֿונען אין ווענעציען, און מען האָט קאָנפֿיסקירט זייערע סחורות; דערנאָך האָט דער סענאַט אָנגענומען אַ בּעשלוס, אַרויסצוטרייבען אַלע יודען פֿון דער רעפּובּליק. און די יודען האָבען שוין אָנגעהויבען דעם בּעפֿעהל אויסצופֿיהרען, נאָר פּלוצלונג האָבען זיך אָנגעהויבען פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און אין דער שפּיץ פֿון די אונטערהאַנדלונגען איז געשטאַנען דער דיפּלאָמאַטישער שליח פֿון טערקיי שלמה אשכּנזי, אַ געוועזענער ווענעציאַנישער אונטערטאַן. שלמה אשכּנזי האָט אַזוי ערנאָך געווירקט אויף די ווענעציאַנישע קאָנסולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ווען איינער פֿון זיי, סאָראַנצאָ, האָט, אומקעהרענדיג זיך אַהיים, בּעגעגענט אויפֿ'ן בּרעג אַ גרופּע יודען מיט קליינע קינדער, וואָס זענען שוין געשטאַנען גרייט צו פֿערלאָזען דאָס לאַנד, האָט ער היים פֿערטיידיגט די פֿערטריבּענע און גע'טענה'ט צו די מיטגליעדער פֿון דער בּעראַטונג, וואָס איז וועגען דעם צונויפֿגערופֿען געוואָרן: „וואָס טוט איהר? איהר ווילט בּרענגען צרות אויפֿ'ן לאַנד. ווער האָט מיטגעהאָלפֿען צו פֿערפֿעסטיגען טערקיי, ווער האָט איהר געגעבּען טעכניקער אויף צו פֿאַבּריצירען אַלערליי מין כּלי-זין, מיט וועלכע זיי קעמפּפֿען געגען אַלע מלוכות, אויב נישט די יודען, וואָס זענען פֿערטריבּען געוואָרן פֿון שפּאַניען?" די דאָזיגע טענות האָבען געווירקט, און דער סענאַט האָט צוריקגענומען זיין בּעשלוס וועגען אַרויסטרייבּען די יודען. ווען שלמה אשכּנזי איז דערנאָך אַליין אָנגעקומען קיין ווענעציען, אום צו פֿיהרען די אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, איז ער אויפֿגענומען געוואָרן מיט גרויס כּבוד און די געפֿאַהר איז אינגאַנצען פֿערשוואונדען געוואָרן.

נישט שטענדיג אָבּער האָט געהאָלפֿען די יודישע השפּעה אין טערקיי. געגנוא האָט פֿערטריבּען דאָס רעשט בּיסעל יודען, וואָס זענען דאָרט געבּליבּען נאָך די ערשטע גירושים (1567). אין הערצאָגטום פֿערארא, וואו די יודען און מאַראַנען האָבּען פֿריהער געהאַט אַ בּית מקלט, איז די לאַגע פֿערערגערט געוואָרן צו ענדע פֿון 16-טען יאָהרהונדערט. די ליבּעראַלע דינאַסטיע פֿון די הערצאָגען ד'עסטע, וואָס האָט שטענדיג געשיצט די יודען, איז אונטערגעגאַנגען, און אין 1597 איז פֿערארא איבּערגעגאַנגען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון פּויפּסט. די יודען און די מאַראַנען האָבּען געוואוסט, וואָס פֿאַר אַ וואָלקען עס רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ, און האָבּען אַליין אָנגעהויבּען מאַכען הכנות

צו פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד. נאָר דער קאַרדינאַל אַלדאָבראַנדיני, וואָס איז געווען דער פערטרעטער פון פויפסט אין דער דאָזיגער ביי־ערחאָרבענער פראָווינץ, האָט פערשטאַנען, וואָס פאַר׳אַ שאָדען עס וועט זיין פאַרן לאַנד דאָס אַרויסטרייבען יודען, און ער האָט אָבגעלעגט דעם גירוש אויף פינף יאָהר. דערווייל האָט מען ביסלעכווייז אָנגעהויבען איינפיהרען די אַלע גזרות פון פויפסט אויף יודען אין אַנדערע ערטער, ווי אַרויס־רעגען אַ אָבצאָהלונג אויף יעדער יודישער שוהל, צווינגען יודען צו הערן די מיסיאָנערישע דרשות, טראָגען אַ בעזונדערען ציילען אויף די מלבושים און שפעטער (1624 — 27) זענען די גאַסען, וואָס זענען געווען בעזעצט פון יודען, פערשלאָסען געוואָרן דורך בעזונדערע טויערן און פערוואַנדעלט געוואָרן אין אַ געטאָ. זאָגאַר פלאָרענץ, וואו די געבילדע־טע הערשער פון הויז מעדיטשי האָבען אַ לאַנגע צייט נישט געוואָלט מקיים זיין די בעפעהלען פון פויפסט און איינפיהרען ביי זיך די יודישע בעגרענצונגען, האָט ענדליך איינגעפיהרט פאַר יודען אַ געטאָ אין עק שטאָדט און נאָר די רייכע יודען איז ערלויבט געוואָרן צו וואוינען אויסער דעם געטאָ

פיעל יסורים האָבען איבערגעלעבט די יודען פון מילאַנער הער־צאָגטום. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דאָס הערצאָגטום זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון טיראַנישען שפאַנישען קעניג פיליפ II, וועלכער האָט נישט איינמאַל געפאָדערט פון זיין מילאַנער וויצע־קעניג, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען די יודען פון הערצאָגטום, נאָר דער וויצע־קעניג האָט גע׳טענה׳ט, אַז דאָס וועט ברענגען פיעל שאָדען פאַר׳ן לאַנד, און האָט דעריבער אָבגעלעגט דעם גירוש, ערפילענדיג דערביי פינקטליך אַלע בעפעהלען פון פויפסט וועגען רודפ׳ן דעם תלמוד, וועגען בעזונדערע מלבושים פאַר יודען א. א. וו. די קלעריקאַלען אין מילאַן האָבען זיך אָבער דערמיט נישט בערוהיגט און געשיקט דעפוטאַציעס צום שפאַנישען קעניג מיט בקשות אַרויסצו־טרייבען די יודען. די יודישע בעפעלקערונג האָט אויך געשיקט אַ דע־פוטאַט, שלמה כהן, צום קעניג, אָבער ער האָט קיין ערפאָלג נישט געהאַט. יודען האָט מען געגעבען אַ טערמין פון צוויי חדשים זיך צו־צוגרייטען אין וועג אַריין, און אין פריהלינג 1597 האָבען אַנ׳ערך 1000 יודען געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד און געהן זוכען זיך אַ היים ערגעץ אַנדערש. די אַרויסגעטריבענע האָבען זיך בעזעצט אין די געטאָ׳ס פון מאַנטוא, פאַרוא, מאָדענאַ און ווערֹאָנאַ, וואָס זענען שוין אַזוי אויך געווען איבערפולט.

אָבער אויך אין די לעצטע אויבענדערמאַנטע שטעדט האָט מען יודען נישט צו=רוה געלאָזען, און אין איינער פֿון זיי, מאַנטואַ, וואָס איז געווען איינע פֿון די בעסטע יודישע קולטורעלע קהלות, האָבען יודען געמוזט איבערלעבען אַלע שרעקען פֿון דעם אַכזריות'דיגען מיטעלאַלטער.

אין 1602 האָבען יודען איבערגעלעבט אַ גרויסע קאַטאַסטראָפֿע; אין יענער צייט איז קיין מאַנטואַ געקומען דער פֿאַנאַטישער פֿראַנציסקאַנער באַרטאָלאָמעאָ דע=סאַלוטיוואָ, וועלכען מען האָט געהאַלטען פֿאַר אַ „קדוש", און ער האָט מיט זיינע פֿאַנאַטישע דרשות אויפֿגערייצט געגען יודען די קריסטליכע בעפֿעלקערונג. איינמאָל האָט אַ קריסט דערזעהן עטליכע יודישע קינדער שפּיעלען זיך אין אַ הויף אום שבת און איהם האָט זיך אויסגעוויזען, אַז דאָס לאַכען אָב די קינדער פֿון פֿאַנאַטישען פֿראַנציסקאַנער און זיינע דרשות. ער האָט וועגען דעם געגעבען צו וויסען די איבעריגע קריסטען און באַלד האָט דער צורייצטער המון געחאַפּט עטליכע אונשולדיגע יודען, זיי אַריינגעוואָרפֿען אין תּפֿיסה, וואו מען האָט זיי שרעקליך געפּייניגט און דערנאָך דערשטיקט; זייערע טויטע קערפּער'ס האָט מען צוגעבונדען צו די ווידלען פֿון פֿערד און געשלעפּט איבער די גאַסען, דערנאָך האָט מען זיי אויפֿגעהאַנגען אויף סלופּעס פֿאַר די פֿיס. דער ווילדער המון איז געווען גרייט אָנצופֿאַלען אויף די יודישע הייזער און מאַכען אַ חורבן, נאָר די הערצאָגען האָבען דערצו נישט דערלאָזען. שפּעטער מיט אַכט יאָהר איז פֿאַר די יודען אין מאַנטואַ איינגעפֿיהרט געוואָרן אַ געטאָ. די יודען זענען דאָך געבליבען גוטע בירגער און שפּעטער, בעת דאָס עסטרייכישע מיליטער פֿון קייזער פֿערדינאַנד II האָט בעלאַגערט מאַנטואַ (1636), האָבען יודען מוטיג געקעמפּפֿט צווישען די רייהען פֿון די קריסטען. זיבען חדשים נאָכאַנאַנד האָבען אַלע יודישע מענער אויסגעהאַלטען די בעלאַגערונג; מיט געוועהר אין דער האַנד פֿערטיידיגט די שטאָדט פֿון שונא, אָדער געהאָלפֿען פֿערפֿעסטיגען די מויערן פֿון שטאָדט און דערביי זאָגאַר מחלל שבת געווען. דערפֿאַר, ווען דער שונא האָט איינגענומען די בעלאַגערטע שטאָדט, האָט זיין מיליטער צוראַבירט די קוואַרטאַלען פֿון געטאָ און אַרויסגעטריבען אַלע יודען פֿון שטאָדט, ערלויבענדיג זיי נאָר מיטצונעהמען מיט זיך די נויטיגע מלבושים און דריי דוקאַטען געלד. די יודען האָבען אַוועקגעשיקט אַ דעפּוטאַציע צום קייזער פֿערדינאַנד און געבעטען ביי איהם מיטלייד. פֿערדינאַנד האָט ערלויבט די פֿערטריבענע אומצוקעהרען זיך און בעפֿוילען, מען זאָל זיי אָבגעבען זייער פֿערמעגען;

אָבער דערווייל איז שוין אַ העלפט פון די פערטריבענע אָדער אויס־געשטאָרבען פון הונגער און נויט, אָדער צוזייהט און צושפּרייט געוואָרן איבער אַנדערע לענדער און נאָר איין העלפט האָט זיך צוריקגעקעהרט צו די אַלטע חורבות פון צושטערטען געטאָ.

אין יענער עפּאָכע, ווען די יודישע צרות האָבען דערגרייכט די העכסטע שטופע, ווען יודען, אויסגעמאַטערט און דערשלאָגען פון פיעל ליידען און וואַנדערן, האָבען פערלוירען דעם גלויבען אין די אייגענע כוחות, — אין יענער עפּאָכע האָט געמוזט בעשאַפען ווערן אַ רעאַקציע געגען דער פערצווייפלונג און דערשלאָגענקייט און די רעאַקציע האָט זיך אויסגעדריקט אין אַ אייגענטימליכע משיח־בעוועגונג, וואָס האָט אַרויס־גערופען פיעל דראַמאַטישע מאָמענטען, בעשאַפען פיעל טראַגעדיעס און אויפגערודערט דאָס גאַנצע יודענטום. די אַלטע יודישע אמונה, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען יודען וועלן ווידער אויסגעלייזט ווערן און צוריק ווערן אַ פריי פאָלק, האָט זיך אין יענער צייט פון אונמענשליכע יסורים און בעליידיגונגען שטאַרק פונאַנדערגעפלאַקערט און די ברענענדע בענק־שאַפט פון פאָלק צו אויסלייזונג האָט געמוזט אָננעהמען אַ פאָרם פון איבערנאַטירליכען גלויבען, פון אַ גלויבען אין דער נאָהענטער אויסלייזונג אויף אַ אונגעוועהנליכען אופן. פיעל פרומע און געבילדעטע יודען האָבען דאַן באמת געגלויבט, אַז די מאָס איז שוין איבערפולט, אַז ווייטער אַזוי דויערן קען שוין נישט: עס האָבען זיך שוין אָנגעהויבען די חבלי משיח און די גאולה איז שוין נאָהענט. די דאָזיגע אַלגעמיינע אויפרעגונג האָבען פערשידענע אַוואַנטיורִיסטען און טרוימער אויסגע־ניצט צו זייערע פערזענליכע צוועקען; דערביי מוז מען אָבער מודה זיין, אַז די משיח־בעוועגונג פון יענער צייט האָט אויך געהאַט פיעל שענע, ערהויבענע מאָמענטען און האָט אַרויסגעפיהרט אויף דער סצענע עטליכע אינטערעסאַנטע טראַגישע פערזענליכקייטען.

נאָך ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, וואָס איז געוועזען אַ ניכטערער קאָפּ און האָט זיך געהאַלטען ווייט פון די קבל׳יסטישע חלומות, האָט אין די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען געפּרובט פערפעסטיגען די אידעע וועגען משיח און מאַכען זי פאַר׳ן צענטר פון דער יודישער אמונה. ער איז מיט צאָרן אַרויסגעטרעטען געגען דער מיינונג פון איינִיגע יודי־שע געלעהרטע, (ווי ר׳ יוסף אַלבאָ און אַנדערע), אַז די אמונה אין משיח

אֶ דרשן אין אַ שוהל. לויט אַ בילד פון אַ קינסטלער פון 15-טען י״ה
(געפינט זיך אין אַ יודישער בילדער-זאַמלונג אין מאַינץ)

איז נישט איינער פון די יודישע עיקרים. אבארבאנעל האט וועגען דעם ספעציעל אנגעשריבען דריי ספרים און אויפ'ן גרונד פון פערשידענע גימטריאות און רמזים אין תלמוד און אין מדרש האט ער זאגאר געפרובט בעשטימען די צייט, ווען משיח וועט קומען. לויט זיין חשבון איז אויסגעקומען, אז משיח דארף קומען צווישען יאהר 1563 און 1532. אונטער דער ווירקונג פון אבארבאנעל'ס משיח-טעאריע, האבען זיך גלייך בעוויזען אנדערע, מיסטיקער לויט זייער נאטור, וואס האבען פערברייטערט די דאזיגע אמונה, און זי פערוואנדעלט אין א לעבעדיגער בעוועגונג.

אין 1502 האט זיך אין איסטריען, אויף דער גרעניץ פון איטאליען און עסטרייך, בעוויזען א אונבעקאנטער יוד פון דייטשלאנד, מיט'ן נאמען אשר לעמלין, וועלכער האט זיך ערקלערט אלס נביא פון דער נאהענטער גאולה. ער האט געהאט אלע פעהיגקייטען פון א פאנאטישען פרעדיגער און ס'איז שווער צו בעשטימען, צי דאס איז געוועזען א פשוט'ער אוואנטוריסט, אדער א נאאיווער מיסטיקער. יעדענפאלס האט ער מיט זיינע דרשות צוגעצויגען פיעל מענשען. ער האט געפרעדיגט, אז אויב נאר יודען וועלען פאסטען און תשובה טאן, וועט אין 6 חדשים ארום קומען די גאולה; עס וועלען פארקומען נסים, די קריסטליכע קירכען וועלען איינפאלען און איינגעזונקען ווערן, די יודישע שונאים וועלען א מפלה האבען און דאס פערפאלגטע יודישע פאלק וועט זיך בעפרייען פון זיין יאך און קומען אין זיין אייגען לאנד אריין. די דאזיגע דרשות האבען צוגעצויגען פיעל מאמינים אין איטאליען און אין עסטרייך; יודען האבען אנגעהויבען פאסטען און מתפלל זיין גאנצע טעג, פיעל האבען צוטיילט זייער געלד פאר ארימע לייט; און די אמונה איז געוועזען אזוי גרויס, אז איין רב אין וועסטפאליען האט זאגאר געהייסען איינווארפען דעם אויבען, וואס איז געוועזען געבויט ספעציעל אויף באקען מצות, ווייל ער איז געוועזען זיכער, אז דעם פסח וועלען יודען שוין זיין אין ארץ ישראל. אויך פיעל קריסטען, צווישען וועלכע די קבלה איז דעמאלט געוועזען זעהר פערשפרייט, האבען געגלויבט, אז עס שטעהען פאר גרויסע וועלט-געשעהענישען, און דאס האט נאך צוגעגעבען מוט די גלויביגע יודען. ווען די אנגעוויזענע צייט איז אריבער און משיח איז אלץ נישט געקומען, האבען איינינגע דאך נישט פערלוירען די אמונה, אז די זינד האבען פערהאלטען משיח'ן, וועלכער וועט דאך אין גיכען קומען; אנדערע זענען אריינגעפאלען אין א פערצווייפלונג און זיך גאר אבגעזאגט פון יודענטום.

אין 22 יאָהר אַרום האָט זיך די משיח־בעוועגונג איבּעראַנייעס אָנגעהויבען און דאָס מאָל שוין מיט אַ גרעסערער קראַפֿט און בײַ פֿיעל מעהר טראַגישע אומשטענדען.

אין פֿעברואַר 1524 האָט זיך אין פּאָרט פֿון ווענעציען אַרויסגעזעצט אַ געהיימניספֿולער וואַנדערער. ער האָט זיך אָנגערופֿען דוד ראובני, אייניקעל פֿון שבט ראובן, און האָט דערצעהלט, אַז ער איז אַ געבוירענער פֿון דער פּראָווינץ חבר אין אַראַביען, וואו עס עקסיסטירט אַ יודישע מלוכה, וואָס איז בעזעצט דורך די אייניקלעך פֿון די אַלטע יודישע שבטים: ראובן, גד און מנשה; אַז דער קייזער פֿון די דאָזיגע יודען איז זיין ברודער און ער, דוד, איז געשיקט געוואָרן דורך זיין ברודער קיין אייראָפּאַ מיט אַ וויכטיגע פּאָליטישע שליחות. אין וואָס ס'בעשטעהט די דאָזיגע שליחות איז שווער געווען צו דערגעהן, ווייל דער דאָזיגער אונבעוואוסטער וואַנדערער האָט זיך געהאַלטען זעהר געהיימניספֿול, ווינציג גערעדט, ווינציג געענטפֿערט אויף פֿרעמדע פֿראַגען; נאָר פֿון די פֿערשידענע רמזים, וואָס ער האָט געגעבען, האָט מען געקאָנט זיך אָנשטויסען, אַז ער איז געשיקט געוואָרן צו די אייראָפּעאישע מלכים און פֿריהער פֿון אַלץ צום רוימישען פּויפּסט מיט אַ פֿאָרשלאַג, צוצושטעלען דער יודישער מלוכה אין אַראַביען געוועהר און פּראָוויאַנט, כדי צו מאַכען אַ בעוואָפֿענטען אויפֿשטאַנד געגען די טערקען און אָבנעהמען בײַ זיי פּאַלעסטינאַ. עס איז לייכט זיך פֿאָרצושטעלען, וואָס פֿאַר אַ רושם דער דאָזיגער געהיימניספֿולער מענש האָט געמאַכט אויף אַלע אַרומיגע יודען. ער איז אָנגעקומען קיין ווענעציען אינקאָגניטאָ; די ערשטע צייט פֿערבליבען אין צימער פֿון קאַפּיטאַן פֿון דער שיף, מיט וועלכער ער איז געקומען, און ערשט דערנאָך איז ער אַוועק אין יודישען געטאָ און דערצעהלט די פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער קהלה וועגען זיין גרויסער שליחות. דערבײַ האָט ער גערעדט אויף אַזאַ אונקלאָרער העבּרעאישער שפּראַך און זיך בענוצט מיט אַזעלכע אונקלאָרע אויסדריקען, אַז דער איינדרוק איז נאָך געווען גרעסער און עס איז שוין קיין ספק נישט געבליבען, אַז דאָ האָט מען פֿאַר זיך אַ וויכטיגע פּערזאָן, וואָס פֿון איהם שטעהען פֿאַר גרויסע ישועות פֿאַר יודען. מען האָט געפּרובט זיך דערוויסען פֿון איהם די פּרטים פֿון זיין מיסיע; אויף דעם האָט אָבער דוד ראובני געענטפֿערט, אַז ביז זיין אודיענץ בײַם פּויפּסט קאָן ער מעהר גאָרנישט דערצעהלען. אויך וועגען דער פּערזענליכקייט איז שווער צו זאָגען עטוואָס בעשטימטעס: צי איז דאָס געווען אַ געניטער שאַרלאַטאַן,

אדער א פאנטאסטישער מאניאק; מיט זיין סודות'דיגען האלטען-זיך האט ער אבער בעוויזען אלעמען צו פעראינטערעסירען. און ווען מען דערמאנט זיך, אז אין דער פאלקס-לעגענדע האט שוין ווירקליך לאנג עקסיסטירט ערגעץ א יודישע מלוכה פון די דריי אלטע שבטים, קאן מען לייכט פערשטעהן, ווי גרוים עס האט געמוזט זיין די אמונה אין איהם. א מענש פון קליינעם וואוקס, א שווארצער און מאגערער, ווי א סקעלעט, שטענדיג פערזונקען אין תפלה און אין תעניתים, דערביי נאך מיט פירשטליכע מאניערען — האט דוד ראובני געמאכט א גרויסען איינדרוק נישט בלויז אויף יודען, נאר אויך אויף קריסטען און אויפגערייצט די פאנטאזיע פון די מיסטיש-געשטימטע יודען, וואס האבען שוין לאנג ארויסגעקוקט אויף עפעס א וואונדערבארען מלאך-הגואל.

אין ניכען איז ראובני אנגענומען געווארן פריהער דורך די קארדינאלען און דערנאך דורכ'ן פויפסט קלעמענט VII אליין. דער דאזיגער פויפסט האט דעמאלט איבערגעלעבט א שווערע צייט; ער איז געשטאנען צווישען צוויי פייערן: צווישען דער לוטעראנישער רעפארמאציע פון איין זייט און דער פאליטיק פון דייטשען קייזער קארל V פון דער צווייטער זייט. פאליטיש איז ער געווען געדריקט פון דייטשען קייזער, גייסטיג איז ער געווען בעליידיגט דורך דער רעפארמאציע, וועלכע האט ביי איהם צוגענומען דעם גאנצען אויטאריטעט, אזוי אז ער האט זיך געחאפט פאר אלץ, וואס האט געקאנט חאטש עטוואס אבראטעווען זיין פאזיציע. דוד ראובני מיט זיין פאנטאסטישען פלאן, אבצונעהמען פאלעסטינא ביי די טערקען, איז דעריבער געווען פאר'ן פויפסט, ווי געוואונשען. דער פויפסט האט פריהער אבגענומען ביי ראובני זיינע דאקומענטען — ווי עס זעהט אויס, בעשטעטיגונגען פון די פארטוגעזישע שיפס-קאפיטאנען און פון די קאנסולען אין טערקיי, אז אין מזרח עקסיסטירט ווירקליך א יודישער שבט. דערנאך האט דער פויפסט אבגעשיקט די דאזיגע דאקומענטען קיין ליסאבאן אויף צו קאנטראלירען זיי. ווען די פארטוגעזישע רעגירונג האט די דאזיגע דאקומענטען בעשטעטיגט, איז ראובני פייערליך אויפגענומען געווארן פונ'ם פויפסט. ער איז ארייננעפאהרען קיין רוים, ווי א שליח פון א אויסלענדישער מלוכה, אויף א ווייסען פערד, אין בעגלייטונג פון א איבערזעצער און בעדינטע. אנגענומען איז ער געווארן מיט גרוים כבוד, און ווי ס'שיינט, איז דעם פויפסט געפעלן געווארן ראובני'ס פלאן און זיי האבען זיך פריינדליך אבגעשיידעט איינער פון צווייטען. די אוידיענץ האט געמאכט

א גרויסען איינדרוק אויף די יודען אין רוים, וועלכע האבען געפרובט זיך מתקרב זיין צו ראובני'ן. די פארשטעהערין פון דער יודישער אריסטאקראטיע בענוועניד א אבארבאנעל האט איהם געשיקט א גרויסע סומע געלד און א זיידענע פאהן מיט די אויפשריפטען פון די עשרת הדברות. נאר ראובני האט אויסגעמיטען אפענהערציגע געשפרעכען מיט יודען און דערמיט נאך מעהר אויפגעוועקט די נייגיריגקייט.

אין הערבסט 1525 איז ראובני אנגעקומען קיין פארטוגאליען און זיך פארגעשטעלט פאר'ן קעניג יאהאן III. דער פלאן אבצורייסען פאלעסטינא פון טערקיי איז, ווי ס'ווייזט אויס, געפעלן געווארן אויך דעם פארטוגעזישען קעניג און ער האט צוגעזאגט שיקען קיין אראביען, צו דער געהיימניספולער יודישער מלוכה, די נויטיגע צאהל שיפען מיט מאטראסען און געוועהר. דערווייל איז ראובני געבליבען וואוינען אין פארטוגאליען אלס פארשטעהער פון א אויסלענדישע מלוכה און זיין פערבלייבען דארט האט אויף א קליינער צייט פערלייכטערט דעם גורל פון די פארטוגעזישע מאראנען. גראד צו יענער צייט איז אויף דער טאגעס-ארדנונג געשטאנען די מאראנען-פראגע; די פארטוגעזישע קלעריקאלען האבען זיך נישט בענוגענט מיט דעם גירוש פון די יודען, זיי האבען נאך געוואלט אינגאנצען פערטיליגען די איבערגעבליבענע מאראנען, וואס האבען געהיים וויטער געהיט די יודישע רעליגיע. די גייסטליכע האבען נישט אויפגעהערט צו העצען דאס פאלק געגען די מאראנען; שפיאנען האבען אומעטום געלויערט און זיי פערפאלגט; און די מאראנען, וואס מען האט געחאפט ביים ערפילען די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, האט מען געברענט אויף די שייטערהויפענס. די קלעריקאלען האבען אבער געוואלט, אז דאס זאל נישט זיין צופעליג, נאר סיסטעמאטיש איינגעארדענט, און געפאדערט פון קעניג, ער זאל איינפיהרען, ווי אין שפאניען, א אינקוויזיציע געגען די מאראנען. דער קעניג איז שוין געוועזען גרייט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג, נאר דא איז געקומען ראובני און די אונטערהאנדלונגען מיט דעם פארשטעהער פון א יודישער מלוכה האבען געצוואונגען דעם קעניג אבצולעגען אויף א קליינע צייט זיין פלאן. דוד ראובני האט דעריבער ארויסגערופען א בעזונדער גרויסען רעספעקט צו זיך צווישען די מאראנען. אויסגעמאטערט פון די לאנגע רדיפות, האבען אט די מאראנען דאך טיעף אין הארצען נישט אויפגעהערט צו גלויבען אין דער גאולה, און אין דעם געהיימניספולען שליח פון מורח האבען זיי דעריבער דערזעהן זייער

אויסלייזער. די אוריענץ פון ראובני ביים פויפסט און ביים קעניג האט זיך אויפגעמונטערט; פיעל מאראנען אין ליסאבאן און אין אנדערע שטעדט פלעגען קומען צו ראובני, איהם קושען די האנד און אבגעבען קייזערליכען כבוד. ער איז אבער געוועזן איינגעהאלטען, פארזיכטיג און דאס האט, נאטירליך, נאך פערגרעסערט דעם אינטערעס צו איהם און צו זיין מיסיע.

דערווייל איז די משיח-בעוועגונג געוואקסען און דוד ראובני, וועלכער האט אליין נאך זיך קיין זכר נישט איבערגעלאזען אין דער יודישער געשיכטע און איז פערשוואונדען געווארען אזוי געהיימניספול, ווי ער איז געקומען, איז בעשערט געוועזן ארויסצושטעלען אויף דער סצענע א בעגייסטערט-פאעטישע פערזענליכקייט פון א יודישען בחור, וואס האט אין זיך פעראייניגט די התלהבות פון א מיסטיקער מיט דער קראפט פון א נאציאנאלען קעמפפער און האט איבערגעלאזען נאך זיך א אנדענקען פון פאלק אלס מערטירער און קדוש. דאס איז געוועזן דער געבילדעטער מאראן דיעגא פירעס (געבוירען אין יאהר 1500).

ער האט פריהער פערנומען די שטעל פון א סעקרעטאר אין איינער פון די רעגירונגס-אינסטיטוציעס אין ליסאבאן און איז געשטאנען נאהענט צום הויף. ראובני האט אבער ארויסגערופען אין זיין נשמה א איבערקעהרעניש; בטבע א פייערדיגער מיסטיקער און טרוימער, און זענענדיג נאך דערצו גענויגט צו מסירת נפש און מערטירעריי, — האט פירעס פלוצלונג דערשפירט אין זיך עפעס א געטליכען פייער פון א נביא, אנגעהויבען זעהען חלומות אויף דער וואהר און דערשפירט אין זיך, אז ער דארף שטעהן אין דער שפיץ פון די גרויסע געשעהנישען, וואס דארפען באלד קומען. ער איז אוועק צו ראובני, איהם דערצעהלט וועגען זיינע חלומות און „זעהונגען"; און נישט קוקענדיג אויף דעם, וואס ער האט געפרובט אבקיהלען די צופלאקערטע פאנטאזיע פון דעם יונגען מיסטיקער, איז דער לעצטער אלץ מעהר עקזאלטירט געווארען. פון גרויס התלהבות האט ער אליין זיך מל געוועזן, אוועקגעווארפען זיין קריסטליכען נאמען און זיך אנגעהויבען רופען שלמה מולכו. נאך אויסגעשטאנען פון דער שווערער אפעראציע, אין פיבערהאפטער אויפרעגונג, איז ער ווידער אוועק צו ראובני און איהם דערצעהלט וועגען זיין טאט. ראובני האט זיך דערשראקען, אז די דאזיגע מעשה זאל נישט ווארפען א חשד אויף איהם אליין, אז ער ציהט אב מאראנען פון קריסטענטום, און געראטען דעם צוהיצטען מיסטיקער, אז

ער זאָל באַלד אַוועק קיין טערקיי. שלמה מולכו האָט דאָס אָנגענומען פאַר אַ בעפעהל „פון אויבען" און האָט געפאָלגט די עצה.

פון 1527 ביז 1528 האָט ער אַרומגערייזט איבער דער אייראָפּעאישער טערקיי. אין סאַלאָניקי איז ער זיך צונויפגעגאַנגען מיט דעם מקובל ר' יוסף טייטאַצאַק און איז אַריינגעפיהרט געוואָרען אין די סודות פון דער קבלה. אין אַדריאַנאָפּאָל, ווי איינינע היסטאָריקער מיינען, איז ער זיך צונויפגעגאַנגען מיט דעם קינפטיגען מחבר פון „שולחן ערוך" ר' יוסף קאַראָ; אין גיכען איז ער געקומען אויך קיין צפת, דעם צענטר פון די מקובלים, און דאָ האָט ער פערפאַסט אַ רייהע דרשות וועגען ביאת המשיח, וואָס זענען דערנאָך אָבגעדרוקט געוואָרען דורך זיינע פריינד אין אַ בעזונדער ספר מיט'ן נאָמען „ספר המפואר". פיעל זענען געווען ענטציקט פון זיינע בעגייסטערטע רעדעס וועגען דער נאָהענטער גאולה. מען האָט זיך פערטיפט אין זיך און מען האָט געפונען, אַז די דעמאָלטיגע געשעהנישען טראָגען די אַלע סמנים פון משיח'ס קומען, אויף וועלכע דער „זהר" איז מרמז. אין דעם פאַקט, וואָס רוים, די הויפּטשטאָדט פון „אדום", איז דעמאָלט איינגענומען געוואָרען דורך די סאָלדאַטען פון דייטש־שפּאַנישען מיליטער פונקט אין שבועות (1527), האָט מען געזעהען אַ קלאָרען בעווייז, אַז דער „קץ" האָט זיך שוין אָנגעהויבען, אַז די וועלט שטעהט ערב גרויסע געשעהנישען.

ענדע 1529 איז מולכו אַוועק קיין אַנקאָנאַ, וואו די קאַטוילישע גייסטליכע האָבען בעזונדערס נאָכגעשפּירט די אַנטלאָפענע מאַראַנען. ער איז שוין ניט אַרעסטירט געוואָרען; האָט ער זיך אָבער אויסגעדרעהט און איז אָבגעפאָהרען קיין רוים. דאָרט האָט ער זיין מיסטישער ברען דערגרייכט די העכסטע מדרגה. ער האָט דערצעהלט, אַז דערזעהענדיג די „פערשאָלטענע שטאָדט", האָבען זיך ביי איהם געעפענט די „שערי דמעות", ער האָט אויסגעגאָסען זיין האַרץ אין אַ הייסער תפלה איבער דער בעפרייאונג פון דעם פיעל־געפּלאָגטען יודישען פאָלק און איבער דער גאולה פון ירושלים. בשעת דער תפלה האָט ער דערהערט אַ בת־קול, וואָס האָט אָנגעזאָגט וועגען דער גיכער גאולה. דער פאַנטאַסטישער מיסטיקער האָט אין רוים פערבראַכט טאָג און נאַכט אין תפלה און אין תעניתים און דערגרייכט די גרעסטע שטופע פון קראַנקהאַפטע האַלוצינאַציעס. איהם האָט זיך אויסגעוויזען, אַז צו איהם קומט עפּעס אַ געהיימניספולער זקן, פיהרט איהם איבער די חורבות פון ירושלים, שטעלט איהם אַוועק צווישען די בערג און דאָרט דערצעהלט ער איהם וועגען

דער צוקונפט פון דער וועלט און פון פאָלק ישראל: רוים וועט צושטערט ווערן דורך אַ פערפלייצונג, פּאָרטוגאַל — דורך אַ ערד־ציטערניש און דעמאָלט וועט ערשיינען דער הייליגער גייסט און עס וועט קומען משיח. די דאָזיגע אַלע פאַנטאַסטישע זעהונגען און חלומות האָט שלמה מולכו דערצעהלט פאַר די אַרומיגע אין זיינע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטען עטליכע שבתים אין דער יודישער שוהל אין רוים. נאָר פלוצלונג האָט ער בעמערקט, אַז איהם שפּירט מען נאָך און מען וויל איהם אויסגעבען דער אינקוויזיציע. ער האָט געמוזט פערלאָזען רוים און איז אויף אַ צייט אַבגעפאָהרען קיין ווענעציע.

דאָרט האָט מולכו ווידער זיך בעגעגענט מיט ראובני. צו יענער צייט האָט ראובני שוין געהאַט פערלוירען דעם צוטרוי ביים פּאָרטוגעזישען קעניג, ווייל מען האָט איהם חושד געווען, אַז ער האָט געהיימע בעציהונגען מיט די מאַראַנען און אַז דאָס האָט ער אָבגערעדט שלמה מולכו פון קריסטענטום. ראובני איז אַרויסגעשיקט געוואָרען פון פּאָרטוגאַליען און אויפ'ן וועג איז ער שיער ניט אַריינגעפאַלען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, נאָר ער האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט און איז אַנטלאָפען קיין ווענעציע, וואו ער האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט'ן סענאַט פון דער רעפּובליק, וועלכע האָט דעמאָלט געפיהרט אַ מלחמה מיט טערקיי, וועגען זיין פּלאַן. דאָ אָבער געהט פּלוצלונג איבער די גאַנצע ראָליע פון די פּאָליטישע אונטערהאַנדלונגען צו שלמה מולכו.

ענדע 1530 איז אין רוים ווירקליך פאָרגעקומען אַ שרעקליכע פערפלייצונג. אַהין איז געהיים געקומען צופאָהרען שלמה מולכו און איז אויפגענומען געוואָרען דורכ'ן פּויפּסט. וואָס צווישען זיי איז פאָרגעקומען, ווייסט מען נישט. צי האָט דער יונגער פּאָעטיש־געשטימטער און הייסער מיסטיקער בעצויבערט מיט זיינע „זעהונגען" דעם פּויפּסט, וועלכער האָט אַליין דאַן איבערגעלעבט אַ שרעקליכע צייט, אָדער דער פּויפּסט האָט איהם געוואָלט אויסנוצען אַלס ווערקצייג פאַר געהיימע צוועקען, — יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז דער פּויפּסט האָט זיך בעצויגען צו מולכו זעהר גוט און חאָטש די גייסטליכע האָבען נישט אויפגעהערט צו פאָדערן, אַז מען זאָל מולכ'ן איבערגעבען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, האָט דער פּויפּסט דאָך איהם אויף אַזוי פיעל מקרב געווען, אַז ער האָט איהם אַרויסגעגעבען אַ פּאַפּיר אַלס שוץ פון דער אינקוויזיציע.

דערווייל האָבען די אַגענטען פון דער אינקוויזיציע נישט אויפגע=
הערט פונדעסטוועגען נאָכצושפּיאָנירען מולכו׳ן און דערצו האָט נאָך
מיטגעהאָלפען איינער אַ געבילדעטער יוד, דער דאָקטאָר יעקב מאַנטין.
צי ער איז געווען אַ פערזענליכער שונא פון מולכו, אָדער ער האָט
מורא געהאַט, אַז זיין אַגיטאַציע זאָל ניט האָבען קיין שלעכטע רעזולטאַ=
טען פאַר׳ן יודענטום, נאָר אַ פאַקט איז, אַז מאַנטין האָט זיך בעשלאָ=
סען אויף אַ מיאוסער מסירה. ער איז געקומען צו דעם פּאָרטוגעזישען
פאָרשטעהער אין רוים און געזאָגט: „וואָס זשע שווייגט איהר, ווען מען
בעליידיגט דעם כבוד פון אייער קעניג? דער דאָזיגער מענש, וואָס איז
איצט אַ אריינגעהער אין הויף פון פּויפּסט (מולכו), איז דאָך אַ געוועזע=
נער דינער פון אייער קעניג, וואָס האָט אַנגענומען די יודישע אמונה!"
דער פּאָרטוגעזישער פאָרשטעהער האָט דערויף געענטפערט, אַז שפּיאָ=
נאַזש געהט נישט אריין אין זיינע פליכטען. דאַן איז מאַנטין אוועק צו
די ריכטער פון דער אינקוויזיציע און דורך עדות אויפגעוויזען, אַז מולכו
איז אָבגעפאַלען פון דער קאַטוילישער רעליגיע. די ריכטער האָבען
אָבער קיין זאַך נישט געקאָנט טאָן מולכו׳ן, ווייל ער האָט בעוויזען
דעם שוץ=פּאַפּיר פון פּויפּסט. די ריכטער האָבען זיך געווענדעט צום
פּויפּסט מיט אַ אָנקלאַגע, פאַרוואָס ער איז אַזוי גנעדיג צום „אונגלויביגען"
מאַראַן, נאָר דער פּויפּסט האָט זיי איינגעבעטען, זיי זאָלען ביז אַ געווי=
סער צייט אָבוואַרטען און לאָזען מולכו׳ן צורוה. דער מסור מאַנטין
האָט אָבער נישט גערוהט און ער האָט פאָרגעשטעלט די ריכטער פון
דער אינקוויזיציע אַ פּאַפּיר פון שלמה מולכו, וואו יענער רעדט פיינד=
ליך וועגען דער קאַטוילישער רעליגיע און זאָגט נביאות אויף דעם גיכען
אונטערגאַנג פון „אדום". דאָ האָט שוין קיין חסד נישט געקאָנט העל=
פען: מולכו איז פער׳משפט געוואָרן צום פערברענען און אין אַ פּאָר
טעג אַרום איז מולכו ערקלערט געוואָרן אַלס פערברענטער פון דער
אינקוויזיציע. ווי גרוים איז אָבער געווען די פערוואונדערונג פון דער
לעצטער, ווען מ׳האָט זיך דערוואוסט, אַז מולכו לעבט און געפינט זיך
זאָגאַר אין הויף פון פּויפּסט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז וועלענדיג
אָבראַטעווען שלמה׳ן, האָט דער פּויפּסט געשיקט אויפ׳ן פייער אַנ׳אַנדער
פערזאָן. ווייטער בלייבען אין רוים האָט מולכו שוין מעהר דאָך נישט
געקענט און ער איז אָבגעפאָהרען קיין דייטשלאַנד.

אין גיכען האָבען ראובני און מולכו זיך בעשלאָסען אויף אַ נייעם
דרייסטען שריט. זיי זענען ביידע אוועק קיין רעגענסבורג, וואו עס האָט

דעמאָלט אָבגעהאַלטען זיינע ויצונגען דער דייטשער סיים אין אָנוועזענהייט פון קייזער. ווי עס דערצעהלט דער בעוואוסטער דעמאָלטיגער יודישער „שתדלן" יאָסעלמאַן ראָזהיים, האָט מולכו געוואָלט איבערצייגען דעם קייזער און דעם סיים, אַז ער וויל רופען אַלע יודען אויף אַ מלחמה געגען טערקיי. דער פאָרזיכטיגער יאָסעלמאַן האָט געפּרובט אָברריידען מולכו פון זיין וואהנזיניגען פּלאַן, נאָר מולכו האָט ניט געוואָלט אַפילו איהם אויסהערן און דער סוף פון דער ד׳אַמע איז געוועזען זעהר טרויעריג. קאַרל V האָט געהייסען אַרעסטירען ביידע יודישע טרוימער און זיי אָבפיהרען קיין איטאַליען, וואוהין ער איז דאַן אַליין געפאָהרען. ראובני האָט מען אוועקגעפיהרט קיין שפּאַניען, איינגעזעצט אין טורמע, וואו ער איז אין עטליכע יאָהר אַרום געשטאָרבען. מולכו האָט מען אין מאַנטוס פער-משפּט צום טויט, אַלס אָבגעפאַלענעם פון דער קריסטליכער רעליגיע. ווען מען האָט איהם געפיהרט צום פייער, האָט מען איהם אין נאָמען פון קייזער פאָרגעלעגט צו בעגנעדיגען, אויב נאָר ער וועט תשובה טאָן. נאָר מולכו האָט מיט שטאָלץ אָבגעענטפערט: „איך בעדויער, וואָס איך בין אין די יונגע יאָהרען געוועזען אַ קריסט. איצט טוט מיט מיר, וואָס איהר ווילט". דאַן האָט מען איהם פערברענט אין דער אָנוועזענהייט פון אַ גרויסען עולם (אין יאָהר 1532).

אַזוי טראַגיש האָט זיך געענדיגט די משיח-בעוועגונג פון 16-טען יאָהרהונדערט, וואָס האָט אַרויסגערופען אַזא גרויסע אויפרעגונג און בעשאַפען אַזוי פיעל האָפנונגען. נאָך די נישט-ערפילטע האָפנונגען איז געקומען דער לאַנגער יאוש; דאָס צובראָכענע געמיט און די ליידען פון גלות האָט מען נאָכדעם געשפירט נאָך טיעפער און ברענענדער. שלמה מולכו האָט אָבער נאָך לאַנג געלעבט אין זכרון פון פאָלק אַלס העלד און מערטירער און אויך נאָך זיין טויט האָבען פיעל געגלויבט, אַז ער איז אַרויס גאַנץ פון פייער און לעבט ערגעץ בסוד.

דריטעס קאַפּיטעל

די ליטעראַטור

ניִשט קוקענדיג אויף די צרות און רדיפות פון אויסען, האָט דאָך דאָס יודענטום צו יענער עפּאָכע ארויסגעוויזען אַ אינערליכע גרויסע ענערגיע און אין דער שפּיץ פון דער קולטורעלער אַרבייט צווישען יודען אין יענער צייט איז געשטאַנען איטאַליען. אין ערגעץ האָט אַזוי האַסטיג ניִשט געקלאַפּט דער פּולס, אין קיין יודישען צענטער איז דאָס גייסטיגע יודישע לעבען פון יענער עפּאָכע ניט געווען אַזוי פערשידענפאַרביג און רייך, ווי צווישען די איטאַליענישע יודען. די עפּאָכע פון רענעסאַנס און הומאַניזם, פון איין זייט און די גרויסע ערפינדונג פון ביכער=דרוק, פון דער צווייטער זייט, האָבען געמוזט אויך צווישען יודען אַרויסרופען אַ אויפלעבונג און בעוועגונג. מיסטישע אידעען און חלומות, טרויער=שטימונגען און אַ שטרעבונג צו מערטירעריי, אַ נייגונג צו רעפאָרמען און בענייאונג אין יודענטום, רבנישער פלפול אין הלכה — דאָס אַלץ צוזאַמען, די אַלע פערשידענע געגענזעצטע שטרעמונגען האָבען זיך צונויפגעמישט אין איין כאָאָס, אָבער דאָך רייכער געמאַכט דאָס אינערליכע גייסטיגע לעבען און בעשאַפען אַ גרויסע ליטעראַטור.

אין דער ערשטער העלפט פון 16=טען יאָהרהונדערט האָט דער „רבניזם", די טרוקענע הלכה נאָך געהאַט די אויבערהאַנד. אין פיעל איטאַליענישע צענטערן האָבען דאַן עקזיסטירט גרויסע ישיבות, דער רבניזם האָט געהאַט אָנגעזעהענע פערזענליכקייטען אויף זיין זייט און די תלמודיסטישע ליטעראַטור האָט געהאַלטען אין איין בליהען. אין דער שפּיץ פון די יודישע קהלות זענען געשטאַנען די רבנים ר' אברהם בן

יהודה מינץ און זיין איידים ר׳ מאיר קאצענעלבויגען, וועלכער איז גע־ווען בעוואוסט אלס גרויסער יודישער אויטאריטעט אויך אויסער איטאלי־יען. אין יאהר 1520 האט אין איטאליען דאס ערשטע מאל זיך בעוויזען אין דרוק גאנץ ש״ס און איז פערשפרייט געווארען אין א געוואלדיגער צאהל עקזעמפליארען; באלד האבען זיך אבער אנגעהויבען די רדיפות אויפ׳ן תלמוד און דער זקן ר׳ מאיר קאצענעלבויגען האט דערלעבט צו אזא צייט, ווען ער האט נישט געהאט צו דער האנד קיין איין איינציגען עקזעמפליאר פון ש״ס, וואוהין ארייננצוקוקען. די ישיבות זענען דעמאלס איננאנצען געפאלען און די יודישע בחורים, וואס האבען געוואלט זיך פערנעהמען מיט תורה, האבען געמוזט לערנען תלמוד געהיים, אדער ספעציעל צוליעב דעם פאהרען קיין פוילען און דייטשלאנד. שפעטער האט מען ווידער ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד מיט א צענזור, און די ישיבות האבען ווידער אויפגעלעבט. עס איז אבער שוין מעהר נישט געווען דער פריהערדיגער ברען און די פריהערדיגע ענערגישע טעטיגקייט.

די טרוקענע הלכה, דער תלמודישער פלפול פאלט, און זיין ארט פערנעהמט די אגדה אין דער מדרש אין דער פארם פון מאראלישע מגידות. צוזאמען מיט דעם רב דעם הלכה־מענש טרעט ארויס אויף דער סצענע דער רב אלס גייסטיגער פאסטוך פון זיין סטאדע, אלס מאראלישער ערציהער פון זיין עדה, וועלכער ער לערנט שוין נישט קיין דינים און הלכות, נאר מוסר און גאט׳סווארט. דער בעריהמטסטער און בעגאבטסטער דרשן פון יענער צייט איז געווען ר׳ יהודה מושקאטו, דער רב פון מאנטוא (געשטארבען אין יאהר 1580), דער מחבר פון „קול יהודה״, א פירוש צו דעם רעליגיעזען סיסטעם פון ר׳ יהודה הלוי. דער יונגערער דרשן פון זיין צייט, ר׳ עזריה פיגא (1647) אין ווענעדיג, האט איבערגעלאזט נאך זיין טויט א גרויסע זאמלונג פון שוהל־דרשות מיט׳ן נאמען „בינה לעתים״, וואס האט לויט זיין סטיל און רייכקייט פון געדאנקען געדינט אלס וועג־ווייזער פאר די שפעטערדיגע מגידים.

די קבלה מיט אלע איהרע מיסטישע סודות און די משיח־פראפאגאנדא פון שלמה מולכו האבען אין איטאליען געפונען א פארטיגען באדען. פון אויסען האט די קבלה אין איטאליען נישט געפונען פאר זיך קיין שום שטערונגען, ווייל אין יענער צייט זענען אויך פיעל אנגעזעהענע קריסטען געווען פערליעבט אין די סודות פון דער קבלה און די זעלבע צענזור, וואס האט אזוי געראדפ׳ט דעם תלמוד, האט געלאזען פריי אבדרוקען און פערשפרייטען דעם „זהר״. אינערליך איז די קבליסטישע לעהרע

געוועזען זעהר צוגעפּאַסט צו דער דעמאָלטיגער געדריקטער שטימונג פון די איטאַליענישע יודען. 1558—59 איז אין מאַנטוא, מיט דער הסכמה פון דריי רבנים, אָבגעדרוקט געוואָרען דער „זהר", וועלכער איז באַלד פערשפּרייט געוואָרען אין פיעל עקזעמפּליאַרען. אין אַ קלײנער צייט אַרום איז ערשינען אַן'אַנדער אויסגאַבע פון „זהר" מיט אַ פאָררעדע פון געשמד'טען יודען וויקטאָריאָ עליאַנאָ דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט איינִיגע אָנגעזעהענע רבנים, וואָס האָבען אין דער קבלה געזעהען אַ סכנה פאַר'ן יודענטום; זיי זענען אָבער גאַרניט אימשטאַנד געוועזען צו טאָן. געגען דער ענדע פון 16—טען יאָהרהונדערט איז קיין איטאַליען אָנגעקומען פון פּאַלעסטינאַ ר' ישראל סרוק, אַ תלמיד פון אר"י און אַ חבר ר' חיים וויטאַל'ס. דעמאָלט האָט די פּראַקטישע קבלה אין איטאַליען אָנגעהויבען אויפבליהען און ענטוויקלען זיך מיט אַ גרויסער שנעלקייט. ר' ישראל סרוק האָט זיך אָנדערצעהלט וואונדער פון אר"י און פון ר' חיים וויטאַל, אַליין זיך אָנגעגעבען פאַר אַ קדוש און אָנגעהויבען פערשפּרייטען די לעהרע פון דער פּראַקטישער קבלה; און באַלד זענען צווישען די איטאַליענישע יודען איינגעפיהרט געוואָרען די אַלע אַסקעטישע מנהגים פון די קבלי'סטען אין צפת, ווי פייניגען זיך, פערברענגען גאַנצע שעה'ן אין תפלה, וואַך זיין די נאַכט א. אַ. וו.

אין דער זעלבער צייט האָט אָבער אויך אויפגעבליהט די ליטעראַטור. די ערינערונגען וועגען די טויזענדיעהריגע ליידען פון יודישען פאָלק, צוזאַמען מיט די נייע צרות, האָבען אַרויסגערופען אין יענער צייט די היסטאָרישע חראָניק, מיט וועלכער עס האָבען זיך פערנומען פיעל געלעהרטע יודען. צווישען די דאָזיגע היסטאָרישע ווערק דאַרף אַ בעזונדער אָרט אָבגעגעבען ווערן דעם בוך פון ר' שמואל אושקי, אַ געוועזענער מאַראַן אין פּאָרטוגאַל, „די טרייסט פון ישראל און זיינע ליידען". דאָס דאָזיגע ווערק איז געשריבען געוואָרען אויף פּאָרטוגאַליש און איז מעהר אַ לירישע פּאָעמאַ, ווי אַ געשיכטע, נאָר אין דער פאָרם פון אַ דיאַלאָג צווישען די יודישע פּאַסטוכער ווערט אגב אויך דערצעהלט די געשיכטע פון יודישען פאָלק. דער פּאַסטוך יעקב קלאָגט זיך פאַר די צוויי איבעריגע פּאַסטוכער אויף דער לאַגע פון יודישען פאָלק, וועלכעס איז געגליכען צו אַ סטאַדע שעפּסלעך, וואָס זענען אַריינגעפאַלען צווישען וועלף. אָנהויבענדיג פון די אַלטע בבלים און רוימער, ביז די שפּאַניער און דייטשען פון מיטעלאַלטער, האָבען אַלע פעלקער נאָר געדריקט און גערודפ'ט דאָס שוואַכע יודישע פאָלק. אָ, אייראָפּאַ,

אייראָפּא, איין גיהנם אויף דער וועלט! — קלאָגט זיך דער פּאַסטוך יעקב. — וואָס זאָל איך זאָגען וועגען דיר, וואָס האָט בעפּוצט דיינע נצחונות מיט די טויטע קערפּער פון מיין פאָלק? ווי זאָל איך דיך לויבען, דו קריגערישע אונעהרליכע איטאַליען? דו האָסט דאָך, ווי אַ הונגעריגער לייב געפרעסען דאָס פלייש פון מיינע שעפעלעך? פערדאָרבענע פּאַשע-פעלדער פון פראַנקרייך, מיינע שעפעלעך האָבען זיך געשפּייזט מיט אייער גיפט! שטאָלץ ווילד דייטשלאַנד, דו האָסט אָראָבגעשליידערט מיינע קינדער פון די גרויזאַם-הויכע אַלפּען-בערג! צבועדיג, אכזריות'דיג און בלוטדורשטיג שפאַניען, די אָרימע וועלף דיינע האָבען געפרעסען און פרעסען נאָך איצט מיינע פרעכטיגע סטאַדעס!" אויף די דאָזיגע קלאָג-ווערטער ענטפערן אָב מיט טרייסט די איבעריגע פּאַסטוכער, וועלכע דערמאָנען, אז פיעל צרות זענען יודען שוין איבערגעשטאַנען און דאָך געבליבען אַ פאָלק, וויל פערטיליגען יודען אינגאַנצען פון דער וועלט איז אונמעגליך און די טרייסט פון יודען בעשטעהט דערין, וואָס די צרות לייטערן זייער גייסט און פון דעם גיהנם, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען, זענען זיי אַרויס ריינער, שענער און מאָראַלישער, איידער אַנדערע פעלקער.

דער צווייטער היסטאָריקער פון יענער צייט, ר' יוסף הכהן (1496—1575), האָט שוין אָבגעגעבען פיעל מעהר אָרט פאַקטען אַנשטאָט ליריק און פערדיענט מעהר דעם טיטול „היסטאָריקער". אַ מיטגליעד פון אַ פאַמיליע, וואָס איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפאַניען, האָט ר' יוסף הכהן די ערשטע יאָהרען זיינע פערבראַכט אין אַוויניאָן, אין דער פּויפּסטליכער פּראָווינץ פון דרום-פראַנקרייך; פון דאָרטען איז ער אַריבערגעפאָהרען קיין איטאַליען און זיך בעזעצט אין גענוא. די צוויי יודישע גירושים פון גענוא (אין 1516 און אין 1550) האָבען געצוואונגען דיזע פאַמיליע זיך אַריבערצוציהען אין דעם נאָהענטען שטעדטעל וואָלטאַדזשאָ. דאָרט האָט ר' יוסף כהן זיך פערנומען מיט דאָקטאָריי און איז געווען זעהר בעליעבט ביי דער גאַנצער בעפעלקערונג, אויך ביי קריסטען. אין 1567 האָט מען אויך פון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען; פאַר ר' יוסף הכהן האָט מען געוואָלט מאַכען אַ אויסנאַהם און איהם ערלויבט ווייטער צו וואוינען אין דער שטאָדט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זיך בענוצען מיט דעם חסד און אויסגעוואַנדערט צוזאַמען מיט זיינע ברידער. ער האָט פערֿאייביגט זיין נאָמען דורך צוויי וויכטיגע היסטאָרישע ווערק. אין זיין „דברי הימים" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון פראַנקרייך און

טערקײַ, דעם לאַנגיעהריגען קאַמפּף צווישען קריסטענטום און איסלאַם, צווישען אײראָפּא און אזיען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער געשיכטע. אין צווייטען ווערק „עמק הבכא״ האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון די יודישע רדיפות אין אײראָפּאַ, אָנהויבענדיג פון די קרייץ־צוגען ביז 1575. איןביידע ווערק, געשריבען אין אַ שענעם העברעאישען סטיל, האָט דער אויטאָר זיך געהאַלטען עהרליך אָן די היסטאָרישע פאַקטען, ניט מגזם געווען, ניט איבערגעדרעהט די געשעהנישען, ערנסט אַריינגעטראַכט זיך אין דער פּאָליטיש־עקאָנאָמישער ענטוויקלונג פון די פעלקער, אָבער צוזאַמען דערמיט הערט זיך אין די ווערק דער אויפגערעגטער טאָן פון אַ בעליידיגטען און דאָס געפיהל פון פעראַכטונג און צאָרן געגען די בעדריקער. „דער גירוש פון יודען פון פראַנקרייך און שפּאַניען—זאָגט דער מחבר פון „עמק הבכא״— האָבען מיך בעוועגט אָנצושרייבען דאָס ווערק. זאָלען יודען וויסען, וואָס האָבען אונז געטאָן אונזערע שונאים אין זייערע מדינות און פּאַלאַצען. ווייל אָט וועט קומען אַ צייט״... אין דער דאָזיגער אָבגעהאַקטער פראַזע שפּירט זיך, ווי דער מחבר האָט געגלויבט אין דער נקמה פון דער געשיכטע, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען די יודישע בעדריקער וועלען חרטה האָבען אויף די צרות, וואָס זיי האָבען פערשאַפט דעם יודישען פאָלק

גאָר אַנ'אַנדער כאַראַקטער טראָגט די געשיכטע פון אַ יונגערען היסטאָריקער, ר׳ גדליה אבן יחייא, אונטערן נאָמען „שלשלת הקבלה״. דער אויטאָר פון דעם ווערק איז געווען אַ קבליסט און אנשטאָט קלאָרע פאַקטען און אַ ריינעם סטיל, ווי ביי ר׳ יוסף הכהן, געפינען מיר דאָ שוין אַ מיש־מאַש פון אַלעמען בעקאַנטע היסטאָרישע פאַקטען צוזאַמען מיט נישט געשטויגענע, נישט געפלויגענע בבא מעשיות, לעגענדען, אָנהויבענדיג פון די אַלטע צייטען ביז דער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט. אַ בעזונדער אָרט ווערט אין דעם ווערק אָבגעגעבען פאַר די שרעקליכע געשיכטען וועגען שדים, מכשפים און רוחות. פון יעדער שורה הערט זיך דאָ די אמונה איז סודות, די מיסטישע קראַפט פון דער קבלה.

די ענטדעקונגען פון קאָלומבוס האָבען אין יענער צייט אַרויסגערופען אויך ביי יודען אַ אינטערעס צו געאָגראַפיע. דער קאָמענטאַטאָר פון תנ״ך ר׳ אברהם פאַריצאָל, וואָס האָט געלעבט אין פערארא, האָט אין 1524 אָנגעשריבען אַ ווערק „ארחות עולם״, וואו עס געפינט זיך אַ קורצע בעשרייבונג פון דער ערד. דער מחבר פון דעם ווערק איז

געווען אַ מענש מיט וויסענשאַפֿטליכע קענטעניש, נאָר דאָך געפֿינען זיך אין דעם בוך ניט ווינציג אַבערגלויבען, ווי למשל וועגען טײַך סמבטיון, וועגען די עשרת השבטים און כדומה.

די יודישע פּאָעזיע, וואָס איז פֿון דער צײַט פֿון עמנואל הרומי אָבגעשטאָרבען, האָט אין אָנהויב פֿון 17-טען יאָהרהונדערט ווידער אויפֿגעלעבט אין איטאַליען. די פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער פּאָעזיע זענען דאַן געווען צוויי פֿרויען: דבורה אַסקאַרעל, און שרה סולאַם. די ערשטע, אַ פֿרוי פֿון אַ רײַכען יודען אין רוים, האָט איבערגעזעצט די יודישע רעליגיעזע פּאָעזיע אין אַ שענער איטאַליענישער שפּראַך און אויך געשריבען אָריגינעלע לידער. די צווייטע, אַ טאָכטער פֿון אַ ווענעדיגער סוחר, איז געווען איינע פֿון די געבילדעטסטע איטאַליענישע פֿרויען פֿון יענער עפּאָכע. דער קאַטוילישער גלח אַנראַלדאַ טשעבאַ האָט אַ לאַנגע צײַט שטאַרק אַגיטירט די יודישע בעגאַבטע פּאָעטעסע, זי זאָל אָננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. נאָר ער האָט גאָרנישט געקאָנט מאַכען. דאַן האָט ער בײַ איהר געבעטען אַ ערלויבניש לפּחות מתפּלל צו זײַן פֿאַר איהר נשמה און גאָט בעטען, אַז ער זאָל זי אַרויפֿפֿיהרען אויפֿ'ן ריכטיגען וועג. שרה האָט מסכּים געווען, אָבער מיט דעם תּנאי, אַז אויך זי זאָל גאָט בעטען, דאָס דער גלח זאָל אַרויף אויפֿ'ן ריכטיגען וועג און אָננעהמען די יודישע אמונה. שרה איז געשטאָרבען אין 1641.

אַ גרויסע השפּעה אויף דער יודישער ליטעראַטור פֿון יענער צײַט האָט געהאַט דער איטאַליענישער הומאַניזם, דער אַלגעמײַנער אינטערעס צו דער אַלטער קלאַסישער וועלט און צו פּלאַטאָנ'ס פֿילאָזאָפֿיע. דער זוהן פֿון בעריהמטען ר' יצחק אַבאַרבאַנעל, יהודה-לעאָ אַבאַרבאַנעל, האָט צו יענער צײַט אָנגעשריבען אויף אַ שענער איטאַליענישער שפּראַך זײַנע „דיאַלאָגען וועגען ליעבע", וואָס זענען עטליכע מאָל איבערגעזעצט געוואָרען אויף אַנדערע שפּראַכען און געמאַכט אַ אײַנדרוק. די דאָזיגע „דיאַלאָגען" זענען דורכגעדרונגען מיט דעם גײַסט פֿון דער לאַטײַנישער פֿילאָזאָפֿיע וועגען ליעבע און שענהײַט און דאָס יודענטום איז דאָרט אַוועקגעשטעלט אויפֿ'ן צווייטען פּלאַן, אַזוי אַז עס האָבען זיך געפֿונען איינינע, וואָס האָבען דערויף שוין געבויט אַ השערה, אַז אַבאַרבאַנעל האָט זיך געשמדט; דאָס איז אָבער נישט מעהר ווי אַ השערה.

פֿיעל שטאַרקער איז דעמאָלט געווען דער אינטערעס צו דער העברעאישער שפּראַך און העברעאישער גראַמאַטיק; אויף דעם געביט זענען זיך צונויפֿגעגאַנגען די יודישע געלעהרטע מיט די קריסטליכע. די ליעבע

פֿון די הומאַניסטען צו דער קלאַסישער רוימיש־גריכישער וועלט האָבען אַרויסגערופֿען אויך אַ אינטערעס צו דער אַלטער יודישער וועלט, און אַזוי ווי אָהן העברעאיש איז אונמעגליך צו בעקאַנען זיך מיט דעם גייסט פֿון דער אַלטער יודישער קולטור, האָבען פֿיעל הומאַניסטען און געבילדעטע קריסטען זיך געמוזט נעהמען לערנען העברעאיש. אַלס לעהרער האָבען, נאַטירליך, געדיענט די יודען, און אַזוי אַרום איז בעשאַפֿען געוואָרען אַ רייכע ליטעראַטור וועגען דער העברעאישער שפּראַך און העברעאישער גראַמאַטיק, ווי „ספר הבחור“ פֿון ר׳ אליהו לעוויטאַ, אָדער אליהו בחור, „מתורגמן“ פֿון דעם זעלבען און נאָך אַנדערע.

דער פֿאָטער פֿון דער יודישער היסטאָרישער קריטיק איז געוועזען ר׳ עזריה מן האדומים, אָדער דע־ראָסי (געבוירען אין מאַנטוא אַנ׳ערך אין יאָהר 1514 און געשטאָרבען אין פֿערראַראַ אין 1578). ער איז געוועזען אַ פֿיעלזייטיג געבילדעטער מאַן, וואָס האָט גרינדליך געקענט ניט בלויז די העברעאישע ליטעראַטור, נאָר אויך אַלע קלאַסישע ווערק, די רעליגיעזע ליטעראַטור און די נייע ווערק פֿון די איטאַליענישע הומאַניסטען; צו דער דאָזיגער ברייטער בילדונג האָט ער בעזעסען אויך אַ שטאַרקען טאַלאַנט, און דאָס האָט ער אויסגענוצט אויף קריטיש־היסטאָרישע פֿאָרשונגען. נאָך דער גרויסער ערד־ציטערניש אין פֿערראַראַ אין 1570 האָט ער אָנגעשריבען זיין גרויס ווערק אין דריי חלקים „מאור עינים“. דער ערשטער טייל פֿון דעם ווערק איז געווידמעט דער בעשרייבונג פֿון דער ערד־ציטערניש, דער צווייטער טייל דערצעהלט, ווי אַזוי די ביבעל איז איבערזעצט געוואָרען אויף גריכיש, דער בעדייטענדסטער טייל איז אָבער דער דריטער, אין וועלכען עס געפֿינען זיך אַ רייהע גלענצענדע פֿאָרשונגען וועגען פֿילון האַלכסנדרוני, וועגען די יודישע פּאַרטייען אין דער צייט פֿון צווייטען בית המקדש, וועגען יוסף פֿלאַוויוס און וועגען דער חראָנאָלאָגיע פֿון דער אַלטער יודישער געשיכטע. דאָס דאָזיגע ווערק האָט אַרויסגערופֿען אַ גרויסע אונצופֿרידענהייט צווישען די רבנים, הגם ר׳ עזריה מן האדומים איז געוועזען זעהר פֿאָרזיכטיג אין זיין ווערק און אין ערגעץ זיך ניט ערלויבט קיין שום פֿרייע געדאַנקען. נאָר שוין דאָס אַליין, וואָס ער האָט דער ערשטער זיך קריטיש בעצויגען צו דער ביבעל, אויסגעפֿאָרשט די הייליגע טראַדיציעס און פֿערגלייכט די תלמודישע ערצעהלונגען מיט די גריכישע און לאַטיינישע קוועלען — שוין דאָס אַליין האָט אַרויסגערופֿען אַ גרויסע אויפֿרעגונג צווישען די אָרטאָ־

דאָקסישע רבנים. ר׳ עזריה האָט דאָן אָנגעשריבען א צווייט ווערק „מצרף לכסף״, וואו ער פערענטפערט זיך, אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפען. די רבנים האָבען פערבאָטען אַלע יודען יונגער פון 25 יאָהר, צו לייענען דעם „מאור ענים״ און מען דערצעהלט, אז דער מחבר פון „שולחן ערוך״ ר׳ יוסף קאַרא האָט זאָגאַר געזאָלט אַריינלעגען דעם מחבר פון „מאור עינים״ אין חרם, נאָר דער טויט זיינער האָט איהם געשטערט דאָס צו טאָן.

דער גייסט פון קריטיציזמוס האָט אָבער פון דעמאָלט אָן שוין זיך ניט אָבגעשטעלט, און איינצעלנע יודישע געלעהרטע, וואָס האָבען זיך קריטיש בעצויגען צו דער יודישער מסורה און צו די אַלטע יודישע לעגענדעס, האָבען וויטער פאָרטגעזעצט זייער אַרבייט. כדי ניט איינצו־רייסען מיט דער אַרומיגער סביבה און אַרויפציהען אויף זיך דעם חשד פון אפיקורסות, האָבען די דאָזיגע געלעהרטע געמוזט טאָן זייער אַרבייט געהיים; דאָס האָט אָבער נאָך מעהר פערשאַרפט די בעציהונג צו זיי פון דער אַרומיגער יודישער וועלט, און די סתירה צווישען דעם וויסענ־שאַפטליכען קריטישען גייסט און דער טראַדיציאָנעלער בלינדער אמונה איז דורך דעם נאָך בולט׳ער געוואָרען. די דאָזיגע אינערליכע צובראָ־כענהייט האָט זיך אַממעהרסטען אָבגעשפיגעלט אויף דער טעטיגקייט פון בעגאַבטען שריפטשטעלער און אָנגעזעהענעם יודישען קענער ר׳ יהודה־לעאָן דע־מאָדענא (1571 — 1648). א מענש מיט פיעלזייטיגער בילדונג תלמוד׳יסט און צוזאַמען דערמיט הומאַניסט, א רב און א פריידענקער, א מגיד אין שוהל און א וועלטליכער שריפטשטעלער, איז דע־מאָדענא אין זיין לעבען געוועזען פול מיט סתירות. אין זיינע יונגע יאָהרען האָט ער אָנגעשריבען א ווערק געגען שפּיעלען אין קאָרטען און אַליין האָט ער געשפּיעלט אין קאָרטען מיט אַזאַ האַזאַרד, אז ער האָט פערגעסען, ווער ער איז און וואָס פאַר אַלאַגע ער פערנעהמט. אין שוהל האָט ער געהאַלטען דרשות און גערופען צו שטרענגען מוסר אין רעליגיעזע דינים, און ביי זיך אין צימער האָט ער געשריבען געהיים אזעלכע פרייע געדאַנקען, פאַר וועלכע ער וואָלט געקענט פיעל ליידען, ווען זיי וואָלטען פערעפענטליכט ווערען. די ליטעראַרישע טעטיגקייט פון דע־מאָדענא איז געוועזען זעהר רייך און פערשידענאַרטיג. ער האָט געשריבען אמאָל פאַר די יודען, אמאָל פאַר קריסטען, תלמודישע חקירות, דרשות אויף פערשידענע טעמען, א שטודיום וועגען די יודישע רעליגיעזע מנהגים, א זאַמלונג פון רעצעפּטען און עצות, א מיטעל צו פערפעסטיגען דעם

זכרון, שירים, ביבלישע פירושים א. אז. וו. נאָר זיינע טיעפסטע איבער־ציינונגען האָט ער אָפען אַרויסגעזאָגט אין צוויי אויסגעצייכענטע ווערק, וועלכע ער האָט מורא געהאַט צו פערעפענטליכען פאַר זיין לעבען און וועלכע זענען אָבגעדרוקט געוואָרען ערשט אין 200 יאָהר אַרום נאָך זיין טויט. אין איינעם פון די ווערק, „אבי נועם“, צושטערט ער דעם גאַנצען בנין פון דער קבלה און בעווייזט, אַז די כלומרשטע הייליגע ספרים פון דער קבלה, ווי דער „זהר“, זענען פאַלש, נאָכגעמאַכט און אַז די לעהרע פון דער קבלה איז סותר דער ריינער לעהרע פון יודענטום. אין זיין צווייטען ווערק „קול סכל ושאגת ארי“ מאַכט דע־מאָדענאַ נאָך אַ טריט ווייטער און טרעט שוין אַרויס ניט בלויז געגען דער הייליגקייט פון דער קבלה, נאָר אויך געגען דעם אויטוריטעט פון תלמוד. נאָכדעם ווי די יודישע מלוכה איז געפאַלען — זאָגט ער אין דעם ווערק, — האָבען די פיהרער פון פאָלק געדאַרפט איינפיהרען אַ נייע אָרדנונג אויפ׳ן גרונד פון תורת משה, וואָס זאָל זיין צוגעפאַסט צו די לעבענס־בעדינגונגען פון יודען אין גלות. אָבער וואָס זשע האָבען זיי געטאָן? אַנשטאָט צו בעזייטיגען די קליינינקייטען פון געזעץ און פערפעסטיגען נאָר זיינע יסודות, האָבען די דאָזיגע לעהרער פון געזעץ נאָך איבערגענומען ביי די צדוקים חומרות און דינים אָהן אַ שיעור, וואָס מאַכען שווער דאָס לעבען פון יודען אין גלות, און דאָס האָבען זיי אָנגערופען „תורה שבעל פה“! דאָ איז דע־מאָדענאַ דערגאַנגען צו דעם פונקט, צו וועלכען עס זענען צוגעקומען אַלע פריידענקענדע יודען פון 19־ען יאָהרהונדערט און עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלען, וואָס פאַר׳אַ רדיפות און צרות דע־מאָדענאַ וואָלט זיך אָנגעליטען, ווען ער וואָלט אַרויסזאָגען די דאָזיגע געדאַנקען אָפען. ער האָט דאָס אָבער גוט פערשטאַנען, און איז דעריבער געבליבען איינזאַם און אַליין מיט זיין פריינזן, וועלכען ער האָט געמוזט בעהאַלטען בחדרי חדרים.

אַ צווייטער אָנגעזעהענער וועלטליכער קעניער און „פריידענקער“ מענש פון יענער צייט איז געוועזען ר׳ יוסף שלמה דעלמעדיגאָ (1591 — 1655); ביי איהם האָבען אָבער די פריידענקעריגע געדאַנקען און דער וויסענ־שאַפטליכער עלעמענט זיך אַזוי פערפלאָנטערט און צונויפגעמישט מיט דער קבלה און דעם מיסטיציזם, אַז ער האָט אויף יעדען שריט נאָר סותר געוועזען זיך אַליין, און איז סוף כל סוף אַריין אין אַ גרויסען פלאָנטער, פון וועלכען ער האָט אַליין ניט געקאָנט אַרויסקריכען און געענדיגט האָט ער דערמיט, וואָס ער איז געוואָרען אַ פערברענטער אָנהענגער פון די

קבליסטען. א אייניקעל פון פילאזאף ר׳ אליהו דעלמעדיגא, האט יוסף שלמה בעקומען זיין בילדונג אין איטאליען. אין דער יוגענד האט ער בעזוכט דעם אוניווערזיטעט אין פאדוא, וואו ער האט געהערט לעקציעס וועגען מאטעמאטיק און אסטראנאמיע פון דעם גרויסען גאליליי אליין. נאכדעם האט דעלמעדיגא זיך פערטיפט און אנדערע וויסענשאפטען, צו וועלכע ער האט געהאט א גרויסע נייגונג. אין דער זעלבער צייט האט ער אויך געהאט א גרויסע ליידענשאפט צו רייזען און אין 1616 האט ער געמאכט א רייזע קיין עגיפטען, וואו ער האט געהאט א גלענצענדען מאטעמאטישען דיספוט מיט א מוסולמענישען געלעהרטען. פון דארטען איז ער אבגעפאהרען קיין קאנסטאנטינאפאל, וואו ער איז זיך צונויפגעגאנגען מיט די קאראאימען, און פון דארטען קיין פוילען און ליטא. דארט האט ער זיך בעזעצט נעבען ווילנא און איז געווארן הויז-דאקטאר ביים פירשט ראדזיוויל; אבער אויך דא האט ער זיך לאנג ניט געהאלטען. אין גיכען בעגעגענען מיר איהם שוין אין דייטשלאנד, פריהער אין האמבורג, דערנאך אין אמשטערדאם און אין פראנקפורט, וואו ער האט אנגענומען די שטעלע פון א דאקטאר אין דער יודישער קהלה. זיין וואנדער-לעבען האט ער פערענדיגט אין פראג אין 1655. ניט קוקענדיג אויף זיין גרויסע ענציקלאפעדישע בילדונג, האט זיך איהם דאך ניט איינגעגעבען אויסצוארבייטען א וועלכע עס איז קלארע וועלט-אנשויאונג, און מיר זעהען, ווי דעלמעדיגא דרעהט זיך צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט, צווישען וויסענשאפטליכען גייסט און בלינדע אמונה, צווישען פרייע געדאנקען און מיסטישע חלומות. דעלמעדיגא איז כאראקטעריסטיש פאר דער גאנצער עפאכע: פונקט ווי ער, אזוי האט די גאנצע עפאכע זיינע זיך געווארפען צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט און איז געוועזען פול מיט סתירות. די גרויסע השפעה פון דער הומאניסטישער וועלט-אנשויאונג, די סימנים פון דער נאהענטער גרויסער רעפארמאציע זעהען מיר שוין אויך אין יודענטום, וואו עס שאפט זיך עפעס, וואו עס וועקט זיך א נייער געדאנק און עס הויבט זיך אן א קריטישע בעציהונג צום יודישען עבר. אבער דאס אלץ ווערט דערשטיקט אינוועניג, געפינט ניט קיין פרייען פלאץ פאר זיך און עס מוזען פריהער פאלען די מויערן פון ענגען געטא, עס מוז פריהער אראב דער אויסערליכער דרוק, אום די ברויזענדע אינערליכע קרעפטען אין יודענטום זאלען געפינען א פרייען ארויסגאנג און פערוואנדעלט ווערען אין א ברייטער פרייער בעוועגונג.

פיערטעס קאַפּיטעל

יידען אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאַציע

מיט דער שטורמדיגער רעפאָרמאַציאָנס-בעוועגונג, וואָס האָט אויפגערודערט גאַנץ אײראָפּאַ און געמאַכט אַ איבערקעהרעניש אין גאַנצען פּאָליטישען און גײַסטיגען לעבען פון די אײראָפּעאישע פעלקער, ענדיגט זיך דאָס פינסטערע מיטעלאַלטער און עס הויבט זיך אָן די „נײַע צײַט" אין דער געשיכטע פון דער מענשהײַט. די דאָזיגע גרויסע בעוועגונג שטאַמט אָב פון דײַטשלאַנד. דוקא אינ'ם באַרבאַרישען דײַטשען פאָלק, דוקא אין לאַנד פון די ריטער, וואָס האָבען פערבראַכט די יאָהרען אין שטענדיגען קאַמפּף צווישען זיך איבער נאַרישקײַטען, — דוקא פון דאָרטען האָט געקאָנט אַרויסוואַקסען די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, וואָס האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו דעם רײַנעם רעליגיעזען תוך פון קריסטענטום די ראָמאַנישע פעלקער זענען שוין געווען דעמאָלט אַזוי ווײַט פערדאָרבען, אַזוי ווײַט פון יעדער רעליגיעזער בעציהונג צום לעבען, אַז בײַ זיי איז שוין זאָגאַר ניט מעגליך געוועזען קײן „אפּיקורסות", קײן פּראָטעסט געגען דעם פאַלשען קאַטוליציזם. אין די פיפסטליכע ספערען, צווישען די געבילדעטע מענשען, אין די פּאַלאַצען פון די הויכע גײַסטליכע אין איטאַליען, פראַנקרײַך און שפּאַניען האָט מען אין יענער צײַט געלעבט אַ גוטען טאָג, זיך אַרײַנגעלאָזט אין תענוגים און בסוד אָבגעלאַכט פון דער גאַנצער קריסטליכער רעליגיע, וועלכע איז זיי וויניציג וואָס אָנגעגאַנגען, און נאָר אין דײַטשלאַנד, וואו דאָס פאָלק איז נאָך געווען פּרימיטיוו און נאַאיוו, וואו מען האָט נאָך באמת געגאַרט צו אַ רײַנער אמת'ער רעליגיע, איז געווען דער ריכטיגער באָדען פאַר דער

רעפארמאציע מיט איהר גאנצען צארן געגען דער פאלשקייט פון די פויפסטען און מיט איהר שטורמדיגען דראנג צום פיינעם רעליגיעזען געפיהל. טיעף אין דייטשען פאלק זענען שוין פון לאנג געלעגען בעהאלטען גרויסע קרעפטען און עס האבען נאר געדארפט קומען די נויטיגע סיבות, אום אויפצוועקען די דאזיגע קרעפטען. מיט א געוויסען שטאלץ קאנען מיר זאגען, אז איינע פון די נאהענטסטע סיבות, וואס האבען ארויסגערופען און פארבערייטעט די גרויסע רעפארמאציע, איז געווען דער דיספוט צווישען די הומאניסטען און די „פינסטערע לייט" וועגען תלמוד.

ערב דער לוטעראנישער רעפארמאציע האבען די פערביסענע קלעריקאלען, די פינסטערע כוחות אנגעהויבען פיהרען א בייזען קאמפף געגען יודענטום. זיי איז ווינציג געווען די געדריקטע יודישע לאגע, — זיי האבען נאך געוואלט עוקר מן השרש זיין די גאנצע יודישע רעליגיע. פאר זייערע אויגען האט זיך געטראגען דאס אידעאל פון דער פינסטערער שפאנישער אינקוויזיציע מיט איהרע שייטער-הויפענס, ענוים און שפיאנאזש. די יודען-שנאה איז געווען דער צענטר פון דער פאליטיק פון די דייטשע קלעריקאלען און ניט ווילענדיג איז דער קאמפף געגען יודענטום געווארען אויך דער קאמפף געגען דער גייסטיגער בעפרייאונג בכלל, געגען אלע נייע אידעען פון די הומאניסטען, געגען דער אפיקורסות פון די פרייזיניגע. אין דער לופטען האט זיך שוין געטראגען דער גייסט פון דער נאהענטער רעפארמאציע און עס איז בעשערט געווען, אז דאס יודענטום זאל אוועקגעשטעלט און צונויפגעבונדען ווערען מיט דער גרויסער רעפארמאציאנס-בעוועגונג אין דעם פערביטערטען קאמפף געגען איהר.

דער סיגנאל צו א קאמפף געגען יודענטום איז געגעבען געווארען אין קעלן, אין דער דאזיגען הויפט-שטאב פון די קלעריקאלען, וואו עס האבען געהערשט די דאמיניקאנער, דער אינקוויזיטאר האכשטראטען, דער פינסטערער פראפעסאר פון טעאלאגיע ארנאלד פון טאנגערן און אנדערע בעריהמטע „שווארצע" לייט. דער סיגנאל איז געווען פון איין זייט צו אטאקירען די יודישע ליטעראטור, מיט וועלכער די הומאניסטען האבען זיך אנגעהויבען אינטערעסירען, און פון דער צווייטער זייט — צוצוגרייטען א באדען פאר געצוואונגענעם שמד צווישען יודען, ווי אין שפאניען. אלס ווערקצייג פאר דעם טייוולאנישען פלאן איז אויסגעקליבען געווארען דער משומד פפעפערקארן

יוסף פפעפערקארן פון מעהרען איז געווען א פשוטער קצב, במעט אנ׳עם הארץ און דערצו א מענש מיט א אונגעהויערער חוצפה. איינמאל האט מען איהם געחאפט ביי א גנבה מיט א שלאס־בראך און ער איז ארעסטירט געווארען. ווי עס שיינט, איז איהם נאך דער מעשה ניט געווען איבעריג אנגענעהם צו פערבלייבען צווישען יודען און ער האט בעשלאסען אבצושמד׳ען זיך און זיין גאנצע פאמיליע. אט דעם דאזיגען מענשען מיט א פינסטערער פערגאנגענהייט האבען די דאמיניקאנער אויס־געקליבען פאר זייער רעכטער האנד אין קאמפף מיט די יודען און יודענטום. די פערברעכערישע טעטיגקייט געגען זיין פאלק האט פפעפער־קארן אנגעהויבען מיט דער בראשור „שפיעגעל דער ערמאהנונג״, וואס איז ערשינען אין 1507 אויף דער רוימישער שפראך. אין דער דאזיגער בראשור פרובט נאך דער יודישער משומד זיך אונטער׳חנפנען צו יודען, איינרעדען זיי מיט גוטע רעד זיך צו שמד׳ען, וויל נאר אין קריסטענטום איז דער ריינער אמת און די ישועה פאר אלע פעלקער. דארט פרובט אויך פפעפערקארן אבווענדען אלע בלבולים אויף יודען, אז זיי בענוצען קריסטליך בלוט, און ווענדעט זיך צו די קריסטען מיט א אויפרוף, אז זיי זאלען ניט צו פיעל דריקען די יודען, וועלכע „זענען אויך מענשען״ גלייך ווי אלע. אין א יאהר ארום האבען די דאמיניקאנער ארויסגעגעבען א צווייטע בראשור אונטער פפעפערקארן׳ס נאמען „יודענ־בייכטע״ און דא איז שוין דער טאן גאר א אנדערער. דא ווערט אב־געלאכט פון די יודישע מנהגים, די יודען ווערען שוין אנגערופען „הינט, וואס לעקען דאס קריסטליכע בלוט״ און פון די קיסרים ווערט געפאדערט, צו פערבאטען יודען האנדלען מיט פראצענט און זיי צווינגען צו הערען די מיסיאנערישע דרשות אין די שוהלען. און וואס ווייטער איז געווארען אלץ ערגער: אין 1509 איז ערשינען פפעפערקארן׳ס א דריטע בראשור, וואס איז בכיון ארויסגעגעבען געווארען ערב פסח, כדי אויפצורייצען דעם המון געגען יודען. דארט ווערט דאס דייטשע פאלק שוין גערופען ארויסצוטרייבען אלע יודען פון לאנד, צונעהמען ביי זיי זייערע קינדער און זיי ערציהען אין קריסטליכען גלויבען און בכלל צו רודפ׳ען זיי ביז לעצט, וויל יודען בעראבעווען די קריסטען אין זויגען פון זיי אויס דאס בלוט. ביים פאלק האט די דאזיגע העצע קיין ערפאלג ניט געהאט, אבער דערפאר האבען די דאמיניקאנער געפרובט פעראינטערעסירען אין דער אגיטאציע געגען יודען הויכגעשטעלטע פערזאנען, און דאס האט זיך זיי איינגעגעבען.

די דאָמיניקאַנער האָט זיך איינגעגעבען אַריבערצוציהען אויף זייער זייט דער פרומער קוניגונדאַ, די שוועסטער פון קייזער מאַקסימיליאַן, וועלכע האָט געגעבען פּפעפערקאָרנ'ען אַ בריעף צום קייזער מיט אַ ביטע צו קאָנפיסקירען אַלע יודישע ספרים, אויסער דער ביבעל, וועלכע זענען פול מיט האַס צום קריסטענטום און וואַרפען אַ שאַנדע אויף דער היילינגער רעליגיע. מיט דער דאָזיגער רעקאָמענדאַציע איז פּפעפערקאָרן אַוועקגעפאָהרען קיין איטאַליען צום קייזער מאַקסימיליאַן, וועלכער האָט דאַן געפיהרט מלחמה מיט דער ווענעציאַנישער רעפובליק, און פּפעפערקאָרן איז צוריקגעקומען מיט אַ נצחון: דער קייזער, וועלכער איז געווען פערנומען מיט דער מלחמה און ניט געהאַט קיין צייט אַריינצוטראַכטען אין אַזעלכע ענינים, האָט ניט לאַנג געקלערט און ערלויבט פּפעפערקאָרנ'ען צו רעווידירען אַלע יודישע ספרים און פערברענען די, אין וועלכע עס געפינען זיך שלעכטע רעד וועגען קריסטענטום.

מיט טריאומף האָט פּפעפערקאָרן זיך גענומען צו דער אַרבייט, וועלכע ער האָט אָנגעהויבען אין פראַנקפורט אַם מיין, וואו עס האָבען זיך געפונען פיעל יודען פון תורה און געלד און גאַנצע בערג יודישע ספרים. לויט'ן פערלאַנג פון פּפעפערקאָרן האָט דער מאַגיסטראַט צונויפגערופען אַלע יודען אין שוהל אַריין, וואו מען האָט זיי איבערגעלייענט דעם בעפעהל פון קייזער, אַרויסצוגעבען אַלע ספרים פּפעפערקאָרנ'ען. מען האָט צוערשט צונויפגעזאַמעלט אַלע סדורים און זיי קאָנפיסקירט. דאָס איז געווען די ערשטע נאַכט פון סוכות, ער האָט נאָך געוואָלט פערבאָטען די יודען צו דאַוונען אין די שוהלען, ווייל פונקט אום יום טוב האָט ער געוואָלט מאַכען די רעוויזיע אין די יודישע הייזער, אָבער די גייסטליכע האָבען זיך אַרויסגעוויזען פאַר מעהר מענשליך, ווי פּפעפערקאָרן, און ניט געוואָלט איינשטימען צו פערשטערען יודען זייער יום טוב. די רעוויזיע איז אָבגעלעגט געוואָרען אויף מוצאי סוכות. אָבער דאָ האָבען יודען פּלוצלונג געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און ערקלערט, אַז זיי וועלען ניט אַרויסגעבען די ספרים, כל זמן זיי וועלען זיך ניט פאָרשטעלען פאַר'ן קייזער, כדי ער זאָל אויסהערען אויך דעם צווייטען צד. אין דער זעלבער צייט האָבען די יודען געשיקט אַ דעפּוטאַציע צום הומאַנישען אַרציביסקופּ אוריעל, וועלכער האָט זיך געווענדעט צום קייזער מיט אַ אָנווייזונג, אַז אַזאַ וויכטיגע פראַגע קען ניט געלעזט ווערען אין איילעניש מיט איינמאָל און מוז ערנסט בעטראַכט ווערען. אויך דער מאַגיסטראַט האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון יודען און פון דעם

ועלבען ארציביסקופ איז אנגעקומען א בעפעהל צו די גייסטליכע, אז זיי זאלען ניט שטיצען פפעפערקארנ׳ען. אזוי ווי דער קייזער האט ערלויבט פפעפערקארנ׳ען רעווידירען די יודישע ספרים ניט אנדערש, ווי אין דער אנוועזענהייט פון צוויי גייסטליכע און א פארשטעהער פון מאגיסטראט, האט ער שוין ממילא זיין פלאן ניט געקאנט אויספיהרען און די יודען האבען אויף א ווייליע פריי אבגעעטעמט.

נאכדעם האבען די יודען ארויסגעשיקט זייערע שתדלנים צום קייזער און איהם בעוויזען זייערע אלטע קייזערליכע פריווילעגיעס. מאקסימיליאן איז איינגעגאנגען דערויף, אז מען זאל גרינדען א קאמיסיע פון געלעהרטע, וועלכע זאלען בעטראכטען די פראגע. די דאמיניקאנער זענען ניט געווען איבעריג צופרידען דערמיט און פפעפערקארן איז ווידער אמאל געפאהרען קיין איטאליען, בעזארגט מיט פיעל רעקאמענדאציעס צום קייזער און צו די הויכגעשטעלטע לייט. דאס מאל האט פפעפערקארן נאר געפועל׳ט, אז אין דער קאמיסיע זאל צווישען אנדערע אויך בעשטימט ווערען דער בעריהמטער געלעהרטער יאהן רייכלין, דער גרעסטער דייטשער אויטאריטעט. די כונה דערפון איז געווען קלאר: אדער רייכלין וועט האלטען מיט די דאמיניקאנער און דאן איז א סוף צום יודענטום, ווייל ווער וועט האבען די העזה ארויסצוטרעטען געגען דעם מענשען, מיט וועלכען עס שטאלצירט גאנץ דייטשלאנד; אדער רייכלין וועט פערטיידיגען די יודישע ספרים, און דאן וועלען די דאמיניקאנער שוין אנהויבען א ענער-גישען קאמפף געגען רייכלינ׳ען אליין און געגען דער גאנצער חברה הומאניסטען, וועלכע זיי וועלען בעשולדיגען אין אפיקורסות און פאדערען זיי צום געריכט פיר אפיקורסות. די האפנונג פון די דאמיניקאנער איז אבער צערשטערט געווארען און מיט דער בעשטימונג פון רייכלין אלס מיטגליד פון דער קאמיסיע האט זיך אנגעהויבען זייער גרויסע מפלה.

יאהן רייכלין איז געווען ניט בלויז א בעריהמטער געלעהרטער און דער גרעסטער קענער פון די אלטע שפראכען אין זיין צייט, נאר אויך א גוטהערציגער מענש, וואס האט שטענדיג ליעב געהאט דעם אמת. ווי פיעל פון די גרויסע הומאניסטען, האט אויך רייכלין געהאט א פער-לאנג צו ערלערנען גרינדליך די העברעאישע שפראך. דער ערשטער לעהרער זיינער, וועזעל אין באזעל, האט אליין געקאנט ווינציג העב-רעאיש און איז נאר אימשטאנד געווען אויסצולערנען רייכלינ׳ען די ערשטע כללים פון דער העברעאישער שפראך. זענענדיג אין רוים, האט רייכלין זיך דערוואוסט וועגען די וואונדערבארע סודות פון דער קבלה, מיט

וועלכער עס האָבען זיך דאַן אינטערעס־ירט פיעל קריסטען, און די ליעבע צו העברעאיש איז נאָך ביי איהם דאַן שטאַרקער געוואָרען. צוריקקומענדיג קיין דייטשלאַנד, האָט רייכלין זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום רב פון רעגענסבורג ר׳ יעקב מרגליות, וועלכען ער האָט געבעטען צושטעלען איהם געוויסע קבלה־ספרים. דער רב האָט איהם אָבגעענטפערט, אַז אין די קבלה־ספרים איז בכלל ניט כדאי אריינצולאָזען זיך און אַז די ספרים, וועלכע ער בעט, קאָן ער, דער רב, ניט בעקומען. ערשט אין אַ צייט אַרום האָט רייכלין זיך בעקאַנט מיט דעם אַרצט פון קייזער פרידריך III, ר׳ יעקב לואַנץ, און דער דאָזיגער געלעהרטער יוד איז פון דאַן אָן געוואָרען רייכלינ׳ס לעהרער אין העברעאיש. מיט גרויס התמדה האָט זיך רייכלין גענומען צו דעם שטודיום און אין אַ צייט אַרום איז ער שוין אימשטאַנד געווען צו לייענען העברעאישע ספרים אָהן דער הילף פון אַ לעהרער. פון דעמאָלט אָן האָט רייכלין ניט אויפגעהערט ווייטער צו ערלערנען די העברעאישע שפּראַך און ליטעראַטור, הגם ער איז נאָך אַלעמען דאָך ווייט געווען פון גרינדליכע קענטעניש.

רייכלין איז דאַן געווען דער איינציגער קריסט אין אייראָפּאַ, וואָס האָט גוט געקאָנט די העברעאישע שפּראַך, און אַזוי ווי דער פערלאַנג צו בעקאָנען זיך מיט דער העברעאישער שפּראַך איז דאַן איבעראַל געווען גרויס, האָבען פיעל פון רייכלינס פריינד זיך געווענדעט צו איהם מיט אַ בקשה, אַז ער זאָל פערפאַסען אַ העברעאישע גראַמאַטיק און לעהרבוך. רייכלין האָט ערפילט די בקשה און פערפאַסט אַ העברעאישע גראַמאַטיק, וואָס איז נאָך געווען פול מיט פעהלערען, אָבער האָט דאָך געגעבען פאַר פיעל קריסטען אַ שליסעל צו ערלערנען די העברעאישע שפּראַך און רייכלין האָט ערצויגען פיעל תלמידים, וואָס האָבען מיט עהרפורכט זיך בעצויגען צו העברעאיש און איהר געווידמעט צייט.

אָבער צוזאַמען מיט דער גרויסער אַכטונג צו העברעאיש, איז רייכלין דאָך אין יענער צייט געווען ווייט פון יודענפריינדליכקייט; ער האָט זיך ניט געקאָנט בעפרייען פון די אַלטע אַבערגלויבענס וועגען יודען און יודענטום און האָט געהאַלטען די יודען פאַר אַ נידעריגען סאָרט מענשען, וואָס גאָט האָט זיי שטרענג בעשטראָפט דערפאַר, וואָס זיי געהען ניט אין ריכטיגען וועג. ווי אַנדערע קלעריקאַלען, האָט רייכלין אין יענער צייט געהאַלטען, אַז יודען לעסטערען די קריסטליכע הייליגטימער און אַלע קריסטען בכלל, און געבראַכט אַ ראיה פון דער ברכה „ולמלשינים“ אין שמונה עשרה. שפּעטער האָט רייכלין זעהר בעדויערט.

וואָס ער האָט געשר בען שלעכטס אויף יודען, וועלכע ער האָט אין הארצען קיינמאָל ניט געהאַסט. אָבער אין יענער צייט איז רייכלין נאָך ניט געווען פריי פון די אַלטע אַבערגלויבענס און אויסערליך האָט ער אין זיין בעציהונג צו יודען זיך ניט אונטערשיידעט פון די איבעריגע קריסטען. אין דער צייט, ווען רייכלין איז בעשטימט געוואָרען, צוזאַמען מיט האָכשטראַטען און אַנדערע יודען־פיינד, אַלס עקספּערט אין דער קאָמיסיע וועגען די יודישע ספרים, איז ער שוין געווען זעהר פּאָפּולער אין גאַנץ דייטשלאַנד, געשעצט און געעהרט אומעטום אַלס גרויסער געלעהרטער און אַנגעזעהענע פּערזענליכקייט. די דאָמיניקאַנער האָבען אין איהם ניט געקאָנט געפינען קיין חטא, אָבער געשפּירט האָבען זיי, אַז רייכלין וועט מיט זיי ניט געהן, אַז זיין האַרץ איז ניט געניגט צו קיין פאַלשקייטען און מענשען־האַס. ווען פּפעפערקאָרן איז געפאָהרען קיין איטאַליען צום קייזער, איז ער אויפ'ן וועג אָבגעטרעטען צו רייכלינ'ען און געפּרובט איהם איבעררעדען, אַז ער זאָל געהן האַנד ביי האַנד מיט די דאָמיניקאַנער געגען יודען. רייכלין האָט מסכים געווען צו די אַלע בעשולדיגונגען געגען יודען, אָבער פעראייניגען זיך מיט די דאָמיניקאַנער האָט ער ניט געוואָלט, ווייל זיין האַרץ איז בכלל ניט געווען געניגט צו קיין שלעכטס. ער האָט זיך רוהיג און ערנסט גענומען צו זיין אַרבייט, אויסצופאָרשען די יודישע ספרים, און די אַרבייט האָט ביי איהם געדויערט אַנ'ע־ך דריי חדשים.

דערווייל האָט פּפעפערקאָרן ניט אויפגעהערט פלייסיג פאָרטצוזעצען זיין טעטיגקייט און קאָנפיסקירט אומעטום די יודישע ספרים. צו דער שמחה פון די קלעריקאַלען איז אין יענער צייט אונטערגעקומען אַ ריטואַלער פּראָצעס געגען יודען. אין בראַנדענבורגער מדינה האָט איינער אַ קריסט אַוועקגעגנב'ט פון קירכע דאָס הייליגע ברויט — די האָסטיע און איינגע כלים. ווען מען האָט איהם געכאַפּט, האָט ער דערצעהלט, אַז ער האָט פערקויפט די געגנב'עטע זאַכען יודען. דער בראַנדענבורגער בישאָף צוזאַמען מיט דעם דעספּאָטישען קורפירשט יאָאַכים I האָבען פעראָרדענט, באַלד אָבצוזוכען די „שולדיגע". די „שולדיגע" האָט מען געפונען, זיי אַריינגעזעצט אין טורמע, שרעקליך געפּייניגט און דערנאָך געטויט דורך פערברענען. זעקס און דרייסיג פון די פערמשפט'ע זענען לעבעדיגערהייט פערברענט געוואָרען און ביז דער לעצטער מינוט ניט אויפגעהערט זאָגען שטיקלעך פון תהלים און תפילות, נאָר צוויי פון זיי האָבען ניט אויסגעהאַלטען די יסורים און פאַר'ן טויט זיך געשמד'ט.

דערפאר האט מען זיי געטאן א חסר און אנשטאט לעבעדיגערהייט פערברענען האט מען זיי אראבגענומען די קעפ. שפעטער מיט 25 יאהר האט זיך ארויסגעוויזען, אז דאס געריכט, וואס האט פערמשפט די יודען, האט „א טעות" געהאט. דער קריסט, וואס האט געגנב'עט די האסטיע, האט זיך מודה געווען בעת א ודוי פאר א גלח, אז ער האט אומזיסט אומגעבראכט אכט און דרייסיג יודען, אויף וועלכע ער האט א בלבול געמאכט׳ דער גלח האט געבעטען ביים ביסקופ א ערלויבניש דאס מאל עובר צו זיין אויף דעם סוד פון ודוי און פערעפענטליכען די מעשה׳ נאר דער ביסקופ איז דערויף ניט איינגעגאנגען׳ כדי ניט צו „קאמפראמעטירען" דאס געריכט׳ ערשט אין א צייט ארום׳ ווען דער גלח׳ וועלכען דאס געוויסען האט ניט געלאזען רוהען׳ איז איבערגעגאנגען אין לוטעראנישען גלויבען׳ האט ער אפען ענטדעקט דעם אמת׳ דערווייל האט פעפערקארן און זיין חברה זיך בענוצט מיט דער מעשה, און ארויסגעלאזט א בראשור „איינע וואהרע בעגעבענהייט" (א אמת'ע מעשה)׳ וואו עס איז בעשריבען געווארען די מעשה מיט דער א וועקגעגנבעטער האסטיע׳ די בראשור האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אין גאנץ דייטשלאנד און די געזעלשאפטליכע מיינונג איז אזויערנאך פארבערייטעט געווארען געגען יודען׳ יודען האבען געלעבט אין פחד און אין שרעק, נאר די האפנונגען פון די קלעריקאלען זענען דאך ניט ערפילט געווארען און פון דער גאנצער העצע געגען יודען איז נאר ארויסגעקומען א אומגליק פאר די פינסטערע קלעריקאלען. מיט רעכט האט איינער פון די הומאניסטען דאן געזאגט, אז „דער דאזיגער פארשוין" (פעפערקארן) האט געטאן דעם קלעריקאליזם פיעל מעהר רעה, איידער עס האבען איהם געקאנט טאן אלע פרייזיניגע צוזאמען.

אויף דער פראגע פון קייזער: „צי וועט זיין עהרליך פאר גאט און צי וועט די קריסטליכע לעהרע נוצען האבען דערפון, וואס מיר וועלען פערברענען די יודישע ספרים?" האט רייכלין געענטפערט זעהר אויספיהרליך, אין א שווערען סטיל, מיט דער גרעסטער פינקטליכקייט, און דער אלגעמיינער ענטפער איז געווען לטובת יודען. רייכלין טיילט ערשטענס איין די יודישע ספרים אין זעקס בעזונדערע קאטעגאריעס און ווייזט אן, אז עס איז ניט ריכטיג, ווען מען איז כולל די גאנצע יודישע ליטעראטור אונטער איין נאמען. איין קאטעגאריע זענען די קאמענטאריעס צו דעם תנ"ך, ווי די ספרים פון רש"י, אבן עזרא, רד"ק און אנדערע. אין די ספרים איז קיין שאדען פאר'ן קריסטענטום ניטא, פערקעהרט, זיי

זענען אויך זעהר נוצליך פאר די קריסטען, וואס ווילען ערלערנען די ביבעל. צו דער צווייטער קאטעגאריע געהערען די פאעטישע און סאטירישע ספרים און צווישען זיי געפינען זיך נאר צוויי סאטירען אויף דער קריסטליכער רעליגיע: „ספר הנצחון“ פון ר׳ ליפמאן און „מעשה הלדה“, אבער ווי די יודען זאגען, איז זיי פערבאטען צו לייענען די ספרים, וועלכע זענען מעהר ניטא במציאות. די דריטע קאטעגאריע זענען די יודישע פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע ביכער, וועלכע אונטערשיידען זיך מיט קיין זאך ניט פון די קריסטליכע ספרים פון דעם סארט. די פיערטע קאטעגאריע ספרים זענען די יודישע שוהל־תפילות און פיוטים, אבער זיי געהערען צום יודישען רעליגיעזען לעבען און לויט די פריוויל־לעגיעס, וואס יודען האבען בעקומען פון די קיסרים, טאר מען זיך אין זייער רעליגיעזע לעבען ניט איינמישען. די 5־טע קאטעגאריע זענען די קבלה־ספרים, אין וועלכע עס ליגען טיעפע סודות און וועלכע האבען פעראינטערעסירט אויך פיעל קריסטען, וואס אנבעלאנגט די ספרים פון דער 6־ער קאטעגאריע, דער תלמוד, אין וועלכען די יודישע שונאים געפינען אלדאס בייז, איז רייכלין זיך אפענהערציג מודה, אז ער האט א קנאפע ידיעה אין זיי, אבער נאך ווינציגער קענען דעם תלמוד אנדערע

קריסטען, וואס קענען קיין העברעאיש ניט און אויב זיי מאכען בלבולים אויף דעם תלמוד, איז דאס בלויז שקר און נארעריי, ווייל באמת ווייסען זיי ניט, וועגען וואס דארט רעדט זיך אפילו. אין אלגעמיין זאגט זיך רייכלין ארויס געגען פערברענען די יודישע ספרים און געגען רדיפות אויף יודען בכלל. אויב, ערקלערט ער, עס איז זאגאר אמת, אז די יודישע ספרים לייקענען אין קריסטום און אין זיין לעהרע, מיט וואס זענען דאן די ספרים ערגער פון די יודען אליין, וועלכע גלויבען נישט אין דער קריסטליכער לעהרע? די יודען אליין דארף מען ווידער לאזען צו רוה, ווייל, ערשטענס, שטעהען זיי אויסערהאלב דער קריסטליכער קירכע און עס איז נאריש, ווען מען האלט זיי פאר „אונגלויבינע“, פאר קריסטען, וואס לייקענען אין זייער לעהרע. זיי האבען גארניט צו טאן מיט דער קירכע, מיט׳ן קריסטענטום און דאס קריסטענטום האט דעריבער איבער זיי קיין שליטה ניט. צווייטענס, זענען אויך יודען בירגער צוגלייך מיט אלע אנדערע און זיי האבען דאס רעכט צו פאדערן פון דער מלוכה, אז זי זאל בעשיצען זייער לעבען און אייגענטום; דא איז צום ערשטען מאל ארויסגעזאגט געווארען דער געדאנק וועגען רעכט, וועגען דעם, אז יודען זענע בירגער און

ניט קנעכט פֿון קײזער, און רײַכלין איז דערײַבער געװען דער ערשטער, װאָס האָט נאָך צוריק מיט פֿירהונדערט יאָהר אַרויסגעזאָגט די אידעע װעגען בירגערליכער גלײַכהײַט.

רײַכלין האָט אָבגעשיקט זײַן ענטפֿער דעם קײזער פֿערחת׳מעט מיט אַ שטעמפּעל דורך אַ ספּעציעלען שליח. ער האָט מיט רעכט געמײַנט, אַז אַזאַ אָפֿיציעלען דאָקומענט װעט נאָר דער קײזער אַלײן קענען אויפֿ־עפֿענען. אָבער פּפֿעפֿערקאָרן האָט געעפֿענט דעם פּאַפּיער נאָך אײדער עס איז אָנגעקומען צום קײזער. װי אַזוי דאָס האָט זיך איהם אײַנגעגעבען, װײסט מען ניט. רײַכלין האָט בעשולדיגט די קעלנער מאָנאַכען, אַז דאָס איז געװען זײער אַרבײַט. דער קײזער, װאָס איז געװען פֿערנומען מיט זײַנע אינטערעסען, האָט רײַכלינס ענטפֿער צוזאַמען מיט די איבעריגע תשובות פֿון האַלבשטראָטען און אַנדערע, איבערגעגעבען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון דרײַ געלעהרטע. דער בעשלוס פֿון דער קאָמיסיע איז געװען גינסטיג פֿאַר יודען און דער קײזער האָט דאַן בעפֿוילען צו רוה לאָזען די יודען און אויך אומקעהרען זײ די ספֿרים, װאָס מען האָט בײַ זײ פֿערנומען.

דער בעשלוס פֿון קײזער האָט נאַטירליך ניט געקאָנט געפֿעלען די דאָמיניקאַנער, װעלכע האָבען נאָך דעם אַרויסגעלאָזען אַ נײַע בראָשור „דער האַנדשפּיגעל", שוין ניט אויף לאַטײַן, פֿאַר געצעהלטע מענשען, נאָר אויף דײַטש, פֿאַר׳ן גאַנצען פֿאָלק, און פּפֿעפֿערקאָרן מיט זײַן פֿרוי האָבען אַלײן פֿערשפּרײַט די בראָשור צװישען המון. דאָרט װערט דער־צעהלט די גאַנצע געשיכטע מיט׳ן דיספּוט װעגען יודען און רײַכלין װערט אַרויסגעשטעלט אַלס געדונגענער פֿון יודען, װעלכע האָבען איהם בעצאָהלט פֿיעל געלד פֿאַר זײַן פֿערטײדיגונג. די דאָזיגע בראָשור, װאָס איז פֿערשפּרײַט געװאָרען מאַסענװײַז צװישען המון, האָט געמאַכט אַ גרויסען אײַנדרוק. דער פֿאַקט, אַז די דאָמיניקאַנער זאָלען אַרויסטרעטען עפֿענטליך געגען אַזאַ אָנגעזעהענעם מענש, װי רײַכלין, און אַרויפֿלעגען אויף איהם אַזאַ שװערע בעשולדיגונג, האָט שרעקליך אויפֿגערעגט רײַכלינס פֿיעל פֿרײַנד און אויך אין הויף פֿון קײזער האָט די דאָזיגע מיאוסע העצע פֿון יודישען משומד שוין בעגעגענט אַ גרויסען פּראָטעסט. רײַכלין האָט זיך דאַן פֿאָרגעשטעלט פֿאַר׳ן קײזער און זיך בעקלאָגט פֿאַר איהם אויף די מיאוסע מעשים פֿון פּפֿעפֿערקאָרן. דער קײזער האָט צוגעזאָגט אויסצופֿאָרשען די זאַך; ער האָט דאָס אָבער ניט געטאָן, און דאַן איז רײַכלין אַרויס מיט אַ װערק, װאָס האָט געמאַכט אין יענער צײַט

א געוואלדיגען רושם און צוגעגרייט א באָדען פאר דער שפּעטערדיגער
רעפאָרמאציע. דאָס איז געווען רייכלינס „אויגענשפּיגעל". דאָרט האָט
רייכלין אויפגעדעקט די אַלע מיאוסע מעשים פון דעם מנובל פּפעפערקאָרן
וואָס האָט פּלוצלונג אָנגעהויבען שפּיעלען אַזאַ ראָליע, און אַגב שוין
אויך ענטדעקט די מעשים פון פּפעפערקאָרנס גאַנצער קאָמפּאַניע, די
דאָמיניקאַנער. די בראָשור איז געווען אין יענער צייט א וויכטיגע גע-
שעהניש. צום ערשטען מאָל איז אין דייטשלאַנד אַרויסגערופען געוואָרען
א געזעלשאַפטליכע מיינונג, ווייל ניט ווילענדיג איז פון דער היימישער
מחלוקת וועגען יודען, וואָס האָט זיך פריהער געפיהרט אין דער שטיל,
צווישען געצעהלטע געלעהרטע, יעצט געוואָרען א עפענטליכע דיספוט.
ביידע צדדים האָבען זיך געווענדעט צום פאָלק און צו איהם געקערט
אויף זיין שפּראַך, אַזוי אַז די פּאָלעמיק וועגען יודען האָט במילא אַרויס-
גערופען א פּאָלעמיק וועגען דער קירכע און די קירכען-לייט בכלל.
רייכלינס פריינד, די הומאַניסטישע געלעהרטע און רוהיגע מענשען, וואָס
די יודישע צרות זענען זיי ווינציג אָנגעגאַנגען, זענען ניט געווען צו-
פרידען דערמיט, וואָס רייכלין האָט געמאַכט אַזאַ רעש צוליעב דעם
תלמוד און די יודישע ספרים, אָבער ווילענדיג צי ניט ווילענדיג האָט
דער קאַמפּף אַלץ מעהר זיך פונאַנדערגעפלאַקערט און אין דעם קאַמפּף
זענען אַריינגעצויגען געוואָרען רייכלין אַליין און זיינע פריינד, די
הומאַניסטען.

דער קאַמפּף צווישען די דאָמיניקאַנער און רייכלין'ען איז געוואָרען
אַלץ שטאַרקער. די דאָמיניקאַנער, וועלכע זענען אין יענער צייט געווען
שטאַרקער זאָגאַר פון קייזער און דעם פּויפּסט, האָבען אַלץ געסטראַשעט
רייכלין'ען, אַז אויב ער וועט עפענטליך ניט תשובה טאָן און צוריק-
נעהמען זיינע „אַפּיקורסישע" ווערטער, וועט ער שטרענג בעשטראָפט
ווערען דורכ'ן קירכליכען געריכט; רייכלין האָט זיך ווירקליך די ערשטע
צייט דערשראָקען און געפּרובט זיך פערענטפערען, נאָר צוריקנעהמען זיינע
גרונד-מיינונגען וועגען די יודען און די יודישע ספרים האָט ער, אַלס
עהרליכער און אמת'ער מאַן, ניט געקאָנט, און ווען ער האָט איינ-
געזעהען, אַז קיין פּשרה צווישען איהם און די דאָמיניקאַנער איז ניט
מעגליך, איז ער געוואָרען פעסט, ווי שטאָל און אייזען, און אַנשטאָט
שרעק און ווייכקייט, האָט ער אָנגעהויבען אַרויסטרעטען מיט אַלץ מעהר
מוט און ענערגיע. דער קאַמפּף איז געוואָרען א אָפענער און ביידע
צדדים זענען געווען זעהר קריגעריש געשטימט. פּפעפערקאָרן האָט דעם

אַרויסגעלאָזט אַ נײַע בראָשור „דער בראַנדשפּיגעל״, וואו ער שיט ווײַטער פּעך און שוועבעל אויף רײַכלינ׳ען און בעזונדערס אויף יודען. רײַכלין האָט ניט אָבגעשוויגען און איז אַרויסגעטרעטען מיט נאָך אַ ווערק, וואו ער ווידערהאָלט זײַנע פריהעריגע מײַנונגען איבער׳ן יודענטום און יודען, נאָר דאָס מאָל מיט מעהר מוט און אָפענהערציגקײַט. ער דערמאָנט די אַלע גײַסטליכע פון פּפעפערקאָרנס קאָמפּאַניע, אַז אונטער דער מאַסקע פון יראת שמים ליגט אין זיי בעהאַלטען אַ דעספּאָטיש האַרץ, און אָנרופענדיג זיי בײַ די נעמען, זאָגט רײַכלין: „דו מײַן האַר, דער קײַזער, ערלויב זיי צו נעהמען געלד בײַ יודען, וויפיעל זיי וועט זיך וועלן, און דאַן וועלן זיי מיך תיכף צו רוה לאָזען״. וועגען יודען חזר׳ט רײַכלין נאָך אַמאָל איבער, אַז זיי זענען בירגער אין לאַנד און אַז מיט שטאָלץ נעהמט ער אָן די בעשולדיגונג פון זײַנע שונאים, דאָס ער איז געוואָרן דער יודישער פערטײַדיגער. איך ווײס, אַז מײַנע שונאים וועלען אויף מיר אָנפאַלען דערפאַר, וואָס איך זאָג, אַז אויך יודען זענען בירגער אין אונזער לאַנד. איך וועל לאָזען די דאָזיגע פײַנד מײַנע קריצען מיט די צײן, אַרײַנפאַלען אין גרימצאָרן, נאָר איך וועל ווײַטער זאָגען: „די יודען זענען ניט בלויז בירגער פון לאַנד, זיי זענען אויך אונזערע ברידער״.

דאָס דאָזיגע מוטיגע ווערק רײַכלינ׳ס האָט געמאַכט אַ גרויסען רעש און פיעל גײַסטליכע, וואָס זענען געווען אין דער שטיל אויפגערעגט נעגען די דעספּאָטישע פינסטערע דאָמיניקאַנער, האָבען זיך זעהר דערפרעהט, וואָס עס האָט זיך ענדליך געפונען אַזאַ מוטיגער מענש, וועלכער זאָגט אַרויס אָפען דעם אמת וועגען דער באַנדע. פיעל פון די אָנגעזעהענסטע און רײַכסטע הומאַניסטען האָבען צוגעגעבען רײַכלינען מוט אין זײַן קאַמפּף און איהם פערזיכערט, אַז ער האָט ניט וואָס מורא צו האָבען און קאָן שטענדיג האָפען אויף זײַער שטיצע. דער קײַזער, צו וועלכען בײדע צדדים האָבען זיך געווענדעט, איז געווען אין פערלעגענהײַט און ניט געוואוסט, וועמען רעכט צו געבען. ענדליך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז מען זאָל מאַכען אַ סוף צו דער פּאָלעמיק און בײדע צדדים זאָלען אַנטשוויגען ווערען. עס איז שוין אָבער פערגאַנגען צו ווײַט און דער קאַמפּף האָט זיך ווײַטער געפיהרט מיט נאָך מעהר ברען.

דעם 15-טען סעפּטעמבער 1513 האָט רײַכלין בעקומען פון אינקוויזיטאָר האָכשטראַטען אַ מעלדונג, ער זאָל קומען צום אינקוויזיציאָנס-געריכט. רײַכלין אַלײן איז ניט געקומען און געשיקט אַ בעפאָלמעכטיגטען,

אבער דאס געריכט, וועלכעס האט איינגעפונען, אז רייכלינס ווערק דארפען פערניכטעט ווערן, האט ניט געקאנט געפינען קיין אפיקורסות נעגען דער קירכע אין רייכלינס ספרים וועגען יודען און ער אליין איז ארויס פריי. רייכלינס בעפאלמעכטיגטער האט אנגעגעבען אנ'אפעלאציע אויף דעם פסק דין, לויט וועלכען רייכלינס ווערק האבען געדארפט פערברענט ווערען, און דער פויפסט האט פעראָרדענט, אז א געריכט פון בישאפען זאל ווידער בעטראכטען דעם גאנצען ענין. ביידע צדדים האבען דערוויילע אנגעהויבען א ענערגישע אגיטאציע, נאר דער סוף איז געווען, אז דער פסק דין פון די בישאפען איז געווען לטובת רייכלינען. דא האט ווידער האכשטראטען אפעלירט צום פויפסט און די זאך איז איבערגעטראגען געווארען קיין רוים.

ביידע פארטייען, די רייכליניסטען און די דאמיניקאנער, האבען אומעטום: אין דייטשלאנד, רוים און זאגאר פראנקרייך, אגיטירט איינע נעגען די צווייטע. האכשטראטען און זיינע פריינד האט זיך איינגעגעבען ארויסצובעקומען פון פאריזער טעאלאגישען פאקולטעט א רעזאלוציע נעגען רייכלינס „אויגענשפיגעל". זיי האבען זיך אויך דערשלאגען דערצו, אז דער פראנצויזישער קעניג זאל אנשרייבען א בריעף צום פויפסט נעגען רייכלינ'ען. פון דער צווייטער זייט האבען אויך די רייכליניסטען ניט געשוויגען און שטארק אגיטירט לטובת איהם פאר'ן פויפסט. א גרויסע ראליע האבען אויך דא געשפיעלט פיעל אנגעזעהענע יודען, וואס האבען געהאט א גרויסע השפעה אין פויפסטליכען הויף און וואס זענען נאטירליך געשטאנען אויף רייכלינס צד. דער פויפסט לעאן דער 10-ער, א ליבעראלער מענש, נאר קנאפער למדן, איז געווען אין פערלעגענהייט און אליין ניט געוואוסט, וואס צו טאן, וועמען צו געבען רעכט. די הכנות צום געריכט האבען זיך דערוויילע פערצויגען און דא זענען אונטערגעקומען די „בריעף. פון פינסטערע מענשען". אין דעם דאזיגען ווערק, וואס איז אנגעשריבען געווארען דורך איינעם א אונבעוואוסטען הומאניסט, איז מיט א זעלטען-בייסענדער איראניע אויסגעלאכט געווארען דער פלוידערזאק פפעפערקארן, זיינע פריינד, די פאריזער טעאלאגען און דער קאטאליציזמוס אין אלגעמיין. די „בריעף פון פינסטערע מענשען" האבען ארויסגערופען א אונגעוועהנליכען געלעכטער אין גאנץ מערב-איירופא. די פריינד פון רייכלינען זענען ווידער געווארען ביי זיך געהויבען. דער פויפסט, וואס איז געשטאנען צווישען פייערן און געוואלט זיך אויסדרעהען פון דער פערלעגענהייט, האט איבערגעגעבען די פראגע

דעם לוטעראַנישען קאָנגרעס, וואָס האָט זיך גראָד דאַמאָלס פערזאַמעלט אין רוים. דאָס רוב מיטגלידער פון קאָנגרעס האָבען זיך אַרויסגעזאָגט לטובת רײַכלינ׳ען און די דאָמיניקאַנער זענען אָבגעפאָהרען פון רוים אין זעהר אַ געדריקטער שטימונג.

דערמיט האָט זיך נאָך דער קאַמפף נישט געענדיגט. רײַכלינס פרײַנד האָבען געמאַכט אַן׳ אַנפאַל אויף האָכשטראַטען, ווען ער האָט זיך אומגעקעהרט פון רוים און איהם געוואָלט הרג׳נען. נאָר רײַכלין האָט זיי אָבגעהאַלטען דערפון. פון דער צווייטער זײַט האָבען די דאָמיניקאַנער נישט אויפגעהערט צו פרעדיגען אין די קירכען געגען די רײַכליניסטען; בעזונדערס האָבען זיי זעהר געוואָלט אָברוימען פון וועג די „בריעף פון פינסטערע פערזאָנען”, און זיי האָט זיך אײַנגעגעבען צו בעקומען אַ ערלויבניש בײַם פויפסט צו קאָנפיסקירען דאָס ווערק, אָבער עס איז שוין געווען צו שפעט, ווײַל אין משך פון דער קלײנער צײַט האָט דאָס ווערק דערווײַל זיך שטאַרק פערשפרײַט און איז געוואָרן אַ הויז־בוך כמעט בײַ אַלע גײַסטליכע, וועלכע האָבען עס בשתיקה געלײַענט מיט דעם גרעסטען פערגניגען און ניט ווינציג געלאַכט.

דעם ספעציעלען וכּוח צווישען רײַכלינען און די דאָמיניקאַנער וועגען יודען איז אָבער בעשערט געווען צו בלײַבען אונפערענדיגט, ווײַל אין אַ יאָהר שפעטער האָבען זיך אָנגערוקט ווילטיגערע געשעהנישען — עס איז געקומען דער שטורם פון דער רעפאָרמאַציאָנס־בעוועגונג און אויף דער סצענע איז אַרויסגעטראָטען דער גרויסער לוטער.

האָט די רעפאָרמאַציע פערבעסערט די יודישע לאַגע? האָט לוטער, וועלכער האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו רײנער אמונה, מיטגעפיהלט די צרות פון יודישען פאָלק? אין ערשטען מאָמענט פון איהר בעוועגונג, ווען די קעמפפער פון דער רעפאָרמאַציע זענען נאָך געווען גערודפ׳ט, און האָבען געטראָגען די קרוין פון מערטירער אויף די קעפ, האָבען זיי אַרויסגעוויזען צום גערודפ׳טען יודישען פאָלק גענוג מיטגעפיהל. אין אײנעם פון זײַנע ערשטע פאָלעמישע ווערק האָט לוטער געשריבען וועגען יודען: „אונזערע טפּשים, די פּאַפּיסטען, בישאָפען, מאָפיסטען און מאָנאַכען פלעגען זיך ביז איצט מיט יודען בעגעהן אַזוי, אַז יעדער אמת עהרליכער קריסט האָט געדאַרפט ווערען אַ יוד. ווען איך וואָלט זײַן אַ יוד און זעהען, ווי אַזעלכע טעמפּע קעפּ הערשען איבער דער קירך און פרעדיגען די אמונה, וואָלט איך גיכער אײַנגעשטימט צו זײַן אַ שווײַן, אײדער אַ קאַטוילִיק. דען די לעצטע פלעגען

בעהאנדלען יודען אזוי, גלייך ווי זיי וואָלטען זיין הינט, ניט קיין מענשען, אין זיי האָבען נאָר געקאָנט פערשילטען זיי, וועהרענד יודען זענען אונזער בלוט און פלייש און ברידער פון אונזער גאָט. לויט'ן בלוט און פלייש זענען זיי נעהענטער צו קריסטוס'ען, איידער מיר. און איך וואָלט געבעטען אונזערע ליעבע פאַפּיסטען, אַז ווען זיי ווערען מיעד ווערן צו זידלען מיך מיט'ן נאָמען „אַפּיקורס", זאָלען זיי מיך אָנהויבען זידלען מיט'ן נאָמען „יוד"... ווען איך וואָלט זיין אַ יוד, וואָלט דער פויפּסט מיך קיינמאָל ניט איבערגערעדט אָנצונעהמען זיין געצענדינערײַ". לוטער ווידערהאָלט דאָ דעם אַנעקדאָט פון באָקאַטשיאָ וועגען אַ געוויסען יוד, וואָס האָט אַמאָל געזעהן דעם פויפּסט אין רוים, און צוריקקומענדיג צו זיך אַהיים האָט ער געבעטען דעם גלח, ער זאָל איהם אָבשמד'ען. ווען מען האָט געפרעגט דעם יוד, פאַרוואָס ער וויל זיך פּלוצלונג שמד'ען, האָט ער געענטפערט: „דער קריסטליכער גאָט מוז זיין זעהר אַ גוטער, ווען ער קוקט צוך צו די אַלע מיאוסע מעשים, וואָס ווערען אָבגעטאָן אין רויז און שווייגט". „מיין עצה איז — זאָגט לוטער ווייטער — צו בעגעהן זיך מיט יודען קליגער. ווי קענען מיר ערוואַרטען, אַז זיי זאָלען קומען צו אונז, ווען מיר אַליין פערטרייבען זיי פון זיך, ווען מיר מאַכען אויף זיי בלבולים, בעשולדיגענדיג זיי אין געברויכען קריסטליך בלוט און אין נאָך אַזעלכע נאַרישקייטען? ווי קענען זיי זיך צונויפגעהן מיט אונז, ווען מיר פערבאָטען זיי צו אַרבייטען צווישען אונז, צו פערנעהמען זיך מיט מלאָכה, ווען מיר שליסען זיי אויס פון דער אַרומיגער וועלט און טרייבען זיי צו פערנעהמען זיך מיט פּראָצענט? אויב מען וויל העלפען יודען, דאַרף מען צו זיי אָנווענדען ניט דעם פויפּסטליכען, נאָר דעם קריסטליכען געזעץ פון ליעבע, אויפנעהמען זיי פריינדליך, געבען זיי אַ מעגליכקייט צו אַרבייטען און האַנדלען צוזאַמען מיט אונז, כדי זיי זאָלען קענען זעהען, ווי עס לעבען און גלויבען די קריסטען".

די דאָזיגע מיינונגען וועגען יודען האָט לוטער אין גיכען ראַדיקאַל געביטען. לויט זיינע פּערזענליכע געפיהלען און מיינונגען איז לוטער קיינמאָל נישט געווען קיין יודען־פריינד; אין איהם איז געלעגען טיעף בעהאַלטען דער געוועזענער פאַנאַטישער מאָנאַך מיט זיין געבוירענעם יודען־האַס, און אויב ער איז אין אָנהויב פון דער רעפאָרמאַציע אַרויסגעטרעטען אַלס פערטיידיגער פון יודען, האָט ער דאָס געטאָן נישט צוליעב דער יודישער טובה, נישט צוליעב יושר און גערעכטיגקייט, נאָר צוליעב

דעם, וואָס ער האָט געהאָפֿט אַריבערצוציהען די יודען אין לאַגער פֿון די רעפֿאָרמאַטאָרען. צי איז ער די ערשטע צײַט געווען באמת פֿער־גלויבט אין זײַנע גוטע רעד ווענען יודען, אָדער ער האָט בעוואוסט־זיניג אַרויפֿגענומען אויף זיך אַ מאַסקע — דאָס איז שווער צו בעשטימען. יעדענפֿאַלס איז קלאָר, אַז אויך דאַן, ווען לוטער האָט פֿערטײַדיגט יודען, איז דאָס נישט געווען קיין טיפֿע איבערצײַגונג און ווען עס איז געקומען דער ענטשפּרעכענדער מאָמענט דערצו, האָט דאָס געבוירענע אַנטיסעמיטישע געפֿיהל גובר געווען דעם שכל און דעם פּראַקטישען חשבון. אין אָנהויב פֿון זײַן קאַריערע האָט לוטער געהאָפֿט, אַז איהם וועט זיך אײַנגעבען צו געפֿינען צווישען יודען פֿיעל הייסע אָנהענגער פֿאַר זײַן לעהרע, וואָס האָט געזאָלט זײַן אַ סינטעז פֿון אַלטען און נײַעם טעסטאַמענט, נאָר ווען די דאָזיגע נײַאיווע האָפֿנונגען זײַנע זענען ניט ערפֿילט געוואָרען, ווען דאָס אַלטע פֿאָלק, וואָס האָט געשאַפֿען די ביבעל און אַרויסגעגעבען פֿון זיך קריסטוס'ען, איז ווײַטער געבליבען אַ בעזונדער פֿאָלק און נישט געוואָלט אָננעהמען קיין נײַע תורה — דע־מאָלט האָט לוטער זיך בעליידיגט און בעשלאָסען, אַז יודען זענען ווערט דעם שטעקען, אַז צוליעב זייער אײַביגער עקשנות האָבען זיי פֿערדיענט די רדיפֿות און צרות, וואָס זענען אויף זיי געקומען.

אין גיכען איז דער גרויסער רעפֿאָרמאַטאָר געוואָרען אַ פֿאָלקאָמער יודענפֿײַנד, און די פּראָטעסטאַנטען האָבען אין זייער שנאה צו יודען זאָגאַר איבערגעשטיגען די פֿאַנאַטישע קאַטויליקען. די רעזולטאַטען פֿון דער דאָזיגער ענדערונג האָבען פֿאַר יודען זיך באַלד געלאָזען פֿיהלען; גראָד צו יענער צײַט האָט זיך געשמועסט, אַז דער זאַקסישער קור־פֿירשט יאָהאַן־פֿרידריך, וואָס איז אינגאַנצען געשטאַנען אונטער דער השפּעה פֿון לוטער'ען, האָט בעשלאָסען אַרויסצוטרײַבען יודען פֿון זײַן מלוכה. דער דעמאָלדיגער אָפֿיציעלער יודישער שתדלן יאָסעלמאַן פֿון ראָזהיים האָט אָנגעהויבען אָבשלאָגען די טהירען פֿון אַלע „גרויסע" און ווען דאָס האָט נישט געהאָלפֿען, איז ער אַוועק צו לוטער'ען, וועל־כען מען האָט נאָך דעמאָלט געהאַלטען פֿאַר אַ יודענפֿרײַנד. נאָר לוטער האָט זיך זאָגאַר אָבגעזאָגט אָנצונעהמען דעם יודישען שתדלן און איהם אָבגעענטפֿערט מיט אַ בריעף, אין וועלכען ער האָט אויסגעגאָסען זײַן גאַנצען גרימצאָרן אויף יודען. יודען, האָט לוטער אין זײַן בריעף בעשריבען, זענען אַ פֿערשאָלטען פֿאָלק. ער איז פֿריהער אַרויס־געטרעטען מיט אַ פֿערטײדיגונג פֿאַר אידען, ווײַל ער האָט געהאָפֿט

ארויפֿצופֿיהרען זיי אויפ'ן וועג פֿון אמת; יודען זענען אָבער פֿער'עקשנט, ווילען נישט אנערקענען דעם אמת פֿון עוואַנגעליום, און דעריבער גרייט ער, לוטער, יעצט צו אַ טראַקטאַט געגען יודען און נישט בלויז, וואָס ער וועט זיי מעהר נישט פֿערטיידיגען, נאָר ער וועט זיך נאָך סטאַרען זיי שלעכטס צו טאָן.

זיין וואָרט האָט לוטער געהאַלטען. אַרום 1544 האָט ער פֿערעפֿענטליכט צוויי עכט-אַנטיסעמיטישע ווערק: „וועגען יודען און זייער פֿאַלשקייט" און „שם המפורש". דאָרט לויבט לוטער די שפּאַנישע קעניגען, וואָס האָבען פֿערטריבען יודען פֿון זייער לאַנד און עצה'ט „צום רוהם פֿון אונזער גאָט און קריסטענטום", צו מאַכען אַשפּה פֿון די יודישע שוהלען, חרוב צו מאַכען די יודישע הייזער, צוצונעהמען ביי יודען די סידורים און די גמרות, צו פֿערבאָטען די רבנים לערנען תורה מיט'ן פֿאָלק און נאָך מעהר בעגרענצען יודען אין האַנדעל. „ווען איך וואָלט האָבען אַ שליטה איבער יודען, האָט לוטער געשריבען, וואָלט איך צונויפגעזאַמעלט אַלע זייערע גרעסטע מענשען און וואָלט פֿון זיי געפֿאָדערט צו בעווייזען די מיינונג זייערע, אַז מיר, קריסטען, דיענען כלומרשט נישט איין און איינציגען גאָט, דען אַנדערש דאַרף מען זיי אויסשניידען די צינגער". נאָך נישט לאַנג פֿאַר זיין טויט האָט לוטער אויפגעהעצט זיינע אָנהענגער געגען יודען און זיי געבעטען צו רודפ'ן זיי חרמה און צו צווינגען זיי מיט געוואַלט, זיי זאָלען זיך שמד'ען. אויף אַזאַ אופן איז אויך די רעפֿאָרמאַציע נישט געוועזען קיין ישועה פֿאַר יודען, וועלכע זענען געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערען, און גערעכט איז געווען דער אַלטער הומאַניסט עראַזמוס, ווען ער האָט געזאָגט: אויב זיין אַ גוטער קריסט הייסט פֿיינד האָבען יודען, דאַן זענען מיר אַלע גוטע קריסטען.

עס וואָלט פֿון דעסטוועגען זיין זעהר נישט ריכטיג, ווען מען זאָל זאָגען, אַז די רעפֿאָרמאַציע איז אַריבער פֿאַר יודען אָהן אַ שום שנוי צום גוטען. אַ דאַנק דער רעפֿאָרמאַציע האָט אייראָפּאַ אָנגעהויבען זיך בעקאָנען מיט דער יודישער תורה און זי צו שעצען. די מלכים און די פּראָפֿעסאָרען פֿון די אוניווערזיטעטען האָבען אָנגעהויבען לערנען די העברעאישע שפּראַך. די גרעסטע אייראָפּעאישע מענער האָבען גענומען לעקציעס ביי יודישע געלעהרטע, די התקרבות צווישען די קריסטען און יודען איז דאַדורך פֿערגרעסערט געוואָרען און אַ דאַנק דעם זענען אָבגעשאַפֿט געוואָרען פֿיעל פֿאָראורטיילען און

שלעכטע מײנונגען װעגען יודען. און דאָך איז די יודישע לאַגע פֿאַקטיש געבליבען שלעכט, װי פֿריהער. װאָס איז די סיבה דערפֿון?

דאָס אומגליק פֿון די דײַטשע יודען איז בעשטאַנען דערין, װאָס זײ זענען געװעזען אָבהענגיג נישט פֿון רצון פֿון אײן מענשען, נישט פֿון אײן הערשער, נאָר פֿון פֿיעל. דײַטשלאַנד איז נאָך דעמאָלט געװעזען אַ צוריסען לאַנד און די מאַכט איז געװעזען צוטײלט צװישען קײזער, קורפֿירשטען, פעאָדאַלע פֿירשטען און אויטאָנאָמישע שטעדט. עס פֿלעגט זיך אָפט מאַכען, אַז די מאַכט פֿון אַ געװיסער שטאָדט האָט פּלוצלינג, צוליעב דער אָדער יענער סבה, בעשלאָסען אַרויסצוטרײַבען יודען פֿון שטאָדט. די יודען האָבען דאַן נאָר געקענט אַפּעלירען צו זײער העכסטען מושל, דעם קײזער, בײַ װעלכען די יודען זענען פֿערעכענט געװעזען פֿאַר „קאַמער־קנעכט“, פֿאַר זײַן פּערזענליך אײגענטום; דער קײזער פֿלעגט אָפט נישט װעלען אײַנרײַסען צוליעב יודען מיט די אויטאָנאָמישע שטעדט, און אַמאָל, בײַ'ם בעסטען װילען, איז ער נישט איםשטאַנד געװעזען עפּעס אויפֿצוטאָן. דעריבער זעהען מיר, אַז פֿון ענדע 15־טען יאָהרהונדערט װערן יודען אַרויסגעטריבען פֿון אַ רײהע שטעדט אין דײַטשלאַנד און אין עסטרײַך, און דער קײזער קען נישט אָדער װיל נישט שטערען אין דעם. פֿון דער צװײטער זײַט לויהנט דעם קײזער זעהר נישט צו פֿערליערען אַזאַ שמאַלץ־גרוב, װי יודען, און ער גיעט דעריבער די אַרויסגעטריבענע יודען אַ בית־מקלט אין אײנער פֿון די אַנדערע פּראָװינצען זײַנע, אַזוי אַז יודען װאַנדערען פֿון אײן שטאָדט אין דער צװײטער.

דער קײזער מאַקסימיליאַן I (1493–1519) האָט בעקומען, װי עס דערצעהלט די לעגענדע, אַ צװאה פֿון זײַן פֿאָטער פֿרידריך III, אַז ער זאָל בעשיצען יודען פֿון זײערע פֿײַנד, און עס קען זײַן, אַז מאַקסימיליאַן איז געװעזען גרײט צו ערפֿילען די דאָזיגע צװאה. ער איז אָבער געװעזען צו שװאַך, אום צו פֿיהרען אַ סיסטעמאַטישען קאַמפּף מיט די יודישע שונאים און דעריבער זעהען מיר, װי דער קײזער װאַקעלט זיך כסדר אין זײַן בעציהונג צו יודען; אַמאָל פֿערטײדיגט ער זײ װירקליך, אָדער פֿערזיכערט זײ, אַז ער װעט זײ פֿערטײדיגען, און אַמאָל לאָזט ער די יודישע פֿײַנד אַרויסטרײַבען זײ פֿון שטאָדט און זײ אונמענשליך בעלײדיגען. אין זײַן צײַט זענען יודישע גירושים, ענויים, בעלײדיגונגען און מערטירער־טויטען — געװעזען אַ געװעהנליכע ערשײַנונג, אַזוי אַז יודען האָבען אין יענער צײַט זאָגאַר

פערפאסט אַ ספּעציעלען נוסח פון ודוי פאר די קדושים, וואס וועלכע
שטארבען אויף קדוש־השם. נאך אין אנהויב פון זיין קעניגען האט זיך
אין פערשידענע שטעדט פון דייטשלאנד אנגעהויבען אַ שרעקליכע העצע
געגען יודען, ווי עס שיינט, אין צוזאמענהאנג מיט די קלאנגען, אַז
מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען. אין 1494 האט דער
שטאדט־ראט פון ניורנבערג אנגעהויבען זיך משתדל זיין פאר'ן קייזער
וועגען ארויסטרייבען יודען. אין 1498 האט מאקסימיליאן געגעבען זיין
הסכמה אויף דער בקשה און די יודען האבען בעקומען אַ בעשטימטען
טערמין צו פערלאזען די שטאדט: פיער מאנאטען, נאר זיי האבען
אויסגעבעטען אַ פערלענגערונג אויף נאך דריי מאנאטען. צום בעשטימ־
טען טערמין האבען אלע יודען פון דער אלטער יודישער קהלה אין
ניורנבערג פערלאזען די שטאדט און זייער גאנץ פערמעגען — די הייזער,
שוהלען און בית־עלמין זענען איבערגעגאנגען אין רשות פון דער שטאדט,
וועלכע האט דערפאר בעצאהלט דעם קייזער 8350 גולדען. דערביי
האט די שטאדט נאך בעקומען פון קייזער אַ „פּריווילעגיע" אויך אויף
ווייטער נישט אנצונעהמען ביי זיך קיין יודען, און ווירקליך זענען פון
דעמאלט אן קיין יודען אין ניורנבערג נישט אריינגעלאזען געווארען און
די דארטיגע יודישע קהלה איז ווידער אויפגעבויט געווארען ערשט
אין דער צווייטער העלפט פון 19־ען יאהר־הונדערט.

בעת'ן הערשען פון קייזער מאקסימיליאן זענען יודען ארויסגעטריבען געווא־
רען אויך פון אַ רייהע אנדערע שטעדט: נערדלינגען, מאגדעבורג און קאל־
מאר, נאר בעזונדערס האט זיך אנגעליטען די עלטסטע יודישע גע־
מיינדע אין רעגענסבורג. דא האבען זיך פעראייניגט דער רעליגיעזער
פאנאטיזם מיט דער האנדעלס־קאנקורענץ און די קריסטליכע סוחרים
און האנדווערקער האבען שוין לאנג זיך בעמיהט, אַז מען זאל ארויס־
טרייבען יודען פון שטאדט, נאר מאקסימיליאן, פונקט ווי זיין פאטער,
האט זיך נישט געאיילט געבען זיין הסכמה דערויף. דאן האבען די גייסטליכע
און דער מאגיסטראט געפרובט אויסרופען אַ בויקאט געגען יודען, מ'זאל
ביי זיי קיין זאך נישט קויפען און אויך זיי נישט פערקויפען קיין מעהל
און אנדער עסענווארג; דאס האט אבער אויך נישט אנגעהאלטען,
די יודען זענען פערבליבען אין רעגענסבורג, הגם זייער לאגע איז גע־
ווען זעהר אַ שלעכטע און ערשט נאכ'ן טויט פון מאקסימיליאן האט
דער יודענפיינדליכער פארטיי זיך איינגעגעבען דורכצופיהרען איהר
פלאן. נאך ערגער איז געווען די לאגע פון די יודען אין עסטרייך. די

איינוואוינער פון שטיריען און קארינטיען האָבען געבעטען דעם קייזער מאַקסימיליאַן, ער זאָל ערלויבען ארויסצוטרייבען די יודען און איהם מבטיח געווען אומצוקעהרען די היזקות, וואָס ער וועט ליידען פון דעם גירוש. מאַקסימיליאַן, וועלכער האָט אין איינינע פעלען מיט עקשנות פערטיידינט די יודען, האָט דאָ נאָכגעגעבען דעם וואונש פון די יודענפיינד און אין 1496 זענען יודען ארויסגעטריבען געוואָרען פון די אויבענדערמאָהנטע פראָווינצען, נאָר בעקומען דאָס רעכט צו בעזעצען זיך אין איינינע אונגאַרישע שטעדט. דער דאָזיגער אינצידענט האָט צוגעגעבען מוט די קריסטען פון וויען און אנדערע עסטרייכישע שטעדט, וועלכע האָבען אָנגעהויבען זיך ווענדען צום קייזער מיט בקשות וועגען ארויסטרייבען יודען. די אלע בקשות האָט מאַקסימיליאַן ערפילט, נאָר דאָך האָט ער זיך אָבגעהאַלטען ארויסצוגעבען אַ דעקרעט וועגען ארויסטרייבען די יודען, ווייל איהם זענען אַ שאָד געווען די גרויסע שטייערען, וואָס ער האָט פון יודען בעקומען. דאַן האָבען די קריסטליכע פאָרשטעהער אָנגעהויבען זיך בעקלאָגען פאַר'ן קייזער, פאַרוואָס ער פערטיידינט די יודען, „וואָס ווערען פון אומעטום ארויסגעטריבען" און פאַרוואָס ער ערלויבט די ארויסגעטריבענע יודען פון איין שטאָדט זיך בעזעצען אין אַ צווייטער. אויף די אָנקלאָגען און בקשות האָט מאַקסימיליאַן ענדליך געמוזט געבען אַ ענטפער. אין 1518 האָט ער ערקלערט, אַז ארויסטרייבען יודען מיט איינמאָל און לאָזען זיי עמיגרירען אין אַ צווייט לאַנד, קען ער נישט, און דעריבער ערלויבט ער זיי צו וואוינען אין איינינע עסטרייכישע שטעדט ביי דער גרענעץ, נאָר פון וויען און ווינער ראַיאָן דאַרפען ארויסגעטריבען ווערען אַלע יודען, אויסער איינעם, הירשעל, אַ גרויסער יודישער באַנקיר. דער גירוש פון יודען איז טאַקי פאָרגעקומען נאָך אין דעם זעלבען יאָהר.

ביי אזא אונזיכערער לאַגע, ווען די יודען זענען שטענדיג געווען אָבהענגיג פון די פאָליטישע אָדער פינאַנציעלע חשבונות פון קייזער, און יעדער קלענסטער ווינט האָט זיי געקענט אומברענגען, איז ענטשטאַנען אַ ספּעציעלער טיפּ פון יודישע פערטרעטער: ש ת ד ל נ י ם, וועלכע זענען געווען ווי בעפאָלמעכטיגטע פון כלל ישראל און פלעגען זיך מיט אַלע מיטלען סטאַרען, אָבצושאַפען די גזירות געגען יודען. די שתדלנים אין יענער צייט זענען געווען זעהר נוצליך און האָבען געשפּילט אַ גרויסע ראָליע אין לעבען פון די דייטשע יודען. דער אָנגעזעהענסטער פון זיי איז געווען יאָזעלמאַן פון ראָזהיים (1478—1554). אַ געבוירענער אין

ּלוֹאס, האָט יאָזעלמאַן נאָך אין די קינדער־יאָהרען זיך אָנגעהערט
ּען פערשידענע רדיפות און מערטירער־טוֹיטען פון יודען אין יענער
ּראָווינץ, וואו דער יודענהאַס איז פון שטענדיג געווען זעהר שטאַרק.
ער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות און מאַקסימיליאַן האָט איהם ב
שטימט אַלס הויפּט־רב און מנהיג פון אַלע יודישע געמיינדעס. אין
אָפיציעלע דאָקומענטען האָט יאָזעלמאַן געהייסען „רעגירער דער יודען",
און אויף איהם איז אויך געלעגען דער חוב אויפצומאָהנען פון די יודען
אַלע שטייערען פאַר'ן קייזער; דערפאַר האָבען יודען אויף איהם געקוקט,
ווי אויף אַ רעגירונגס־בעאַמטען און איהם נישט געוואָלט אָנערקענען אַלס
זייער הויפּט־רב. נאָר אין גיכען האָבען יודען זיך איבערצייגט, אַז יאָ
זעלמאַן איז מיט לייב און לעבען טריי די יודישע אינטערעסען און דער
צוטרוי צו איהם איז געוואָרען זעהר גרויס. מען האָט זיך איבערצייגט,
אַז ער אַרבייט פאַר יודען מיט מסירת־נפש און האָט נישט קיין פער־
זענליכע פניות און ער איז געוואָרען בעליעבט און געאַכטעט פון אַלע,
וואָס האָבען איהם געקאָנט. ער האָט זיין גאַנץ לעבען און פערמעגען
אָבגעגעבען לטובת יודען, און וואו ערגעץ אַ צרה, דאָרט איז באַלד
געווען יאָזעלמאַן, וועלכער האָט מיט אַלע קרעפטען, אַמאָל דורך
תחנונים און אַמאָל דורך געלד, זיך געסטאַרעט צו העלפען די גע־
פלאָגטע. נאָך פאַר מאַקסימיליאַנ'ען האָט זיך איהם איינגעגעבען אָבצו־
שאַפען אייניגע גזירות געגען יודען, נאָר בעזונדערס גרויס און נוצליך
איז געווען זיין טעטיגקייט ביי'ם קעניגען פון קאַרל V, אין דער עפּאָכע
פון דער רעפאָרמאַציע.

מאַקסימיליאַן איז געשטאָרבען, און נאָך אַ פויזע פון זעקס חדשים,
ווען פערשידענע פּרעטענדענטען האָבען געקעמפט פאַר'ן טראָן, איז
קייזער פון דייטשלאַנד געוואָרען קאַרל V, דער קעניג פון שפּאַניען.
מען האָט געקאָנט ערוואַרטען, אַז דער דאָזיגער קעניג פון לאַנד פון
דער אינקוויזיציע וועט אויך דאָ איינפיהרען די אַלע שרעקען, וואָס
אין שפּאַניען, נאָר צום גליק האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די שרעק
איז אַ אומזיסטע. אין יאָהר, ווען קאַרל איז אַרויפגעטרעטען אויפ'ן
טראָן, איז צו איהם געקומען — נישט מיט לעדיגע הענד — דער יודי
שער שתדלן יאָזעלמאַן און זיך אויסגעסטאַרעט, אַז די אַלטע „רעכטע
און פּריווילעגיעס" פון די דייטשע יודען זאָלען בעשטעטיגט ווערען. אין
פערלויף פון דער צייט, וואָס קאַרל האָט געקעניגט, איז אָבער דעם
יודישען שתדלן אויסגעקומען צו פיהרען אַ שטענדיגען קאַמף געגען

דעם פערלאנג פון די יודישע שונאים אבצונעהמען ביי זיי אויך דאס ביסעל רעכט, וואס זיי בעזיצען. נישט איינמאל האט זיך איהם מאכי איינגעגעבען אבצוראטעווען די יודען פון גרויסער געפאהר. בעת דער פויערן־רעוואלוציע אין דער צייט פון דער רעפארמאציע, האבען די יודען פון עלזאס, דרום־דייטשלאנד און טהירינגען זיך געפונען אין א ערנסטער געפאהר. די פערקנעכטעטע פויערן זענען געווען גרייט אנצופאלען אויף יודען, אויף וועלכע זיי האבען געקוקט, ווי אויף שולדיגע אין זייער שקלאפעריי און ערנידערונג. יאזעלמאן איז דאן אוועק צו די אנפיהרער פון די אויפגעשטאנענע פויערן און דורך גוטע רייד, דורך תחנונים און געלד האט ער ביי זיי געפועל'ט, אז מען זאל די יודען נישט אנריהרען. איהם האט זיך אויך איינגעגעבען אבצוראטעווען אין איינעגע שטאדט ראזהיים. דערוויסענדיג זיך, אז א באנדע פויערן האבען ארומגערינגעלט ראזהיים, איז יאזעלמאן אהין אוועק ביינאכט, אויפגעוועקט ביידע דארטיגע בורגמיסטערן און מיט איינעם פון זיי אוועק אין לאגער פון די בונטאווטשיקעס, ביי וועלכע ער האט פאר א געוויסער סומע געלד געפועלט, זיי זאלען אבטרעטען פון שטאדט. אויף אזא אופן האט ער אבגעראטעוועט פון טויט ניט בלויז יודען, נאר אויך די קריסטליכע בעפעלקערונג.

אין 1530 האבען די דייטשע פירשטען, וואס האבען זיך פערזאמעלט אויף דעם בעריהמטען סיים אין אויגסבורג, צוגעגרייט א רייהע גזירות און בעגרענצונגען פאר יודען, ווייל די יודענפיינדליכע פארטיי האט פונאנדערגעלאזען קלאנגען, אז יודען שטיצען מיט געלד און העלפען אין שפיאנאזש דער טערקישער ארמעע, וואס איז דעמאלט ארייגעדרונגען אין אונגארן און געדראהעט דער דייטשער מלוכה. מען האט געוואלט ארויסטרייבען יודען פון איינעגע פראווינצען און צונעהמען ביי זיי דאס רעכט צו פערנעהמען זיך מיט פראצענט און מיט קרעדיט־אפעראציעס. דעמאלט איז יאזעלמאן אוועק קיין אויגסבורג, צוגעשטעלט דעם קייזער א ערקלערונג און דערשלאגען זיך, אז עס זאל בעשטעטיגט ווערן די אלטע חארטיע, לויט וועלכער יודען האבען געהאט דאס רעכט פריי צו וואוינען אומעטום, פערנעהמען זיך מיט פראצענט אויף געוויסע בעדינגונגען און זיין פערזיכערט מיט'ן לעבען און פערמעגען. כדי אויף ווייטער איינצופיהרען גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען און אראבצוּוואַרפען פון יודען די בעשולדיגונג, אז זיי עקספלאאטירען צופיעל די קריסטען דורך פראצענט,

האט יאזעלמאן דעמאלט צונויפגערופען א פערזאמלונג פון די רבנים און פרנסים און אויסגעארבייט צעהן תקנות וועגען האנדעל און פראצענט. עס איז פערבאטען געווארן צו נעהמען פערמאסקירטע פראצענטען, ד. ה. נעהמען העכערע פרייזען פאר די סחורות, וואס ווערן געגעבען אויף קרעדיט; נעהמען גרויסע פראצענטען אויף קורצטערמיניגע הלואות; נעהמען אויף משכנות געראבירטע אדער געגנב׳טע זאכען; קויפען אהן דער ידיעה פון די עלטערן זאכען ביי קינדער; אנגעבען אין געריכט א תביעה צו די יורשים פון געשטארבענעם לוה קען מען נישט אנדערש, סיידען די יודישע געמיינדע האט פריהער בעטראכט די ריכטיגקייט פון דער תביעה; יודען, וואס בארגען געלד אדער סחורה ביי קריסטען און ציהען זיך בכיון איבער אין א צווייטע שטאדט, כדי צו בעפרייען זיך פון צאהלען דעם חוב, ווערן אריינגעלעגט אין „גרויסען חרם“; אויב קריסטען מאהנען עפעס ביי יודען, זענען די רבנים און די פארשטעהער פון די יודישע געמיינדעם מחויב צו בעטראכטען די תביעות און ארויסגעבען א שטרענגען און גערעכטיגען פסק־דין; אלע יודען זענען מחויב צו געבען וויסען די פארשטעהער פון די געמיינדעם, אויב זיי ווייסען עפעס וועגען איינעם, וואס איז זיך בעגאנגען נישט עהרליך מיט א קריסט. אט די צעהן תקנות האט יאזעלמאן אריינגעטראגען אין די אפיציעלע אקטען אין אויגסבורג בעת דעם סיים און דערביי צוגעגעבען א ערקלערונג, אז יוד[illegible] זענען זיך מתחייב היילינג צו היטען די דאזיגע תקנות, אויב נאך ד[illegible] דייטשע פירשטען וועלן אויך פון זייער זייט היטען די יודישע רעכטען, זיי לאזען צו־רוה אין די ערטער, וואו זיי וואוינען, און נישט אויסטראכטען אויף זיי קיין אומזיסטע בלבולים.

דערמיט זענען אבער נאך כלל נישט איינגעשטעלט געווארן קיין גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען. יודען האבען נאך קיין רוה נישט בעקומען און מיר זעהען נאך אין די שפעטערדיגע יאהרען, ווי דער יודישער שתדלן יאסעלמאן לויפט און וואנדערט פון איין ארט אין צווייטען מיט פערשידענע השתדלות׳ן: דא וועגען אבשאפען נייע בעגרענצונגען געגען יודען, דארט וועגען בעפרייען יודישע ארעסטאנטען, וואס זענען בעשולדיגט אין קריסטליך בלוט, און אין אנ׳אנדער ארט וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פריווילעגיעם. אין 1541 איז אין בייערן נישט לאנג פאר פסח פערשוואונדען געווארן א קריסטליך יונגעל, וועלכען מען האט דערנאך געפונען טויט אין וואלד. די קריסטען האבען בעשולדיגט יודען אין דער ערמארדונג פון יונגעל און דער איפשטעטער

בישאָף האָט, שטיצענדיג די דאָזיגע בעשולדיגונג, געהייסען אַרעסטירען עטליכע יודען און געפאָדערט פון דאָרטיגען הערצאָג, אַז ער זאָל אָננעמען רעפּרעסיעס זעגען יודען בכלל, יאָזעלמאַנ׳ען האָט זיך צום גליק איינגעגעבען צו דערווייזען, אַז די בעשולדיגונג איז אַ פאַלשע, און די אַרעסטירטע ועגען בעפרייט געוואָרען. אין יענער צייט האָט זיך געפונען אַ געלעהרטער אַ פּראָטעסטאַנט, וואָס האָט געהאַט די דרייסטקייט צו פערעפענטליכען אַנאָנים אַ ביכעל („יודענביכליין״) געגען עלילת-דם. אין דעם ביכעל בעווייזט דער אויטאָר, אַז פערגיסען בלוט איז געגען דער יודישער רעליגיע און אַז די אַלע בלבלים זענען נישט מעהר, ווי אַ פרעכער ליגען. וואָס איז אויסגעטראַכט געוואָרען דורך די מאָנאַכען. דאָס דאָזיגע ביכעל האָט נאַטירליך אַרויסגערופען אַ טומעל, און דער בעוואוסטער ד״ר עקק, דער געגנער פון לומער און פיהרער פון די קלעריקאַלען. איז אַרויסגעטרעטען מיט אַ ענטפער, אין וועלכען ער חזר׳ט איבער אַלע אַלטע בעשולדיגונגען פון די יודענפיינד און בעקלאָגט זיך, וואָס יודען לעבט זיך אַזוי „פריי״ אין דייטשלאַנד.

ביסלעכווייז זענען יודען פערטריבען געוואָרען פון פערשידענע שטעדט און אין גאַנץ דייטשלאַנד זענען נאָך פערבליבען צוויי גרויסע יודישע געמיינדעס: פראַנקפורט אַם מיין און וואָרמס, אָבער אויך דאָרט איז די יודישע לאַגע געוואָרען אַלץ ערגער. אין פראַנקפורט האָבען יודען געלעבט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (געטאָ) און געמוזט ליידען פערשידענע בעליידיגונגס-בעגרענצונגען. יודען האָבען נאָך אַלץ געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די מלבושים; יודען איז פערבאָטען געוואָרען צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט; די יודישע הייזער האָבען לויט דער פעראָרדנונג פון מאַגיסטראַט געמוזט בעצייכענט ווערן דורך ספעציעלע שילדען — ווייסע, גרינע אָדער רויטע פאַרב רויט-שילד, דערפון שטאַמט די פאַמיליע פון די בעוואוסטע גרינדער פון גרויסען באַנק-הויז ראָטשילד, מיט ספעציעלע, אַ מאָל זעהר, בעליידיגענדע אויפשריפטען, ווי „צום צועל״ און ד. גל. נאָר אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס יודען האָבען געהאַט, איז שטענדיג געשטאַנען אין סכנה ווייל די קריסטליכע צעכען און נידעריגערע קלאַסען האָבען נישט אויפגעהערט צו אַגיטירען געגען יודען, פאָדערן מען זאָל זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט און בעשולדינען דעם מאַגיסטראַט.

וואָס איז בעשטאַנען פון אריסטאָקראַטען, אַז פאַר געלד פערטײדיגט ער די יודישע אינטערעסען.

קוים איז אָנגענומען געוואָרן, אַז דער מאַגיסטראַט האָט דאָס רעכט אַרויסצוטרייבען יעדען יודען בעזונדער, איז דאָס דאָזיגע רעכט ביסלעכווייז פערשפרייט געוואָרן אויף אלע יודען צוזאַמען. אַזוי האָבען טאַקע אין ניכען געטאָן די צעהען, וועלכע האָבען צו יענער צייט בכלל געפיהרט אַ האַרטען קאַמפף מיט דער אַריסטאָקראַטיע. די אָנפיהרער פון דער דעמאָקראַטיע האָבען אויסגעקליבען אַ גינסטיגע פּאָזיציע און דעם גאַנצען קאַמפף געגען דעם מאַגיסטראַט קאָנצענטרירט אַרום דער יודען-פראַגע. די דעמאָקראַטישע אָנפיהרער האָבען מיט אלע קרעפטען זיך געסטאַרעט, אַז מען זאָל מיט איין מאָל אַרויסטרייבען אלע יודען פון שטאָדט. די פיהרער פון מאַגיסטראַט זענען צייטענווייז זיך בעגאַנגען מיט יודען „רחמנות'דיג" און נישט שטענדיג אָנגעווענדעט געגען זיי דעם האַרבען דין אין זיין בוכשטעבליכען זין. זיי האָבען אַלזאָ פערטיידיגט די יודען פון די אָנפאַלען פון המון און כל זמן זיי זענען געשטאַנען אויף דער זייט פון יודען, איז די שרעק פאַר'ן המון געווען נישט געפעהרליך. אָבער אין ניכען האָט אין שפּיץ פון המון זיך געשטעלט אַ ענערגישער יודענפרעסער, וועלכער האָט אָנגעוואָרפען אַ פחד זאָגאַר אויף דעם מאַגיסטראַט, און דאַן איז די דעמאָקראַטישע בעוועגונג געוואָרן אויסערסט געפעהרליך. דער דאָזיגער ענערגישער מאַן איז געווען ווינצענץ פעטמילך, אַ איינפאַכער בעקער, וועלכער האָט זיך אַליין אַ נאָמען געגעבען „דער נייער המן", און האָט דעם נאָמען כשר פערדינט. אַ דאַנק זיין ענערגיע און געבוירענער פעהיגקייט צו זיין אַ אָנפיהרער פון המון, האָט דאָס פּראָסטע פאָלק איהם כמעט פערגעטערט און אין איהם שטאַרק געגלויבט. ער איז געוואָרן דער אָנפיהרער פון דער דעמאָקראַטיע און אויפ'ן ערשטען פּלאַן געשטעלט דעם קאַמפף געגען יודען. ער האָט אָבגעדרוקט אַ בראָשור, אין וועלכער עס זענען אויסגערעכענט געוואָרן אלע געזעצען און דינים וועגען דער „יודענשטעטיגקייט" און זיך געסטאַרעט בעווייזען, אַז די אלע געזעצען וועגען יודען ווערן נישט אָבגעהיט. די בראָשור איז אין פיעל עקזעמפּלאַרען פונאַנדערגעטיילט געוואָרן צווישען די קריסטליכע קרעמער און האַנדווערקער און געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. מען האָט עפענטליך אָנגעהויבען רעדען, אַז מען דאַרף מאַכען אַ פּאָגראָם אויף יודען און זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט, און מען האָט שוין זאָגאַר עטליכע מאָל

בעשטימט דעם טאג פון דעם פאגראם. וואס ווייטער איז די לאגע געווארן אלץ ערגער. פעטמילך און זיין חבריא האבען אלץ העכער אויפגעהויבען דעם קאפ און אנגעהויבען בּיסלעכווייז פערחאפּען אין זייערע הענד די ממשלה איבער די שטאָדט-אנגעלעגענהייטען. קיין פראנקפורט זענען געקומען די קאָמיסארען פון קייזער און דעלעגאטען פון דעם פירשט לודוויג פון העססען-דארמשטאדט, וועלכע האבען זיך געסטארעט מאכען שלום צווישען די שטאָדט-ראטען און די בירגער און דערמיט פערהיטען פון אנפאלען אויף יודען, אבער עס האט ניט געהאלפען. דעם ערשטען טאג שבועות האבען פעטמילך'ס חברים זיך ארייננעריסען אין דעם יודישען געטא. די יודען האבען שוין פריהער געוואוסט, אז זיי שטעהט פאר א סכנה, און דערווייל ארויסגעשיקט זייערע פרויען און קינדער. די לאגע איז נאך ערגער געווארן דערמיט, וואס די קאָמיסארען, וועלכע האבען געוואלט איינשטילען די אונרוהען, האבען געסטראשעט דעם המון, אז מען וועט איהם שטרענג בעשטראפען. פעטמילך און זיין חבריא זענען געווארען נאך מעהר אויפגערעגט און בעשטימט א טאג, ווען עס וועט זיך אנהויבען דער אמת'ער פאגראם. יודען איז מעהר ניט געבליבען, ווי פאסטען, גאט בעטען אוןווארטען שטיל אויף דעם נאהענטען שטורם, וואס דארף קומען. דער טאג פון פאלקס-צארן און נקמה איז ענדליך געקומען.

כ"ז אלול שע"ד (11 סעפטעמבער 1614), ווען די יודען האבען זיך געפונען אין שוהל, האט דער ווילדער המון אנגעהויבען בעלאגערן די טויערען פון געטא. עס איז געווארען א שרעקליכע מהומה. א טייל יודען האבען זיך בעוואפענט און ארויסגעטרעטען געגען המון מיט געוועהר אין די הענד. עס האט זיך אנגעהויבען א שלאכט און פוןביידע צדדים זענען געפאלען עטליכע פערוואונדעטע און הרוגים, אבער סוף כל סוף האט פעטמילך'ס קאמפאניע גובר געוועזען און דאן האט דער המון אנגעהויבען אויסגיסען זיין שרעקליכען צארן: מען האט געראבעוועט און געהרג'עט, געשענדעט די ספרי-תורות, געבראכען די יודישע הייזער און אז. וו.. דער פאגראם האט געדויערט א טאג מיט א נאכט. א טייל יודען האבען זיך אויסבעהאלטען אין די הייזער פון זייערע בעקאנטע קריסטען, אבער דאס רוב איז אנטלאפען אויפ'ן יודישען בית-הקברות און דארט זיך אויסגעלעגט אויף דער ערד, צוגעדריקט איינער צום צווייטען און געווארט אויף זייער סוף. א טייל יודען האבען זיך אנגעטהון תכריכים און געווארט אויפ'ן טויט; און אלס א גוטע בשורה

האבען יודען אויפגענומען די ידיעה, אז מען וועט זיי ניט אויס׳הרג׳נען און אז זיי האבען דאס רעכט צו פערלאזען די שטאדט. אכ׳ערך 14 הונדערט יודען, נאקעט און הויל, האבען פערלאזען די שטאדט און נעגאנגען זוכען א היים.

דער מאגיסטראט איז געווען כמעט אויף דעם פאגראם און אויך דער קייזער האט געשיקט איין בעפעהל נאכ׳ן צווייטען צו בעשטראפען שטרענג די פאגראמשטשיקעס, אבער דאס אלץ איז ניט געווען ארויסגעזאגט אין א פעסטען טאן. די דייטשע פירשטען, צו וועלכע דער קייזער האט געשיקט זיינע פעראָרדנונגען, זענען ווינציג ענערגיש געווען אין זייערע מעשים און דעריבער האט פעטמילך זיך ניט דערשראקען און ווייטער אפען געטהון זייניגעם. די פראנקפורטער יודען זענען אומגעקעהרט געווארען צו זייערע היימער ערשט דאן, ווען דערזעלבער פאגראם האט זיך איבערגע׳חזר׳ט אויך אין ווארמס און די מעשים פון די יודענפיינד האבען שוין איבערגעשטיגען יעדע מאס און גרעניץ.

אין ווארמס איז די לאגע געווען עטוואס אנדערש, ווי אין פראנקפורט. דארט זענען געגען יודען געווען שוין ניט די האנדווערקער-צעכען, נאר אויך די מיטגלידער פון מאגיסטראט. און דער אנפיהרער פון די יודענפיינד איז שוין געווען נישט אזא מגושם׳דיגער מענש, ווי פעטמילך, נאר דער געבילדעטער דאקטאר חעמניץ. די סבה פון דיזער יודען-העצע איז געווען דיזעלבע, וואס אין פראנקפורט: די האנדווערקער זענען צו יענער צייט פעראָרימט געווארען און געמיינט האבען זיי, אז שולדיג זענען בלויז די יודען און אויב מען וועט זיי ארויסטרייבען פון שטאדט, וועלען זיי, די קריסטליכע האנדווערקער, מיט אמאל רייך ווערען. 17 האנדווערקער-צעכען האבען דאן אויסגעקליבען פון זיך אקאמיטעט, וואו דער אנפיהרער איז געווען דער יוריסט חעמניץ. די ערשטע צייט האט דער קאמיטעט געקעמפפט מיט יודען בלויז דורך „איידעלע" מיטלען: מען האט יודען ניט געשלאגען, ניט געטריבען, נאר אויף יעדען שריט און טריט זיי בעליידיגט, אויסגעקלערט אויף זיי בלבולים און געמיינט, אז זיי וועלען די יודען אזוי לאנג פערביטערן דאס לעבען, ביז זיי אליין וועט נמאס ווערען און זיי וועלען מיט׳ן גוטען ווילען פערלאזען די שטאדט. יודען האט מען ניט ערלויבט קויפען אויפ׳ן מארק עסענווארג, ניט געלאזט פאשען זייערע בהמות אויף די לאנקעס און זאגאר ניט ערלויבט אריינפיהרען אין דער יודישער געטא מילך פאר די קליינע קינדער. ווען יודען

האבען געזעהן, אז זיי זענען אין סכנה, און געוואלט ארויספיהרען זייער גוטס פון שטאדט, האט מען ביי די טויערען פון געטא אוועקגעשטעלט א וואך, וועלכע האט אכטונג געגעבען, אז מען זאל קיין זאך פון דארט נישט ארויספיהרען. יודען האבען ארויסגעשיקט אין קייזערליכען הויף זייער שתדלן ר׳ ליב אפענהיים, וועלכער האט געפיהרט מיט זיך רעקאמענדאציעס פון הויכע לייט און אויך א גרויסע סומע געלד, אבער דער קייזער האט מעהר נישט געקאנט טהון, ווי שיקען בעפעהלען, אז מען זאל יודען קיין שלעכטס ניט טהון און זיי ניט רודפ׳ן. פון די דאזיגע בריעף האט דער המון אבער אפען זיך אויסגעלאכט.

אויף דער זייט פון די גערודפ׳טע יודען האט זיך ענערגיש געשטעלט דער יונגער קורפירשט פרידריך פאן פפאלץ. דער קורפירשט, וועלכער האט געהאט אין זיינע הענד די ממשלה איבער ווארמס, האט פריהער געשיקט שלוחים אויסצוגלייכען צווישען חעמניצ׳עס קאמפאניע און די יודען, נאר ווען דאס האט ניט געהאלפען, האט ער געהייסען ברענגען קיין היידעלבערג חעמניצ׳ען און איהם ארעסטירט אויף דריי מאנאטען. די צייט פון זיין ארעסט איז אין ווארמס שטיל געווען, אבער ווי נאר חעמניץ איז בעפרייט געווארען, האבען זיך ווידער אנגעהויבען די אונרוהען. חעמניץ האט צוגעזאגט, אז ער וועט מעהר ניט פיהרען קיין אגיטאציע געגען יודען, און זאגאר אויף זיך גענומען צו בעצאהלען 1000 גילדען קנס, אויב ער וועט זיין ווארט נישט האלטען. נאר אויף דעם תנאי האט מען איהם ארויסגעלאזט פון טורמע. אבער ער האט נאך שטארקער יעצט געפיהרט זיין העצע. לויט זיין עצה האבען די קריסטליכע האנדווערקער זיך פערזאמעלט אויפ׳ן מארק אהן געוועהר אין די הענד, כדי מען זאל ניט זאגען, אז זיי זענען מורדים און פאגראם־מאכער, און געשיקט א דעלעגאציע צו די יודען מיט א אזהרה, אז אין פערלויף פון איין שעה מוזען זיי פערלאזען די שטאדט און מיטנעהמען מיט זיך אלץ, וואס זיי האבען. אויף אזא אופן האבען יודען אין איין טאג אלע מיט אמאל געמוזט פערלאזען ווארמס, די עלטסטע יודישע קהלה אין דייטשלאנד. חעמניץ האט בעפוילען זיין קאמפאניע זיך האלטען „איידעל" און ניט ראבירען די יודען, כדי מען זאל נישט קאנען זאגען אויף זיי, די יודענפיינד, אז זיי זענען רויבער און פאגראמטשיקעס. יודען האבען מיטגענומען מיט זיך אלץ, וואס זיי האבען געקאנט, און מען האט זיי דערין נישט געשטערט, אבער דער המון האט דערפאר אויסגעגאסען זיין צארן אויף די

יודישען הײליגטימער. די אַלטע יודישע שוהל, װאָס האָט עקזיסטירט במעט 1000 יאָהר, איז חרוב געװאָרען. אויך האָט מען געשענדעט דעם יודישען בית־הקברות און חרוב געמאַכט פיעל טײערע מצבות. אײניגע גוטע מענשען פון די הויכע גײסטליכע האָבען די פערטריבענע געלאָזט זיך פאַרלױפיג אײנאָרדנען אין די דערפער און אין די שטעדטלעך ארום װאָרמס און דאָרט האָבען די װאַנדערער זיך צוזאַמענגעטראָפען מיט זײערע פערטריבענע ברידער פון פראַנקפורט.

דאָס מאָל האָט דער נצחון פון די יודענפײנד לאַנג ניט געדױערט. אין 10 טעג ארום נאָכ'ן פאָגראָם האָט דער קורפירשט פרידריך אַרײנגעשיקט קײן װאָרמס סאָלדאַטען מיט האַרמאַטען, װעלכע האָבען געמאַכט א סוף צו די אונרוהען. חעטניץ און די איבעריגע אָנפיהרער זענען אַרעסטירט געװאָרען. דאָך האָט געדױערט גאַנצע 9 חדשים ביז די יודען זענען אומגעקעהרט געװאָרען קײן װאָרמס (19 יאַנואַר 1616). אין 2 חדשים ארום (כ׳ אדר שע״ו) זענען אומגעקעהרט געװאָרען אויך די פראַנקפורטער יודען, װעלכע זענען אַרײנגעפיהרט געװאָרען אין שטאָדט מיט פאַראַד און מוזיק. אין פראַנקפורט האָט מען די אָנפיהרער פון די אונרוהען בעשטראָפט שטרענגער, אײדער אין װאָרמס, װײל דאָ האָבען זײ געראַבעװעט און גע'הרג'עט מענשען. דער „המן" פעטמילך איז צושניטען געװאָרען אויף שטיקער און דערנאָך געהאָנגען געװאָרען. אויף דער שטאָדט האָט מען ארױפגעלעגט א שטראָף פון 175,919 פלאָרין פאַר די שאָדענס, װאָס יודען האָבען געהאַט פון די פאָגראָמען. דער טאָג פון כ׳ אדר איז אין פראַנקפורט געװאָרען א יום־טוב אונטער'ן נאָמען פורים־װיצענץ און דער טאָג פון י״ט אדר איז בעשטימט געװאָרען פאַר א תענית אלס אָנדענקען פון די צרות, װאָס די פראַנקפורטער יודען האָבען איבערגעלעבט, אײדער עס איז פאַר זײ געקומען די ישועה.

געהען מיר איבער פון דער דײטשלאַנד צו דער לאַגע פון יודען אין עסטרײך צו יענער זײט, זעהען מיר גאַר אַן'אַנדער בילד. אין דער געשיכטע פון 16־טען יאָהר־הונדערט און װײטער װערען אלץ מעהר ארױסגערוקט אויפ'ן ערשטען פלאַן די יודען פון די עסטרײך־בעהמישע פראָװינצען. דאָרט איז די צאָהל יודען געװען פיעל גרעסער, אײדער די צאָהל פון דער יודישער בעפעלקערונג אין די צענטראַלע געגענדען

דער הומאַניסט עראַזמוס פון ראָטערדאַם (1536—1466-67)
לויט אַ צייכנונג פון סאַן-קראַלין (נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק, ווין)

פון דײטשלאַנד, און אויב אין װין און נידער-עסטרײַך איז דער
אױקס פון דער יודישער בעפעלקערונג פערהאַלטען געװאָרן צוליעב
די אָפטע רדיפות, איז דערפאַר בעהמען געװען איבערפולט מיט יודען
און דאָס לאַנד האָט ממלא געװען דעם חסרון אין אנדערע ערטער.
די אַלטע פראַגער קהלה איז געװען אײנע פון די גרעסטע יודישע
קהלות אין דעמאָלדיגען אײראָפּאַ, און צוזאַמען דערמיט אויך אײנער
פון די הױפּט-צענטרען פון דער נאַציאָנאַלער קולטור. די פראַגער
רבנים, מגידים, שריפטשטעלער און דרוקער האָבען געהאַט אַ שם אין
אַלע לענדער פון גלות. בעת צרה, װען עס זענען פאָרגעקומען
רדיפות אָדער עקאָנאָמישע קריזיסען, האָבען די בעהמישע יודען גע-
האַט אַ גוטען בית-מקלט — דאָס שכנות'דיגע פױלין; פון פראָג איז אָהן
אױפהער געגאַנגען אַ עמיגראַציע קײַן קראַקױ, װאו עס האָט אין אָנ-
הױב פון 16-טען יאָהר-הונדערט זאָגאַר עקזיסטירט אַ ספּעציעלע „בעה-
מישע שוהל”. שפּעטער, װען בעהמען איז נאָך אַ הונדערט-יעהריגע
אױטאָנאָמיע פעראײניגט געװאָרען צו עסטרײַך אונטער דער הערשאַפט
פון פערדינאַנד דעם ערשטען (1526), איז דער גורל פון די יודען אין
די דאָזיגע לענדער װידער פעראײניגט און פערבונדען געװאָרען.

פערדינאַנד דער ערשטער, װעלכער איז פריהער געװען עסטרײַ-
כישער הערצאָג און נאָכדעם, װי זײַן ברודער קאַרל דער 5-טער האָט
זיך ענטזאַגט פון טראָן, געװאָרען דײַטשער קײזער (1556), האָט בנוגע
צו יודען נישט געהאַט קײן בעשטימטע שיטה. ער האָט זיך געװאַקעלט
צװישען דין און רחמים. די ערשטע יאָהרען פון זײַן קעניגען האָט ער
זיך בעצויגען צו יודען, װי אַ בעשיצער פון זײערע אינטערעסען, און װען
די פאָרשטעהער פון די פריצישע שטאַנדען האָבען אין 1525 זיך בע-
קלאָגט, װאָס מען לאָזט װאױנען יודען אין די פראָװינצען, װאו זײ
איז לױט'ן געזעץ פערבאָטען צו װאױנען, האָט פערדינאַנד קאַטעגאָריש
זײ ערקלערט, אַז די יודען מוזען בלײַבען װאױנען דאָרט, װאו זײ
האָבען זיך שוין בעזעצט. שפּעטער, אין דער צײַט פון דער הײסער
רעפאָרמאַציאָנס-בעװעגונג, װען פערדינאַנד איז געװאָרן אַ גרױסער
פערטײדיגער פון קאַטאָליציזם, האָט ער אױך געביטען זײַן בעציהונג
צו יודען. װען די טערקען האָבען זיך אַרײַנגעריסען קײַן אונגאַרן און
דאָס עסטרײַכישע מיליטער האָט געהאַט אַ מפּלה בײַ אָפען (1541),
האָבען זיך צװישען המון פערשפּרײט קלאַנגען, אַז די יודען האָבען
איבערגעגעבען זײערע „פרײַנד” די טערקען מיליטערישע סודות, װאָס

האבען מיטגעהאלפען צום נצחון פון די טערקען. יודען האט מען אויך בעשולדיגט אין די אונגעוועהנליכע שרפות, וואס האבען זיך דעמאלט פערשפרייט איבער בעהמען. אט די אלע בלבולים אויף יודען האבען געהאט א ווירקונג אויך אויף פערדינאנד'ען און די יודישע שונאים האבען זיך בענוצט מיט דער שטימונג און געפועל'ט ביי דעם קייזער, אז ער זאל ארויסטרייבען אלע יודען פון לאנד. אין פריהלינג 1542 האבען גרויסע מענגעס יודען פון פראג און אנדערע שטעדט שוין גענומען דעם וואנדער־שטעקען אין דער האנד און זיך געלאזט צו די גרעניצען פון פוילין און טערקיי, נאר צום גליק האט מען שפעטער זיך דערוואוסט, אז די אלע בלבולים אויף יודען האבען קיין גרונד נישט; דער ענערגישער שתדלן יאזעלמאן האט אויך נישט געשוויגען און איז געקומען צום קייזער מיט א בקשה וועגען יודען און מיט גוטע רעקאמענדאציעס פון איינינע הויכגעשטעלטע קריסטען. פערדינאנד האט דאן אבגעשאפט די גזירה וועגען ארויסטרייבען יודען און די מעהרהייט פון די עמיגראנטען האבען זיך אומגעקעהרט אהיים.

אין וויען און אין די איבעריגע צענטראל־שטעדט פון עסטרייך איז די יודישע לאגע ווי פריהער געוועזען זעהר נישט פעסט. אין וויען האבען די יודען אייגענטליך נישט געהאט קיין וואוינרעכט, און מען פלעגט ערלויבען די יודען וואוינען דארט נאר אלס בעזונדער חסד. ווען א יוד האט געוואלט קומען קיין וויען צוליעב געשעפט, האט ער געמוזט מעלדען דער פאליציי, צוליעב וואס און אויף וויפיעל צייט ער איז געקומען, און דאן בעקומען א בעזונדער „יודענצעטעל", אלס ערלויבניש צו וואוינען אין וויען; פאר אזעלכע דערוויילינע געסט זענען געווען בעשטימט אין שטאדט נאר צוויי האטעלען, וואוהין זיי האבען געמוזט פערפאהרען, און דערביי האט יעדער יוד געמוזט טראגען א בעזונדער צייכען אויף די קליידער, כדי די פאליציי זאל קאנען בעסער השגחה געבען אויף איהם. די דאזיגע אלע דינים וועגען יודישען וואוינרעכט האבען דוקא עקסיסטירט נאר אין לעבען און נישט אויפ'ן פאפיער, ווייל פערדינאנד האט מורא געהאט, אז דאס זאל נישט ווירקען אויף דעם פינסטערן המון, וועלכער קאן מיינען, אז יודען לאזט מען נישט אריין קיין וויען „פאר וועלכע עם איז גרויסע פערברעכענס און חטאים". דעריבער האט ער בעפוילען, אז מען זאל די גזירות אויף יודען האלטען בשתיקה און נאר זיי היטען אין לעבען, אבער נישט ארויסגעבען קיין עפענטליכע דעקרעטען וועגען דעם.

די עפּאָכע פון דער קאַטוילישער רעאַקציע האָט אויך דאָ אין בעהמען אויפגעטאָן איהריגעס: די ידיעות וועגען די אינקוויזיטאָרישע מעשים פון פּויפּסט פּאַול IV בנוגע צו יודען האָבען געמוזט האָבען אַ גרויסען איינפלוס אויף אַזאַ הייסען קעמפפער פאַר׳ן קאַטוילוציזים, ווי פערדינאַנד דער 1-טער. לויט אַ סיגנאַל פון רוים האָט די פּראַגער אַדמיניסטראַציע קאָנפיסקירט פיעל יודישע ספרים און זיי אָבגעשיקט קיין ווינן, צום משפט פון די פרומע גייסטליכע; די פּראַגער יודען זענען זאָגאַר געבליבען אָהן סדורים (1559). יודען איז אָבער פאָרגעשטאַנען נאָך אַ גרעסערע סכנה, ווייל פערדינאַנד׳ען איז דעמאָלט ווידער איינגעפאַלען אַ הייליגע מחשבה — אָבריינינגען פּראַג פון יודען, אויפ׳ן אָרט פון די יודישע שוהלען מאַכען קריסטליכע קירכען און די יודישע הייזער קאָנפיסקירען פאַר דער קאַזנאַ. אין 1561 איז דער בעפעהל וועגען אַרויסטרייבען יודען שוין געווען אונטערגעשריבען און אויף די אַלע בקשות פון יודען, אַז דער קייזער זאָל אָבשאַפען די שרעקליכע גזירה, האָט ער געענטפערט, אַז ער קאָן דאָס נישט טאָן, ווייל ער האָט שוין געגעבען אַ נדר, אָבצורייניגען פּראַג פון די „אונגלויביגע". דעמאָלט איז איינער פון די אָנגעזעהענסטע יודישע פאָרשטעהער אין פּראַג, ר׳ מרדכי צמח, אוועק צום פּויפּסט פּיוס IV אין רוים און ביי איהם געפועל׳ט, אַז ער זאָל מתיר נדר זיין פערדינאַנד דעם 1-טען. דער פרומער קייזער האָט דעמאָלט מיט אַ רוהיג געוויסען געקאָנט מבטל מאַכען זיין גזירה.

בכלל איז עסטרייך אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאָהרהונדערט געוואָרען אַ צענטר פון דער קאַטוילישער רעאַקציע און ווידער זיך אומגעקעהרט צו די אַלטע פּאַטריאַרכאַלישע מיטעלאַלטערישע לעבענס-פאָרמען. די קיסרים מאַקסימיליאַן II און רודאָלף II (1564—1612) האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, ווי אויף אַ גוטע געלד-קוועלע, פון וועלכע מען קאָן דעקען די ליידיגע רעגירונגס-קאַסע. מיט בעזונדערער געלד-פרעסעריי האָט זיך אויסגעצייכענט רודאָלף II. אין דער צייט פון זיין קעניגען האָט געלעבט אין פּראַג אַ גרויסער יודישער פילאַנטראָפּ און כלל-טוער, ר׳ מרדכי מייזעל, וועלכער האָט אויף זיינע קאָסטען אויסגעבויט די גרויסע פּראַגער שוהל, וואָס טראָגט נאָך יעצט זיין נאָמען, איינגעאָרדענט אַ ישיבה און אַ בית-עניים און בכלל געגעבען פיעל צדקה פאַר יודען אין בעהמען און אין אנדערע ערטער. מיט דער ברייטער האַנד פון ר׳ מרדכי מייזעל פלעגט זיך אויך בענוצען רודאָלף II, וועלכער פלעגט ביי איהם נעהמען אָפטע „מתנות"

און הלוואות, װעלכע ער האָט קײנמאָל ניט אָבגעגעבען; דאָס איז איהם אָבער װיניג געװען און ער האָט נאָך געװאָלט װערן מײזעל'ס יורש. װען ר' מרדכי מײזעל איז געשטאָרבען (1601) און קײן קינדער ניט איבערגעלאָזט, האָט רודאָלף געשיקט אויף דער לויה זײן פֿערטרעטער, אָבער צוזאַמען דערמיט האָט ער ערקלערט, אַז די גאַנצע ירושה מײזעל'ס געהערט דער מלוכה, װײל דער פֿערשטאָרבענער איז געװען נאָר אַ „קאַמער-קנעכט", דאָס הײסט אַ לײב-אײגענער פֿון דער מלוכה. מײזעל האָט זײן גרויסע ירושה איבערגעלאָזט אין דער צװאָה פֿאַר זײנע קרובים און אויך אויף צדקה-זאַכען, אָבער נאַטירליך האָבען די יודען ניט געקאָנט פֿערפֿיהרען קײן פּראָצעס נעגען דײטשישען אימפּעראַטאָר און דאָס גרויסע פֿערמעגען איז פֿערבליבען אין די הענד פֿון רודאָלף.

יודיש געלד איז בעזונדערס געװאָרן הפקר אין דער צײט פֿון דער 30-יעהריגער מלחמה. אין יענער צײט זענען יודען צוליעב זײער געלד געװאָרען טײער, און די עסטרײַכישע קיסרים האָבען זאָגאַר געמאַכט פֿאַר מקורבים אין הויף עטליכע יודישע פֿינאַנסיסטען, אָבער צו-טײַער האָט יודען געקאָסט די מלחמה; די יודישע קהלות פֿון בעהמען האָבען יעהרליך געצאָהלט 40 טויזענד גולדען אויף די בעדערפֿנישען פֿון דער מלחמה, אַ חוץ די עקסטרע אויסערגעװעהנליכע הוצאות. יודען האָבען דערפֿון געהאַט נאָר די טובה, װאָס זײ זענען חאָטש דערפֿאַר פּטור געװאָרען פֿון רדיפות אין דער צײט פֿון דער מלחמה. אין װיען האָט זיך געגרינדעט אַ גרופּע יודישע קאַפּיטאַליסטען, װעלכע דער קײזער פֿערדינאַנד II האָט געגעבען געװיסע פּריװילעגיעס אַלס דאַנקבאַרקײט פֿאַר זײער נוצליכער טעטיגקײט. צו יענער צײט האָט זיך שטאַרק אַרויסגערוקט בײַ'ם הויף דער יודישער באַנקיר יעקב בת שבע װעלכען דער קײזער האָט געשאָנקען דעם טיטול פֿון אַ אַדעליגען אונטער'ן נאָמען פֿאָן-טרײענבורג. די קראַפֿט פֿון געלד איז דעמאָלט געװען אַזוי שטאַרק, אַז דער קײזער, אַ קלעריקאַל און תּלמיד פֿון די יעזואיטען, האָט נאָכגעגעבען די בקשה פֿון די יודען, װאָס האָבען געװאוינט אין בעזונדערע טײלען פֿון װיען, און בעפֿוילען זײ אָבצוגעבען אַ בעזונדער קװאַרטאַל פֿון שטאָדט (שפּעטער לעאָפּאָלדן שטאָדט), װאו יודען האָבען געמעגט פֿרײ װאוינען און ניט געשטאַנען אין רשות פֿון װיענער מאַגיסטראַט. אין זײער בעזונדערען קװאַרטאַל האָבען יודען געקאָנט האָבען אײגענע הײזער, פֿרײ װאוינען

און זענען געשטאַנען אונטער'ן שוץ פון רעגירונגס־בעאַמטע, נאָר אפילו אין די איבעריגע טיילען שטאָדט האָבען די יודען שוין געקאָנט זיך בעווייזען אָהן די ספּעציעלע צייכענס אויף זייערע מלבושים. איבעריגענס, אויך דער קלעריקאַליזם האָט געטאָן זייניגעס און לויט א בעפעהל פון קייזער זענען די יודען פון פראָג און ווין געווען מחויב זיך פערזאַמלען אַלע שבת אין שוהל און אויסהערן די דרשות פון די יעזואיטען וועגען קריסטענטום (1630). עס זענען געווען מחויב צו קומען אין דער בעשטימטער שעה נישט ווינציגער פון 200 יודישע מענער און פרויען; דרימלען אָדער רעדען בעת די דרשות איז געווען שטרענג פערבאָטען, און פאַר פערשפּעטיגען איז מען דאָס ערשטע מאָל בעשטראָפט געוואָרען אויף א טאַלער און דערנאָך איז די שטראָף געוואָרען אַלץ גרעסער. אָבער אויך דאָ האָט יודען אַרויסגעראַטעוועט דאָס געלד און אונטער פערשיידענע תירוצים האָבען זיי זיך אַרויסגעדרעהט פון דער גזירה.

בעת דער 30־יעהריגער מלחמה איז שיער נישט געפאַלען אַלס קרבן דער בעריהמטער יודישע־ געלעהרטער ר' יום־טוב־ליפּמאַן העלער רב אין ווין און דערנאָך אין פּראָג. דער מחבר פון בעריהמטען פּירוש צו משנה „תוספות יום טוב" און אנדערע ספרים. בשעת ר' יום־טוב־ליפּמאַן העלער האָט געוואוינט אין פּראָג איז ער געווען דער פאָר־זיצענדער פון דער קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך פערנומען מיט פונאַנ־דערטיילען צווישען דער יודישער קה"ה די אָבצאָהלונג פון 40 טויזענד גולדען, וואָס יודען זענען געווען מחויב אַריינצוטראָגען יעהרליך אין דער קאַזנאַ אויף די הוצאות פון דער מלחמה. הגם דער רב האָט זיך געסטאַרעט צו זיין גערעכטיג בײַ'ם פונאַנדערטיילען דעם שטייער, האָט איהם דאָך נישט איינגעגעבען זיך יוצא צו זיין פאַר אַלע און, ווי געוועהנליך אין אַזעלכע צופאַלען, זענען איינייגע געבליבען נישט צופרידען מיט דער איינטיילונג. איינייגע שונאים פון ר' יום־טוב־ליפּמאַן האָבען דאַן אַריינגעשיקט א מסירה צו דער רעגירונג, אַז בײַ'ם פונאַנדערטיילען דעם שטייער ווערן בעגאַנגען אונגעזעצליכקייטען, אַזוי אַז די גבירים שפּיעלען אויס און אויף די יודישע אָרימע לייט פאַלט די גאַנצע לאַסט פון דעם שטייער. דאָס איז די מוסרים נאָך ווינציג געווען און זיי האָבען דערלאַנגט א מסירה דעם קייזער, אַז אין איינייגע פון די חבורים פון גרויסען רב געפינען זיך בעליידיגענדע אויסדריקען געגען קריסטענטום. דאָס האָט געווירקט און לויט א בעפעהל פון קייזער האָט מען

דעם פראגער רב ארעסטירט און איהם געבראכט צו פיהרען קיין וויען (1529). דא האט מען איהם געהאלטען אין טורמע צוזאמען מיט קרימינעלע פערברעכער און געגען איהם ארויסגעשטעלט א בעשולדיגונג, אז ער האט בעליידיגט די קירך, אזוי אז איהם האט געדראהט טויט-שטראף. די וויענער יודישע געמיינדע האט אבער אנגענומען גרויסע מיטלען און נאר א דאנק איהר האט מען אבגעראטעוועט דעם רב. ער איז בעפרייט געווארען פון טורמע, נאר פערלוירען דאס רעכט צו פערנעהמען די שטעל פון א רב, און אויך פערמשפט געווארען צו 10 טויזענד גולדען שטראף. פערלירענדיג זיין שטעל און זיין גאנץ פערמעגען, האט ר׳ יום-טוב-ליפמאן העלער אריבערגעוואנדערט קיין פוילין.

פון דער מלחמה האבען עטוואס אויסגעשפילט די בעהמישע יודען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד האט געגעבען אייניגע געוויסע רעכטען אלס בעלוין פאר דעם אנטייל פון יודען אין דער פערטיידיגונג פון דער בעלאגערטער פראג אין 1648. אבער אין אלגעמיין האט די יודישע לאגע אין די דייטשע מדינות זיך נישט געענדערט. אויך דער שלום אין וועסטפאלען, וואס האט געמאכט א סוף צו דער שרעקליכער מלחמה און בעשאפען א נייע עפאכע אין דער אייראפעאישער פאליטיק, האט די יודען איבערגעלאזט אין זייער פריהעריגער רעכטלאזער לאגע. עס איז נאר פארגעקומען א געוויסע איבערוואנדערונג אין אייניגע טיילען פון די גלות-לענדער: די יודען פון עלזאס זענען נאכדעם, ווי די דאזיגע דייטשע פראווינץ איז אריבער צו פראנקרייך, מיט אמאל געווארען אונטערטאנען פון א מלוכה, וואו עס זענען כמעט קיין יודען נישט געוועזען פון ענדע 14-טען יאהר-הונדערט.

די לאגע פון יודען אין אונגארן צו יענער צייט איז געוועזען נישט אומעטום גלייך. אין דעם טייל אונגארן, וואס האט געהערט צו דייטשלאנד (דער פרעסבורגער ראיאן), האט מען יודען געדריקט נאך ערגער, איידער אין עסטרייך, און פון א סך ערטער ארויסגעטריבען. זיי האבען געמוזט צאהלען דאפעלטע שטייערען און געוועזען זעהר בעגרענצט אין זייערע האנדעלס-רעכטען. אבער אין דעם טייל אונגארן, וואס האט פון יאהר 1541 זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי (אפען און אנדערע שטעדט), איז די יודישע לאגע פיעל בעסער געוועזען. אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהר-הונדערט איז די יודישע געמיינדע אין אפען געווארען רייך און פעסט. די טערקישע סולטאנען

האבען צו די אונגארישע יודען זיך בעצווינגען פיעל טאלעראנטער, איידער די דייטשע קיסרים.

געהען מיר איבער צו דעם אינערליכען לעבען פון די דייטשע יודען אין יענער עפאכע, געפינען מיר אויך נישט קיין שום פונקט, אויף וועלכען מען זאל זיך קאנען אבשטעלען מיט פרייד און טרייסט. מאנאטאניש און ארים איז געווען דאס לעבען פון די דייטשע יודען צו יענער צייט. די אלטע פארמען פון געמיינדע-לעבען האט מען שטארק געהיט און פערפעסטיגט, אבער קיין נייע כוחות זענען נישט צוגעקומען, קיין נייע געזעלשאפטליכע לעבענס-פארמען זענען נישט געשאפען געווארען. די געמיינדע-אויטאנאמיע איז נישט פערברייטערט געווארען און שפעטער זעלטען פלעגען אויך פארקומען די רבנים-צוזאמענפאהרען אויף צו בעטראכטען די אינערליכע פראגען. נאר בעת דער געפעהרליכער אניטאציע פון פפעפערקארן און זיין בעמיהונג צו קאנפיסקירען די יודישע ספרים, פלעגען די יודען פון פראנקפורט און אנדערע שטעדט זיך צונויפקומען, אום צו בעטראכטען די מיטלען געגען דער געפעהרליכער אגיטאציע. אין יאהר 1530 איז אויך, ווי עס איז שוין אויבען דערמאנט, פארגעקומען א רבנים-צוזאמענפאהר, צונויפגערופען דורכ'ן שתדלן יאזעלמאן אויס ראזהיים, אום צו רעגולירען די עקאנאמישע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען.

אין יענער צייט פלעגען אין די יודישע געמיינדעס נישט-זעלטען פארקומען גרויסע מחלוקת'ען און אינערליכע רייבונגען. בעזונדערס האט זיך דערמיט אויסגעצייכענט די פראגער קהלה און די וויכטיגסטע סיבה פון די מחלוקת'ען איז געווען דאס איינטיילען די פאראטקעס און שטייערען צווישען דער בעפעלקערונג. די בעהמישע יודען האבען געהאט צו צאהלען דרייערליי שטייערען: פאר דער מלוכה, פאר דער פראווינץ, פאר דער געמיינדע, און די ספעציעלע קאמיסיע פון די יודישע פארשטעהער פלעגט אמאל בעגעהן אונגעזעצליכקייטען ביי'ם פונאנדערטיילען די שטייערען. די פראגער קהלה פלעגט פונאנדערטיילען די גאנצע סומע שטייערען צווישען די יודישע קהלות פון בעהמען, און די קליינע קהלות פלעגען זיך אפט קלאגען, אז אויף זייער חלק שטעלט מען צופיעל. דאס האט איינמאל געבראכט צו א לאנגער מלחמה צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קליינע קהלות.

צווישען וועלכע עס האָבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט די איינוואוינער פון דעם שטעדטעל האָראָוויץ. די מחלוקת איז איבערגעגאַנגען אין אַ געפעהרליכער אינערליכע שפּאַלטונג און נישט די אָרטיגע רעגירונגס־מאַכט, נישט די רבנים האָבען געקאָנט אויסגלייכען דעם סכסוך דעמאָלט האָט מען קיין פּראָג אַרויסגערופען דעם הויפּט־שתדלן יאָזעלמאַן; צוזאַמען מיט די פּראָגער רבנים האָט איהם זיך איינגעגעבען אויסצואַרבייטען געוויסע כללים אויף צו רעגולירען די בעציהונגען צווישען דער פּראָגער קהלה און די איבעריגע קהלות. בשעת דער דאָזיגער מחלוקת האָבען די ליידענשאַפטען אַזוי זיך צוקאָכט, אַז די איינוואוינער פון שטעדטעל האָראָוויץ האָבען בעלאַגערט יאָזעלמאַנ'ס הויז און געסטראַשעט איהם הרג'נען. די אינערליכע רייבונגען האָבען געבראַכט אויף יודען נישט ווייניג צרות און פיעל שאָדענס זיי גורם געווען. צווישען יודען זענען געוואָרען זעהר פיעל מוסרים, וואָס פלעגען פערמסר'ען געוויסע פערזאָנען פאַר ווירקליך אונגעזעצליכע אָדער בלויז אויסגעטראַכטע מעשים און אויך אויסנאַ־ען ביי דער בעפעלקערונג געלד, סטראַשענדיג מיט מסירות.

דער שטעמפּעל פון אָרימקייט און דלות ליגט אויך אויף דער גייסטיגער יודישער שאַפונג פון יענער צייט. די פערשפּרייטונג פון בוך־דרוקעריי האָט נאָר פערגרעסערט די צאָהל פון די יודישע ספרים, אָבער עס איז פערבליבען ווי פריהער דער מיטעל־אַלטערישער גייסט, דער מאָנאָטאָנער אינהאַלט פון דער יודישער ליטעראַטור. ווי פריהער האָט אין די ישיבות און תלמוד־תורות געהערשט די תלמודישע סכאָלאַסטיק. אין 16־טען יאָהר־הונדערט איז זאָגאָר אויסגעוואַקסען אַ ספּעציעלע שולע פון פלפול און דער רבי פון דער נייער שולע איז געווען ר' יעקב פּאָליאַק, ראש־ישיבה אין פּראָג. ער האָט פריהער געשאַרפט דעם מוח אין די ישיבות פון דייטשלאַנד און דערנאָך אַריבערגעטראָגען די שיטה פון פלפול אויך קיין בעהמען און קיין פּוילין. די שיטה פון ר' יעקב פּאָליאַק איז בעשטאַנען אין „חילוק", וואו די הויפּט־ראָליע האָט געשפּיעלט בקיאות און חריפות: מען האָט גענומען אַ סוגיא אין דער גמרא, אויסגעזוכט דאָרט אינערליכע סתירות, אָבגעווענדעט דאָס מיט אַנדערע ערטער פון תלמוד, געשטעלט איינעם געגען אַנדערען אַלע פּירושים, וואָס זענען נוגע דער סוגיא — און ווען די פראַגע איז שוין אויף אַזוי פיעל פערפּלאָנטערט געוואָרען, אַז עס האָט זיך אויסגעוויזען, דאָס עס איז שוין קיין אויסוועג נישטאָ, האָט

דער חריפישער קאָפּ אָנגעהויבען צוריק אויספלאָנטערן דעם גרויסען קנויל, אויסגעגלייכט אַלע סתירות, פערענטפערט אַלע קשיות און די פראַגע איז ווידער קלאָר געוואָרען. דאָס איז געווען אַ מין גייסטיגע גימנאַסטיק, אַ מין שפּיעל מיט זיך אַליין. דאָ האָט מען געקענט שפּרינגען פון איין ענין צום צווייטען, אויסזוכען נישט־געשטויגענע קשיות, ווייל דער עיקר איז דאָ געווען נישט דער ריכטיגער פשט, נאָר דער פּלפּול, דאָס שאַרפען דעם מוח. די דאָזיגע שיטה האָט פיעל מיטגעהאָלפען אויסשפּיצלען זיך, שאַרפען דעם מוח, אָבער דאָס האָט געשאָדט דער געזונטער נאָרמאַלער שיטה, וואָס זוכט אומעטום נישט דעם וואָרט־שפּיעל, נאָר דעם רעאַלען אמת, די לאָגיק.

די בעסטע יודישע געלעהרטע זענען אַרויסגעטרעטען געגען דער שיטה פון הילוק. צווישען די געגנער פון דער שיטה איז אויך געוועזען דער הויפּט־רב פון פּראָג ר׳ לייב בן בצלאל (מהר״ל מפּראָג) (1609—1525). ער איז געווען אַ מענש מיט אַ קלאָרען אָפענעם מוח, אַ גוטער דרשן און פּרוכטבאַרער מחבר פון פיעל ספרים און אויך געהאַט אַ סך ידיעות אין דער וועלטליכער וויסענשאַפט. זיינע זאַמלונגען פון דרשות און מוסר, ווי „נתיבות עולם״, „נצח ישראל״ און אַנדערע, זענען נאָך עד היום זעהר פּאָפּולער ביי יודען. אַלס מאָראַליסט האָט דער מהר״ל נישט געקאָנט איינשטימען מיט דער שיטה, וועלכע האָט ערלויבט צו קריטיקירען דעם תנ״ך, און איז געווען אַ שאַרפער געגנער פון דער קריטישער שיטה פון עזריה דע־ראָסי. צווישען פאָלק האָט דער מהר״ל געהאַט אַ נאָמען פון אַ בעל־נס. עס געהט וועגען איהם אַ לעגענדע, אַז ער האָט איינמאָל בעשאַפען פון ליים אַ מענשליכע פיגור, אַ גולם, וועלכען ער האָט אַריינגעלעגט אין מויל דעם שם־המפורש. דער גולם האָט דאַן בעקומען לעבען אין זיך און געקענט זיך בעוועגען און ערפילען פערשידענע שליחות׳ען. אָבער ווי נאָר דער רב האָט אַרויסגענומען דאָס שטיקעל פּאַפּיער מיט׳ן שם־המפורש, איז דער גולם ווידער געבליבען גולם, אַ פּשוט שטיק ליים. מען דערצעהלט אויך אַז דער מהר״ל איז איינמאָל אַרויסגערופען געוואָרען צום דייטשען קייזער רודאָלף, מיט וועלכען ער האָט געהאַט אַ לאַנגען געהיימען געשפּרעך וואָס איז אויף אייביג פערבליבען אַ סוד. מען רעכענט, אַז דער מהר״ל האָט גערעדט מיט׳ן קייזער וועגען אַלחימיע און אַסטראָנאָמיע, מיט וועלכע ער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט, אָבער עס איז אויך מעגליך, אַז אין דער אוידיענץ זענען בעריהרט געוואָרען

די פראגען וועגען פראגער געמיינדע-לעבען, וויל צוזאמען מיט דעם פילאנטראפ מייזעל פלעגט דער רב זיך פלייסיג אבגעבען מיט געזעלשאפטליכער ארבייט. אין 1592 איז דער מהר"ל אריבער קיין פוילען, וואו ער איז א געוויסע צייט געוועזען רב פון פויזען און גאנץ גרויס-פוילען, אבער לאנג איז ער דארט נישט געבליבען און איז גיכען זיך אומגעקעהרט קיין פראג.

דער איינציגער פארשטעהער פון וועלטליכער בילדונג צווישען יודען אין יענער צייט איז געוועזען דוד גאנז (1541—1613), א געבוירענער פון וועסטפאלען, וועלכער האט בעקומען זיין תלמודישע בילדונג אין די ישיבות פון פראנקפורט און קראקוי, און דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען פערבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האט גאנז גוט געקאנט געאגראפיע, היסטאריע און מאטעמאטיק. ער איז פערזענליך געוועזען בעקאנט מיט די בערימטע אסטראנאמען קעפלער און דע-בראהע און געארבייט אין פראגער אבסערוואטאריום. זיינע קענטנישען האט ער דערנאך ארויסגעוויזען אין זיין ווערק „נחמד ונעים", נאר פאפולער צווישען יודען איז ער געווארען דורך זיין היסטארישער כראניק „צמח דוד". אין ערשטען טייל פון דעם ספר זענען אין א פארם פון קורצע כראנאלאגישע נאטיצען בעשריבען די הויפט-געשעהענישען און כאראקטעריסטיקעס פון די יודישע היסטארישע פערזאנען פון דער אלטער צייט אן ביז 1592; אין צווייטען טייל געפינט זיך א רשימה פון די געשעהענישען פון דער וועלט-געשיכטע, ערטערווייז אין צוזאמענהאנג מיט דער געשיכטע פון יודען. דאס ווערק איז אין אלגעמיין נישט מעהר ווי א קאמפילאציע פון יודישע און קריסטליכע ביכער און א וויסענשאפטליכען ווערט האבען נאר יענע ערטער פון דעם ספר, וואו עס רעדט זיך וועגען די געשעהענישען פון יענער צייט. כאראקטעריסטיש איז די פאררעדע צום צווייטען טייל פון זיין ווערק, אין וועלכער דער מחבר פערענטפערט זיך פאר זיינע לעזער: „איך זעה פאראויס, אז פיעל וועלען מיך הויך זידלען און פארווארפען, וואס איך ברענג נאטיצען פון נישט-יודישע ספרים וועגען מלחמות און אנדערע געשעהענישען. ביי זיי איז דאס „שיחות חולין" און אזעלכע זאכען איז פערבאטען צו לייענען אין א שבת-טאג. איך וועל זיך נישט לאנג פערענטפערן, נאר זאלען מיין שוץ זיין יענע גרויסע יודישע רעליגיעזע פילאזאפען, וועלכע האבען פון אריסטאטעל'ס פילאזאפיע און פון אנדערע גענומען ריכטיגע געדאנקען, די שאלעכטס אוועק-

געוואָרפֿען און דעם תוך איבערגעלאָזט״. ווייטער פֿעררופֿט זיך דער מחבר אויף ר׳ אַברהם זאַקוטאָ און ר׳ יוסף הכהן, וועלכע האָבען אויך בעשריבען די געשעהעניִשען פֿון דער אַלגעמיינער געשיכטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער; ער בעווייזט, ווי אַזוי נויטיג עס איז פֿאַר דעם מיטעלען מענש, וואָס אַ גאַנצע וואָך אַרבייט ער שווער, צו האָבען אויף שבת צום לייענען אַ ספר, וואָס קען איהם פֿערגעניגען פֿערשאַפֿען; אויסערדעם זאָגט ער אַרויס זיין איבערצייגונג, אַז עס שאַדט ניִשט צו זיין בעקאַנט מיט דער געשיכטע פֿון די פֿעלקער, ווייל דאָס שטאַרקט נאָר דאָס רעליגיעזע געפֿיהל פֿון יודען, וועלכער זעהט איין, אַז אַזוי פֿיעל מלוכות און פֿעלקער זענען אונטערגעגאַנגען און נאָר דאָס יודישע פֿאָלק לעבט נאָך.

מעהר פֿון אַלץ זענען אָבער אין יענער צייט אָנגעגאַנגען די מוסר־ספרים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט די שטרענגע אַסקעטישע אידעען פֿון דער פּראַקטישער קבלה. אַ הייסער אָנהענגער פֿון דער שיטה און אַ גרויסער בעל־מוסר איז געווען ר׳ ישעיה הורוויץ (1555—1630), וועלכער איז פֿריהער געווען רב אין פּוילען, דערנאָך אין פֿראַנקפֿורט אַם־מאַין און ענדליך אין פּראָג. צוליעב דער 30־יעהריגער מלחמה און אויך צוליעב זיין אַלטער גרויסער נייגונג צום נעסט פֿון דער קבלה איז ר׳ ישעיה אין 1621 אַריבערגעפֿאָהרען קיין ארץ־ישראל און דאָרט פֿערבראַכט דאָס רעשט ביסעל יאָהרען אין פֿרומקייט און אין מעשים־טובים. ער האָט געוואוינט אין ירושלים און אין צפת. דאָרט האָט ער פֿערענדיגט זיין גרויס ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנגעהויבען אין איירָאָפּאַ, „שני לוחות הברית״, אָדער פֿערקירצט: „של״ה״. דאָס איז אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וואו עס געפֿינען זיך צוזאַמען הלכות, דינים, מוסר, כללים פֿון אַסקעטיזם און קבלה. די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון דעם ווערק איז געווען: געבען אַלע יודישע געבאָטען און דינים אַ קבלה׳סטישען פּירוש. אין דעם ספר געפֿינען זיך פֿיעל געדאַנקען, וועלכע זענען אָבער אויפֿגעשריבען אָהן שום סדר. איבער דעם גאַנצען ווערק שוועבט דער גייסט פֿון אר״י׳ס לעהרע, לויט וועלכער די וועלט איז ניִשט מעהר ווי אַ נעסט פֿון קליפּות און אַ קוואַל פֿון צרות, דער מענש — אַ זינדיגע בריאה, און די רעליגיע — אַ מיטעל צו פּייניגען זיך און צו מתקן זיין די זינדיגע נשמה. אַזאַ וועלט־אַנשויאונג איז געווען גוט צוגעפּאַסט צו דער שטימונג פֿון די דייטשע יודען, אָנגעשראָקענע, דערשלאָגענע געטאָ־קינדער. דער דייטשער יוד איז געווען אַ אַסקעט

פון קאָפּ ביז די פיס, און די פּראַקטישע קבלה האָט נאָר טעאָרעטיש פאָרמולירט דאָס, וואָס האָט שוין עקסיסטירט אין לעבען.

אין יענער צייט איז אויך בעשאַפען געוואָרען די פּאָפּולערע צוגענגליכע ליטעראַטור אויף דייטש-יודיש, וואָס האָט שפּעטער אָנגעהויבען זיך רופען „זשאַרגאָן”. די דאָזיגע ליטעראַטור האָט געהאַט אַ גרויסען איינפלוס אויף די פאָלקס-מאַסען, בעזונדערס אויף די פרויענצימער, וועלכער איז אַ דאַנק דער דרוק-ערפינדונג אַלץ מעהר געוואַקסען. די סידורים און דער תנ”ך האָבען אָנגעהויבען זיך דרוקען אין איבערזעצונגען אויף זשאַרגאָן פאַר יענע פּראָסטע מענשען און ווייבער, וואָס פערשטעהען נישט קיין לשון-קודש. זעהר פערשפּרייט איז געוואָרען דער „צאינה וראינה” (אַרויסגעגעבען אין 1622) — אַ פּירוש אין יודיש אויף דער תורה צוזאַמען מיט די לעגענדען און מאמרים פון מדרש, אגדה און שפּעטערדיגע מפרשים. דאָס דאָזיגע בוך, וואָס איז פערפאַסט געוואָרען דורך ר׳ יעקב בן יצחק פון פּראָג, איז געוואָרען אַ מין „תורה פאַר ווייבער” און פיעל דורות יודישע פרויענצימער האָבען זיך ערצויגען אויף דעם בוך און פון דאָרט געשעפּט זייער גייסטיגע שפּייז, זייער פאָרשטעלונג וועגען מוסר, רעליגיע און יודישער געשיכטע. נאָך ביז הייגט ליינען טויזענדער פרומע יודישע פרויענצימער מיט דעם גרעסטען פערגעניגען און יראת-הכבוד אַלע שבת דעם „צאינה וראינה” און פון דאָרטען נעהמען זיי די הויפּט-יסודות פון זייער פאָרשטעלונג וועגען דער וועלט און מענשען. דאָס דאָזיגע בוך, וואו עס געפינען זיך נישט די שרעקליכע גרויזאַמע מעשות פון דער קבלה און דער מרה-שחורה׳דיגער גייסט פון דעם „מוסר”, דאָס דאָזיגע בוך, וואָס אָטעמט מיט פּראָסטקייט און געזונטע פאָלקס-געפיהלען, האָט געשפּיעלט אַ בעזונדער ראָליע אין דעם אינערליכען יודישען לעבען און האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף דער נייער זשאַרגאָנישער ליטעראַטור פון דער שפּעטערדיגע עפּאָכע.

פינפטעס קאַפּיטעל

די יודען אין פוילען

דער שטראָם פון דער יודישער אויסוואַנדערונג איז געגאַנגען אין צוויי ריכטונגען: אין דער צייט, ווען די יודישע גולים פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל האָבען אויסגעוואַנדערט קיין טערקיי, זענען פון עסטרייך און דייטשלאַנד געגאַנגען גרויסע שורות יודען אין אַ אַנדער פונקט: צו די סלאַווען אין פוילען און אין ליטאָ, וואו עס האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט אַ גרויסער יודישער צענטר. אָבער נישט גלייך איז געווען דער גורל פון די ביידע צענטערן, טערקיי און פוילען. די ספרדים אין טערקיי זענען ביסלעכוויַז איינגעשלאָפען, פערזונקען געוואָרען אין דער אַלגעמיינער אַזיאַטישער אַפּאַטיע און זייער ראָליע האָט זיך שוין געענדיגט, אין דער צייט ווען די אַשכנזים אין דייטשלאַנד האָבען נאָך געהאַט אַ גרויסע קוועלע פון פרישע כוחות און זייער ראָליע האָט זיך ערשט אָנגעהויבען. נאָך בבל און שפּאַניען, איז אין קיין לאַנד נאָך נישט געווען אַזאַ שטאַרקע קאָנצענטראַציע פון יודישע קרעפטען אויף איין אָרט און אַזאַ ברייטער פּלאַץ פאַר דער נאַציאָנאַלער ענטוויקלונג, ווי אין פוילען פון 16-טען יאָהרהונדערט און ווייטער.

די איינגעוואַנדערטע אַשכנזים האָבען אין פוילען שוין געפונען אַ פאַרטיגען גוטען באָדען. די גרויסע יודישע בעפעלקערונג אין די שטעדט און אין די דערפער פון פוילען און ליטאָ איז נישט געווען, אַזוי ווי אין דייטשלאַנד, איין עקאָנאָמישער קלאַס, וואָס האָט פאַר זיך נאָר איין און איינציגע פונקציע, נאָר אַ פערשידענפאַרביגער קבוץ,

וואָס האָט זיך בעטייליגט אין די פערשידענע צווייגען פון עקאָנאָמישען און געזעלשאַפטליכען לעבען אין פוילען זענען די יודען נישט געווען צוגעבונדען צו צוויי געצעהלטע פראָפעסיעס—געלד אויף פראָצענט און קליין־האַנדעל, נאָר זיי האָבען זיך בעטייליגט אין אַלע פערשידענע געביטען פון אינדוסטריע און זאָגאַר אויך אין דאָרפס־ווירטשאַפט, אַלס פערמער און אַרענדאַרען. די יודישע גרויסע פינאַנסיסטען האָבען זיך בעשעפטיגט מיט אָבקויפען די קעניגליכע אָבצאָהלונגען און שטייערען און נישט זעלטען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אַלס פינאַנץ־אַגענטען, שפּעטער, ווען מען האָט יודען שוין נישט דערלאָזען צו דעם אָבקויף פון די מלוכה־אָבצאָהלונגען, האָבען די יודישע פינאַנסיסטען אַלץ נישט אויפגעהערט נעהמען אין אַרענדע די גיטער פון קעניג און פון די פּריצים (שליאַכטען) און דערביי געהאַט דאָס רעכט צו האָבען שענקען, עקספּלאָאַטירען די זאַלץ־גרובען, די וועלדער און אַנדערע ערד־אוצרות. די גרויסע יודישע סוחרים פלעגען זיך פערנעהמען מיט אַרויספיהרען די פּוילישע דאָרפס־פּראָדוקטען קיין עסטרייך, וואַלאַכיען און טערקיי. די יודישע פאָלקס־מאַסען ווידער האָבען זיך פערנומען מיט מסחר, מלאכות, פערמעריי און ערטערווייז אויך מיט ערד־אַרבייט.

אויף אַזאַ אופן זענען יודען געווען פערבונדען דורך טויזענדער פעדים מיט דעם עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד און דעריבער איז אויך זייער רעכטליכע לאַגע געווען פערשידענאַרטיג און געהאַט פיעל פערשידענע פאָרמען. פוילען איז געווען אַ טיפּישע שטאַנדען־מלוכה, וואו די בעזונדערע קלאַסען האָבען צווישען זיך צוטיילט די מאַכט און שטענדיג געפיהרט אַ פּאָליטישען קאַמפּף צווישען זיך צוליעב דער מאַכט און אָט פון דעם שטענדיגען פּאָליטישען קאַמפּף איז אויך געווען אָבהענגיג די יודישע לאַגע. די קעניגליכע מאַכט איז געווען בעגרענעצט דורך דער קאָנסטיטוציע און געהאַט אויסצושטעהן אַ קאַמפּף און צוזאַמענשטויס מיט דער גרויס־שליאַכטע; די גרויסע שליאַכטע ווידער האָט שטענדיג געקעמפּפט און געאַמפּערט זיך מיט דער קליין־שליאַכטע און מיט די שטעדטישע שטאַנדען, די סוחרים, בירגער און האַנדווערקער, וואָס זענען געווען שטאַרק דורך זייער זעלבסטפערוואַלטונג און צעהען־אָרגאַניזאַציע. דער קאַמפּף איז געפיהרט געוואָרען ביי די מאַסען, אין די געזעצגעבענדע פערזאַמלונגען, אין די מאַגיסטראַטען און אין די געריכטען, חוץ די אַלע בעזונדערע קלאַסען האָבען זיך

נאָך געפֿירט זייער בעזונדער ליניע די גייסטליכע פֿון דער קאַטוילישער קירך, וועלכע איז אַ דאַנק דער רעאַקציע נאָך דער רעפֿאָרמאַציע און אַ דאַנק דער ענערגישער טעטיגקייט פֿון די יעזואיטען אַ גרויסע מאַכט געוואָרען. אַט די אַלע פֿערשידענע גרופּען האָבען זיך בעצויגען צו יודען פֿערשידען, יעדע לויט איהרע אייגענע אינטערעסען. וועגען בעציהען זיך צו יודען פּשוט אַלס מענשען גלייכבערעכטיגטע האָט דעמאָלט קיין רייד נישט געקענט זיין; זיי האָט מען געשעצט נאָר לויט דעם נוצען, וואָס זיי האָבען געקאָנט ברענגען דעם אָדער יענעם קלאַס; און אַזוי ווי דאָס, וואָס איז געווען נוצליך פֿאַר איין קלאַס, איז אָפֿטמאָל געווען געגען די אינטערעסען פֿון אַ צווייטען קלאַס, זענען אַרויסגעקומען קאָנפֿליקטען און יודען זענען אָפֿט מאָל געווען בעשיצט פֿון איין זייט און געראָדפֿ'ט פֿון אַ צווייטער זייט.

די יודען אין פּוילען האָבען געהאַט צוויי פֿערטיידיגער: די מלכים און די גרויס־שליאַכטע, און אויך צוויי שטענדיגע שונאים: די גייסטליכע און די שטעדטישע איינוואוינער. פֿאַר דער קעניגליכער מאַכט זענען יודען געווען אַ קוועלע פֿון געוועהנליכע און אויסערגעוועהנליכע שטייערען, וואָס האָבען אָנגעפֿילט די פּוסטע מלוכה־קאַסע. אָבער חוץ דעם זענען יודען געווען נאָך נוצליך פֿאַר די קיסרים דורך זייער קאָמערץ. די קיסרים האָבען טייער געהאַלטען די יודישע פֿינאַנסיסטען, וועלכע האָבען אָבגעקויפֿט די מלוכה־שטייערען אָדער גענומען אין אַרענדע די קעניגליכע גיטער און פֿאָראויס איינגעצאָהלט גרויסע סומען געלד; ביי אַזעלכע יודישע גבירים האָט מען שטענדיג געקענט בעקומען הלוואות אָדער אַוואַנסען און דעריבער זענען זיי געווען מקורבים למלכות, הויף־אַגענטען, וואָס האָבען אָפֿט געקאָנט אויסבעטען אַ טובה פֿאַר יודען.

די גרויס־שליאַכטע ווידער פֿון איהר זייט איז געווען צו פֿויל און אַריסטאָקראַטיש, אַז זי זאָל קענען אַליין פֿיהרען ווי געהעריג די פֿערוואַלטונג איבער די גיטער, און דעריבער זענען די יודישע אַרענדאַרען און פֿערמער געווען נוצליך פֿאַר דער שליאַכטע. אינגאַנצען פֿיינדליך געשטימט צו יודען זענען געווען די שטעדטישע סוחרים און האַנדווערקער, וועלכע האָבען געזעהן אין יודען זייערע קאָנקורענטען. די מאַגיסטראַטען פֿלעגען שטאַרק דריקען די יודען אין האַנדעל און אין מלאכה און נישט דערלאָזען זיי קויפֿען קיין הייזער, און די האַנדווערקער־צעכען פֿלעגען פּשוט אָנרייצען אויף יודען דעם המון, וועלכער האָט געמאַכט קליינע פּאָגראָמלעך. נאָך ענערגישער פֿלעגען אַגיטירען געגען יודען

די גייסטליכע, וועלכע עס פלעגט זיך אמאל איינגעבען דורכפיהרען אין די סיימען געוויסע יודישע בעגרענצונגען.

אט פון די אלע בעזונדערע געגענזעצטע אינטערעסען פון די פוילישע קלאסען איז געווען אבהענגיג און פון צייט צו צייט זיך געענדערט די יודישע לאגע.

אין די ערשטע יאהרען פון 16-טען יאהרהונדערט האבען יודען ווידער בעקומען די אלע רעכטען, וועלכע מען האט ביי זיי ערטערווייז געפרובט אבנעהמען אין ענדע פון פאריגען יאהרהונדערט. דער זעלבער ליטווישער גרויספירשט אלעקסאנדר יאגעלאן, וואס האט אין 1495 בעפוילען ארויסצוטרייבען יודען פון אלע זיינע פראווינצען, האט די יודען צוריקגערופען, ווי נאר ער איז נאכ'ן טויט פון ברודער געווארען קעניג פון פוילען. אין 1503 האט דער פוילישער קעניג, נאך א בעראטונג מיט די „פאנעס", פערעפענטליכט זיין בעשלוס: אנגעהמען צוריק די יודען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארען פון ליטא, ערלויבען זיי וואוינען אין אלע ערטער, וואו זיי האבען פריהער געוואוינט, און אומקעהרען זיי די שוהלען, הייזער, בית-עלמין'ס, פאלווארקעס, וועלכע זיי האבען פריהער געהאט. די סיבות פון דער ענדערונג זענען געווען גאנץ קלאר: יודען זענען נויטיג געווארען צוליעב זייער גרויסער עקאנאמישער ראליע אין פוילען, וואס איז אין 1501 געווארען פיעל נאהענטער פערבונדען מיט ליטא. איינער פון די אבקויפער פון די קעניגליכע אבצאהלונגען, דער רייכער יוד יאסקא, האט געהאלטען אבגעקויפט די טאמאזשנע-אבצאהלונגען אין לובלינער, חעלמער, בעלזער, גרובעשאווער, פאראלער, לעמבערגער, סאנאקער און פרזשעמישלער ראיאנען, ד. ה. כמעט אין א העלפט פון גאנצען פוילישען טעריטאריום. אלס לוין פאר זיין נוצליכער טעטיגקייט האט דער קעניג אלעקסאנדר בעפרייט יאסקא'ן און אלע זיינע בעדיענטע פון געריכט פון דער אדמיניסטראציע און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז זיי זענען נאר אונטערווארפען דעם קעניגליכען געריכט. באמת האט אלעקסאנדר אויך יעצט נישט געהאט קיין פריינדליכע געפיהלען בנוגע יודען, און דאס זעהט מען ארויס פון דעם פאקט, וואס אין 1505, ווען ער האט בעפוילען אריינשטעלען אין דעם פוילישען בוך פון געזעצען די אלטע יודישע „גרויסע חארטיע פון פרייהייט", האט ער דערביי [illegible] צושטעלען, אז ער בעשטעטיגט נישט די חארטיע און ער-

דער מהר״ל מפּראָג
(סקולפּטור פון לאַדיסלאוס שאַלון אין פּראָגער מאַגיסטראַט)

לויבט נאָר צו פערעפענטליכען זי, „צוליעב דער פערטהיידיגונג פון דער בעפעלקערונג געגען יודען"

דער נאָכפאָלגער פון אלעקסאנדער, סיגיזמונד דער ערשטער, קעניג פון פוילען און גרויספירשט פון ליטא (1506—48), האָט זיך בעצויגען צו יודען פיעל ליבעראלער זיין פרינציפ איז געוועזען: „סיי די רייכע און הערשענדע פאנעס, סיי די אָרימע, דארפען אלצאיינס גערעכטיג בעהאנדעלט ווערן". דעם פרינציפ האָט ער זיך געסטארעט אָנווענדען אויך בנוגע צו יודען, כאָטש ער איז געוועזען א פרומער קאטויליקער. אָבער ער האָט דאָס געקאָנט טאָן נאָר דאָרט, וואו די קעניגליכע מאכט האָט נישט בעגעגענט קיין שטערונגען פון דער שליאכטע און אנדערע שטאנדען. אין ליטא, וואו די קעניגליכע מאכט איז געוועזען ברייטער, עלטער און גרינדליכער, האָט סיגיזמונד דער ערשטער טאקע אָבגעגעבען דעם גרעסטען טייל פון זיינע שטייערען און אָבצאָהלונגען אין די הענד פון די יודישע קאפיטאליסטען. דער הויפטאָבקויפער פון די קעניגליכע הכנסות אין ליטא דער יוד מיכל יאָזעפאָוויטש, פלעגט אמאָל אויך ערפילען די פליכט פון א קעניגליכען קאזנאטשיי און ער פלעגט אויסצאָהלען די פענסיעס פאר די בעאמטע אָדער אָבצאָהלען די קעניגליכע חובות. סיגיזמונד האָט יאָזעפאָוויטש'ען בעשטימט אלס „עלטסטען" איבער אלע ליטווישע יודען, און ער האָט נעהאט גרויסע פאָלמאכטען: משפט'ן יודען לויט די יודישע געזעצען, אויפמאָהנען פון זיי אלע מלוכה־שטייערען און וועגען אלע וויכטיגסטע יודישע ענינים פערזענליך איבערעדען מיט'ן קעניג. אלס א געהילף צו זיך האָט ער געדארפט צונעהמען איינעם א רב. צי יודען האָבען אָנערקענט דעם דאָזיגען „עלטסטען", וואָס איז נישט אויסגעוועהלט געוואָרען, נאָר אָהן דער דעה פון יודען בעשטימט געוואָרען דורכ'ן קעניג? דאָס איז א גרויסער ספק. אָבער, ווי עס שיינט האָט יאָזעפאָוויטש אליין זיך נישט בענוצט מיט זיין מאכט און נישט אָנגעוואָרפען זיך אויף יודען אלס „עלטסטער". ער האָט נאָר אויסגענוצט זיין פאָלמאכט אלס פערמיטלער צווישען יודען און קעניג, און פלעגט יודען וואהרשיינליך טובות טאָן. זיין ברודער, אברהם, האָט זיך געשמד'ט צוליעב א קאריערע, און אלע זיינע קינדער זענען שוין קריסטען געוועזען.

די ליטווישע יודען זענען געבליבען ביי דער אלטער ליבעראלער טארטיע פון גרויספירשט וויטאָווט, לויט וועלכער יודען איז געגעבען געוואָרען דאָס רעכט צו האנדלען און פערנעהמען זיך מיט האנדווערק,

זוי אויך אַ גאַראַנטיע פֿון גערעכטיגען משפט און אַ אינערליכע אויטאָנאָמיע. עס זענען, אמת, געווען פּראָבען פֿון די „מיעשטשאַנעס" צו בעגרענצען די יודען אין די רעכטען פֿון האַנדעל, און די וואָיעוואָדעס און בעאַמטע האָבען זיך געפּרובט אַרײַנמישען אין דער יודישער אינערליכער אויטאָנאָמיע, אָבער סיגיזמונד דער ערשטער האָט ענערגיש זיך אָנגענומען פֿאַר יודען. אין 1533 האָט ער אַרויסגעגעבען אַ שטרענגען בעפֿעהל נישט אָנצורירען די אַלטע יודישע רעכטען, וואָס טאָרען נישט אָבגעשאַפֿט ווערען דורך די נײַע קאָדעקסען. איבעריגענס, ליטאַ איז נאָך דעמאָלט געווען אַ פּאַטריאַרכאַלישׁ לאַנד, וואו די הויפּט-בעשעפֿטיגונג איז געווען ערד-אַרבײַט, וואו דער קלאַסען-קאַמפּף איז נאָך געווען זעהר שוואַך, און דעריבער האָט מען נאַר זעלטען געפּרובט אָנרירען די יודישע רעכטען אויף פֿרײַען האַנדעל, אַזוי אַז אין אַלגעמײַן זענען זיי פֿערבליבען בײַ זייער אַלטער האַרטיע. זיי האָבען געוואוינט אין די שטעדט און אין די דערפֿער און זענען נישט געווען אַזוי שטאַרק אָבגעטײַלט פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג, לויט דער שפּראַך און אַרט לעבען, ווי שפּעטער. די יודישע געמײַנדעס פֿון בריסק, גראָדנאָ, ביעלסק, פּינסק און טראָק האָבען זיך גערעכענט פֿאַר די הויפּט-געמײַנדעס אין ליטאָ. אין בריסק האָט דער רב ר' מענדעל פֿראַנק בעקומען פֿון קעניג ברייטע פֿאָלמאַכטען צו משפּט'ן און צו בעשטראָפֿען יודען, נישט אויסשליסענדיג אויך דאָס רעכט פֿון אַרויפֿלעגען חרם.

גאָר אַנדערש איז געווען די לאַגע פֿון יודען אין די גרויסע שטעדט פֿון קרוין-פּוילען. דאָרט איז די שטאָדטישע אינדוסטריע שוין געווען פֿיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער אין ליטאָ, און דעריבער זענען יודען געווען אין פֿיעל געביטען קאָנקורענטען פֿאַר די קריסטען. בענוצענדיג זיך מיט דער ברייטער זעלבסט-פֿערוואַלטונג (מאַגדעבורגער רעכט), האָבען די קריסטליכע הענדלער און האַנדווערקער דורך די מאַגיסטראַטען און צעכען געשטרעבט צו בעגרענצען די האַנדעלס-רעכטען פֿון זייערע יודישע קאָנקורענטען. בעזונדערס איז די שטרעבונג געווען שטאַרק אין פּויזען, קראַקוי און לעמבערג, די הויפּט-צענטרען פֿון די דרײַ פּראָווינצען: גרויס-פּוילען, קליין-פּוילען און טשערוואָנאַ רוס (גאַליציען). אין פּויזען האָט מען נישט געלאָזט יודען האַנדלען און האַלטען מאַגאַזינען חוץ דעם יודישען קוואַרטאַל. די יודען האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג, וועלכער האָט בעפֿוילען, אַז מען זאָל זיי נישט שטעלען קײַן שטערונגען און נישט אָנרירען זייערע פּריווילעגיעס (1517). דערויף האָבען די קריסטליכע

סוחרים געענטפֿערט, אַז יודען דינגען־אויס די בעסטע מאַגאַזינען אין די צענטראַלע גאַסען פֿון שטאָדט, און אַז אַ גרויסע צאָהל יודען אין צענטער פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג קען ברענגען צו שלעכטע רעזולטאַטען פֿאַר דער קאַטוילישער רעליגיע. דאָס האָט געווירקט אויף דעם פֿרומען סיגיזמונד און דורך אַ צווייטען בעפֿעהל פֿון 1520 האָט ער פֿערבאָטען פֿאַר יודען צו דינגען מאַגאַזינען אין מאַרק. מען האָט די פּויזנער יודען נישט געלאָזט זאָגאַר איינקויפֿען אויפֿ'ן מאַרק עסענוואַרג און אַנדערע סחורות, איידער די קריסטליכע איינוואוינער וועלען נישט איינקויפֿען פֿאַר זיך אַלץ, וואָס זיי דאַרפֿען. שפּעטער, ווען עס האָ־בען אָנגעהויבען קומען קיין פּויזען פֿרישע יודען, האָט דער קעניג בעפֿוילען, אַז מען זאָל מעהר נישט אַריינלאָזען אין שטאָדט קיין פֿרי־שע איינוואוינער און אַז מען זאָל יודען נישט פֿערקויפֿען קיין קריסטלי־כע הייזער אָהן דער ערלויבניש פֿון קהל; יודען האָבען געדאַרפֿט וואוינען נאָר אין בעזונדערע קוואַרטאַלען און נישט בויען קיין הייזער אַנטקעגען די קריסטליכע (1532). דאָסזעלבע איז אויך פֿאָרגעקומען אין לעמבערג, וואו דער מאַגיסטראַט האָט זיך בעקלאָגט אויף דער קאָנקו־רענץ פֿון די יודישע סוחרים, און דער קעניג האָט דעריבער אַביסעל בעגרענצט די יודישע האַנדעלס־רעכטען. אויף דעם פּעטריקאָווער סיים פֿון 1521 איז יודען ערלויבט געוואָרען צו האַנדלען נאָר מיט 4 זאַכען: וואַקס, פּוטער, טוך און פֿיה. די מאַגיסטראַטען פֿון פּויזען, קראַקוי און לעמבערג האָבען זאָגאַר געוואָלט מאַכען אַ פֿערבאַנד צווישען זיך, כדי צוזאַמען פֿיהרען אַ עקאָנאָמישען קאַמפּף געגען יודישען האַנדעל. אין קראַקוי און אין קאַזשימירזש איז דער יודישער האַנדעל בעגרענצט גע־וואָרען נאָך מעהר, ווי אין די איבעריגע 2 רעזידענצען פֿון פּוילען.

די האַנדעלס־קאָנקורענץ פֿלעגט אַמאָל פֿיהרען צו גאַסען־אָנפֿאַלען און פּאָגראָמען. אין פּויזען און דער סביבה זענען טאַקע פֿאָרגעקומען אָנ־פֿאַלען אויף יודען. אַזוי ווי מען האָט אויך ערוואַרטעט אַ אָנפֿאַל אין קראַקוי, האָבען די פֿאָרשטעהער פֿון די קראַקוי'ער יודען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג, און אין אַ דעקרעט פֿון 1530 האָט סיגיזמונד אין שטרענגע ווערטער אויסגעדריקט זיין צאָרן געגען די אָנפֿאַלער און מודיע געווען, אַז די פּאָגראָמשטשיקעס וועלען בעשטראָפֿט ווערן מיט טויט־שטראָף און מיט קאָנפֿיסקאַציע פֿון פֿערמעגען. כדי צו בערוהיגען די יודען, האָט דער קעניג געהייסען נעהמען בײַ די איינוואוינער פֿון קראַקוי

אַ קוויטונג פון 10 טויזענד גריוועניקעס, אַלס גאַראַנטיע פאַר דער רוהיגקייט און זיכערהייט אין שטאָדט.

נאָר פון איין צרה האָט סיגיזמונד נישט געקאָנט בעפרייען די יודען: פון דעם אַפּעטיט פון די בעאַמטע צו נעהמען געלד ביי יודען. סיי די העכערע בעאַמטע, סיי די אָרטיגע אַדמיניסטראַציע פלעגט נעמען חאַבאַר און בערייסען די בעפעלקערונג. זאָגאַר סיגיזמונד׳ס צווייטע פרוי, די איטאַליענערין באָנאַ, פלעגט פאַר געלד פערקויפען די העכערע רעגירונגס-שטעלען. דער קרוין-מאַרשאַל און קראַקויער וואָיעוואָדאַ פּעטער קמיטאַ, אַ פאַוואָריט פון דער קעניגין, פלעגט נעהמען חאַבאַר סיי ביי די קריסטליכע סוחרים, סיי ביי די יודישע, וואָס פלעגען איינע אויף די אַנדערע זיך בעקלאָגען, און סיי די קריסטען סיי די יודען פלעגט ער צוזאָגען, אַז ער וועט פערטיידיגען זייערע אינטערעסען פאַר׳ן קעניג אָדער סיים.

אין 1530 איז די שליאַכטע אויף די פּוילישע סיימען אַרויסגעטרעטען געגען יודען, און די יודענפראַגע איז געוואָרען אַ טעמאַ פון הייסע דעבאַטען. די פּוילישע שליאַכטע איז געווען זעהר אויפגעבראַכט דערויף, וואָס מען פערקויפט די יודישע פינאַנסיסטען די מלוכה-שטייערען און אָבצאָהלונגען, אַזוי אַז יודען פערדינען פיעל געלד און אויסערדעם ווערען זיי דאַדורך מקורבים צום הויף און רייסען זיך אַריין צווישען די מיוחסים-אַדעליגע. די שטאָדטישע בירגער, ווידער, האָבען געוואָלט מען זאָל בעגרענצען די יודען אין האַנדעל, און די גייסטליכע האָבען בכלל מורא געהאַט, אַז יודען זאָלען קיין קראַפט נישט ווערען. אין פּעטריקאָווער סיים פון 1538 האָט די יודענפיינדליכע פּאַרטיי געפיהרט איהר אַגיטאַציע מיט גרויס ערפאָלג. זיי האָבען דורכגעפיהרט אַ „קאָנסטיטוציע" מיט אַ ספּעציעלער אָבטיילונג וועגען יודען, וואו עס ווערט געזאָגט, אַז די אָבקויפער פון די מלוכה-שטייערען דאַרפען זיין נאָר אַדעליגע און קריסטען, אַז יודען טאָרען בכלל נישט צוגעלאָזען ווערן צו קיין בכבוד׳יגע שטעלעס צווישען קריסטען, אַז יודען פערלירען דאָס רעכט פון האַנדעל אומעטום, נאָר אין יעדען אָרט בעזונדער קאָנען זיי האַנדלען מיט אַ ערלויבניש פון קעניג, אָדער מאַגיסטראַט, און אין די דערפער ווערט זיי אינגאַנצען פערבאָטען צו האַנדלען. אָבער נאָך שענדליכער און בעליידיגענדער איז געווען דער בעשלוס פון דעם סיים, אַז יודען זאָלען ווידער אָנהויבען טראָגען בעזונדערע צייכענס אויף די מלבושים, אַזוי אַז מען זאָל זיי קאָנען אונטערשיידען פון די קריסטען.

אויף אַזאַ אופן האָט דער פּעטריקאָווער סיים זיך אומגעקעהרט צו די מיטעלאַלטערישע פינסטערע מיינונגען און געוואוינהייטען.

אָבער פון אַלע פּונקטען פון דער „קאָנסטיטוציע" פון 1538 האָט פאַר יודען געהאַט אַ ערנסטען רעזולטאַט נאָר דער ערשטער: וועגען אָבנעהמען ביי זיי דעם אָבקויף פון מלוכה־שטייערן; עס זענען אויך איינגעפיהרט געוואָרען געוויסע בעגרענצונגען פאַר׳ן יודישען האַנדעל, אָבער דער פּונקט וועגען בעזונדערע צייכענס אויף די יודישע מלבושים איז געווען נישט מעהר ווי אַ דעמאָנסטראַציע, ווייל אין דער צייט, ווען יודען האָבען שוין געשפּיעלט אַזאַ אָנגעזעהענע ראָליע אין עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד, איז פּשוט געווען אונמעגליך דורכצופיהרען אַזאַ מיטעלאַלטערישע גזירה.

די קלעריקאַלען האָבען בכלל דעמאָלט אויפגעהויבען דעם קאָפּ און געפיהרט אַ גרויסע אַגיטאַציע געגען יודען. פּונקט צו יענער צייט האָט אין פּוילען אָנגעהויבען וואַקסען אַ אַפּיקורסישע סעקטע, וואָס האָט אָבגעלייקענט דעם קריסטליכען דאָגמאַט פון דריי־איינינקייט, און דעריבער זענען די גייסטליכע געוואָרען אָבגעשראָקען און אומעטום האָט זיך זיי אויסגעוויזען, אַז יודען פיהרען אַ פּראָפּאַגאַנדע געגען קריסטענטום און פיעל קריסטען וועלען איבערגעהן צום יודענטום. אַז עטוואָס אמת איז געווען אין דער מורא, בעווייזט פאָלגענדער פאַקט: איינע אַ אַלטע קאַטוילין אין קראַקוי, די פרוי פון אַ ראַטמאַן, יעקאַטערינאַ מאַלחעראָווא זאַליעשקאָווסקאַ, איז בעשולדיגט געוואָרען, אַז זי לייקענט אין די הויפּט־פּרינציפּען פון קריסטענטום און וויל איבערגעהן צו דער יודישער רעליגיע. דער קראַקויער בישוף האָט זיך בעמיהט זי אומקעהרען צוריק צו דער קירך, אָבער יעקאַטערינאַ איז געווען פאַר׳עקשנ׳ט אין איהר אַפּיקורסות און דעריבער האָט מען זי גע׳משפּט און פאַר׳משפּט צום טויט. די אומגליקליכע האָט מען עפענטליך פערברענט אויפ׳ן קראַקויער מאַרק (1539). אַט ווי אַ פּוילישער שריפטשטעלער, וואָס האָט מיט זיינע אויגען צוגעזעהן דעם משפּט, בעשרייבט דאָס: „דער קסיאָנדז גאַמראַט, קראַקויער בישוף, האָט צונויפגעזאַמעלט אַלע קאַנאָניקער און קאָלעגיאַטען אויף אויסצוהערן איהר „אני מאמין". ווען מען האָט איהר געפרעגט, צי זי גלויבט אין דעם אַלמעכטיגען גאָט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד, האָט זי געענטפערט: „איך גלויב אין דעם גאָט, וועלכע האָט בעשאַפען אַלץ, וואָס מיר זעהען, און וואָס מיר זעהען נישט, וועלכען דער מענשליכער

שכל קען נישט משיג זיין, וועלכער גיסט אויס זיינע חסדים אויף אונז, מענשען, אי"ן אויף אלץ אין דער וועלט!". ווען מען האט זי ווידער געפרעגט, צי זי גלויבט אין קריסטוס'ען, האט זי געענטפערט: „גאט האט נישט געהאט קיין ווייב און נישט קיין זוהן און ער האט דאס אויך נישט געדארפט, ווייל זיהן דארף נאר דער, וואס וועט אמאל שטארבען, און נישט דער, וואס לעבט איביג, און אזוי ווי גאט איז קיינמאל נישט געבוירען געווארען, אזוי וועט ער קיינמאל נישט שטארבען. אונז רעכענט ער פאר זיינע זיהן, און גאט'ס זיהן זענען אלע, וואס געהען אין זיינע וועגען". מען האט געפרובט איינ'טענה'ן מיט איהר, בעוויזען איהר דעם „טעות", ארויפווארפען אויף איהר א שרעק. אבער וואס מעהר מען האט מיט איהר איינגע'טענה'ט, אלץ פערעקשנ'טער איז זי געבליבען ביי איהר „זשידאווסקע" רעליגיע. דאן האט מען זי געמוזט פער'משפט'ן צום פערברענען, און דער היסטאריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „זי איז געגאנגען צום טויט, פונקט ווי מען געהט אויף א חתונה".

אין דערזעלבער צייט האבען זיך פערשפרייט קלאנגען, אז אין פיעל ערטער פון פוילען האבען פיעל קריסטען אנגענומען דאס יודישע גלויבען, זיך מל געווען און ארויסגעפאהרען קיין ליטא, וואו זיי בעהאלטען זיך ביי די דארטיגע יודען. ווען מען האט וועגען דעם מודיע געווען דעם קעניג, האט ער ארויסגעשיקט קיין ליטא צוויי קאמיסארען, וועלכע האבען געדארפט מאכען א שטרענגע אויספארשונג (1539). די קאמיסארען האבען אין ליטא נישט ענטדעקט קיין פאליאקען־גרים, נאר דערווייל האבען יודען פיעל געליטען, ווייל די קאמיסארען האבען ארעסטירט פיעל יודען, זיך אריינגעריסען אין די יודישע הייזער און אבגעשטעלט די רייזענדע. איידער עס האט זיך נאך פערענדיגט די אויספארשונג, איז געגען די ליטווישע יודען שוין ארויסגעשטעלט געווארען א נייע בעשולדיגונג, אז פיעל פון זיי שטעהען כלומר'שט אין פערבינדונגען מיט דעם טערקישען סולטאן און ווילען צוזאמען מיט די גרים ארויספאהרען קיין טערקיי. דער אלטער קעניג סיגיזמונד האט, ווי עס שיינט, געגלויבט אין די בבא־מעשות, און אין א בריעף צום קאנצלער האט ער געשריבען: „פאריגעם יאהר האבען צוויי אונזערע אונטערטאנען דערצעהלט, אז פיעל קריסטען זענען גע'מל'ט געווארען דורך יודען. היינטיגעם יאהר איז צו אונז געקומען איינער א יוד, בשעת מיר זענען געווען אין ווילנא, און דערצעהלט, אז זייענדיג אין וואלאכיע

האָט עֶר געֶזעֶהן הונדעֶרטעֶר געֶ׳מל׳טעֶ קריסטעֶן, וועֶלכעֶ מעֶן האָט געֶפיהרט פון פוילעֶן דורך דעֶר גרעֶניץ קיין טעֶרקיי. די קריסטעֶן, וואָס האָבעֶן נישט געֶוואָלט פעֶרלאָזעֶן זייעֶרעֶ פרויעֶן און קינדעֶר, האָבעֶן די יודעֶן שרעֶקליך געֶשלאָגעֶן. אויך האָבעֶן די יודעֶן געֶשריבעֶן דעֶם סולטאן און איהם געֶבעֶטעֶן, אַז עֶר זאָל זיך משתדל זיין פאַר אונז, מיר זאָלעֶן עֶרלויבעֶן אַרויספאָהרעֶן די יודעֶן און בעֶזעֶצעֶן זיך אין טעֶרקיי. דעֶר סולטאן האָט זיי געֶענטפעֶרט פאָלגעֶנדעֶס: עֶס איז לחלוטין איבעֶריג אַריינטרעֶטעֶן אין אונטעֶרהאַנדלונגעֶן מיט דעֶם פוילישעֶן קעֶניג, וויל איבעֶר אַ יאָהר וועֶל איך מיט מיין אַרמעֶע קומעֶן קיין פוילעֶן און זיך אָבּרעֶכנעֶן מיט די פאָליאַקעֶן, ווי איך האָב זיך אָבגעֶרעֶכעֶנט מיט די אונגאַרעֶן, און וועֶל בעֶזעֶצעֶן אין מיין מלוכה נישט בלויז די יודעֶן, נאָר אויך די קריסטעֶן. נאָך דעֶר עֶרצעֶהלונג און נאָך דעֶר בעֶשטעֶטיגונג פון איינעֶם אַ אַרמעֶנעֶר, מיט וועֶלכעֶן מיר פיהרעֶן אַ קאָרעֶספאָנדעֶנץ, אַז אין בעֶנדעֶר האָט עֶר געֶזעֶהן שטעֶהן 15 יודישעֶ פוהרעֶן פול חפצים, וואָס מעֶן האָט איבעֶרגעֶפיהרט דורך אונזעֶר גרעֶניץ קיין טעֶרקיי, קעֶנעֶן מיר שוין מעֶהר נישט שווייגעֶן א. אַז. וו.״.

דעֶר קעֶניג האָט געֶהייסעֶן מאַכעֶן אַ נייעֶ אויספאָרשונג, וועֶלכעֶ האָט ווידעֶר אָנגעֶוואָרפעֶן אַ פחד אויף די יודעֶן און זיי געֶבראַכט פיעֶל מאַטעֶריעֶלעֶן שאָדעֶן. דאַן האָבעֶן די יודעֶן דעֶרשפירט אַ סכנה פאַר זיך און פון פיעֶל שטעֶדט זעֶנעֶן אַרויסגעֶפאָהרעֶן דעֶפוטאַציעֶס צום קעֶניג, וועֶלכעֶן זיי האָבעֶן פייעֶרליך פעֶרזיכעֶרט, אַז די אַלעֶ בעֶשולדיגונגעֶן זעֶנעֶן נישט מעֶהר, ווי אַ פרעֶכעֶר בלבול, אַז יודעֶן זעֶנעֶן וויטעֶר טריי דעֶם קעֶניג, טראַכטעֶן נישט וועֶגעֶן אַרויספאָהרעֶן קיין טעֶרקיי און האָבעֶן קיין קריסטעֶן נישט געֶמאַכט פאַר יודעֶן. די עֶרקלעֶרונג פון דעֶר דעֶפוטאַציעֶ איז בעֶשטעֶטיגט געֶוואָרעֶן דורך דעֶר אָפיציעֶלעֶר אויספאָרשונג און סיגיזמונד האָט דאַן עֶרקלעֶרט יודעֶן פריי פון יעֶדעֶן חשד און זיי געֶגעֶבעֶן דאָס וואָרט, אַז אויף וויטעֶר וועֶט מעֶן יודעֶן שוין נישט בעֶשולדיגעֶן אויפ׳ן גרונד פון קלאַגעֶן און נישט־קאָנטראָלירטעֶ בלבולים. וועֶגעֶן דעֶם האָט דעֶר קעֶניג אַרויסגעֶגעֶבעֶן די יודעֶן אַ ספעֶציעֶלעֶ פריווילעֶגיעֶ, אין ווילנא, אין 1540.

די קאַטוילישעֶ גייסטליכעֶ האָבעֶן אָבעֶר דאָך נישט אויפגעֶהעֶרט פיהרעֶן זייעֶר אַגיטאַציעֶ געגען יודען, און ווען זיי האָבען געזעהן, אַז מיט די רעדעס פון די קירכע־טריבונעס קענען זיי ווינציג אויפטון, האָבען זיי אָנגעהויבען פיהרען זייער אַגיטאַציע אין דער ליטעראַטור און

אַרויסגעלאָזט אַ רײַהע אַנטיסעמיטישע ווערק אין גײַסט פון מיטעלאַלטער. דער פּוילישער סינאָד פון 1542 האָט פערעפענטליכט פאָלגענדע „קאָנסטיטוציע" וועגען יודען: „נעהמענדיג אין אַכט, אַז די פיעל יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון אַלע דערבײַאיגע מלוכות און אַרײַנגעלאָזט געוואָרען קײַן פּוילען, מישען אויס דאָס הײַליגע מיט דעם אונגלויביגען און זענען זעהר געפעהרליך פאַר די קריסטען און פאַר דער קירך, האָט דער סינאָד בעשלאָסען: 1) כדי עס זאָל ניט פאָרקומען נאָך עפּעס ערגערס דאַדורך, וואָס יודען וועלען זײַן קאָנצענטרירט אין אײַן געוויסען אָרט, דאַרף דער סינאָד זיך משתדל זײַן פאַר'ן קעניג, אַז אין דער גנעזענער פּראָווינץ און הויפּטזעכליך אין קראַקוי זאָל פאַר יודען אײַנגעפיהרט ווערן אַ בעשטימטע נאָרמע, דהיינו אַזוי פיעל, וויפיעל דער ראַיאָן קען אין זיך אַרײַננעהמען; 2) אַז אין די איבעריגע ערטער, וואו יודען טאָרען שוין פון אַלטע צײַטען ניט וואוינען, זאָל מען זיי ווײַטער ניט ערלויבען צו בעזעצען זיך און צו קויפען קריסטליכע הײַזער, און די שוין געקויפטע הײַזער זאָלען זיי מוזען צוריק פערקויפען די קריסטען; 3) אַז די נײַע שוהלען, אויך די, וואָס זענען אין קראַקוי געבויט, זאָל מען צערשטערען; 4) אַזוי ווי די קירך דולדעט יודען נאָר אַלס אָנדענקען וועגען די יסורים פון קריסטוס, דאַרף אויף קײַן פאַל ניט דערלאָזען ווערן, אַז זייער צאָהל זאָל זיך פערגרעסערן; לויט די בעשלוסען פון די הײַליגע געזעצען ווערט זיי ערלויבט נאָר צו פעררעכטען די אַלטע שוהלען, אָבער ניט בויען נײַע. ווײַטער געהען נאָך 7 פונקטען: וועגען פערבאָטען יודען צו האַלטען בײַ זיך קריסטליכע דינערשאַפט, צו פערנעהמען שטעלעס אַלס גוט־פערוואַלטער בײַ די פּריצים, האַנדלען אין די קריסטליכע ימים טובים א. אז. וו. פון דעם גאַנצען אַנטיסעמיטישען פּלאַן איז פאַקטיש גאָרניט געוואָרען, ווײַל דער קעניג האָט איהם ניט בעשטעטיגט, אָבער דערפאַר איז די דאָזיגע „קאָנסטיטוציע" געוואָרען דער וועג־ווײַזער פון די קלעריקאַלישע גײַסטליכע אויף אַ לאַנגע צײַט און איז ביסלעכווײַז אַרײַנגעדרונגען אין דעם בעוואוסטזײַן פון פאָלק אַלס פּראַקטישער מוסטער אין דער פּאָליטיק בנוגע צו די יודען.

צוליעב די רדיפות און אָנפאַלען, האָבען פיעל יודישע הענדלער פערלאָזען די גרויסע שטעדט און זיך בעזעצט אין די קלײַנע שטעדט און אין די דערפער, וואָס האָבען געהערט צו די מאַגנאַטען און שליאַכטעס. פון דעמאָלט אָן זענען פיעל יודען איבערגעגאַנגען אין רשות פון

דער שליאַכטע, געלעבט אונטער איהר שוץ, אָבער אויך געוואָרען איהרע קנעכט. צווישען דעם קעניג און דער שליאַכטע האָט שוין פֿון לאַנג זיך געפֿיהרט אַ קאַמפּף און איינער פֿון די הויפּט־פּונקטען איז געווען די רײַסעניש צוליעב יודען. די שליאַכטע איז נישט געווען צופֿרידען מיט דעם געזעץ, לויט וועלכען די יודען קענען וואוינען נאָר אין די קעניגליכע שטעדט, און נישט אין די דערפֿער און קליינע שטעדטלעך, וואָס געהערען צו די אַדעליגע און שליאַכטע. נאָך לאַנגע וכּוחים און רײַסענישען האָט די שליאַכטע מנצח געווען און דער אַלטער קעניג סיגיזמונד האָט אין 1539 געזאָגט אין סיים: „די שליאַכטע פֿון אונזער קעניגרײַך פֿערלאַנגט, אַז זי אַליין זאָל האָבען די גאַנצע נוצען פֿון די יודען, וואָס וואוינען אין די שטעדטלעך, דערפֿער און הויפֿען, און משפּט'ן די יודען מיט זייער געריכט. דערויף ענטפֿערען מיר: אויב די יודען אַליין זענען מוחל אויף דער פּריווילעגיע צו גע־משפּט ווערן אין זייער אייגען געריכט און אויף די פּריווילעגיעס, וועלכע עס האָבען זיי געשאָנקען אונזערע עלטערן די מלכים און וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען אויך דורך אונז, זענען זיי דערמיט אויך מוחל אויף דער בעשיצונג אונזערע, און מיר וועלען שוין מעהר פֿון זיי קיין נוצען נישט האָבען, און דעריבער האָבען מיר נישט קיין גרונד צו טאָן זיי מיט געוואַלד טובות און מיר האָבען שוין נישט קיין פֿליכט צו בעשיצען זיי". די יודען זענען פֿאָרלויפֿיג געווען צופֿריעדען מיט דעם געזעץ, ווײַל די יודען, וואָס האָבען געוואוינט אין די שליאַכטישע דערפֿער און שטעדטלעך, זענען דערמיט פּטור געוואָרען פֿון דעם שטאָדטישען געריכט, וואָס האָט זיך צו זיי אָפֿט בעצויגען פֿײַנדליך, פּטור געוואָרען פֿון די רדיפֿות פֿון די צעכען און מאַגי־סטראַט און דערבײַ אויך געהאַט שען פּרנסה. די שליאַכטישע שטעדט־לעך און גיטער זענען געוואָרען איבערפֿולט מיט יודישע געוועלבלעך, אַכסניות, שענקען, און דער יוד איז דאָרט געווען אינגאַנצען פֿרײַ, אויב נאָר ער האָט געוואוסט, ווי אַזוי אונטערצולעקען זיך צום „פּריץ" און בײַ איהם נושא־חן זײַן. דאַן האָט זיך אָנגעהויבען די עפּאָכע פֿון די יודישע אַרענדאַרען, ישוב'ניקעס און שענקער און צוזאַמען דערמיט האָט זיך ענטוויקעלט דער טיפּ פֿון יודישען „מה־יפֿית'ניק", וואָס האָט קנעכטיש געדיענט דעם פּריץ, און דאָס האָט געהאַט וויכטיגע רע־זולטאַטען אין די שפּעטערדיגע דורות, אין משך פֿון 300 יאָהר. דער

יוד איז געוואָרען בעזונדערם אונטערטעניג פאַר'ן פריץ אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם צווייטען.

סיגיזמונד II אויגוסט (1548–72), דער טראָן־פערטרעטער פון סיגיזמונד I, א געבילדעטער און פריי־זיניגער, האָט זיך בעצויגען צו יודען טאָלעראַנט און ליבעראל. מיט דערזעלבער טאָלעראַנץ האָט ער זיך בעצויגען בכלל צו אַלע רעפאָרמאַטאָרען און פרעמד־גלויביגע. אין ערשטען יאָהר פון זיין קעניגען האָט ער לויט דער ביטע פון יודען בעשטעטיגט אויפ'ן גענעראַל־סיים אין פעטריקאָוו דעם אַלטען ליבעראַלען סטאַטוט פון קאַזשימיר IV. סיגיזמונד־אויגוסט האָט אָבער אויך בעדייטענד פערברייטערט די אויטאָנאָמיע פון די יודישע געמיינדעס. די רבנים און קהל־פיהרער האָט ער געגעבען ברייטע יורידישע און אדמיניסטראַטיווע רעכט, אפילו אויפ'ן אַלגעמיינעם געריכט פון די וואָיעוואָדעס, ווען א יוד האָט געהאַט א פּראָצעס מיט א קריסט, האָבען געמוזט זיך געפינען יודישע „סעניאָרען", ד. ה. אויסגעוועהלטע פאָרשטעהער פון קהל.

די בעציהונגען צווישען יודען און דעם „דריטען שטאַנד", די שטאָדטישע בירגער, האָבען זיך נישט געביטען צום גוטען בעת דעם קעניגען פון סיגיזמונד־אויגוסט, נאָר דערפאַר זענען זיי געוואָרען מעהר קלאָר, מעהר נאָרמירט. די בעציהונגען צווישען די צוויי קאָנקורענטען די יודען און די מאַגיסטראַטען, זענען רעגולירט געוואָרען דורך ספּעציעלע אָבמאַכען און קאָנטראַקטען. אין די דאָזיגע אָבמאַכען פלעגט דייטליך אויסגערעדט ווערן, אין וועלכע ערטער די יודען מעגען וואוינען און זיך פערנעהמען מיט האַנדעל; אין פּוזנא איז זאָגאַר פערבאָטען געוואָרען צו פערגרעסערן די צאָהל יודישע הייזער העכער פון א בעשטימטער נאָרמע — 49, און צוליעב דעם האָט מען אין געטאָ געמוזט בויען הויכע פיעלשטאָקיגע הייזער. אין אנדערע שטעדט האָט מען יודען נישט דערלאָזען צו בעזעצען זיך, און פאַר די, וואָס האָבען שוין זיך בעזעצט, אָבגעטיילט ספּעציעלע קוואַרטאַלען, ווייט פון צענטר, אָדער מען האָט זיי אינגאַנצען נישט אריינגעלאָזט און נאָר ערלויבט די סוחרים צו קומען אויף עטליכע טעג צוליעב געשעפט. דאָך אין פיעל שטעדט, וואו דער קעניג האָט דאָס געפונען נוצליך פאַר דעם האַנדעל און פאַר דער מלוכה, האָט מען יודען ערלויבט פריי וואוינען און געגעבען גלייכע רעכטען מיט די איבעריגע איינוואוינער. אין איינינגע ערטער האָט דער קעניג זאָגאַר פערבאָטען, א

די וואכענטליכע ירידים זאלען פארקומען אום שבת, כדי דערפון זאלען נישט ליידען די אינטערעסען פון די יודען.

אין אלגעמיין האבען די פשרות און אבמאכען צווישען די יודען און די מאגיסטראטען זיך שטענדיג געענדיגט לטובת די לעצטע. אלע שטעדט האבען זיך געסטארעט מיט אלע מיטלען צו בעגרענצען דעם יודישען האנדעל און עס איז כמעט נישט פאראיבער קיין יאהר אהן נייע בעגרענצונגען און רדיפות. נאר אויב מיט אלע קלאסען האבען יודען דאך געקענט ווי-עס-איז דורכקומען, אמאל דורך גוטען ווילען, אמאל דורך „פשרות" און אבמאכען, זענען די קאטוילישע גייסטליכע געבליבען פערעקשנ'טע יודישע שונאים. די דאזיגע אלטע יודישע שונאים האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, ווען פון רוים, פון אינקוויזיטארישען פויפסט פאאול דער 4-ער איז געגעבען געווארען א סיגנאל אנצוהויבען א קאמפף מיט די „אונגלויביגע". אין 1550 איז קיין קראקוי געקומען דער שליח פון פאפסט ליפאמאנא, וועלכער האט געדארפט מחזיר למוטב זיין די פערפיהרטע פוילישע אדעליגע, וואס זענען שוין דעמאלט געווען אנהענגער פון לוטערים לעהרע. ווען איהם האט זיך אבער נישט איינגעגעבען ארויפצופיהרען אויפ'ן גוטען וועג די אפיקורסישע אדעליגע, וואס האבען אויפגעהערט בלינד גלויבען אין פויפסט, האט ליפאמאנא זיך גענומען צום אלטען מיטעל: מאכען א בלבול אויף יודען און ארויסרופען א פאגראם. אין יענער צייט איז איינע אקאטוילישע פרוי דאראטא לאזשענצקא פון סאחאטשאוו בעשולדיגט געווארען, אז זי האט אוועקגעגנב'עט די האסטיע און דאס פערקויפט די יודען, וועלכע האבען אזוי לאנג געשטאכען דאס הייליגע ברויט, ביז פון איהם האט אנגעהויבען רינען בלוט. לויט דער פעראָרדנונג פון חעלמער בישאף האט מען ארעסטירט דריי יודען, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דעם פערברעכען, און אין עטליכע טעג ארום האט מען זיי פערמשפט צום טויט. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האט דער קעניג תיכף פעראָרדענט, אז מען זאל ארויסלאזען פריי די ארעסטירטע יודען. אבער דער בישאף האט בכיון זיך אונטערגעאיילט און אויפ'ן גרונד פון א געפעלשטען פאפיער אין נאמען פון קעניג האט מען די אומגליקליכע לעבעדיגערהייד פערברענט נאך איידער עס איז אנגעקומען די ווירקליכע פעראָרדנונג פון קעניג. „איך ווער אויפגערעגט ביז גאר — האט דער קעניג געזאגט, דערוויסענדיג זיך וועגען דעם — ביי'ם געדאנק וועגען דער מערדעריי און איך וויל נישט, מען זאל מיך האלטען פאר אזא וואהנזיניגען,

וואס גלויבט, אז פון דורכגעשטאכענער האסטיע קען רינען בלוט". די דאזיגע געשיכטע האט געמאכט א גרויסען רושם און ארויסגערופען א גרויסע אויפרעגונג אין די פראטעסטאנטישע קרייזען, ווייל מען האט נישט געקענט גלויבען אין די בבא־מעשות וועגען דער האסטיע, אבער די יודענפיינדליכע פארטיי האט דערווייל אויסגענוצט דעם סאחאטשאווער פראצעס אויף אגיטאציע געגען יודען.

צו קיין אלגעמיינע רדיפות אויף יודען אין פוילען איז עס נישט געקומען. נאך אלע בעגרענצונגען און אינערליכע רדיפות איז דער מסחר דאך הויפטזעכליך געבליבען אין די יודישע הענד. נאר די יודענפיינדליכע אגיטאציע האט דאך אויפגעטאן איהרס. אין 1564 איז אין ביעלסק אויסגעפיהרט געווארען טויט־שטראף אויף א יודען, וואס איז אונשולדיג פער'משפט געווארען פאר ערמארדען א קריסטליך קינד. און אין ליטווישען סטאטוט פון 1566 זענען אריינגענומען געווארען פיעל בעגרענצונגען געגען יודען, ווי דער פערבאט צו קליידען זיך, ווי קריסטען, און בכלל שען קליידען זיך, האבען ביי זיך קריסטליכע דינערשאפט, פערנעהמען שטעלעס אין קריסטליכע געזעלשאפטען און נאך. די אלע פערבאטען האבען געשטאמט פון דער שליאכטע, וואס האט זיך געפונען אונטער דער ווירקונג פון די קלעריקאלישע גייסטליכע, און דער קעניג האט זיך געסטארעט אבצושוואכען די גזירות און ווי וויים מעגליך בעשיצען די יודען. פון דער קארעספאנדענץ צווישען פוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט און דאן יוסף נשיא אין טערקיי, איז צו זעהן, אז דאן יוסף האט געפיהרט אונטערהאנדלונגען מיט'ן קעניג וועגען די פוילישע יודען, און דער קעניג האט איהם צוגעזאגט צו בעשיצען זיי. אויך די יודישע דאקטוירים אין קעניגליכען הויף האבען זיך געסטארעט אויסצונוצען זייער איינפלוס לטובת יודען. אזעלכע יודען, ווי ר' שלמה אשכנזי און שמעון גינצבורג, זענען געווען גרויסע חשובים אין קעניגליכען הויף און אפטמאל צו נישט געמאכט די פלענער פון די יודענפיינד. צו־שוואך איז געווען די מאכט פון קעניג, אז ער זאל קענען ענערגיש ארויסטרעטען געגען דער שליאכטע און די גייסטליכע, נאר ער האט געטאן וואס מעגליך איז. כדי צו מאכען א סוף צו דער אגיטאציע און בלבולים אויף יודען, האט דער קעניג ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט שטרענג פערבאטען דער ארטיגער מאכט צו פערפיהרען פראצעסען געגען יודען, דערמאנענדיג, אז לויט די אלטע פריווילעגיעס קען מען בעשולדיגע

א יודען אין א ריטועלער ערמאָרדונג נישט אנדערש, ווי אז עס זענען דאָ 4 קריסטליכע און 3 יודישע עדות דערויף, און אז אזעלכע פּראָצעסען דאַרפען בעטראַכט ווערן נאָר אין קעניגליכען געריכט.

אין גיכען איז ליטא פעראייניגט געוואָרען מיט קרוין־פּוילען אונטער'ן נאָמען די „לובלינער אוניע” (1569) און ליטא האָט אויפגעהערט עקסיסטירען אלס בעזונדערע מלוכה. אין דריי יאָהר אַרום איז געשטאָרבען סיגיזמונד־אויגוסט און צוזאַמען מיט איהם איז אונטערגעגאַנגען די דינאַסטיע פון די יאַגעלאָנען. פּוילען איז געוואָרען א מין מאָנאַרחיסטישע רעפּובליק, וואו די מלכים ווערען אויסגעוועהלט פון פאָלק אָדער פון אנדערע לענדער, און פון דעמאָלט הויבט זיך אָן פאַר פּוילען א נייע עפּאָכע, וואָס האָט געהאַט וויכטיגע רעזולטאַטען אויך פאַר יודען.

די ליטווישע יודען האָבען קיין סך נישט אויסגעשפּיעלט פון דער איבערקעהרעניש. פאַר דער אוניע, ווען די פּוילישע קיסרים זענען נאָר געווען גרויספירשטען פון ליטא, זענען יודען געווען מעהר נוצליך און דעריבער מעהר געשיצט געוואָרען דורך די קעניגען. אין ליטא האָבען נאָך די אדעליגע געשפּיעלט א קליינע פּאָליטישע ראָליע, די מאַכט פון קעניג איז דאָרט געווען פיעל שטאַרקער איידער אין פּוילען, וואו דער קעניג האָט געהאַט געגען זיך די קאָנקורענץ פון די אדעליגע, און כדי צו פערפעסטיגען די דאָזיגע מאַכט זיינע, האָט דער קעניג זיך געשטיצט אויף די קלאַסען, וואָס שטעהען צווישען דער שליאַחטע און די פּויערען, ד. ה. אויף די „מיעשטשאַנעס” און יודען, אויף וועלכע ער האָט געקוקט, ווי אויף זיינע טרייע אונטערטאַנען און פעסטע שטיצער; נאָך דער אוניע האָט זיך די לאַגע אינגאַנצען געביטען. די ליטווישע פירשטען, ווי ראַדזיוויל, טשאַרטאָריזשסקי און אנדערע, האָבען געהאַט א גרויסע מאַכט און געוואָרען כמעט ווי מלכים; אנדערע מאַגנאַטען, מיט ווינציגער יחוס און רייכטום, האָבען זיך אויך געסטאַרעט צו דערגרייכען אזא הויכע מדרגה; נאָך זיי איז געגאַנגען די שליאַחטע, וואָס איז געוואָרען פון דאַן אָן א ווערקצייג און טרייע דינערין פון די מאַגנאַטען. אויף אזא אופן האָבען די גאַנצע מאַכט אין לאַנד געהאַט די אדעליגע, און די קעניגליכע מאַכט איז געווען נישט מעהר, ווי א שאָטען. דער קעניג האָט דעריבער שוין מעהר נישט געקענט און אויך נישט פאַר נויטיג געהאַלטען צו בעשיצען די יודען, וואָס זענען איהם מעהר שוין נישט נוצליך

געווען. פון דער צווייטער זייט האבען אבער די יודען פארלויפיג אויך עפעס געוואונען פון דער איבערקעהרעניש אין לאנד. מיט דער פערגרעסערונג פון די אדעליגע און זייער מאכט האט זיך אויך פערגרעסערט דער יודישער ישוב אין ליטא. יעדער אדעליגער האלט פאר זיין חוב צו גרינדען פאר זיין טובה וועגען א יודישען ישוב. די „שררות" בויען געוועלבער, ווערקשטאטען, שענקען, און פערדינגען דאס יודען און בכלל האט זיך פאר יודען דאן געעפענט א קוואל פון פרנסה און מסחר, מלאכה און אין ארענדע. יעדער יודישער ישוב, וואס איז געבויט געווען דורך די פירשטען און אדעליגע, איז געשטאנען אונטער זייער שוץ; די אדעליגע ערלויבען דארט בויען הייזער, שוהלען, זיך בעזעצען אין די ערטער, וואו יודען האבען פריהער נישט געטארט וואוינען, און דאס אליץ ווערט געטאן, נישט אנפרעגענדיג זיך ביי'ם קעניג, ווייל דער אדעליגער האט די גאנצע מאכט און קען טאן אליץ, וואס ער וויל. אויף אזא אופן האט די ליטווישע אוניע געהאט די מעלה פאר יודען, וואס זיי זענען געשטאנען אונטער'ן שוץ פון די אדעליגע און געווען זיכער מיט זייער לעבען און גוטס. אבער דאס האט געקענט דויערן נאר כל זמן די יודען זענען געווען נוצליך און נויטיג פאר'ן „פריץ", און דעריבער איז די יודישע לאגע קיינמאל נישט געווען קיין פעסטע, בעשטימטע און האט אבגעהאנגען פון די ארומיגע אומשטענדען און פון יעדע מינדסטע איבערקעהרעניש אין פאליטישען לעבען פון לאנד.

נאכ'ן טויט פון סיגיזמונד-אויגוסט איז פאר דעם קעניג פון רעפובליקאנישען פוילען נאך לאנגע רייסענישען צווישען דער שליאחטע אויסגעקליבען געווארען הענריק וואלוא, דער ברודער פון פראנצויזישען קעניג קארל דער 9-ער (1577). דער דאזיגער קעניג, הגם ער איז אויסגעוועהלט געווארען מיט דער השתדלות פון ר' שלמה אשכנזי, איז געווען פול מיט שנאה צו יודען, און קומענדיג קיין פוילען איז ער באלד אריינגעטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט די גייסטליכע אנפיהרער וועגען נעהמען זיך צו יודען און אנהויבען געגען זיי א גאנצע רייהע רדיפות. צום גליק פון די יודען האט דער דאזיגער קעניג לאנג זיך נישט געהאלטען אין פוילען, ווייל אין עטליכע מאנאטען ארום איז זיין ברודער קארל געשטארבען און היינריך איז געהיים ענטלאפען פון פוילען קיין פראנקרייך, כדי צו ירשנען דעם פראנצויזישען טראן. אלס פוילישער קעניג איז אויסגעוועהלט געווארען סטעפאן "באטארי (1576—86), א מוטיגער און געבילדעטער מאן. זיין קעניגען האט באטארי אנגעהויבען

מיט עטליכע אקטען פון נערעכטיגקייט בנוגע צו יודען. ער האט צו-
ערשטענס ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט קאטע-
גאריש פערבאטען צו בעשולדיגען יודען אין ערמארדען קריסטליכע
קינדער און פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער, נאר ער איז
נאך געגאנגען ווייטער און זיך געסטארעט דורכצופיהרען דעם פרינציפ
פון יודישער גלייכבערעכטיגקייט. בעשטעטיגענדיג די אלטע יודישע פרי-
ווילעגיעס, האט דער ליבעראלער קעניג זיי נאך פערברייטערט דורך נייע
רעכטען, איבערהויפט אין פרייהייט פון האנדעל. ער האט בעפוילען די
וואיעוואדעס צו בעשיצען די אינטערעסען פון די יודען געגען די צעכען
און מאגיסטראטען, וואס ווענדען אן אלע מיטלען צו בעגרענצען יודען
אין האנדעל און אין האנדווערק. ער האט אויך אבגעשאפט די אלטע
גזירה אויף די פוזנא'ער יודען, וועלכע עס איז פערבאטען געווארען צו
האבען הייזער העכער פון א בעשטימטער נארמע, און האט זיי ערלויבט
צו דינגען געוועלבער אין אלע פונקטען פון שטאדט און זאגאר האנדלען
אין די קריסטליכע ימים-טובים. די מאגיסטראטען האבען בעקומען א
שטרענגען בעפעהל צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון די
קריסטליכע סוחרים. נאר אין דער צייט, ווען באטארי האט אבגעהיט
בנוגע צו יודען די אלטע טראדיציעס פון דער ליבעראלער עפאכע,
האבען אין דער פוילישער געזעלשאפט שוין עקזיסטירט די אידעען פון
דער קאטוילישער רעאקציע, געגען וועלכער דער קעניג איז נישט אים-
שטאנד געווען צו קעמפפען. די אלע פעראָרדנונגען פון קעניג האבען
נישט געקענט פערהיטען פון איינצעלנע קאטאסטראפען, און שוין דריי
חדשים נאכדעם, ווי באטארי האט ארויסגעגעבען זיין בעפעהל צו די
מאגיסטראטען וועגען שיצען יודען, איז אין פוזנא פארגעקומען א פאג-
ראם, וואס האט זיך געענדיגט מיט עטליכע ערמארדונגען. אנגעהויבען
האט זיך דער פאגראם דערפון, וואס יודען האבען נישט דערלאזט איינעם
א משומד צו זעהען זיך מיט זיין ווייב, נאר באמת איז דאס מעהר נישט
געווען, ווי א צופעליגע סיבה. דער פאגראם איז שוין פריהער געווען
פארבערייטעט דורך די קריסטליכע סוחרים, וואס האבען נישט געקאנט רוהיג
צוקוקען, ווי אזוי זייערע קאנקורענטען, די יודען, פיהרען א פרייען
האנדעל. באטארי האט ארויפגעלעגט אויפ'ן מאגיסטראט א גרויסע
שטראף דערפאר, וואס ער האט דערלאזען צום פאגראם, נאר דורך
א שבועה האט דער מאגיסטראט פערזיכערט, אז ער האט נישט געוואוסט

וועגען די הכנות צום פּאָגראָם, און די שטראָף איז דערנאָך אַראָבגענומען געוואָרען.

די יודישע לאַגע האָט זיך ווידער געביטען בײַם קעניגען סיגיזמונד דער דריטער (1588—1632) און וולאַדיסלאַוו דער 4-טער (48—1632). דאָ האָט זיך בולט אַרויסגעוויזען דער רעזולטאַט פון דער פּאָליטישער איבערקעהרעניש אין פּוילען נאָך דער אוניע, ווען די קעניגען האָבען אָנגעהויבען ווערן אויסגעוועהלט פון פאָלק. די קעניגען זענען געוואָרען אָבהענגיג פון דער שליאַכטע, וועלכע האָט פאַקטיש געהאַט די גאַנצע מאַכט אין איהרע הענד, צוגעפּאַסט די געזעצגעבונג פון סיים צו איהרע קלאַסען-אינטערעסען און פערנומען אַלע שטעלען אין דער אַדמיניסטראַציע אַלס וואָיעוואָדעס, סטאַראָסטעס און אַנדערע בעאַמטע. די אַפּוטרופּסות אויף יודען געהט ביסלעכווײַז איבער פון דער קעניגליכער מאַכט צו דער רײַכער שליאַכטע. און הגם די שליאַכטע איז דורכגעדרונגען מיט די קלעריקאַלע אידעען און איז ערצויגען אין יעזואיטישען גײַסט, דאָך שיצט זי די יודען, מיט וועלכע זי איז עקאָנאָמיש צוזאַמענגעבונדען. דער טשינשעוויק-יוד אין די שטעדט און שטעדטלעך, וואָס געהערען צו פּריוואַטע מענשען, דער יוד-אַרענדאַר, וואָס פערוואַלטעט מיט דעם פּריץ׳סווירטשאַפט און האַלט אין אַרענדע זײַנע מיהלען, ביערברויערײַען, שענקען און אַנדערע אונטערנעהמונגען, — אַלע זענען זיי נויטיג דעם פּוילען שליאַכטיץ, וואָס פערברענגט זײַן צײַט אין די סיימען, אין אויסלאַנד, לעבט אַ גוטען טאָג און האָט קײַן צײַט נישט צו פערנעהמען זיך מיט זײַנע געשעפטען. די שליאַכטע קאָן דעריבער נישט אַריבערטרעטען געוויסע גרעניצען אין די רעפּרעסיעס געגען יודען. אפילו דער פרומער קעניג סיגיזמונד דער דריטער, וואָס האָט זיך געפונען אינגאַנצען אונטער׳ן אײַנפלוס פון די יעזואיטען, מוז ציהען ווײַטער די ליניע און ווײַטער היטען די אַלטע טראַדיציעס פון די פריהעריגע מלכים, וואָס האָבען געשיצט די יודישע אינטערעסען. ער בעשטעטיגט די אַלטע פּריווילעגיעס פון די יודען צו פיהרען אַ פרײַען האַנדעל, מיט בלויז אײניגע בעגרענצונגען, צו וועלכע עס האָט איהם געצוואונגען די יודענפײַנדליכע פּאַרטײַ.

דער עקאָנאָמישער קאַמפּף צווישען די קריסטען און יודען אין די שטעדט ווערט ווײַטער געפיהרט מיט דערזעלבער ענערגיע, וואָס פריהער, נאָר אין דער עפּאָכע נעהמט דער קאַמפּף אָן אַ פאָרם פון רעליגיעזער שנאה. אין פיעל שטעדט ווערן די מאַגיסטראַטען די

די עלסטע יודישע מצבה אין פוילען (ווראָצלאַוו, 1203)

שופטים פון יודען, הגם לויט דער קאנסטיטוציע זענען יודען אין זייערע משפטים מיט קריסטען נאר אונטערגעווארפען דעם קעניגליכען געריכט. די יודען בעקלאגען זיך אפט פאר'ן קעניג און דארט, וואו יודען האבען מליצי-יושר, העלפען אמאל די אנקלאגען און דער קעניג געהמט זיך אן די יודישע קריוודע. אזוי, למשל, ווען די בריסקער יודען האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דעם דארטיגען מאגיסטראט, האט דער קעניג זיך אנגענומען פאר יודען א דאנק דעם, וואס די אנקלאגע האט געשטיצט דער פרנס פון דער בריסקער יודישער געמיינדע שאול יודיטש, א אבקויפער פון פיעל קעניגליכע שטייערען אין ליטא, וואס האט געטראגען דעם טיטול „קעניגליכער דינער" (עס איז דא א גרונד צו רעכענען, אז דער דאזיגער שאול איז דער העלד פון דער לעגענדע, וואס דערצעהלט, אז אין פוילען איז איינמאל אויסגעקליבען געווארען אלס קעניג דער אנגעזעהענער יוד, שאול וואל, א ליעבלינג פון פירשט ראדזיוויל, און דער שאול האט אבגעקעניגט איין נאכט). אבער דארט, וואו יודען האבען נישט געהאט אזעלכע אנגעזעהענע מליצי-יושר ביי'ם הויף, האבען די אנקלאגען ווייניג געהאלפען. אין ווילנא האבען די קריסטליכע סוחרים צוליעב קאנקורענץ מיט די יודישע סוחרים זאגאר געמאכט א פאגראם, חרוב געמאכט די שוהל און צוראבירט די יודישע וואוינונגען (1592). סיגיזמונד האט ארויסגעגעבען די ווילנער יודען א פריווילעגיע אויף פרייען האנדעל און וואוינרעכט. אבער אויך נאכדעם האבען די סכסוכים צווישען יודען און קריסטען נישט אויפגעהערט און אפט געבראכט צו טרויעריגע צוזאמענשטויסען. בעזונדערס אפט פלעגען ליידען פון די קריסטליכע שטאדטישע איינוואוינער די יודען פון פוזנא, וואו די בעפעלקערונג איז בעשטאנען הויפטזעכליך פון דייטשען. דא זענען די אנפאלען פון המון אויף דעם יודישען קווארטאל געווארען א וואכעדיגע זאך, נאר אויסער דעם האט מען נאך דארט געקעמפפט געגען יודען מיט „לעגאלע" מיטלען. מיט איינינע מלאכות, ווי למשל שניידעריי, האבען יודען געמעגט פערנעהמען זיך נאר אויף צו בעפרידיגען זייערע אייגענע בעדערפנישען און נישט פאר קריסטען. אין 1618 האט א מאליאר, וועלכער האט אויסגעפוצט מיט בילדער די וואנט פון ראטהויז צו דער גאס ארוים, אויסגעמאלט עטליכע זעהר בעליידיגענדע פאר יודען פיגורען און דער המון האט נישט ווייניג זיך לוסטיג געמאכט דערויף און פערשאפט יודען פיעל בזיונות. אין א פאר יאהר ארום האט מען

פונאנדערגעלאזט א קלאנג, אז אין איינעם פון די יודישע הייזער האט מען כלומר'שט געפונען א טיש, אויף וועלכען עס זענען אמאל דורכגעשניטען געווארען דריי האסטיעס. דעם הייליגען טיש האט מען פייערליך איבערגעפיהרט אין קירך אריין מיט א גרויסער פראצעסיע, אין וועלכער עס האבען זיך בעטהייליגט אלע גייסטליכע פון שטאדט. ערצויגען אויף אזעלכע ווילדע סצענעס, האט דער המון פערלארען דאס לעצטע ביסעל אכטונג צו יודען און די שנאה און פעראכטונג צו דער מענשליכער ווירדע פון יודען ווערט נאר פערטיעפט און פערגרעסערט.

אין יענער עפאכע ווערן די בלוט-בלבולים אויף יודען א אפטע זאך און בעקומען א הארקטער פון דער גרויזאמער שפאנישער אינקוויזיציע. די פראצעסען וועגען די בלבולים ווערן שוין געפיהרט נישט בלאחר-יד, ווי פריהער, נאר מיט א בעזונדערע פייערליכקייט און אין העכסטען פוילישען געריכט — אין קרוין-טריבונאל. אין 1598 האט דער לובלינער טריבונאל פערמשפט צום טויט דריי יודען, וועלכע זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון א קריסטליך קינד, וואס מען האט געפונען טויט אין א בלאטע נעבען א דארף. כדי צו צווינגען די בעשולדיגטע, אז זיי זאלען זיך מודה זיין אין פערברעכען, האט מען זיי פריהער שרעקליך געפייניגט און די טויט-שטראף איז דערנאך אויסגעפיהרט געווארען מיט א בעזונדער פייערליכקייט. דעם קערפער פון דער'הרג'עטען קינד האבען די יעזואיטען אריבערגעפיהרט אין קירך און די אבערגלויביגע מאסע איז געקומען זיך בוקען און מתפלל זיין פאר דעם קינד, וואס איז א קדוש געווארען. אזעלכע פראצעסען זענען אויך פארגעקומען אין אנדערע שטעדט פון פוילען און ליטא. אין דערזעלבער צייט האט די קלעריקאלע פארטיי אנגעהויבען פיהרען א אגיטאציע געגען יודען אויך אין דער ליטעראטור. דער גלח מאיעצקי האט אין 1598 ארויסגעלאזט אין קראקוי זיין ניפטיג בוך „וועגען די יודישע מערדערייען"; אויף דעמזעלבען טעמא האט אויך געשריבען א געוויסער גוביצקי אין יאהר 1602. דער פוילישער דאקטאר סלעשקאווסקי האט בעשולדיגט די יודישע דאקטוירים, אז זיי פערגיפטען סיסטעמאטיש די פאליאקען, און האט פערזיכערט, אז די דזשומא, וואס האט דעמאלט אין פוילען געהערשט, איז א שטראף פון גאט דערפאר, וואס מען בעשיצט יודען. מעהר פון אלע האט געשאטען פעך און שוועבעל אויף יודען דער פוילישער

שריפטשטעלער מיטשינסקי, וועלכער האט ארויסגעלאזט דאס בע-
וואוסטע אנטיסעמיטישע ווערק „דער שפיגעל פון דער פוילישער קרוין“.
אין דעם בוך האט מיטשינסקי צונויפגעזאמעלט אלע בלבולים און
בעשולדיגונגען, וואס זענען ווען-עס-איז ארויסגעשטעלט געווארען
געגען יודען: יודען זענען שולדיג אין פאליטישען פעררעט, אין רוי-
בערייען און נארעריי, אין כשוף-מאכעריי, אין ריטועלע ערמארדונגען,
אין פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער. מיטשינסקי האט זיך
געווענדעט צו די דעפוטאטען פון סיים מיט א ענערגישען אויפרוף,
אז מען זאל זיך בעגעהן מיט יודען, ווי אין שפאניען, פראנקרייך,
ענגלאנד און אנדערע לענדער, ד. ה. ארויסטרייבען זיי פון פוילען. די
העצע פון מיטשינסקי האט ארויסגערופען הייסע און שטורמישע דע-
באטען אין סיים פון 1618. אייניגע דעפוטאטען האבען ערקלערט
מיטשינסקי'ן אלס אפאסטאל פון אמת, אנדערע האבען איהם בע-
שולדיגט אין ארויסרופען אונרוהען און אונטערהעצען איין טייל בע-
פעלקערונג געגען דעם צווייטען. דער סיים האט ארויסגעוויזען אויף
אזויפיעל פאליטישען פערשטאנד, אז ער האט מיט מיטשינסקי'ס
פאמפלעט שטארק זיך נישט גערעכענט, נאר אין דער געזעלשאפט
זענען די אנטיסעמיטישע אידעען ביסלעכווייז אריינגעדרונגען און צו-
געגרייט א באדען פאר די שפעטערדיגע טרויעריגע געשעהנישען.

סיגיזמונד'ס יורש, וולאדיסלאוו דער 4-טער, איז נישט געווען
אזא פרומער קאטוליק און אנהענגער פון די יעזואיטען, ווי זיין פא-
טער. ער האט זיך בעצויגען מיט מעהר טאלעראנץ צו מענשען פון
פרעמדען גלויבען און האט באמת געוואלט אויסגלייכען די רעליגיעזע
און שטאנדען-קאנפליקטען. אבער די רעליגיעזע שנאה און שטאנדען-
קאנפליקטען האבען שוין געהאט אזעלכע טיפע ווארצלען אין דער
מלוכה, אז דער קעניג האט געקענט ווייניג וואס אויפטאן. אין 1633
האט וולאדיסלאוו אויפ'ן סיים בעשטעטיגט די אלטע יודישע פריווי-
לעגיעס, זיי ערלויבט פריי צו האנדלען, בעשטימט די גרעניצען פון
זייער אינערליכער אויטאנאמיע און בעפוילען די מאגיסטראטען צו בע-
שיצען די יודען פון די אנפאלען פון המון; נאר צוזאמען דערמיט
האט ער פערבאטען די יודישע געמיינדעס בויען נייע שוהלען און
בית-עלמין'ס אהן א ספעציעלער ערלויבניש פון קעניג אין יעדען בע-
זונדערען פאל. אין אלגעמיין האט דער קעניג געהיט די רעכטען פון
די יודען, נאר אין אייגצעלנע פאלען האט ער אפטמאל ערפילט די

בקשות פון די שטעדט וועגען בעגרענצונגען אויף יודען און נישט זעלטען פלעגט ער אבשאפען זיינע אייגענע פריהעריגע בעשלוסען. אזוי, למשל, האט ער אין יוני 1642 ערלויבט די קראקויער יודען צו פערנעהמען זיך מיט טראנספארט־האנדעל און אין 2 חדשים ארום האט ער אבגעשאפט זיין אייגענע ערלויבניש, ווייל די קריסטליכע סוחרים האבען זיך בעקלאגט, אז די יודישע קאנקורענץ איז פאר זיי זעהר שווער. לויט דער ביטע פון די קריסטליכע איינוואוינער פון מאהילעוו האט וולאדיסלאוו בעשטעטיגט די פעראָרדנונג פון זיין פאטער וועגען בעזעצען די דארטיגע יודען אין עק שטאדט, און אין א קליינער צייט ארום האט ער אויך בעשטעטיגט דעם בעשלוס פון מאגיסטראט, אז יודען זאלען נישט טארען דינגען קיין הייזער צווישען קריסטען. צוליעב דעם פערבאט פאר יודען צו פערנעהמען זיך מיט קליין־האנדעל אויף די שטאדט־מערק, זענען זעהר געשטיגען די פרייזען אויף די נויטיגסטע פראדוקטען, און די שליאחטע האט זיך דעריבער משתדל געווען, אז מען זאל אבשאפען דעם פערבאט, בעזונדערס פאר ווילנא. דער קעניג האט מסכים געווען, נאר צוזאמען דערמיט האט ער אויך איינגעשטימט מיט די בעשלוסען פון ווילנער מאגיסטראט וועגען איינפיהרען נייע בעגרענצונגען פאר יודען: אין געלד־פראצעסען מיט קריסטען זענען זיי געווען אונטערגעווארפען די יורידישע געזעצען פון מאגיסטראט; זיי האבען געדארפט וואוינען אין א ספעציעלען קווארטאל מיט'ן נאמען „די זשידאווסקא גאס" און נישט געטארט פערנעהמען זיך מיט די מלאכות, וואס זענען פון אלטע צייטען אן געווען אין די הענד פון די צעחען (1633).

אין די שטעדט זענען יודען געווען צונויפגעשפארט און בעגרענצט אין האנדעל — און זיי געהען איבער אלץ אפטער אין די דערפער, וואו זיי פערנעהמען זיך מיט ארענדע פון די שליאחטישע אימעניעס. נישט בלויז די רייכע פריצים, נאר זאגאר די הויכע גייסטליכע גיבען אב אין ארענדע די יודען זייערע נחלאות און דאס רופט ארויס א שטארקען פראטעסט פון סינאד. דער ווארשאווער סינאד האט א שארפען פארוואורף געמאכט יענע בישאפען, וואס האלטען ביי זיך יודישע ארענדארען און „דערמיט גיבען זיי די פרעמד־גלויביגע שליטה אויף זייערע קריסטליכע לייב־אייגענע". דער סינאד אין פוזנא האט מיט צארן פראטעסטירט געגען דער „אונערטרעגליכער יודישער חוצפה": לא די וואס די יודען האבען פערכאפט אין זייערע הענד

דעם האַנדװערק, ערלויבען זיי זיך נאָך צו האַנדלען אויף די גאַסען און מערק אין די קריסטליכע ימים-טובים. און אויב אין די דערפער און אין די שטערטלעך זענען די גייסטליכע געװען אָהנמעכטיג אויפצוהעצען די שליאַחטע געגען יודען, מיט װעלכע זיי זענען געװען עקאָנאָמיש ענגפערבונדען, האָבען זיי נישט אויפגעהערט צו װעקען די גראָבע אינסטינקטען פון המון אין די שטעדט; און װאָס װייטער, אַלץ שטאַרקער איז געװאָרען די אַגיטאַציע געגען יודען. אין פריהלינג 1636 איז אין לובלין פּלוצלינג פערשװאונדען געװאָרען אַ קריסטליך קינד — און אויף יודען איז געפאַלען דער חשד, אַז דאָס האָבען זיי דאָס קינד ערמאָרדעט דאָס געריכט האָט בעטראַכט די בעשולדיגונג און, נישט געפינענדיג קיין ראיות, פריי געשפראָכען די פערדעכטיגע יודען. נאָר אין אַ קלײנער צייט אַרום האָבען די דאָרטיגע גייסטליכע, װאָס זענען נישט געװען צופרידען מיט דעם בעפרייאונגס-אורטייל, שוין געפונען אַ נייעם בלבול. עס האָט זיך געפונען אַ געװיסער מאָנאַך פּאַאול, װעלכער האָט ערקלערט, אַז יודען האָבען איהם פערנאַרט צו זיך אין אַ שטוב, דאָרט, מיט דער הילף פון אַ דייטשען חירורג, איהם געצאַפּט בלוט, װעלכעס זיי האָבען צונויפגענומען אין אַ כלי און דערביי שטיל מתפלל געװען. דער טריבונאַל האָט געגלויבט אין דעם דאָזיגען מיאוס'ען בלבול און נאָך אַ קורצען פּראָצעס מיט ענוים פון דעם בעשולדיגטען האָט מען אַ געװיסען יוד מרדכי פער'משפט צום טויט. אין 1639 איז ענטשטאַנען אַ פרישער פּראָצעס. דער קרוין-טריבונאַל האָט פער'משפט צום טויט צװיי גבאים פון דער לענטשיצער יודישער געמיינדע, װאָס זענען בעשולדיגט געװאָרען אין דער ערמאָרדונג פון אַ קריסטליך קינד אין אַ דערבייאיגען דאָרף. נישט קוקענדיג דערויף, װאָס די בעשולדיגטע האָבען אויך נאָך שרעקליכע ענוים נישט מודה געװען זיך אין כלומר'שטען פערברעכען, האָט מען דעם טויט-אורטייל דאָך אויסגעפיהרט. די קערפּער פון די געטויטע יודען האָט מען צוגלידערט אויף שטיקער און אַרויסגעשטעלט אויף סטויפּעס אין אַלע װעגען. די אָרטיגע מאָנאַחען האָבען זיך בענוצט מיט דעם צופאַל און אַרויסגעשטעלט אין זייער קאָסציאָל אַ בילד מיט אַ אויספיהרליכער בעשרייבונג פון דער ערמאָרדונג צוזאַמען מיט דעם קערפּער פון ערמאָרדעטען קינד. די אַבערגלויביגע קאַטוילישע מאַסע איז געגאַנגען זיך בוקען פאַר'ן קערפּער פון מערטירער-קינד די הכנסות פון

קאַסטיאַל זענען דערווייל געוואַקסען און דאַס זענען די טאַנאַצען טאַקע אויסען געוועזען.

די אַלגעמיינע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע בעדינגונגען אין פּוילען האָבען געבראַכט דערצו, אַז יודען זאָלען דאָרט לעבען, ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, מיט זייערע בעזונדערע רעליגיעזע, אַדמיניסטראַטיווע און געריכטליכע אַנשטאַלטען. יודען זענען געווען אַ בעזונדער קלאַס מיט אַ בעזונדער אינערליכער אויטאָנאָמיע, וואָס האָט געקענט דיענען אַלס מוסטער פֿאַר יעדער גוט=אָרגאַניזירטער געזעלשאַפֿט. די פּוילישע קיסרים זענען געווען פֿעראינטערעסירט, אַז די יודישע געמיינדעס זאָלען זיין גוט אָרגאַניזירט, ווייל ערשטענס איז פֿאַר יעדער רעגירונג בכלל בעקוועמער האָבען צו טאָן מיט פֿאָרשטעהער פֿון פֿאָלק, מיט אַ בעשטימטער גרופּע, איידער מיט אַ אונאָרגאַניזירטער מאַסע, און צווייטענס האָבען די יודישע שטייערען, אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע פֿון די יודישע געמיינדעס, געקענט פּינקטליך און צו דער צייט אויפֿגעמאָהנט ווערן. אויף אַזאַ אופֿן איז אין פּוילען געווען סיי מעגליך און סיי בעקוועם פֿאַר דער רעגירונג צו דערלאָזען אַ פֿרייע יודישע אויטאָנאָמיע אין די אינערליכע אַנגעלעגענהייטען.

נאָך סיגיזמונד דער ערשטער האָט זיך געסטאַרעט צו נעהמען אונטער זיין שוץ די יודישע זעלבסטפֿערוואַלטונג. מיט דער בעשטימונג פֿון מיכל יעזעפֿאָוויטש אַלס „עלטסטען" איבער אַלע יודען איז דער קעניג אויסען געווען צו גאַראַנטירען דעם רעגעלמעסיגען גאַנג פֿון די יודישע שטייערען פֿאַר דער מלוכה. סיגיזמונד האָט נישט איינמאָל בעשטעטיגט די יודישע רבנים, וואָס זענען אויסגעקליבען געוואָרען אין פֿערשידענע שטעדט. אין 1518 האָט ער בעשטעטיגט צוויי אויסגעוועהלטע רבנים, משה און מענדעל, אַלס די פֿאָרשטעהער פֿון אַלע יודישע געמיינדעס אין גרויס=פּוילען מיט'ן רעכט צו משפּט'ן די יודען אויפֿ'ן גרונד פֿון די יודישע געזעצען. נישט איינמאָל האָט סיגיזמונד זיך אַריינגעמישט אין די אינערליכע סכסוכים צווישען יודען און געשטעלט זיך אויף דעם אָדער יענעמס צד. אין קראָקוי, וואו עס זענען געווען צוויי בעזונדערע געמיינדעס, פֿון די דאָרטיגע און פֿון די דייטשע יודען, זענען אויסגעקליבען געוואָרען צוויי בעזונדערע רבנים, ר' אָשר און ר' פּרץ; האָט זיך געמאַכט, אַז צווישען ביידע געמיינדעס האָט אויסגעבראָכען אַ סכסוך,

צו וועמען עס דארף געהערן די אלטע שוהל, דאן האט דער קעניג זיך ארײַנגעמישט און זיך געשטעלט אויף דער זײַט פון די פוילישע יודען. אין 1531 האט דער בריסקער רב ר׳ מענדעל פראנק זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, אז יודען ווילען קײנמאל נישט פאלגען זײַנע פסקים און געהען זיך לאדען אין די קריסטליכע געריכטען. דער קעניג האט גע־מוזט זיך ווענדען צו די בריסקער יודען מיט שטראף־רײד, זיי אויס־מוסר׳ן דערפאר, וואס זיי פאלגען נישט דעם רב זייערען. אין פאל־גענדען יאהר האט דער קעניג בעשטימט אלס דעם הויפט־רב פון קראקוי אנשטאט דעם אויבענדערמאהנטען ר׳ אשר דעם בעריהמטען למדן ר׳ משה פישעל. דעם לעצטען, צוזאמען מיט דעם בעריהמטען גע־לעהרטען ר׳ שכנא פון לובלין, האט דער קעניג שפעטער בעשטעטיגט אלס די הויפט־רבנים פון גאנץ קליין־פוילען, ווײַל סיגיזמונד האט פער־לאנגט, אז די יודישע גײַסטיגע ענינים זאלען צענטראליזירט ווערן און די הנהגה פון די געמײַנדעס זאל זיך געפינען אין געצעהלטע הענד. אהן דער ערלויבניש פון די דאזיגע צוויי אויבענדערמאהנטע הויפט־רבנים האט קײן יודישע געמײַנדע נישט געטארט אײַנלאדען צו זיך קײן רב, און יעדער, וואס איז דורך די צוויי „עלטסטע״ ארײַנגעלעגט געווארען אין חרם אריין, איז געווען אויך פעראנטווארטליך פאר׳ן קרוין־געריכט, אויב דער חרם איז צו א בעשטימטען טערמין נישט אראבגענומען גע־ווארען. דאך האט דער קעניג אין גיכען זיך איבערצײַגט, אז יודען זענען נישט צופרידען מיט דעם דאזיגען סיסטעם פון בעשטימען, גלײַך ווי בעאמטע, יודישע רבנים — און דער קעניג האט געמוזט זיך אבזאגען פון ארײַנמישען זיך אין די יודישע אינערליכע ענינים, אראבנעהמען זײַן אפוטרופסות פון זיי און לאזען די יודען פרײַ פערוואלטען מיט זייערע אײַגענע ענינים.

דורך דעם בעפעהל פון סיגיזמונד־אויגוסט פון אויגוסט 1551 זענען פעסטגעשטעלט געווארען פאלגענדע אויטאנאמישע יסודות פאר די יודען פון גרויס־פוילען: יודען האבען דאס רעכט, לויט א אלגעמײַנער הסכמה צווישען זיך, אויסקלײַבען רבנים און ריכטער, וואס זאלען פערוואלטען מיט זייערע גײַסטיגע און געזעלשאפטליכע אנגעלעגענהײַטען; די אויס־געקליבענע רבנים און ריכטער ערקלערען דעם פאלק אלע רעליגיעזע פראגען, גיבען גטין, חתונה־אקטען, שטרי־מכירה און אנדערע ציווילע אקטען, גלײַכען אויס די סכסוכים צווישען אײנעם און צווייטען אויפ׳ן גרונד פון די יודישען געזעצען; צוזאמען מיט די עלטסטע פון קהל

קענען זיי אַרײַנלעגן אין חרם און אַרויפֿלעגן אַנדערע שטראָף אויף די שולדיגע; אויב דער, וואָס ווערט אַרײַנגעלעגט אין חרם, פֿערבעסערט זיך נישט אין פֿערלויף פֿון אַ מאָנאַט, ווערט וועגן דעם געמאָלדען דעם קעניג, וועלכער קען פֿער׳משפּט׳ן דעם מוחרם צו קאָנפֿיסקירען זײַן פֿערמעגען און צו טויט; די אָרטיגע אַדמיניסטראַציע איז מחויב מיטצוהעלפֿען די רבנים און פֿאָרשטעהער פֿון קהל אויסצופֿיהרען זייערע פֿעראָרדנונגען און בעשלוסען. דורך דעם דאָזיגען געזעצגעבערישען אַקט און אַנדערע שפּעטערדיגע אַזעלכע אַקטען האָבען די אויסדערוועהלטע פֿון די יודישע געמײַנדעס בעקומען ברייטע יורידישע רעכט און פֿון יענער צײַט איז פֿעסטגעשטעלט געוואָרען דער רעזשים פֿון קהל, ד. ה. פֿון דער יודישער זעלבסטפֿערוואַלטונג, אַלס יורידישע פֿערזאָן. די טעטיגקײַט פֿון די יודישע קהלות האָט זיך בעזונדערס ענטוויקעלט אָנהויבענדיג פֿון דער צווייטער העלפֿט פֿון 16=ען יאָהרהונדערט.

אין יעדער יודישער שטאָדט און שטעדטעל האָט זיך געפֿונען אַ קהל=פֿערוואַלטונג, פּראָפּאָרציאָנעל לויט דער גרויס פֿון דער געמײַנדע; אין די גרויסע געמײַנדעס האָט די צאָהל מיטגלידער פֿון דער קהל=פֿערוואַלטונג דערגרייכט ביז 40, און אין די קלײַנע -- ביז 10. די מיטגלידער פֿון דער פֿערוואַלטונג זענען אויסגעוועהלט געוואָרען יעהרליך, אין חול המועד פּסח, לויט אַ צווייפֿאַכיגען סיסטעם: פֿון די מתפּללים פֿון אַלע שוהלען האָט מען לויט אַ גורל בעשטימט עטליכע בוררים (פֿון 9 ביז 15), וועלכע האָבען שפּעטער, נאָך אַ פֿײַערליכער שבועה, אויסגעוועהלט מיטגלידער פֿון דער קהל=פֿערוואַלטונג. די דאָזיגע פֿאָרשטעהער פֿון דער פֿערוואַלטונג האָבען זיך געטײלט אויף גרופּען: צוויי גרופּען — ראשי=הקהל און טובי=העיר זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פֿון דער פֿערוואַלטונג און אָנגעפֿיהרט מיט די אַלגעמײַנע ענינים; נאָך זיי זענען געגאַנגען די דיינים און די גבאים. די „ראשי" און די „טובי" זענען געווען דער עיקר פֿון דער פֿערוואַלטונג און אין אײניגע קלײַנע שטעדט זענען אויסער זיי מעהר קיין מיטגלידער נישט געווען. די טעטיגקײַט פֿון קהל איז געווען גאַנץ ברייט. דער קהל האָט געדאַרפֿט אײַנמאָהנען אין זײַן ראַיאָן די מלוכה=פּאָדאַטקעס און צושטעלען דאָס דער רעגירונג, ער האָט פֿונאַנדערגעטײלט די אַלגעמײַנע און ספּעציעלע שטײַערען, פֿערוואַלטעט מיט די שוהלען, ישיבות, בית=עלמין׳ס און אַנדערע אַנשטאַלטען, רעגולירט אַלע אָנגעלעגענהײַטען פֿון קינדער=ערציהונג, צדקה, האַנדעל און מלאכה

אויסגעגלייכט די סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דער געמיינדע, ביי דער הילף פון די רבנים און דיינים. דער רב איז אין אַלע רעליגיעזע ענינים געווען פריי און זעלבסטשטענדיג, נאָר אין אַלע אַנדערע ענינים איז ער געווען אָבהענגיג פון דער קהל־פערוואַלטונג, וועלכע פלעגט איהם איינלאַדען און בעשטימען אַלס רב אויף אַ געוויסער צייט. נאָר די בעריהמטע רבנים, וואָס האָבען געהאַט אַ גרויסען אויטאָריטעט אין דער יודישער וועלט, האָבען געקענט האָבען אַ איינפלוס אויך אויף די געזעלשאַפטליכע ענינים פון דער געמיינדע.

די מאַכט פון יעדען קהל האָט זיך פערשפּרייט אויך אויף די יודישע איינוואוינער פון די אַרומיגע דערפער און ישובים, וואו עס איז נישט געווען קיין זעלבסטשטענדיגע קהל־פערוואַלטונג. אויסערדעם האָבען די געמיינדע־פערוואַלטונגען פון די גרויסע שטעדט געהאַט אַ שליטה אויף די קהלות פון די קלענערע שטעדט אין זייער ראַיאָן. אַזוי־ערגאַץ זענען ענטשטאַנען די געמיינדע־ראַיאָנען, אָדער גלילות, וואָס האָבען געהאַט אונטער זיך אַ רייהע קלענערע קהלות. דער העכסטער צענטר פון די אַלע קהלות זענען געווען די ועדים, ד. ה. די צוזאַמענפאָהרען אָדער סיימען פון די רבנים און געמיינדע־פאָרשטעהער. ענטשטאַנען זענען די ועדים אויף אַזאַ אופן: דער משפט פון די רבנים, וואָס האָבען געהאַט בּרייטע רעכטען צו פיהרען אַלערליי פּראָצעסען, פלעגט זיין געגרינדעט אויף דער תלמוד׳ישער געזעצגעבונג, וואו עס זענען פאָראויסגעזעהן כמעט אַלערליי מעגליכע פראַגען און סכסוכים צווישען איין מענשען און צווייטען; אָבער אין דער גרויסער און קאָמפּליצירטער יודישער געזעצגעבונג געפינען זיך אָפט צווייפעלהאַפטע פראַגען, צוליעב וועלכע עס איז שוין נישט גענוג די קאָמפּעטענץ פון איין רב. עס פלעגט זיך אויך אָפט מאַכען, אַז איינער פון די צדדים, וואָס האָבען זיך גע׳משפט, איז נישט געווען צופרידען מיט׳ן פּסק דין און אַפּעלירט צום געריכט פון אַ צווייטען רב, וואָס האָט מעהר אויטאָריטעט, איידער דער רב פון זיין שטאָדט. נישט זעלטען זענען אויך פאָרגעקומען סכסוכים צווישען גאַנצע געמיינדעס, צווישען איין רב און צווייטען, צווישען איין פּערזאָן און אַ גאַנצע געמיינדע א. אַז. וו. ביי אַזעלכע עקסטרע פאַלען פלעגען צונויפגערופען ווערן צוזאַמענפאָהרען פון רבנים און געמיינדע־פאָרשטעהער, וואָס האָבען געשפּיעלט די ראָליע פון אַ העכסטער געריכטס־אינסטאַנץ. אַזעלכע צוזאַמענפאָהרען פלעגען פאָרקומען אין דער צייט פון גרויסע ירידים, וואוהין עס זענען זיך צונויפגעקומען פיעל מענשען

פון פערשידענע שטעדט. דער הויפּט-פּונקט איז געווען דער לובלינער יריד, ווייל אין לובלין האט דעמאלט געוואוינט דער גרעסטער יודישער אויטאריטעט ר׳ שכנא. אין דער צווייטער העלפט פון 16-ען יאהר-הונדערט, ווען אזעלכע צוזאמענפאהרען זענען פארגעקומען אפט, זענען זיי שוין פערוואנדעלט געווארען אין רעגעלמעסיגע סיימען, וואס ווערן צונויפגערופען אין בעשטימטע צייטען און אויף וועלכע עס קומען פארשטעהער פון אלע גרעסערע שטעדט אין גאנץ פוילען. אויף אזא אופן זענען ענטשטאנען די ועדים און ביסלעכווייז זענען זיי פערוואנדעלט געווארען פון רעליגיעזע סיימען אין געזעצגעבענדע און אדמיניסטראטיווע. אויף זייערע פלענען אויסגעארבייט ווערן פערשידענע תקנות, די ארדנונג פון די וואהלען אין די געמיינדעס, עס איז בעשטימט געווארען די גרעניצען פון דער רבנישער קאמפּעטענץ, עס איז נארמירט געווארען דאס רעכט פון דרוקען ביכער א. אז. וו. אמאל זענען אויף די סיימען בעשטעטיגט געווארען די פעראָרדנונגען פון פוילישען קעניג, וועלכע האבען א דאנק דעם בעקומען א גרעסערע קראפט. אזוי, למשל, האט דער צוזאמענפאהר אין לובלין אין 1580 פייערליך בעשטעטיגט דאס געזעץ פון קעניג, לויט וועלכען יודען ווערט פערבאטען צו פערנעהמען זיך מיט ארענדירען די מלוכה-צאל און אנדערע מלוכה-הכנסות, ווייל „מענשען, וואס ווילען ווערן נתעשר דורך גרויסע ארענדעס, קענען אריינברענגען פיעל אין א גרויסער סכנה״.

אין ענדע פון 16-טען יאהרהונדערט האבען די יריד-צוזאמענפאהרען בעקומען א פעסטערע ארגאניזאציע. אין זיי האבען זיך בעטייליגט די רבנים און קהל-פארשטעהער פון פאלגענדע ראיאנען: גרויס-פוילען (די הויפּט-געמיינדע — פּויזנא), קליין-פוילען (קראקוי, לובלין), פאדאליען (לעמבערג), וואהלין (אסטראה אדער קרעמעניץ) און ליטא (בריסק אדער גראדנא). די ערשטע צייט האט דער צוזאמענפאהר נישט געהאט קיין בעשטימטען נאמען און געביטען זיין טיטול אין צוזאמענהאנג מיט דער צאהל ראיאנען, וואס האבען געשיקט פארשטעהער: אמאל האט דער צוזאמענפאהר געהייסען צוזאמענפאהר פון 3, אמאל פון 4, אמאל פון 5 ראיאנען, נאר שפּעטער, ווען ליטא האט זיך אבגעטיילט פון פוילישען קהל-פערבאנד און געווארען א אייגענער פערבאנד, און די 4 ראיאנען פון פוילען האבען אנגעהויבען רעגולער שיקען זייערע פארשטעהער, האט דער צוזאמענפאהר בעקומען א שטענדיגען נאמען „ועד ארבע ארצות״. אין ועד האבען זיך בעטייליגט עטליכע הויפּט-רבנים

פֿון פּוילען און צו איין דעלעגאט פֿון דער צאהל עלטסטע אין די גרעסטע קהלות, בסך־הכּל, א מאן 30. זיי פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאהרען פּעריאָדיש, איין מאָל אָדער צוויי מאָל אין יאָהר, איין מאָל אין לובלין, דאָס צווייטע מאָל אין יאראָסלאוו. געוועהנליך פֿלעגט דער צוזאמענפֿאָהר אין לובלין פֿאָרקומען צווישען פּורים און פּסח, און אין יאראָסלאוו — אין ענדע זומער, פֿאַר סוכּות. איינער פֿון די היסטאָרישע כראָניקער פֿון יענער צייט בעשרייבט אזוי דעם „ועד ארבע ארצות": „די פֿערזאמלונג פֿון די פּרנסים פֿון די 4 ראיאָנען האָט דערמאָהנט דעם סנהדרין, וואָס איז געזעסען אין לשכת הגזית פֿון בית־המקדש. זיי האָבען גע'משפּט אלע יודען פֿון פּוילישען קעניגרייך, האָבען ארויסגעגעבען פֿערפֿליכטונגען און תּקנות און ארויפֿגעלעגט שטראָפֿען לויט זייער אנזעהן. יעדע הארבע שאלה איז פֿאָרגעשטעלט געוואָרען אויף זייער משפּט. כּדי צו פֿערלייכטערן זיך די ארבייט, האָט דער ועד אויסגעקליבען א ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון אזוי גערופֿענע „גליל־ריכטער", וואָס האָבען בעטראַכט די געלד־פּראָצעסען; אליין ווידער האָבען זיי בעטראַכט די קרימינעלע פֿראגען, די פֿראגען וועגען חזקה און אנדערע שווערע פּראָצעסען".

דער „ועד ארבע ארצות" איז אויך געשטאַנען אויף דער וואַך פֿון די יודישע בירגערליכע אינטערעסען. ער פֿלעגט שיקען זיינע שתּדלנים קיין ווארשא און אין אנדערע ערטער, וואו עס זענען געזעסען די פּוילישע סיימען, מיט'ן ציעל צו בעמיהען זיך פֿאַר'ן קעניג וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פּריווילעגיעס, וואָס ווערן נישט ערפֿילט דורך דער אָרטיגער אדמיניסטראַציע, אָדער זיי פֿלעגען בעצייטענס פֿערהיטען פֿון נייע גזירות, וואָס האָבען זיך געגרייט אויף יודען. די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון ועד איז אָבער בעשטאַנען אין רעגולירען דאָס אינערליך יודיש לעבען. אינטערעסאַנט זענען די תּקנות, וואָס זענען אויסגעארבייט געוואָרען דורך דעם לובלינער רב ר' יהושע פֿאלק הכּהן, לויט דער בעפֿאָלמעכטיגונג פֿון ועד. כּדי צו פֿערפֿעסטיגען די נטיע סוחרישע מדות (עהרליכקייט) צווישען יודען, האָט דער ועד בעפֿוילען בעזונדערס אכטונג צו געבען, אז יודען זאָלען ערפֿילען די מצוות וועגען עסען, טרינקען און הלבשה; זיך סטאַרען ווי ווייט מעגליך, אז יודען זאָלען זיך נישט קליידען ווי קריסטען; נישט טרינקען קיין בראַנפֿען צוזאמען מיט קריסטען אין די שענקען; זיך זאָרגען וועגען דער צניעות פֿון די יודישע טעכטער, בעזונדערס אין די דערפֿער, וואו די יודישע

ארענדארען זענען צעווארפען צווישען די קריסטען. עס זענען אויך פערפאסט געווארען תקנות צו רעגולירען די טעטיגקייט פון די פראצענטניקעס און וואלערניקעס.

אין 1623 האבען די ליטווישע קהלות זיך אבגעטיילט פון „ועד ארבע ארצות" און געגרינדעט א בעזונדער צענטראל-ארגאן אין דער פארם פון א צוזאמענפאהר פון פארשטעהער, וואס ווערן געשיקט פון דריי הויפט-קהלות: גראדנא, בריסק און פינסק. שפעטער זענען צו זיי אויך צוגעשטאנען די קהלות פון ווילנא און סלוצק. דער ליטווישע צוזאמענפאהר האט זיך גערופען „ועד קהלות ראשיות דמדינת ליטא". אויפ'ן ערשטען צוזאמענפאהר זענען אויסגעארבייט געווארען א רייהע תקנות, וואס האבען געדארפט רעגולירען דאס גייסטיגע און געזעלשאפטליכע לעבען פון די יודען: עס זענען פעסטגעשטעלט געווארען די געגענזייטיגע בעציהונגען פון די געמיינדעס; די מיטלען פונאנדערצוטיילען די פראטקעס צווישען די געמיינדעס; די בעציהונג צו די מלוכה-סיימען, צו דער ארטיגער מאכט, צו דער שליאכטע און צו די שטאדטישע שטאנדען; די פארמען פון די וואהלען אין די קהלות און פון דער קינדער-ערציהונג. דער ליטווישער ועד פלעגט צונויפגערופען ווערן איינמאל אין דריי יאהר, נאר עס פלעגען אויך פארקומען עקסטרע צוזאמענפאהרען, ווען די אומשטענדען האבען געבראכט דערצו.

אויף אזא אופן האבען סיי די פוילישע, סיי די ליטווישע יודען געהאט זעלבסטשטענדיגע געמיינדע-פערוואלטונגען מיט צענטראל-ארגאנען. די געמיינדעס פון יעדער געוויסען ראיאן פלעגען האבען זייערע צוזאמענפאהרען, אויפ'ן ארט פון די פוילישע „סיימיקעס", וואס זענען געווען די פערמיטלער צווישען די איינצעלנע געמיינדעס און דעם צענטראל-ארגאן — דער „ועד ארבע ארצות". די דאזיגע סיסטעמאטיזירטע גוט-איינגעארדענטע ארגאניזאציע פון דער יודישער זעלבסט-פערוואלטונג האט געדארפט היטען די דיסציפלין צווישען דער יודישער בעפעלקערונג. זי האט געדארפט שאפען פאר דעם פאלק, וואס האט געלעבט ווי א מלוכה אין א מלוכה, אויסערהאלב דעם ארוטיגען מלוכה-לעבען, איינענע נאציאנאל-פאליטישע נארמען, ענטוויקלען אין פאלק זיין איינענע קולטור און אבהיטען זיינע איינענארטיגע געזעלשאפטליכע און בירגערליכע געזעצען.

ווי אזוי האבען די יודישע געמיינדעס ארגאניזירט דאס געזעל-

שאפטליכע לעבען, וואס איז געווען אין זייערע הענד? וואס האבען זיי געטאן פאר דער יודישער קולטור? אויפ'ן ערשטען פלאן איז געשטאנען די קינדער-ערציהונג און מען מוז מודה זיין, אז די יודישע „רעגירונג" האט דורכגעפיהרט די דאזיגע וויכטיגע אויפגאבע מיט א בעשטימטען סדר און פלאן. די נידעריגע און מיטעלע בילדונג האבען געגעבען די חדרים, די העכערע — די ישיבות. אין די חדרים האבען געמוזט לערנען אלע קינדער פון 6 ביז 13 יאהר. דארט האט מען געלערנט אויף זשארגאן דעם תנ"ך און גמרא מיט מפרשים, אין אייניגע חדרים האט מען אויך ערלויבט לערנען דקדוק און חשבונ'ען. די חדרים זענען גערעכענט געווארען אלס פריוואטע אונטערנעהמונגען און יעדער מלמד האט געהאט דאס רעכט צו עפענען א חדר און לערנען קינדער. דאך האט די קהל-פערוואלטונג געהאט א שליטה נישט בלויז אויף איהרע איינענע געזעלשאפטליכע חדרים פאר ארימע קינדער (תלמוד-תורות), נאר אויך אויף די פריוואטע חדרים. די געמיינדע האט אויסגעארבייט דעם פראגראם פאר די חדרים, זי האט איינגעארדענט עקזאמענעס פאר די תלמידים, בעשטימט דעם שכר-למוד, די לענג פון לעהר-טאג (פין 8 ביז 12 שעה) און בכלל געהאט השגחה אויף אלע אנגעלעגענהייטען אין די חדרים.

וואס אנבעלאנגט די ישיבות, זענען זיי שוין אינגאנצען געווען אין די הענד פון קהל און די רבנים. די ישיבות זענען זאגאר סאנקציאנירט געווארען דורך דער קעניגליכער מאכט, וועלכע האט געהאלטען די ישיבות אלס יודישע „גימנאזיע". דער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט האט ערלויבט דער יודישער געזעלשאפט אין לובלין צו עפענען א ישיבה אין א בעזונדער געביידע, וואס איז ספעציעל דערויף אויסגעבויט געווארען, און געגעבען דעם פערוואלטער פון דער ישיבה ברייטע פאלמאכטען מיט דעם טיטול „רעקטאר" (ראש-ישיבה). אין 1571 האט דער קעניג געגעבען דאס רעכט „דעם געלעהרטען שלמה פון לעמבערג, וועלכען די יודען פון לעמבערג און גאנץ רוסלאנד (גאליציען) אנערקענען פאר זייער עלטסטען", צו עפענען יודישע שולען אין פערשידענע שטעדט, פערוואלטען מיט די שולען און צוגעוועהנען די תלמידים צו שטרענגער דיסציפלין. מיט דער צייט זענען געגרינדעט געווארען ישיבות אין אלע שטעדט פון פוילען און ליטא. אלס ראש-ישיבה פלעגט בעשטימט ווערן דער דארטיגער רב, אדער א אנדער בעריהמטע פערזאן. דער ראש-ישיבה איז געווען כאלקאמער בעל-

הבית אין זיין ישיבה ; ער האט געהאט א אונבעגרענצטע מאכט אויף
זיינע תלמידים, האט זיי געהאלטען אין שטרענגער דיסציפלין און זיי
גע'משפט און בעשטראפט לויט זיין אייגענעם ווילען.

דער דעמאלטיגער היסטאריקער ר׳ נטע האנאווער פון זאסלאוו
גיט א קלאר בילד פון לעבען פון די ישיבות אין יענער צייט:

„עס איז נישטא אזא לאנד, וואו די היילינע לעהרע זאל זיין אזוי
פערשפרייט צווישען אונזערע ברידער, ווי אין פוילען. אין יעדער קהלה
האט עקזיסטירט א ישיבה, וואס דער פערוואלטער איהרער פלעגט בעַ-
קומען א גוטע פענסיע פון קהל-געלד, כדי ער זאל קענען לעבען אין
הרחבה און אימשטאנד זיין זיך אבגעבען זיין טעטיגקייט. די
געמיינדעס פלעגען אויך אויסהאלטען אויף זייער חשבון בחורים, וואס
פלעגען בעקומען יעדע וואך א בעשטימטע פענסיע, כדי די בחורים זא-
לען זיך לערנען אין די ישיבות. יעדער בחור האט געהאט אונטער
זיך נישט ווינציגער פון צוויי קליינע יונגלעך, מיט וועלכע ער האט
געלערנט, כדי ער זאל זיך צוגעוועהנען צו לערנען תלמוד און צו
וכוחים. די ארימע יונגלעך האט מען אויסגעהאלטען אויפ'ן חשבון פון
דער צדקה-קאסע אדער פון דער געזעלשאפטליכער קיך. אויב די קהלה
איז בעשטאנען פון 50 פאמיליעס, האט זי אויסגעהאלטען נישט ווינ-
ציגער פון 30 יונגלעך און בחורים, דערביי האט יעדער בחור צוזא-
מען מיט זיינע צוויי יונגלעך-תלמידים געגעסען ביי איינעם פון די איינ-
וואוינער און געררעכענט געווארען, ווי א אייגען קינד... און עס איז
נישט געווען קיין איין יודיש הויז אין גאנץ פוילען, וואו דער בעל-
הבית, אדער זיין זוהן, אדער דער איידים, אדער דער ישיבה'ניק,
וואס האט דארט געגעסען קעסט, זאל נישט קענען קיין תורה; אפט-
מאל ווידער פלעגען אלע קענען לערנען. דעריבער איז אין יעדער
געמיינדע געווען פיעל למדנים. אזוי, למשל, אין א קהלה פון 50
פאמיליעס האבען זיך געפונען 20 למדנים, וואס האבען געטראגען
דעם טיטול „מורנו“ אדער „חבר“. אבער העכער פון אלע איז געשטא-
נען דער ראש-ישיבה; אלע האבען איהם געפאלגט און געקומען הערן
תורה פון איהם.

די ארדנונג פון לערנען אין פוילען איז געווען אזעלכע: דער
זמן, אין פערלויף פון וועלכען די בחורים זענען געווען מחויב צו לער-
נען אין דער ישיבה, האט געדויערט זומער פון אנהויב חודש אייר
ביז מיטען אב, און ווינטער פון אנהויב חשון ביז מיטען שבט. אויסער

דער צייט האָבען די שילער געהאט דאָס רעכט צו לערנען, וואו זיי ווילען. אין אנהויב פון זמן האט מען אין די ישיבות געלערנט זעהר פלייסיג גמרא מיט רש״י און תוספות. יעדען טאג פלעגען זיך פער־זאמלען די חכמים פון דער קהלה, יונגע לייט, און בכלל אלע, וואס האָבען געהאט א שיכות צו תורה, אין דער געביידע פון דער ישיבה, וואו עס איז געזעסען אויף א בענקעל דער ראש־ישיבה און ארום איהם זענען געשטאנען די פיעל תלמידים. ביז דעם אנקומען פון ראש ישיבה האָבען די תלמידים זיך מתפלפל געווען וועגען הלכה. ווען דער ראש־ישיבה האט זיך אוועקגעזעצט אויף זיין ארט, האט יעדער פון די תלמידים געקענט איהם פארלעגען עפעס א הארבע קשיה אין תלמוד, אָדער פרעגען פשט אויף עפעס א שווערער סוגיא, און דער ראש־ישיבה האט אלעמען געענטפערט און געגעבען ערקלערונגען. נאך דעם איז שטיל געוואָרען און דער ראש־ישיבה האט געלייענט זיין געוועהנליכען שיעור (לעקציע) וועגען הלכה מיט זיינע אייגענע הוספות און פירושים. נאך דער לעקציע האט ער איינגעאָרדענט א דיספוט (חילוק), וואס איז בעשטאנען אין פאָלגענדעם: ער האט אוועקגעשטעלט פערשידענע שטעלען פון תלמוד אָדער מדרשים, וואס זענען סותר איינע די צווייטע. די דאָזיגע סתירות זענען ווי־עס־איז פערענטפערט געוואָרען דורך אנדערע שטעלען, דערנאך האט מען ענטדעקט סתירות אין די שטעלען גופא, וואס זענען ווידער פערענטפערט געוואָרען דורך נייע ציטאטען, און אזוי ווייטער. ביז וואנען די הארבע פראגע איז שוין אינגאנצען פערענטפערט געוואָרען. זומער פלעגען די דאָזיגע פלפולים זיך ניט ענדיגען פריהער פון 12 בייטאג. ווינטער פלעגט דער ראש־ישיבה זיך ווינציגער פערנעהמען מיט פלפול, נאר געלייענט פאר די למדנים „טורים" מיט מפרשים און פאר די תלמידים „אלפסי" וכדומה, מיט עטליכע וואכען פאר דעם סוף זמן האט דער ראש־ישיבה בעשטימט פאר די תלמידים דיספוטען און דערביי אליין אין זיי זיך בעטייליגט.

ביי יעדען ראש־ישיבה האט זיך געפונען א בעדינעטער, וועלכער פלעגט יעדען טאג ארומגעהן איבער די חדרים און השגחה געבען, אז די קינדער, סיי די אָרימע, סיי די רייכע, זאָלען פלייסיג לערנען און ניט ארומגעהן לעדיג. איינמאל אין וואך, דאָנערשטאג, האָבען די תלמידים פון די חדרים געדארפט קומען צום גבאי, וועלכער האט זיי עקזאמענירט אין דעם, וואס זיי האָבען אבגעלערנט פאר דער וואך, און

אויב אײַנער פֿון די תּלמידים האָט נישט געקענט דאָס, וואָס ער האָט געלערנט, האָט דער בעהעלפֿער לויט דעם בעפֿעהל פֿון גבאי איהם שטארק געשמיסען און פֿון איהם חוזק געמאַכט אין די אויגען פֿון די איבעריגע קינדער, כּדי ער זאָל געדענקען און די צווייטע וואָך בעסער לערנען. אײַנמאָל אין וואָך ווידער, פֿרײַטאָג, פֿלעגט די קינדער עקזאַמעניִרען דער ראש־ישיבה אַלײַן, און דעריבער האָבען זיי געציטערט און געשראָקען זיך און פֿלײַסיג געלערנט... געלעהרטע יודען פֿלעגט מען אָבגעבען פֿיעל כּבוד און דאָס פֿאָלק האָט זיי אין אַלץ געפֿאָלגט; דעריבער האָבען פֿיעל געשטרעבט צו ווערן בעוואוסט און אויף אַזאַ אופֿן איז דאָס לאַנד פֿול געוואָרען מיט תּורה".

„דאָס לאַנד איז פֿול געוואָרען מיט תּורה" — דערין איז קײַן גוזמא ניטאָ. ווירקליך, אין פּוילען אין יענער צײַט געווען פֿול מיט תּורה און עס איז כּמעט שווער געווען צו טרעפֿען אַ עם־הארץ צווישען יודען. די פּויליִשע ישיבות זענען אין יענער צײַט געוואָרען דער צענטער פֿון יודענטום נישט בלויז אין פּוילען, נאָר אויך אין אַלע לענדער, וואו יודען האָבען געוואוינט. האָט אײַנער געוואָלט, אַז זײַן זוהן זאָל זײַן בקי אין תּורה, האָט ער איהם געשיקט קײַן פּוילען אין אַ ישיבה; פֿון דײַטשלאַנד, מעהרען, האָלאַנד און איטאַליען פֿלעגט מען זיך ווענדען צו די פּויליִשע רבנים מיט יעדער הארבער שאלה און פֿאַר'ן אויטאָריטעט פֿון די פּויליִשע לומדים האָבען געציטערט אַלע יודען. תּורה ד. ה. תּלמוד מיט מפרשים אויפֿ'ן שטײַגער פֿון די בעלי־פּלפּול — דאָס איז געווען די אײַנציִגע שטרעבונג פֿון די פּויליִשע יודען; דער גרעסטער וואונש פֿון די טאַטען און מאַמען איז דאַן געווען, אַז זייער זוהן זאָל ווערן אַ מפורסם אין תּורה און בעקומען דעם טיטול למדן. דער גרעסטער טייל פֿון די פּויליִשע יודען, וואָס האָבען געלעבט בהרחבה, האָבען אָבגעגעבען זייערע בעסטע יאָהרען אויף לערנען תּורה, און איבער דעם גאַנצען לאַנד האָט זיך פֿערשפּרייט אַ נעץ פֿון ישיבות און חדרים. די ערשטע ראָליע האָבען דאָ געשפּיעלט די רבנים, זיי זענען געווען די גײַסטיגע מנהיגים פֿון פֿאָלק, זיי זענען אויך געווען די ראשי־הישיבות און די משגיחים אויף די חדרים, געזעצגעבער און ריכטער, מיט אַ אונבעגרענצטער מאַכט געהערשט אויף ישיבות, שוהלען און חדרים, רעגולירט דאָס איִנערליכע און געזעלשאַפטליכע לעבען, געגעבען דעם טאָן אויך אין דעם פּריוואַטען לעבען, איבעראַל האָט געהערשט דער רב און דער רבנישער גײַסט=

צדקה=פושקע פון דער אַלטער קראָקעווער שוהל (1407)

אמת, עֶס זֶענֶען גֶעוועֶן אויך אײַנצעֶלנעֶ יודעֶן, וואָס האָבּעֶן זיִך פֿעֶרנומעֶן אויך מיִט וועֶלטליִכעֶ וויִסעֶנשאַפֿט. נאָך איִן דעֶר צײַט פֿון סיִגיזמונד דעֶם עֶרשטעֶן פֿלעֶגעֶן יודיִשעֶ יונגעֶ לײַט צוזאַמעֶן מיִט די שליאַכטיִשעֶ קיִנדעֶר פֿאָהרעֶן לעֶרנעֶן איִן די דײַטשעֶ און איִטאַליעֶניִשעֶ אוניִווערזיִטעֶטעֶן. נאָך מעֶהר: איִן פּוילעֶן זעֶהעֶן מיִר אַ זעֶלטעֶנעֶ עֶרשײַנונג, וואָס איִז ניִשט געֶוועֶן איִן גאַנץ אײַראָפּאַ צו יעֶנעֶר צײַט: יודיִשעֶ קיִנדעֶר זיִצעֶן צוזאַמעֶן מיִט די קריִסטליִכעֶ קיִנדעֶר אויף אײַן בּאַנק איִן די פּוילישעֶ אָנפֿאַנגס-שולעֶן. — עֶס זעֶנעֶן אויך דאָ פֿיִעל בּעֶווײַזעֶן, אַז פֿון אָנהויב דעֶם 16-טעֶן יאָהרהונדעֶרט האָבּעֶן יודעֶן זיִך פֿיִעל פֿעֶרנומעֶן מיִט מעֶדיִציִן און אַנדעֶרעֶ וויִסעֶנשאַפֿטעֶן. אָבּעֶר לויט די אַלגעֶמײַנעֶ בּעֶדיִנגונגעֶן פֿון פּאָליִטיִשעֶן לעֶבּעֶן איִן פּוילעֶן פֿון יעֶנעֶר צײַט איִז געֶוועֶן אונמעֶגליִך, אַז צו יודעֶן זאָל אַרײַנדריִנגעֶן אַלגעֶמײַנעֶ בּיִלדונג איִן גרויסעֶן מאַסשטאַב. אויסעֶר האַנדעֶלס-בּעֶציִהונגעֶן זעֶנעֶן יודעֶן איִנגאַנצעֶן געֶוועֶן אָבּגעֶטײַלט פֿון אַלעֶ אַנדעֶרעֶ קלאַסעֶן פֿון דעֶר בּעֶפֿעֶלקעֶרונג. לעֶרנעֶן איִן די פּוילישעֶ שולעֶן צוזאַמעֶן מיִט די קריִסטליִכעֶ קיִנדעֶר איִז געֶוועֶן אונמעֶגליִך ווײַל דעֶר יעֶזואיִטיִשעֶר גײַסט האָט דאַן געֶהעֶרשט איִן אַלעֶ קאַטויליִשעֶ שולעֶן; קײַן פּראַקטיִשעֶ נוצעֶן האָבּעֶן אויך די יודעֶן ניִשט געֶקאָנט האָבּעֶן פֿון זײַעֶר וועֶלטליִכעֶ וויִסעֶנשאַפֿט, ווײַל צו קײַן רעֶגיִרונגס-שטעֶלעֶן האָט מעֶן זיי ניִשט צוגעֶלאָזט, און די קלעֶריִקאַלעֶ גײַסטליִכעֶ האָבּעֶן ניִשט געֶלאָזט יודעֶן זיִך פֿעֶרנעֶהמעֶן מיִט מעֶדיִציִניִשעֶר פּראַקטיִק צוויִשעֶן קריִסטעֶן. אויף אַזאַ אופֿן האָבּעֶן יודעֶן געֶמוזט בּלײַבּעֶן אָבּגעֶזונדעֶרט פֿון דעֶר אַרומיִגעֶר וועֶלט און די שטרעֶבּונג צו וועֶלטליִכעֶ קעֶנטניִסעֶן האָט געֶמוזט דעֶרשטיִקט וועֶרן. די רבּניִשעֶ העֶרשאַפֿט צוויִשעֶן די פּוילישעֶ יודעֶן האָט געֶהאַט פֿיִעל שלעֶכטעֶ זײַטעֶן, ווײַל דורך דעֶר צו-גרויסעֶר שטרעֶבּונג צום טיִטול למדן זעֶנעֶן יודעֶן געֶוואָרעֶן צו-פֿיִעל קאָפּ-מעֶנשעֶן, וואָס פֿעֶרבּרעֶנגעֶן אַלעֶ יאָהרעֶן נאָר איִן לעֶרנעֶן און זעֶנעֶן ווײַט פֿון דעֶר גרויסעֶר וועֶלט, פֿון יעֶדעֶן לעֶבּעֶדיִגעֶן אונמיִטעֶלבּאַרעֶן געֶפֿיִהל. די מעֶטאָדעֶן, לויט וועֶלכעֶ מעֶן האָט דעֶמאָלט געֶלעֶרנט איִן די ישיבות, זעֶנעֶן אויך געֶוועֶן ווײַט פֿון פֿעֶרפֿאָלקאָמעֶנהײַט, ווײַל אַ דאַנק דעֶם פּלפּול, וואָס האָט זיִך דאָרט פּראַקטיִציִרט, האָט זיִך עֶנטוויִקעֶלט דעֶר בּעֶריִהמטעֶר יודיִשעֶר טיִפּ פֿון טרוקעֶנעֶם בּיִכעֶר-מעֶנש מיִט זײַן קרומעֶן, שפּיִציִגעֶן שכל, מיִט זײַן „גראָבּעֶן פֿיִנגעֶר“ און צוקאַליעֶטשעֶטעֶ געֶפֿיִהלעֶן. מעֶן מוז אָבּעֶר מודה זײַן, אַז לויט דעֶם גלאַנץ און גײַסטיִגעֶר קראַפֿט זעֶנעֶן די פּוילישעֶ

יודען פון יענער עפאכע געשטאנען העכער פון אנדערע יודען און אין זייער אבגעשלאסענהייט און טרוקענער רבנישער תורה האבען זיי ארויסבעוויזען נישט ווינציג גאונות.

דריי גרויסע מענער האבען דעמאלט פערמאגט די פוילישע יודען: ר' שלום שכנא, דער רמ"א און רש"ל, וואס זענען גערעכענט געווארען פאר די גרעסטע גאונים פון זייער צייט, פאר די זיילען פון דעמאלטדיגען יודענטום. דער עלטסטער פון זיי איז געווען ר' שלום שכנא (געלעבט אין 1500—58 אנ'ערך). וועגען איהם איז נאר בעוואוסט, אז ער האט געלעבט אין לובלין, אז אין 1541 איז ער דורך א בעפעהל פון קעניג סיגיזמונד דעם ערשטען בעשטימט געווארען אלס עלטסטער רב פון קליין-פוילען און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער ישיבה, פון וועלכער עס זענען דערנאך ארויסגעקומען פיעל בעריהמטע גאונים. נאר מעהר פון איהם איז געווען בעוואוסט זיין תלמיד ר' משה איסערליס, וואס איז בעקאנט מיט זיין פערקירצטען נאמען רמ"א (1520—72).

ר' משה איסערליש איז געווען א זוהן פון א רייכען יודען, א מיטגליד פון דער געמיינדע-פערוואלטונג. נאך אין די יונגע יאהרען איז ער בעריהמט געווארען אין דער תלמודישער וועלט און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער קראקויער ישיבה. ווען אין 1550 איז ערשינען דער „בית יוסף" פון בעריהמטען ר' יוסף קארא, אלס א פירוש צום „טורים", האט ר' משה איסערליס ארויסגעלאזט זיין ספר „דרכי משה", אין וועלכען ער האט בעדייטענד פערגענצט דעם גרויסען מאטעריאל וועגען הלכות און דינים, וואס ר' יוסף קארא האט צונויפגעזאמעלט אין זיין ווערק. דער רמ"א האט זיינע הוספות געמאכט אויפ'ן גרונד פון נייע קוועלען און דאס האט אויסגעזעהן, ווי א וואונדער, ווייל געמיינט האט מען, אז דער בעריהמטער מחבר פון „שלחן ערוך" האט שוין אויסגענוצט אלע מאטעריאלען. שפעטער, ווען ר' יוסף קארא האט ארויסגעלאזט זיין „שלחן ערוך", האט דער רמ"א בעמערקט, אז אלס ספרדי האט דער מחבר פון „שלחן ערוך" פערזעהן פיעל קוועלען פון די גרויסע אשכנזישע רבנישע אויטאריטעטען און אויך נישט גענומען אין אכט די פיעל אייגענארטיגע מנהגים פון די פוילישע יודען. דער רמ"א האט דעריבער צוגעגעבען צום קאדעקס „שלחן ערוך" פיעל נייע דינים אויפ'ן גרונד פון די פאלקס-מנהגים און פראקטיק פון די פוילישע גרויסע רבנים און די אלע הוספות האט דער רמ"א צוגעגעבען צום טעקסט פון „שלחן ערוך", מיט דעם נאמען „מפה". אין 1578 איז

דער „שלחן ערוך" צום ערשטען מאל ערשינען אין קראקוי מיט די הוספות פון רמ״א און נאר אין אזא פארם האט דער „שלחן ערוך" פון דעמאלט אן אנגעהויבען פערשפרייט און אנגעווענדעט ווערן ביי די פוילישע יודען.

דער צווייטער גרויסער גאון פון יענער צייט ר׳ שלמה לוריא, וואס איז בעוואוסט מיט זיין נאמען מהרש״ל (1510—73), איז געווען א מענש פון גרויסען קריטישען שכל, וואס האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין זעלטענעם דרייסטען געדאנק. ער איז געווען א געבוירענער פון פוזנא, וואוהין זיין זיידע איז אריבערגעפאהרען פון דייטשלאנד. אלס א מענש מיט א שארפען אנאליטישען שכל, איז ער געווען א גרויסער געגנער פון די בעלי־פלפול און האט ארויסגעשטעלט אלס מוסטער די מעטאדע פון די בעלי־התוספות, וואס איז בעשטאנען אין א שטרענגען אנאליז פון דעם תלמוד. קיין אויטאריטעטען האט דער רש״ל נישט אנערקענט, אלץ האט ער געוואוינען און קריטיקירט. ער איז געווען דער איינציגער, וואס האט געהאט די דרייסטקייט ארויסצוטרעטען וועגען אויטאריטעט פון גרויסען ר׳ יוסף קארא, וועלכער איז געווען די גרעסטע אויטאריטעטישע קראפט צווישען אלע יודען. וועגען „שולחן־ערוך" און זיין מחבר האט דער רש״ל זיך אבגערופען מיט א געוויסער פעראכטונג, בעווייזענדיג, אז ר׳ יוסף קארא האט זיך בענוצט מיט די פיעל קוועלען אהן דער נויטיגער קריטיק, און די צווייפעלהאפטע פראגען האט ער אויף זיין איינענע ריזיק געלעזען לויט זיין איינענעם שכל. אין זיין בעריהמטען פירוש צום תלמוד „ים של שלמה", וואס איז נישט פערענדיגט געווארען, האט דער רש״ל זיך געהאלטען אין דער מעטאדע פון ריינער קריטיק און נישט מורא געהאט פאר קיין אויטאריטעטען דארט, וואו איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דער אמת איז נישט אויף זייער זייט. עס איז קיין ספק נישט, אז דער רש״ל וואלט מיט זיין קריטיק און שטרענגען אנאליז געווען זיך גענומען צום תלמוד אליין. אין איניגע ערטער געפינען זיך רמזים, וואס בעווייזען, אז דער רש״ל האט געהאט פיעל ספקות בנוגע צו דער ריכטיגקייט פון די הלכות אין תלמוד גופא. נאר, נאטירליך, איז יענע צייט נישט געווען פאסענד פאר אזא קריטיק און דער רש״ל האט געמוזט בעהאלטען אין זיך זיינע ספקות. אלס קפדן און אונאבהענגיגער מענש, וואס רעכענט זיך נישט מיט קיינעם, האט דער רש״ל געהאט געגען זיך פיעל שונאים און געמוזט פיעל וואנדערן אין זיין לעבען. אין 1550־ער

יאָהרען איז ער געװאָרען רב אין אָסטראָה, װאָהלין, און מיט זײנע תּלמוד׳ישע לעקציעס, װעלכע עס זענען געקומען הערען מענשען פֿון אַלע שטעדט אַרום, איז אָסטראָה געװאָרען דער צענטער פֿון װאָהלי־נער יודענטום. די לעצטע יאָהרען זײנע האָט ער פֿערבראַכט אין לובלין, װאו עס עקזיסטירט נאָך יעצט אַ שוהל, װאָס טראָגט זײן נאָמען.

דער רמ״א און דער רש״ל זענען געװעזען די זײלען פֿון רבניזם אין פּױלען; צו זײ פֿלעגט מען זיך װענדען מיט שאלות פֿון אַלע עקען װעלט. זײערע ענטפֿערען אויף די שאלות זענען פֿערעפֿענטליכט געװאָרען אין בעזונדערע ספרים „שאלות ותשובות רמ״א ורש״ל“. בײדע רבנים האָבען צװישען זיך געפֿיהרט אַ קאָרעספּאָנדענץ און געװעזען בע־פֿרײנדעט, נאָר צוליעב דעם אונטערשיעד פֿון זײערע כאַראַקטערען האָ־בען זײ שטענדיג געפֿיהרט צװישען זיך הײסע דיספּוטען. דער רש״ל איז, נישט קוקענדיג אויף זײן קלאָרען קריטישען שכל, געװען גענײגט צו קבלה; דער רמ״א װידער איז, נישט קוקענדיג אויף זײן קאָנסערװאַטיװען שכל, געװעזען שטאַרק גענײגט צו פֿילאָזאָפֿיע. בײדע גאונים האָבען דעריבער געמאַכט פֿאָרװאורפֿען אײנער דעם צװײטען אויף זײערע „חטאים“. דער רש״ל האָט זיך געסטאַרעט צו בעװײזען זײן פֿרײנד, אַז די חכמה פֿון „ערל אריסטו“ װעט צו קײן גוטס נישט פֿיהרען, און דער רמ״א האָט בעװיזען, אַז די קבלה איז געגען דעם יודענטום און פֿיעל מעהר געפֿעהרליך פֿאַר דער אמונה, אײדער די פֿילאָזאָפֿיע.

אין פּױלען איז די רבנישע װיסענשאַפֿט געװען פֿערבונדען מיט׳ן לעבען. דאָרט האָבען די יודישע געמײנדעס געהאַט זײער אײגען גע־געריכט, דאָרט האָט פֿונקציאָנירט דער „ועד ארבע ארצות“, װאָס האָט געדאַרפֿט לעזען פֿיעל יורידישע און רעליגיעזע פֿראַגען אויפ׳ן גרונד פֿון תּלמוד און זײנע מפרשים, און צוליעב דעם האָט מען דאָרט די בקיאות אין הלכה אָנגעװענדעט אין פּראַקטישען לעבען. דער דאָ־זיגער פּראַקטישער צוזאַמענהאַנג צװישען לעבען און בוך האָט אַרױס־גערופֿען אויף דער סצענע פֿיעל לומדים, װעלכע האָבען זיך הויפּט־זעכליך פֿערנומען דערמיט, װאָס זײ האָבען אַלץ מעהר געלײטערט און סיסטעמאַטיזירט די פֿערשידענע דינים און הלכות, כדי צו האָבען פֿאַר זיך אַ פּראַקטישען װעג־װײזער אין אַלע שאלות, װאָס קומען פֿאָר אין רעליגיעזען לעבען.

אײנער פֿון די רבנים פֿון דעם סאָרט איז געװען ר׳ מרדכי יפה

(געשטארבען אין 1612). ער האט געשטאמט פון בעהמען און פערנו־
מען די שטעל פון רב פריהער אין גראָדנאָ, דערנאָך אין לובלין,
קרעמעניץ, פראג און פוזנא. ער איז אויך נישט איינמאל געווען
פאָרזיצענדער אין דעם „ועד ארבע ארצות". זייענדיג א תלמיד פון
רמ״א, האט ר׳ מרדכי יפה דאך זיך נישט בענוגענט מיט זיינע ספרים
און געהאלטען, אז זאגאר די הוספות פון רמ״א צום „שלחן ערוך"
זענען נאך נישט דאס לעצטע וואָרט און אז עס איז נאך דאָ פיעל
אויפצוטאָן אין סיסטעמאטיזירען די דינים. ער האט דעריבער פער־
פאסט א נייעם קאָדעקס „לבושים", וואס האט זיך אונטערשיידעט פון
דעם סיסטעם פון „שלחן ערוך" און „מפּה" דערמיט, וואס דאָרט, אין
„לבושים", איז צו יעדען דין און הלכה אויך צוגעגעבען א לאנגע
טעאָרעטישע ערקלערונג און חקירה, וועגען גרונד פון יעדען געזעץ.
דער „לבושים" האט שיער נישט ארויסגערופען קיין שפאלטונג אין דער
רבנישער וועלט, ווייל צוערשט האבען פיעל געוואָלט אָבשטעהן פון
„שלחן ערוך" און זיך האלטען נאר אין „לבושים", אָבער סוף כל סוף
האט דער „שלחן ערוך" מנצח געווען און איז אָנערקענט געוואָרען אלס
דער איינציגער אויטאָריטעטישער קאָדעקס אין דער פראקטיק. — אונ־
טער דעמזעלבען נאָמען „לבושים" האט ר׳ מרדכי יפה אָנגעשריבען נאָך
5 טיילען, וואו עס געפינען זיך פירושים צום תנ״ך, בעמערקונגען צום
„מורה נבוכים", דרשות און קבלה־חקירות.

דער שטעל־פערטרעטער פון ר׳ מרדכי יפה אלס עלטסטער רב
און פאָרזיצענדער פון „ועד ארבע ארצות" איז געווען ר׳ יהושע פאלק
הכהן (געשטארבען אין 1616), רב אין לובלין און דערנאָך ראש ישיבה
אין לעמבערג. ער איז בעריהמט געוואָרען מיט זיין ווערק „ספר מאור
עינים", אָדער סמ״ע, א פירוש צום „חשן משפט" פון ר׳ יוסף קארא.
ער איז אויך געווען דער פערפאסער פון דעם רוב תקנות, וואס דער
„ועד ארבע ארצות" האט ארויסגעגעבען פאר די יודישע געמיינדעס. ר׳
מאיר פון לובלין (1554—1616), וואס איז בעקאנט מיט זיין נאָמען
מהר״ם מלובלין, האט זיך געהאלטען אין א אנדער סיסטעם. ביי איהם
איז געווען דער עיקר נישט די פראקטישע נוצען פון דער תורה, נאר די
חקירה און פלפול אליין און דעריבער האט ער זיך בעצויגען מיט
א געוויסער גרינגשעצונג צו יענע גאונים, ווי ר׳ יוסף קארא און דער
רמ״א, וואס פערנעהמען זיך מיט אזעלכע קלייניגקייטען, ווי סיסטע־
מאטיזירען דעם גרויסען בארג דינים און הלכות. אלס רב פון קראקוי,

לובלין און לעמבערג האָט דער מהר"ם געלייענט לעקציעס פאַר א גרויסען אודיטאָריום און דאָ האָט ער ארויסגעוויזען פיעל שאַרפזין און זעהר-קונציגע פירושים צו די שווערסטע ערטער אין תלמוד. דעמזעלבען שאַרפזין האָט ער ארויסגעוויזען אין זיינע ספרים „מאיר עיני חכמים" און „שאלות ותשובות מהר"ם", נאָר אומעטום האָט דער מהר"ם געשטרעבט ניט צו פּראַקטישע נוצען, נאָר צו חקירה לשם חקירה. אין זיינע פאָרשונגען געפינען זיך דעריבער ניט ווייניג קוריאָזען. אזוי, למשל, האָט דער מהר"ם געפונען פאַר נויטיג זאָגאַר אָנשרייבען א גאַנצע חקירה וועגען דער פראַגע, צי קען מען האַלטען פאַר א עבירה, ווען א פרוי האָט געהאַט בעציהונגען מיט אַ שד, וואָס איז צו איהר געקומען פריהער אין געשטאַלט פון איהר מאַן און דערנאָך אין געשטאַלט פון א פוילישען פריץ. — אזאַ ליבהאָבער פון זיינע חקירות איז אויך געווען דער מהרש"א, ר' שמואל איידליש, רב אין פּוזנאַ, לובלין און אָסטראָה. זיינע פירושים צו אַלע מסכתות פון תלמוד זענען פול מיט קונציגע קשיות און תירוצים און זענען נאָך ביז יעצט זעהר פּאָפּולער. דער גרעסטער טייל רבנים האָט זיך אָבער ווייטער געהאַלטען אין דעם וועג, אין וועלכען עס זענען געגאַנגען דער רמ"א און ר' מרדכי יפה. דער אויטאָריטעט פון „שלחן ערוך" איז אין פוילען אַלץ געבליבען גרויס און די רבנים האָבען פאָרטגעזעצט די אַרבייט פון ר' יוסף קאַראָ און ווייטער געפיהרט די אַרבייט פון סיסטעמאַטיזירען די דינים. איינער פון די אָנגעזעהענסטע רבנים אין יענער צייט ר' יואל סירקיס, רב אין בריסק און אין קראָקוי, האָט אָנגעשריבען אַ פּירוש צום „טורים" „בית חדש" (קורץ: ב"ח), וואו ער האָט געגעבען זיינע אייגענע הוספות צו די פאָרשונגען וועגען די געזעצען. די איבעריגע אָנגעזעהענע געלעהרטע פון יענער צייט האָבען זיך פערנומען אויסשליסליך מיט דער בעאַרבייטונג פון „שלחן ערוך", בעזונדערס מיט דעם טייל „יורה דעה", וואו עס ווערן בעהאַנדעלט די פראַגען וועגען כשר און טרף. אין 1646 זענען ערשינען צוויי אויספיהרליכע פירושים צום „יורה דעה": איינער פון זיי, מיט'ן נאָמען „טורי זהב", איז פערפאַסט דורך דעם רב ר' דוד הלוי; דער צווייטער, מיט'ן נאָמען „שפתי כהן", איז פערפאַסט געוואָרען דורך דעם ווילנער גרויסען למדן ר' שבתי כהן. ביידע קאָמענטאַריעס זענען געדרוקט צוזאַמען מיט דעם „יורה רעה" אַלס א אָרגאַנישער טייל פון איהם (בעקאַנט אונטער די ראשי תיבות ט"ז און ש"ך).

צוליעב דער גרויסער אויפלעבונג אין דער רבנישער ליטעראַטור

האָבען זיך שטאַרק ענטוויקעלט די ביכער־דרוקערייען אין פּוילען, וואָס האָט אין דער הינזיכט פערנומען איינעם פון די ערשטע פּלעצער אין אייראָפּאַ. דער ערשטער יודישער ספר (חומש) איז געווען אָבגעדרוקט אין קראַקוי אין יאָהר 1530. אין דער צווייטער העלפט פון 16־ען יאָהר־הונדערט האָבען שוין אין קראַקוי און לובלין עקזיסטירט צוויי גרויסע יודישע דרוקערייען, וועלכע האָבען געדרוקט פיעל אַלטע און נייע ספרים. אין 1566 האָט דער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט געגעבען דעם יודען לעוויט מאָנאָפּאָל־רעכט אויף אַריינצופיהרען קיין פּוילען יודישע ספרים פון אויסלאַנד, נאָר ווען אַריינפיהרען ספרים פון אויסלאַנד איז געוואָרען שווערליך, האָט אַ אַנדער יוד, אַ געוויסער קלמן, בעקומען פון קעניג באַטאָר אַ פּריווילעגיע צו דרוקען ספרים אין לובלין. צו־ליעב דער פּויפּסטליכער צענזור אויף דעם תלמוד אין איטאַליען האָט דאָס ספרים־דרוקען אין פּוילען זיך נאָך פערגרעסערט און די פּוילישע דרוקערייען האָבען שוין צוגעשטעלט ספרים נישט בלויז פאַר די פּוילישע יודען, נאָר אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער.

אַ יוד אין תפיסה פון קהל (Kuna)
(די „קונע" געפינט זיך אין פּאָליש פון לעמבערגער שוהל,
וואָס איז געבויט געוואָרען אין י. 1632)

זעקסטעס קאפיטעל

פון קנעכטשאפט צו פרייהייט

נישט די אכזריות פון טארקוועמאדא, נישט דער גירוש פון די שפאנישע און פארטוגאלישע יודען האבען נישט געקענט אויסווארצלען די מאראנען, און זיי מאכען פאר טרייע דינער פון דער „הייליגער קירך". די יודען האט מען פערטריבען. אבער עס זענען פערבליבען די מאראנען און די צעהנדליגע טויזענדער יודען, וואס זענען מיט געוואלד געמאכט געווארען פאר קריסטען, זענען אין הארצען דאך געבליבען טרייע זיהן פון זייער פאלק און פון דור צו דור האבען די פערבארגענע יודען איבערגעגעבען זייערע קינדער און אייניקלעך די צוואה, אז זיי זאלען בלייבען יודען אין הארצען און נישט פערגעסען אין זייער שטאם און רעליגיע שוין כמעט דריי דורות זענען אוועק, זינט יודען זענען פערטריבען געווארען פון שפאניען און פארטוגאל און די מאראנען זענען געבליבען עלענד און אליין — און דאך האט זיך נישט איבערגעריסען דער פערבאנד צווישען די מאראנען און דער גער'ודפטער יודישער נאציע. אין געזעלשאפטליכען און עקאנאמישען לעבען זענען די מאראנען געווארען ארגאניש צוזאמענגעבונדען מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג; זיי זענען אריינגעטרעטען אין די רייהען פון די אדעליגע, בעאמטע, זאגאר גייסטליכע און אומעטום פערנומען א אנגעזעהענעם ארט. אבער דאך האבען פיעל פון זיי נישט אויפגעהערט גלויבען, אז עס וועט קומען א צייט, ווען זיי וועלען אויסגעלעזט ווערן און ווידער בעקומען די מעגליכקייט צו בלייבען פרייע יודען. דאס יודישע פאלק האט א איבע־ריגעס מאל ארויסגעוויזען זיין וואונדערבארע פעהיגקייט זיך צו צופאסען

צו די אַרומיגע בעדינגונגען און אַבהיטען זיין אינערליכע זעלבסטשטענדיגקייט. ביי אַזאַ גיהנם פֿון צרות און רדיפֿות, ביי דער הערשאַפֿט פֿון דער שרעקליכער אינקוויזיציע, נאָך אַזוי פֿיעל יאָהרען פֿון גלגולים און וואַנדערן האָבען דאָך די מאַראַנען בעוויזען די פֿעהיגקייט אויסערליך זיך צונויפֿצוגיסען מיט דער אַרומיגער בעפֿעלקערונג און אינערליך בלייבען יודען. די ענוים און רדיפֿות האָבען נאָר פֿערהייליגט פֿאַר די מאַראַנען די רעליגיע פֿון זייערע עלטערן און נאָר פֿערשטאַרקט אין זיי די בענקשאַפֿט נאָך מערטירעריי. די מאַראַנען האָבען געהאַט אַ בעזונדער פֿערגניגען, ווען זיי זענען גלייך פֿון דער קירך אַוועק ערגעץ אין אַ פֿערבאָרגען ווינקעל און דאָרט אויסגעגאָסען זייער הארץ פֿאַר דעם גאָט, אין וועלכען זיי האָבען געגלויבט. די געפֿאַהר אַרום איז געווען גרויס, די מאַראַנען האָבען געוואוסט, אַז אַרום לויערען די שפּיאָנען פֿון דער אינקוויזיציע און זיי דראָהט יעדע מינוט די געפֿאַהר אַרעסטירט צו ווערן און בעצאָהלען מיט'ן לעבען, נאָר דאָס האָט זיי נישט אָבגעהאַלטען און די שטענדיגע געפֿאַהר האָט נאָר אַרויפֿגעלעגט אַ שטעמפּעל פֿון קדושה אויף דער יודישער אמונה און זי געמאַכט טייערער און שענער אין די אויגען פֿון די מערטירער. לאַנג, לאַנג האָט געדויערט דער קאַמפּף מיט די מאַראַנען אין די לענדער פֿון דער אינקוויזיציע, און מיט דעם גירוש פֿון יודען האָט די יודענפֿראַגע פֿאַר שפּאַניען און פּאָרטוגאַל זיך נאָך נישט געענדיגט. אין פֿערלויף פֿון פֿיעל יאָהרען נאָך דעם גירוש געהט נאָך אַ העלדישער קאַמפּף צווישען דער קירך און די מאַראַנען; די ערשטע קעמפּפֿט מיט דעם שווערד אין דער האַנד, די לעצטע — מיט זייער עקשנות און מסירת נפֿש, נאָר ביידע ווילען זיך נישט אונטערגעבען און נאָך פֿיעל טראַגישע אַקטען שפּיעלען זיך אָב אין די לענדער, איידער זיי ווערן פּטור פֿון די פֿער'עקשנ'טע מאַראַנען.

אין שפּאַניען האָט די אַרבייט פֿון טאָרקוועמאַדאָ פֿאָרטגעזעצט זיין פֿערטרעטער, דער גענעראַל-אינקוויזיטאָר דעזאַ. אַליין איז ער געווען פֿון יודישער אָבשטאַמונג (לויט דער מוטערס צד — אַ אייניקעל פֿון מאַראַנען), נאָר צו די מאַראַנען האָט ער אַרויסגעוויזען נישט ווינציגער אַכזריות, איידער טאָרקוועמאַדאָ. אין פֿערלויף פֿון איין יאָהר 1501 האָט דעזאַ געמאַכט פֿאָלגענדע אויטאָ-דע-פֿע'ס: אין טאָלעדאָ האָט ער דעם 5-ען מערץ פֿערברענט 38 מאַראַנען, אויפֿ'ן צווייטען טאָג — 67 מאַראַנישע פֿרויען; אין אַ קליינע צייט שפּעטער האָט ער אין דערזעלבער שטאָדט

פֿערבּרענט 9 מענער און פֿער׳משפּט צו אייביגע תּפיסה 140 יונגע מענער און פֿרויענצימער. אין קאָרדאָווא האָט ער אין דעמזעלבּען יאָהר פֿערבּרענט אַנ׳ערך 90 מאַראַנען און אין סעווילע 45.

די רעכטע האַנד פֿון דעזאַ איז געווען דער קאָרדאָוואער אינקוויזיטאָר לוצערא, דער ליעבּלינג פֿון קעניג פֿערדינאַנד. לוצערא׳ס סיסטעם איז געווען אַריינצוזדרינגען אין די רייהען פֿון דער העכסטער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע, דאָרט ענטדעקען מאַראַנען, אָדער אַזעלכע, וואָס זענען נוטה צו דער יודישער אמונה, אַרעסטירען, פּייניגען, פֿער׳משפּט׳ן צום טויט, דערנאָך דערלאַנגען דעם קעניג אַ טייל פֿון דעם פֿערמעגען, וואָס איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען ביי די פֿער׳מש׳פּטע, און דערביי, נאַטירליך, נעהמען פֿאַר זיך אויך אַ שענעם חלק. בעזונדערס פֿלייסיג האָט לוצערא געאַרבּייט, אום אויסצוּוואָרצלען די אַפּיקורסישע עלעמענטען צווישען די גייסטליכע. אַזוי האָט ער געפּייניגט איינעם אַ זוהן פֿון אַ מאַראַן קאַסטרא, וואָס האָט פֿערנומען די שטעל פֿון אַ גייסטליכען, האָט דורך ענוים איהם געצוואונגען זיך מודה זיין אין „אונגלויבּען״, דערנאָך איהם פֿער׳משפּט צום טויט און קאָנפֿיסקירט זיין גאַנץ פֿערמעגען. אַזוי איז אויך פֿער׳משפּט געוואָרען צום טויט דער טעאָלאָג מעמבּרען, וואָס איז בעשולדיגט געוואָרען אין פֿרעדיגען די יודישע אמונה: ער איז עפֿענטליך פֿערבּרענט געוואָרען צוזאַמען מיט די 107 פּערזאָן, וואָס האָבען אויסגעהערט זיינע דרשות. לוצערא האָט בעשולדיגט אין יודישקייט זאָגאַר דעם אַרציבּישאָף טאַלעווערא, דעם געוועזענעם גייסטליכען פֿון דער קעניגין. מען האָט אַרעסטירט זיינע קרובים, וואָס האָבען אָבּגעשטאַמט פֿון יודען — זיי אַריינגעזעצט אין תּפיסה, און איהם אַליין האָט מען געצוואונגען צו געהן איבּער דער שטאָדט צוזאַמען מיט נאָך מאַראַנען אין אַ פּראָצעסיע, בּאָרוועס און אָהן אַ הוטעל, אַלס תּשובה אויף זיינע זינד. דער אַרציבּישאָף האָט נישט אַריבּערגעטראָגען דעם בּזיון און אין עטליכע טעג אַרום איז ער געשטאָרבען.

די אכזריות פֿון דער אינקוויזיציע איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז די מאַראַנען האָבען זיך געפּרובּט ביים קעניג פּועל׳ן פֿאַר 100 טויזענד דוקאַטען אָבּשטעלען די אינקוויזיציע ווינציגסטענס אויף אַ קליינע צייט. דאָס האָט נישט געווירקט, אָבער דער פֿאַרהאָבען געווירקט די פּראָטעסטען פֿון די אַנגעזעהענסטע קריסטען, וועלכע האָבען שוין נישט געקענט אַריבּערטראָגען די אכזריות׳דיגע מעשים פֿון לוצערא. דער קעניג האָט

געמוזט אָבזאָגען פֿון זיין שטעל דעם גענעראַל-אינקוויזיטאָר דעזאַ און צוזאַמען מיט איהם איז אויך געפֿאַלען דער בייזער לוצערא. איהם האָט מען אַריינגעזעצט אין טורמע און בעפֿרייט אַלע אַרעסטירטע, וואָס מען האָט חושד געווען אין געהערען צום יודענטום. אָנשטאָט דעזאַ איז אַלס גענעראַל-אינקוויזיטאָר בעשטימט געוואָרען חימענס, דער אַרציבישאָף פֿון טאָלעדאָ. ער האָט זיך אָבגעזאָגט פֿון סיסטעם צו אַרעסטירען און משפט'ן מענשען אָהן שום גרונדליכע בעווייזען, בלויז אַלס פֿערדעכטיגע, אָבער דערפֿאַר בנוגע צו די, געגען וועלכע עס זענען געווען בעשטימטע בעווייזען, איז חימענס נישט געווען באַרמהערציגער, איידער דעזאַ, און ער האָט אייניגע גע'משפט מיט פֿייער, אַנדערע פֿערזעצט אין די טורמעס און אַרויפֿגעלעגט אויף זיי גרויסע שטראָפֿען.

ווען נאָכ'ן טויט פֿון קעניג פֿערדינאַנד (1516) איז דער שפּאַנישער טראָן איבערגעגאַנגען צו זיין אייניקעל קאַרל דער 1-טער, שפּעטער קייזער פֿון דייטשלאַנד, האָבען די מאַראַנען געפּרובט איבערקויפֿען דעם יונגען הערשער. זיי האָבען אַוועקגעשיקט צום קעניג אַ דעפּוטאַציע מיט אַ ביטע. ער זאָל בעגרענצען די רעכטען פֿון דער אינקוויזיציע און איינפֿיהרען בעשטימטע גאַראַנטיעס פֿון אַ גערעכטיגען משפט; דערפֿאַר האָט מען דעם קעניג פֿאָרגעלעגט 800 טויזענד טאַלער גאָלד. אין דערזעלבער צייט האָבען די שתדלנים פֿון די מאַראַנען זיך געפּרובט ווירקען אויפֿ'ן פּויפּסט אין רוים. דער טאָלעראַנטער פּויפּסט לעאָ דער 10-טער איז שוין איינגעגאַנגען צו ערפֿילען די ביטע פֿון די מאַראַנען און אַרויסגעגעבען אַ געהעריגען בעפֿעהל, נאָר דער קעניג, וואָס איז ערצויגען געוואָרען אין גייסט פֿון דער אינקוויזיציע, האָט מודיע געווען דעם פּויפּסט, אַז די אָנקלאָגען פֿון די מאַראַנען פֿערדינען נישט קיין צוטרוי, אַז די מאַראַנען האָבען איהם געוואָלט אונטערקויפֿען און אַז די אינקוויזיציע פֿיהרט זיך מיט גערעכטיגקייט. דער פּויפּסט האָט געמוזט נאָכגעבען און די אינקוויזיציע האָט ווייטער אָהן שטערונגען געפֿיהרט איהר אַרבייט. די אינקוויזיציאָנס-געריכטען האָבען דעמאָלט עקזיסטירט אין קאָרדאָווא, טאָלעדאָ, סאַראַגאָסאַ, סעווילע, גראַנאַדאַ און אַנדערע שטעדט.

די שנאה צו די מאַראַנען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. בעזונדערס האָט די אינקוויזיטאָרען נישט געלאָזט רוהען דער געדאַנק, אַז פֿיעל אייניקלעך פֿון די מאַראַנען פֿערנעהמען הויכע שטעלעס אַלס

גײסטליכע, און די גאַנצע ענערגיע איז אָנגעווענדעט געוואָרען דערויף,
אַז מען זאָל אָבריײניגען די קירך פֿון דעם גייסט פֿון יודענטום. פֿריהער
האָט מען אויפֿ'ן גרונד פֿון דאָקומענטען און אַרחיוו פֿון דער אינקוויזי-
ציע פֿערעפֿענטליכט אַ בוך, וואו עס זענען אויסגערעכענט געוואָרען
אַלע פֿאַמיליעס פֿון די מאַראַנען, וואָס האָבען געדאַרפֿט געפֿינען זיך
אין שטאַרקען פֿערדאַכט. דערנאָך האָט מען אָנגעווענדעט אַ ניי מיטעל:
פּובליקירט אַ געפֿעלשטע קאָרעספּאָנדענץ צווישען די מאַראַנען און די
קאָנסטאַנטינאָפּאָלער יודען און דאָס האָט געדאַרפֿט שטאַרק קאָמפּראָמי-
טירען די מאַראַנען. די בלבול-מאַכער האָבען אין זייער חשבון זיך נישט
גענאַרט. די געפֿעלשטע קאָרעספּאָנדענץ האָט ווירקליך געמאַכט אַ רושם.
אַלס ענטפֿער אויף די בריעף פֿון די שפּאַנישע מאַראַנען, וואָס האָבען
זיך בעקלאָגט אויף זייער שווערע לאַגע, האָבען די קאָנסטאַנטינאָפּאָלער
יודען כלומר'שט געענטפֿערט: „איהר זאָגט, אַז דער שפּאַנישער קעניג
צווינגט אייך צו ווערן קריסטען, — גיבט זיך אונטער, ווייל קיין אַנ-
דער ברירה האָט איהר נישט. איהר זאָגט, אַז ביי אייך נעהמט מען אָב
אייער גוטס, — מאַכט אייערע קינדער פֿאַר סוחרים, כדי זיי זאָלען קענען
אָבנעהמען ביי זיי (די קריסטען) זייער גוטס. זיי נעהמען ביי אייך צו
דאָס לעבען, — ווערט דאָקטוירים און אַפּטעקערס, כדי איהר זאָלט קע-
נען צונעהמען דאָס לעבען ביי אייערע שונאים. זיי צערשטערען אייערע
שוהלען, — מאַכט אייערע קינדער פֿאַר גלחים און טעאָלאָגען, — און
איהר וועט צערשטערען זייערע קירכען. אייך פֿערשאַפֿט מען אַנדערע
יסורים, — סטאַרעט זיך, אַז אייערע קינדער זאָלען ווערן אַדוואָקאַ-
טען, פּראָקוראָרען, נאָטאַריוסען און בעאַמטע, כדי זיי זאָלען זיך בע-
טייליגען אין די געזעלשאַפֿטליכע ענינים, — און איהר וועט זיך נוקם
זיין אין אייערע פֿיינד דערמיט, וואָס איהר וועט זיי פֿערשקלאַפֿען און
בעהערשען דאָס לאַנד". די דאָזיגע פֿאַלסיפֿיקאַציע איז געוועז אַ קונ-
ציגע, ווייל באמת האָבען די מאַראַנען פֿערנומען אַ גרויסען פּלאַץ אין
דעם קולטורעלען לעבען פֿון די קריסטען און דער געפֿעלשטער ראַט
פֿון די טערקישע יודען האָט אויסגעזעהן ריכטיג. פֿיעל קריסטען האָ-
בען דעריבער געגלויבט אין דער קאָרעספּאָנדענץ און די רדיפֿות אויף
די מאַראַנען האָבען זיך נאָך פֿערשטאַרקט. די מאַראַנען האָבען אַראָב-
געלאָזט די קעפּ, זיך צונויפֿגעדריקט ווי אַ סטאַדע שעפּסען און שטי-
לער געוואָרען. די אונפֿאָרזיכטיגע מאַראַנען האָט די אינקוויזיציע נאָך
שטרענגער, ווי פֿריהער, פֿערפֿאָלגט; יעדעס יאָהר פֿלעגען איינ-

געאָרדענט ווערן אויטאָ=דע=פע'ס, און פאַר די שפאַניער איז דאָס געווען אַ יום=טוב, אויף וועלכען עס פלעגען זיך צונויפפאָהרען אַנגעזעהענע קריסטען פון אַלע שטעדט. דער פלאַץ, וואו עס זענען פאָרגעקומען די אויטאָ=דע=פע'ס, פלעגט זיין איבערפולט מיט מענשען און פון די אַרומיגע הייזער, פון די פענסטער און באַלקאָנען האָט מען געקוקט און זיך לוסטיג געמאַכט אויף די אומגליקליכע „אונגלויביגע", וואָס מען האָט געברענט אויפ'ן פייער. פערלירענדיג די האָפנונג, אַז די לאַגע זאָל זיך פערבעסערן, האָבען פיעל מאַראַנען עמיגרירט קיין טערקיי, איטאַליען און אַנדערע לענדער. אייניגע האָבען עמיגרירט קיין אַמעריקאַ, וואָס איז צו יענער צייט נאָר וואָס ענטדעקט געוואָרען. אָבער אויך אַהין האָט זיי בעגלייט די שפאַנישע אינקוויזיציע, און אין מעקסיקאַ און דרום=אַמעריקאַ, וואָס האָבען זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון שפאַניען, זענען איינגעפיהרט געוואָרען די אינקוויזיציאָנס=געריכטען, וועלכע האָבען אויך דאָרט פלייסיג געאַרבייט און אָבגעזוכט זייערע קרבנות.

נאָך טראַגישער איז געווען די לאַגע פון די פאָרטוגאַלישע מאַראַנען. די לעצטע האָבען זיך געהאַלטען גאָר אַנדערש, איידער די שפאַנישע מאַראַנען. ווייל אויב די שפאַנישע מאַראַנען זענען אויסערליך שוין לאַנג געווען פערדרעכענט אַלס אַ טייל פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג און ערפילט אַלע קאַטוילישע געזעצען, זענען די מאַראַנען אין פאָרטוגאַל געווען אייגענטליך יודען, וואָס האָבען נאָר פאָרלויפיג אויף זיך אַרויפגענומען די מאַסקע פון קריסטען און דערנאָך כמעט אָפען אַראָבגעוואָרפען זי פון זיך. דאָס זענען געווען די שפאַנישע מגורשים, וועלכע האָבען עמיגרירט פון שפאַניען אין 1492 און פערהאָפט צו געפינען אין פאָרטוגאַל אַ בית=מקלט אויפ'ן גרונד פון דער הבטחה פון קעניג עמאַנועל, וועלכער האָט זיי פערזיכערט, אַז אין פערלויף פון 20 יאָהר וועלען זיי זיין פריי פון דעם אינקוויזיציאָנס=געריכט. גלויבענדיג אין דער הבטחה, האָבען די פאָרטוגאַלישע מאַראַנען ערפילט די געבאָטען פון דער יודישער אמונה כמעט אָפען, פיעל דרייסטער, ווי זייערע ברידער אין שפאַניען. אין אָנהויב פון 16=טען יאָהרהונדערט האָבען זיי אין ליסאַבאָן זאָגאַר געהאַט זייער אייגענע שוהל און געלעבט אין אַ קאָרפּאַקטער מאַסע, אָבגעזונדערט פון די קריסטען. צוליעב דער דאָזיגער צווייזייטיגער ראָליע זייערער זענען די פאָרטוגאַלישע מאַראַנען נאָך מעהר פערהאַסט געווען אין די אויגען

פֿון די קריסטען. עס איז ענטשטאַנען אַ טראַגישע לאַגע. ערלויבען די מאַראַנען פֿרײַ זיך האַלטען אין זײער רעליגיע און אינגאַנצען אַראָפּוואַרפֿען פֿון זיך די קריסטליכע מאַסקע — אַזוי ווײַט טאָלעראַנט און גערעכטיג האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגירונג נישט געקענט זײַן; אַרויסטרײַבען זײ פֿון לאַנד האָט די רעגירונג אויך נישט געוואָלט, ווײַל די יידישע באַנקירען, סוחרים, דאָקטוירים, טעכניקער א. ד. גל. זענען געוועזען זעהר נויטיג פֿאַר דעם אָרימען אונקולטורעלען פּאָרטוגאַל און דער קעניג האָט זאָגאַר נישט דערלאָזען יודען עמיגרירען אין אַנדערע לענדער. די מאַראַנען זענען פֿערבליבען אָפֿיציעל קריסטען און אינערליך יודען, מיט דער דאָזיגער צווײַזײַטיגקײַט אויפֿגעהעצט געגען זיך די קריסטליכע בעפֿעלקערונג און דאָס האָט זיך פֿערענדיגט מיט אַ שרעקליכער קאַטאַסטראָפֿע. אין 1506 האָט מען אין ליסאַבאָן אין יידישען יום-טוב פּסח געפֿונען בײַ אײניגע מאַראַנען פֿלײש, מצה און מרור. די פֿערדעכטיגע מאַראַנען האָט מען אַרעסטירט נאָר דערנאָך בעפֿרײַט לויט דעם בעפֿעהל פֿון קעניג. דאָס האָט שטאַרק פֿערדראָסען די פֿרומע קאַטוילִיקען און מען האָט זיך גענומען אָרגאַניזירען אַ פּאָגראָם. אין פּסח האָבען די דאָמיניקאַנער מאָנאַכען אַרויסגעשטעלט אין אײנער פֿון די קירכען קריסטוס'עס בילד מיט דעם רעליקוויען-קאַסטען, פֿון וועלכע עס איז געגאַנגען עפּעס אַ געהײמניספֿולע שײַן. אײנער פֿון די געבילדעטע מאַראַנען, וואָס איז געוועזען דאָן אין קירך, האָט זיך ערלויבט אָבשפּעטען פֿון דעם „נס" און געזאָגט, אַז דער וואונדער ערקלערט זיך אײנפֿאַך: פֿון אונטען שטעהט ערגעץ אַ לאָמפּ און פֿון דאָרט שלאָגט זיך אָב די שײַן. לויט אַ אַנדער נוסח, האָט דער מאַראַן געזאָגט אין שפּאַס, אַז אין יענער צײַט, ווען עס איז אויף די פֿעלדער קײן רעגענס נישט געוועזען, וואָלט אַ וואַסער-נס געוועזען נויטיגער, אײדער אַ פֿײַער-נס. די אויפֿגעהעצטע קאַטוילִיקען האָבען זיך אַרויפֿגעוואָרפֿען אויף דעם אַפּיקורסישען מאַראַן, איהם אַרויסגעשלעפּט אויפֿ'ן גאַס און דאָרט דער'הרג'עט. די דאָמיניקאַנער האָבען זיך דאַן בענוצט מיט דער אויפֿרעגונג פֿון די מאַסען און אײנגעאָרדענט אַ שרעקליכע שחיטה. צוויי מאָנאַכען האָבען זיך געלאָזט איבער די גאַסען מיט דעם קרײַץ אין די הענד און געשריען: „אונגלויבען, אונגלויבען!" אַלע מאַראַנען, וואָס מען האָט אויפֿ'ן וועג בעגעגענט, האָט מען דער'הרג'עט. אין ערשטען טאָג זענען בסך-הכל דער'הרג'עט און פֿערברענט געוואָרען העכער 500 מאַראַנען. אויפֿ'ן

צווייטען טאָג האָט דער פּאָגראָם זיך אָנגעהויבען מיט נאָך מעהר האַס-
טיגקייט. מען האָט זיך אַריינגעריסען אין די הייזער פֿון די מאַראַנען,
אַרויסגעשלעפּט די איינוואוינער און אַלט און יונג געוואָרפען אויפ'ן
פֿייער. די מעוברת'ע פֿרויען האָבען די מערדער אַרויסגעוואָרפען דורך
די פֿענסטער אויף דער גאַס אַרויס און דאָרט האָט מען זיי אונטער-
געכאַפּט מיט שפּיזען. איבער די גאַסען זענען אַרומגעגאַנגען די מאָ-
נאַכען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אַפּיקורסות!"
ווער עס איז פֿאַר'ן קריסטליכען גלויבען און הייליגען קרייץ, זאָל
געהן מיט אונז, אום צו קעמפּפען מיט יודען און פֿערטיליגען זיי".
אויפ'ן דריטען טאָג האָט דער פּאָגראָם זיך אַריבערגעטראָגען אין דער
אומגעגענד פֿון ליסאַבאָן, וואוהין די מאַראַנען זענען ענטלאָפען. בסך-
הכל זענען אין פֿערלויף פֿון די דריי טעג דער'הרג'עט געוואָרען העכער
2000 מאַראַנען, דערביי זענען פֿאָרגעקומען מיאוסע געוואַלדטהאַטען
אויף פֿרויען און מיידלעך. צווישען די קרבנות זענען אויך געווען קריסטען,
וועלכע מען האָט בטעות אָנגענומען פֿאַר מאַראַנען. די רעגירונג איז גע-
ווען אויפגעבראַכט אויף דעם פּאָגראָם. פֿיעל פֿון די אונטערהעצער האָט מען
געהאָנגען און געקעפּט, צוויי מאָנאַכען-אונטערהעצער האָט מען פֿער-
ברענט אויפ'ן פֿייער און אַנדערע האָט מען בעשטראָפט און קאָנפֿיס-
קירט זייער פֿערמעגען. נאָר פֿאַר יודען איז דאָס געווען אַ קנאַפּע
נחמה און נאָך דער שרעקליכער שחיטה האָבען פֿיעל מאַראַנען אָנגע-
הויבען עמיגרירען פֿון פּאָרטוגאַל. דער קעניג האָט פֿריהער ערלויבט
די עמיגראַציע, נאָר דערנאָך פֿערבאָטען זי. ער האָט צוגעזאָגט די
מאַראַנען בעפֿרייען זיי פֿון דער אינקוויזיציע נאָך אויף 16 יאָהר, נאָר
זיין וואָרט האָט ער נישט געהאַלטען, און שפּעטער האָט ער געפֿיהרט
אונטערהאַנדלונגען מיט דעם פּויפּסט וועגען איינפֿיהרען אַ אינקוויזיציע
פֿאַר די מאַראַנען. נאָר אויב עמאַנועל האָט זיך געהאַלטען בנוגע צו
יודען פֿערהעלטניסמעסיג מיט חסד און זיי פֿון אינקוויזיציע פֿאָרט בע-
פֿרייט, האָט זיין זוהן יאָהאַן דער דריטער (57--1522) שוין זיך בע-
צויגען צו יודען פֿיעל שטרענגער און „פֿרומער", איידער זיין פֿאָטער.
נאָך זייענדיג אַ אינפֿאַנט האָט יאָהאַן געהאַלטען, אַז זיין פֿאָטער
איז צו-גוט צו יודען. ווען ער איז אַרויפֿגעטרעטען אויפ'ן טראָן,
האָט איהם די קעניגין יעקאַטערינאַ אָנגעהויבען איינרעדען, אַז ער זאָל
איינפֿיהרען אַ אינקוויזיציע; פֿאַר דעם האָבען אויך שטאַרק אַגיטירט
די דאָמיניקאַנער. דערצו האָט זיך נאָך געפֿונען איינער אַ פֿעררעטער פֿון

מאַראַנען אַליין, העַנריך נונעס, וועלכער האָט מיטגעהאָלפען דער דאָזיגער אַגיטאַציע דורך שפּיאָנאַזש. האָבענדיג צוטריט אין פיעל מאַראַנישע הייזער, האָט ער דאָרט נאָכגעשפּיאָנירט די מאַראַנען און וועגען אַלץ געמאָלדען דעם קעניג. אויפ׳ן גרונד פון די מסירות האָט דער קעניג יאָהאַן אַרויסגעשיקט נונעס׳ן צום שפּאַנישען קעניג אויף צו פיהרען געהיימע אונטערהאַנדלונגען וועגען איינפיהרען די אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל. די מאַראַנען האָבען זיך וועגען דעם דערוואוסט און בעשלאָסען נקמה נעהמען פון דעם מוסר. צוויי פון זיי האָבען זיך איבערגעקליידעט אַלס מאָנאַכען, דעריאָגט דעם מוסר ביי דער שפּאַנישער גרעניץ, וואו זיי האָבען איהם דער׳הר׳געט און אָבגענומען ביי איהם די פּאַפּירען, וואָס ער האָט געפיהרט. די מערדער האָט מען אָבער ענטדעקט און פער׳משפּט צו אַ שרעקליכען טויט: זיי האָט מען אָבגעהאַקט די הענד, צוגעבונדען צו די ווידלען פון פערד און געשלעפּט זיי צום עשאַפאָט. דעם שפּיאָן נונעס האָבען די גייסטליכע דערנאָך צוגערעכענט צו די קדושים. מיט דער ערמאָרדונג פון נונעס׳ן האָבען זיך בענוצט די שונאים פון די מאַראַנען, און די אַגיטאַציע איז געוואָרען שטאַרקער. די קאָרטעסען (פּאַרלאַמענט) האָבען זיך בעקלאָגט פאַר׳ן קעניג, אַז די מאַראַנען האָבען פערכאַפּט אין זייערע הענד די אַרענדע פון די גיטער און דעם תבואה־האַנדעל, אַז דער גרעסטער פּראָצענט דאָקטוירים און אַפּטעקערס זענען יודען און אַלס אַזעלכע זענען זיי געפעהרליך פאַר די קריסטען. די מאַראַנען האָבען מיט אויפרעגונג געקוקט אויף דער אַגיטאַציע און געשפּירט, אַז אַ נייע חמאַרע רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ.

אין יענער צייט האָט אויף אַ ווײַלע זיך בעוויזען די שיין פון האָפנונג פאַר די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען: קיין פּאָרטוגאַל איז אָנגעקומען דוד הראובני, וועלכער האָט פעראינטערעסירט דעם פּאָרטוגאַלישען קעניג מיט זיין פאַנטאַסטישען פּלאַן וועגען אַ מלחמה מיט טערקיי ביי דער שטיצע פון די יודען פון דער געהיימניספולער מלוכה. די מאַראַנען האָבען געגלויבט אין די פאַנטאַזיעס פון דוד הראובני און געזעהן אין איהם זייער מלאך הגואל. די משיח־בעוועגונג האָט אַרומגעכאַפּט די געפּלאָגטע יודען און אין דער שפּיץ פון דער בעוועגונג האָט זיך געשטעלט דער ענטוזיאַסטישער ר׳ שלמה מולכו. די התלהבות האָט די מאַראַנען אויפגעמונטערט אויף אַזוי פיעל, אַז אַ גרופּע יונגע מאַראַנען איז אַוועק מיט געוועהר אין די הענד אין דער

טיפ פון אַ יודישער פרוי פון פוילען (17-טער י״ה)

טיפ פון אַ פוילישען יוד (17-טער י״ה)

גרענעץ־ שטאָדט באַדאַיאָץ און זיך געפּרובט בעפֿרײַען די אַרעסטירטע
יודען. אָבער אין גיכען האָט יאָהאַן אויפֿגעהערט גלויבען אין דער
מיסיע פֿון דוד הראובני, איהם דערווײַטערט פֿון ליסאַבאָן און די פֿראַגע
וועגען אײַנפֿיהרען אינקוויזיציע איז ווידער אַרויפֿגעשוואומען.

אין 1531 האָט דער קעניג יאָהאַן בעפֿאָלמעכטיגט זײַן געזאַנדטען
אין רוים זיך משתדל זײַן בײַם פּויפּסט וועגען גרינדען אַ אינקוויזיציע אין
פּאָרטוגאַל. אין ענטפֿער פֿון פּויפּסט צום קעניג איז מיט רמזים געוועזען
געגעבען אָנצוהערעניש, אַז יאָהאַן איז ניט אַזוי אויסען די אינטערעסען
פֿון דער קירכע, ווי זײַנע פּערזענליכע אינטערעסען, ווײַל אַ דאַנק דער
אינקוויזיציע וועט ער קענען קאָנפֿיסקירען דאָס פֿערמעגען פֿון די
מאַראַנען, נאָר דאָך האָט דער פּויפּסט סוף כל סוף מסכים געווען אויף
דער בקשה פֿון קעניג. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָבען די מאַראַנען
אויסגענוצט אַלערלײ מיטלען, סײַ מיט געלד, סײַ מיט אַגיטאַציע דורך
הויכגעשטעלטע לײַט און דער ווײַכהאַרציגער פּויפּסט האָט געביטען זײַן
פֿריהעריגען בעשלוס. צוערשט האָט ער בעפֿוילען אויף אַ געוויסע צײַט
ניט אָנווענדען די בולאַ וועגען דער אינקוויזיציע און דערנאָך האָט ער
אַרויסגעגעבען אַ „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג“, אין וועלכער ער האָט ער־
קלערט פֿאָלגענדעס: די יודען, וואָס זענען אַמאָל מיט געוואַלד אָבּ־
גע׳שמד׳ט געוואָרען, קענען ניט גערעכענט ווערען אַלס מיטגלידער פֿון
דער קירכע און דעריבער קען מען זײ אַלזאָ אויך ניט משפּט׳ן פֿאַר
אונגלויבען; זײערע קינדער ווידער, וואָס זענען געטױפֿט געוואָרען בײַם
געבוירען, רעכענען זיך שוין פֿאַר קריסטען און דאַרפֿען אין דער
רעליגיע פֿערבלײַבען; נאָר נעהמענדיג אין אַכט, אַז זײ זענען ער־
צויגען געוואָרען בײַ דעם אײַנפֿלוס פֿון זײערע עלטערן־יודען, טאָר
מען מיט זײ זיך ניט בעגעהן שטרענג דערפֿאַר, וואָס זײ זענען גוטה
צום יודענטום, נאָר מען דאַרף זײ מקרב זײַן מיט גוטען.

די דאָזיגע „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג“ האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגי־
רונג ניט פֿערפֿענטליכט און אָנגעהויבען זיך סטאַרען בײַם פּויפּסט
וועגען מבטל מאַכען די בולאַ. אין מיטען דער אַגיטאַציע פֿאַר און
קעגען דער אינקוויזיציע איז דערווײַל דער ליבעראַלער פּויפּסט קלימענט
דער 7־ער געשטאָרבען און בײַ זײַן פֿערטרעטער פּאַול דער דריטער
האָט דער קאַמפּף אָנגענומען נאָך אַ שאַרפֿערען כאַראַקטער. די פֿאַר־
שטעהער פֿון קעניג און די געשיקטע אַגענטען פֿון די מאַראַנען האָבען
אין רוים אינטריגירט אײנע קעגען די צווייטע. דער פּויפּסט האָט גע־

הייסען איבערגעבען די פראגע אויף די בעטראכטונג פון א קאמיסיע, וועלכע האט זיך ארויסגעזאגט לטובת די מאראנען. דערוויל האט דער פויפסט בעקומען ידיעות פון פארטוגאל, אז דער קעניג יאהאן האט ניט קוקענדיג אויף דער „בולא פון פערציידונג" דאך ניט בעפרייט די ארעסטירטע מאראנען און זאגאר געמאכט נייע ארעסטען. פאאול דער דריטער האט דאן פארגעלעגט דעם קעניג, אז ער זאל געבען אמנעסטיע אלע מאראנען און ערלויבען זיי אין פערלויף פון א יאהר צו פערלאזען דאס לאנד. ווען יאהאן האט אויך דעם בעפעהל ניט ערפילט, האט דער פויפסט ווידער ארויסגעלאזט א בולא (1535), אין וועלכער ער האט קאטעגאריש ערקלערט, אז די מאראנען זענען פריי פון דעם אינקוויזיציאנס-געריכט און אלע אורטיילען פון די טריבונאלען געגען זיי האבען קיין קראפט נישט. דאסמאל האט דער קעניג געמוזט נאכגעבען און ער האט בעפרייט אנ'ערך 1800 ארעסטירטע מאראנען.

נאכדעם האבען די אונטערהאנדלונגען מכח דער אינקוויזיציע זיך ווידער אנגעהויבען. דער פויפסט האט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע אויף פאלגענדע בעדינגונגען: אז מען זאל ניט פערפיהרען קיין אויספארשונג וועגען רעליגיעזען פערראט בלויז אויפ'ן גרונד פון עדות-זאגען פון די הויז-בעדיענטע אדער פינסטערע לייט; אז די עדות זאלען אויסגעהערט ווערען ניט געהיים, נאר אין אנוועזענהייט פון די ארעסטירטע; אז מען זאל דערלאזען די ארעסטירטע זעהן זיך מיט זייערע אייגענע; אז דאס פערמעגען פון די פער'משפט'ע מאראנען זאל ניט קאנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה, נאר איבערגעגעבען ווערן די געזעצליכע יורשים; אז אויף דעם אורטייל פון דעם אינקוויזיציאנס-געריכט זאל מען קענען אנגעבען אנ'אפעלאציע צו דער רוימישער קוריע. דער קעניג יאהאן האט אויף אזעלכע בעדינגונגען ניט געקענט בעשטעהן און ער האט זיך געווענדעט נאך שטיצע צום אלמעכטיגען דייטשען קייזער קארל דער 5-ער, וועלכער איז געוועזן א אנהענגער פון א פאלקאם-פרייער אינקוויזיציע לויט דעם שפאנישען מוסטער. קארל דער 5-ער האט צו יענער צייט ערשט געהאט אבגעהאלטען זיין גלענצענדען נצחון איבער די טערקען, אריינגעטרעטען קיין רוים אלס מנצח און דער פויפסט האט ניט געהאט די דרייסטקייט אבצוזאגען זיין בקשה. ער האט געמוזט מסכים זיין איינצופיהרען די אינקוויזיציע אין פארטוגאל און נאר אויסגעדונגען פאלגענדע הנחות פאר די מאראנען: אז די ערשטע דריי יאהר זאלען די אינקוויזיציאנס-געריכטען אבהיטען די פארמען פון די

ציווילע געריכטען; אז די נעמען פון די בעשולדיגער און די עדות זאלען בעוואוסט ווערן די בעשולדיגטע און אז די ערשטע 10 יאהר זאל דאס פערמעגען פון די פער׳משפט׳ע ניט קאנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה.

דער ערשטער גענעראל־אינקוויזיטאר פון פארטוגאל, דיעגא־דא־סילווא, האט זיך נאך געפיהרט מיט חסד און ווי ווייט מעגליך אויסגעמיטען אכזריות׳דיגע מעשים בנוגע צו די מאראנען. די מאראנען פון ליסאבאן האבען ווידער געשיקט א דעפוטאציע קיין רוים און פארגעשטעלט דעם פויפסט אן ערקלערונג, וואס איז געשריבען געווארען אין א ענערגישען דרייסטען טאן. „אויב אייער דורכלויכט — האט זיך געזאגט אין דער ערקלערונג — וועט זיך אבווענדען פון די בקשות און טרעהרען פון יודישען פאלק, אדער, וואס מיר ערווארטען נישט, וועט זיך אבזאגען צו בעזייטיגען דאס שלעכטס, פראטעסטירען מיר פאר גאט און מיט קרעכצען און יללות וועלען מיר ארויסטרעטען פאר דער גאנצער וועלט. אזוי ווי מיר האבען נישט קיין איין ארט, וואו מיר זאלען קענען (מיט ריינעם געוויסען) אריינטרעטען אין דער קריסטליכער געזעלשאפט; אזוי ווי אונזער לעבען, אונזער עהרע, אונזערע קינדער געפינען זיך אין שטענדיגער סכנה, נישט קוקענדיג דערויף, וואס מיר האבען זיך געסטארעט (אויסערליך) זיך אבהאלטען פון יודענטום, — דעריבער, אויב די טיראניע וועט נישט אויפהערן, וועלען מיר טאן דאס, וואס קיינער פון אונז וואלט ביי א אנדער לאגע נישט געטאן: מיר וועלען זיך אומקעהרען צו אונזער יודישען גלויבען און זיך אבזאגען פון קריסטענטום... מיר אלע וועלען פערלאזען אונזערע אלטע בעוואוינטע ערטער און געהן זוכען פאר זיך שטיצע און זיכערהייט צווישען ווינציגער־בייזע פעלקער". די דאזיגע ערקלערונג האט געווירקט און דער פויפסט האט ארויסגעשיקט קיין ליסאבאן א נייעם שליח, וועלכער האט געדארפט אכטונג געבען, אז די מאראנען זאל מען נישט אנטאן קיין אומזיסטע בעליידיגונגען און זיי לאזען פריי עמיגרירען. נאר אין גיכען איז פארגעקומען א צופאל, וואס האט ווידער פערערגערט די לאגע. אין פעברואר 1539 האט מען אויף די טויערען פון פיעל קירכען אין ליסאבאן געפונען אויפגעקלעבט פלאקאטען מיט אזא אויפשריפט: „משיח איז נישט געקומען; יעזוס איז נישט געווען קיין אמת׳ער משיח". דאס פאלק איז אויפגערעגט געווארען און דער קעניג האט מודיע געווען, אז ער וועט געבען א גרויסע

מתנה דעם, וואָס וועט ענטדעקען דעם אויטאָר פון דער דאָזיגער גאָט=לעסטערנדער אויפשריפט. כדי אָבצוציהען פון זיך די אויפמערקזאַמקייט, האָבען די מאַראַנען געהיים אַרויסגעהאַנגען אויף די קירכען אַזאַ מעלדונג: „איך, דער אויטאָר, בין נישט קיין שפּאַניער, נישט קיין פּאָרטוגעזער, נאָר אַ ענגלענדער, — און ווען איהר זאָלט אפילו אָנשטאָט 10 טויזענד בעשטימען 20 טויזענד קרוזאַדאָס אַלס נאַגראַדע, וועט איהר מיין נאָמען נישט ענטדעקען״. נישט קוקענדיג אויף דעם קונץ=שטיק, האָט מען דעם אויטאָר דאָך ענטדעקט: דאָס איז געוועזען אַ מאַראַן מיט'ן נאָמען מאַנועל דאַ=קאָסטאַ. ער האָט זיך מודה געוועזען אין פערברעכען און מען האָט איהם עפענטליך פערברענט. פון דעמאָלט אָן האָט די שנאה צו די מאַראַנען זיך פערשטאַרקט. דער וויכהערציגער אינקוויזיטאָר דאַ=סילוואַ איז אַראָב פון דער שטעל און אויף זיין אָרט איז בעשטימט געוואָרען דער ברודער פון קעניג הענריך, אַ פערביטערטער שונא פון די מאַראַנען. די טורמעס זענען פול געוואָרען מיט אַרעסטירטע, די שייטערהויפענס האָבען געפלאַקערט. אומזיסט האָט דער פּויפּסט פּראָטעסטירט און גע'טענה'ט, אַז ער האָט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע נאָר ביי געוויסע גאַראַנטיעס פון גערעכטיגקייט; עס האָבען נישט געהאָלפען די טענות, און דער גענעראַל=אינקוויזיטאָר האָט זיך געטאָן וואָס זיין האַרץ האָט געגלוסט. די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען זענען ענדליך אויסגעגלייכט געוואָרען אין די רעכטען מיט זייערע ברידער אין שפּאַניען.

וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָבגעטאָן אין פּאָרטוגאַל, קען מען זעהן פון דער גרויסער שריפטליכער ערקלערונג, וואָס אַ דעפּוטאַציע פון די מאַראַנען האָט פאָרגעשטעלט דעם פּויפּסט אין 1544. די אַרעסטירטע מאַראַנען האָט מען געהאַלטען פערשמאַכט אין פינסטערע קעלערס; די ענוים, דורך וועלכע מען האָט געצוואונגען די אומגליקליכע זיך מודה זיין אין פערברעכען, זענען בעשטאַנען דערין, וואָס די אַרעסטירטע פלעגט מען שלאָגען מיט שטעקענס, אַראָבשינדען די הויט, אונטערברענען די פּיאַטעס און נאָך אַזעלכע אכזריות'דיגע מיטלען. דער הויפּט=אינקוויזיטאָר פון ליסאַבאָן איז דעמאָלט געוועזען יאָהאַן דע=מעלאָ, און ער האָט געהאַט אמת פערגניגען, ווען ער האָט געקאָנט שיקען אַ מאַראַן אויפ'ן פייער. דאָס קאָן מען זעהן פון דעם טאָן, אין וועלכען ער בעשרייבט אין אַ בריעף צום קעניג די פייערליכע אויטאָ=דע=פע: „די פּראָצעסיע איז בעשטאַנען פון אַנ'ערך 100 פער'משפט'ע.

ווען מען איז צוגעקומען צום אָרט פון דעם טויט-שטראָף, האָט מען אָנגעהויבען זינגען דעם הימן: Veni creator spiritus!.

איין מאָנאַך איז אַרויף אויף דער בּיהנע, די דרשה איז געוועזען קורץ, ווייל אין דעם טאָג איז נאָך פאָרגעשטאַנען פיעל אַרבּייט. מען האָט אָנגעהויבען לייענען די אורטהיילען, פריהער פון די, וואָס זענען פער׳משפט געוואָרען אויף פערשיקונג, דערנאָך פון די פער׳משפט׳ע אויף צייטווייליגע אָדער אייביגע תפיסה און ענדליך פון די פער׳משפט׳ע צום טויט. אַזעלכע זענען געוועזען 20. 7 פרויענצימער און 12 מענער זענען צוגעבּונדען געוואָרען צו סטויפּעס און לעבּעדיגערהייד פערבּרענט געוואָרען. נאָר איין פרוי, וואָס האָט אינגאַנצען תשובה געטאָן, איז בּעגנעדיגט געוואָרען". — דער שפּיאָנאַזש האָט זיך פערשפּרייט איבּער׳ן גאַנצען לאַנד און פיעל מאַראַנען זענען פער׳משפּט געוואָרען בּלויז אויפ׳ן גרונד פון די שפּיאָנישע עדות. איינער פון די שפּיאָנען, אַ געוועזענער קאַטאָרזשניק, זשול, פלעגט בּענוצען אַזעלכע מיטלען: אין קירך, בּשעת זי איז געוועזען איבּערפולט מיט מענשען, האָט ער פלוצלינג פערמאַכט די טהירען, בּעפוילען די קריסטען זיך אָבּטיילען פון די מאַראַנען און שטרענג געפאָדערט פון די קריסטען, אַז זיי זאָלען דערצעהלען אַלץ, וואָס זיי ווייסען וועגען די מאַראַנען. אויבּ נאָר עס האָט זיך געפונען איינער, וואָס האָט עפּעס געפונען אַ חטא אויף אַ מאַראַן, האָט מען דעם לעצטען גלייך פון קירך אַרויסגעשלעפּט אין טורמע אַריין. אויבּ עס זענען נישט געוועזען קיין שום בּעווייזען, זאָגאַר פאַלשע, געגען די בּעשולדיגטע, האָט מען געפונען אַנדערע מיטלען. אַזוי, למשל, ווען דער אינקוויזיטאָר האָט בּעשלאָסען פערבּרענען דעם רייכען מאַראַן שמעון אַלוואַרעס און זיין פרוי און עס איז, צום פערדרוס פון די ריכטער, פאָרט נישט געוועזען אפילו קיין איין עדות, וואָס זאָל זאָגען שלעכטס אויף די בּעשולדיגטע, האָט מען גענומען דאָס 6-יעהריגע מיידעלע פון אַלוואַרעס, אַוועקגעשטעלט פאַר איהר אַ שאָל מיט אָנגעגליהטע קויהלען און געסטראַשעט זי צו פערבּרענען איהר הענטעל אויף די קויהלען, אויבּ זי וועט נישט זאָגען, אַז זי האָט געזעהן ווי די עלטערן איהרע האָבּען געשלאָגען מיט אַ שטעקען די פיגור פון געקרייצטען יעזוס. דאָס מיידעלע האָט געזאָגט אַלץ, וואָס מען האָט פון איהר געפאָדערט, און אויפ׳ן גרונד פון דעם עדות-זאָגען האָט מען די אומגליקליכע עלטערן פערבּרענט אויפ׳ן פייער.

דער פּויפּסט פּאַול דער דריטער האָט געוואוסט וועגען די

שרעקליכע מעשים פון דער אינקוויזיציע און ווידער אנגעהויבען ענערגיש פארערן, אז עס זאלען אבגעהיט ווערן די גאראנטיעס לויט דער בולא פון 1536. דער קעניג האט איינגעשטימט צו בעשטימען א קאמיסיע פון 4 מאראנישע פארשטעהער, וועלכער זאלען אויסארבייטען א פראיעקט, ווי אזוי איינצוארדנען די לאגע פון די מאראנען. די קאמיסיע האט אוועקגעשטעלט איהרע פריהעריגע בעדינגונגען: אלגעמיינע אמנעסטיע פאר די ארעסטירטע און ניט דערלאזען קיין פאלשע אדער געפעלשטע עדות, ווי אויך שווערע ענוים, אלס א מיטעל צו צווינגען דעם בעשולדיגטען, ער זאל זיך מודה זיין. אויף די דאזיגע בעדינגונגען האט דער קעניג נישט געוואלט איינשטימען און נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען צווישען דעם קעניג און דעם פויפסט, איז דער לעצטער ענדליך איינגעגאנגען אויף אזא פשרה: אלע בעשולדיגטע מאראנען, וואס וועלען זיך עפענטליך מתודה זיין אין זייער חטא און צוזאגען, אז אויף ווייטער וועלען זיי שוין זיין פרום און גוט, זאלען בעפרייט ווערן, נאר דערפאר אויב זיי „זינדיגען" נאך א מאל, געהערען זיי שוין צום געריכט פון דער אינקוויזיציע, וואס דארף זיך מיט זיי נישט צערעמאניען. אויפ'ן גרונד פון דעם בעפעהל (1548) זענען טויזענדער מאראנען בעפרייט געווארען פון תפיסה. אבער אין עטליכע יאהר ארום האבען זיך ווידער געפונען זינדיגע צווישע די מאראנען, וואס האבען תשובה געטאן, און דאסמאל האט די אינקוויזיציע מיט זיי שוין נישט געמאכט קיין לאנגע שהיות און די שייטערהויפענס האבען ווידער זיך פונאנדערגעפלאקערט. בעזונדערס האט זיך פערערגערט די לאגע ביים פויפסט פאול דער 4-ער, וועלכער האט געהאלטען מיט דער רעאקציע און געווען אין אלץ איינינג מיט די פארטוגאלישע קלעריקאלען. נאכ'ן טויט פון יאהאן, אין 1557, איז קעניג פון פארטוגאל געווארען זיין ברודער דער געוועזענער גענעראל-אינקוויזיטאר העינריק און דאן איז די גאנצע מלוכה-פיהרונג איבערגעגאנגען אין די הענד פון די דאמיניקאנער און יעזואיטען, וועלכע האבען בעקומען פרייע פליגלען. ביים קעניג סעבאסטיאן האבען די יודען אבגעקויפט פאר א פיערטעל מיליאן דוקאטען די גאראנטיע פון פערמעגענס-זיכערהייט אויף 10 יאהר. נאך דער פעראייניגונג פון פארטוגאל מיט שפאניען אונטער דער מאכט פון טיראן פיליפ דער צווייטער (1580) האט די הערשאפט פון דער אינקוויזיציע דערגרייכט צו איהר העכסטען פונקט און די מאראנען האבען שוין קיין קאפ נישט געקענט אויפהויבען. די צרות זענען געווען אונערטרעגליך.

קיין שום האָפנונג אויף אַ בעסערע צוקונפט איז שוין נישט געווען און דאַן האָבן די מאַראַנען אָנגעהויבן מאַסנווייז עמיגרירן קיין איטאַליען, טערקײַ, אַפריקאַ און אַנדערע לענדער.

פונקט אין יענער צײַט פון אומערטרעגלעכע רדיפות אויף יידן, ווען עס האָט זיך אויסגעוויזן, אַז עס איז שוין נישטאָ קיין איין לאַנד, וואו יידן זאָלן קענען זײַן זיכער מיט זייער לעבן און פאַרמעגן, איז די הילף געקומען אומערוואַרטעט גאָר פון אַ אַנדער זײַט, פון אַ לאַנד, וואו יידן האָבן קיינמאָל ביז יעצט גאָר נישט געוואוינט. דאָס איז געווען דאָס קלײנע לאַנד האָלאַנד, וואו יידן האָבן צום ערשטן מאָל אָנגעהויבן געניסן פון כמעט פאָלקאָמער גלײַכבערעכטיגונג.

אין דאָזיגן קלײנעם ווינקל פון אייראָפּאַ איז ביז דעם 16-טן יאָהרהונדערט כמעט קיין יידישער פוס נישט געווען. נאָר זעלטן פלעגן אהין קומען געצעהלטע יודען צוליעב געשעפט. נאָר פון די האָט די געשיכטע אונז קיין זכר נישט איבערגעלאָזט. ווען נידערלאַנד (האָלאַנד און בעלגיען) איז אײַנגענומען געוואָרען דורך דעם שפּאַנישן קעניג קאַרל דער 5-טער, זענען דאָרט אײַנגעפיהרט געוואָרען די אַלע רעאַקציאָנערע מלוכה-יסודות, אויף וועלכע עס איז געשטאַנען די שפּאַנישע מלוכה, און צוזאַמען דערמיט איז אהין אַרײַנגעפיהרט געוואָרען אויך די פאַרברענטע שנאה צו יודען. קאַרל האָט אַרויסגעגעבן אַ בעפעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אַרײַנלאָזן קיין נידערלאַנד און דאָס ביסעל יודען, וואָס געפינען זיך שוין דאָרט, זאָלן תיכף אַרויסגעטריבן ווערן. יעדער בירגער איז געווען מחויב צו מעלדן דעם קעניג וועגן יעדן יודען, וואָס וועט זיך דאָרט באַזעצן געגען געזעץ. די מאַגיסטראַטן פון נידערלאַנד האָבן זיך געסטאַרעט פּינקטליך צו ערפילן די גזירות פון קעניג, ווײַל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז צוליעב יודען וועט אויך אין נידערלאַנד אײַנגעפיהרט ווערן די אינקוויזיציע, וועלכע האָט אַרויפגעוואָרפן אַ שרעק אויך אויף אַלע קריסטען. אָבער אין גיכן האָט נידערלאַנד אָנגעהויבן אַ מלחמה מיט שפּאַניען און איינע פון די הויפּט-סיבות פון דעם אויפשטאַנד איז געווען דער פחד פאַר דער שרעקליכער אינקוויזיציע און די פּראָטעסטאַנטישע לעהרע, וואָס האָט זיך אײַנגעוואָרצעלט אין די מדינות פון נידערלאַנד. די דאָזיגע קלײנע מלוכה איז צו יענער צײַט געוואָרען אַ נעסט פאַר'ן פּראָטעסטאַנטיזם און צווישן דעם פרײַען, נאָר אָרימען נידערלאַנד און דעם שטאַרקען, נאָר פינסטערן שפּאַניען האָט זיך אָנגעהויבן אַ פאַרביטער-

טער קריעג, וואָס האָט געדויערט צוועלפֿ יאָהרען. די וועלט האָט פֿאַר זיך אַ וואונדער געזעהן און ערשטוינט געוואָרען: די אַל־מעכטיגע שפּאַנישע מלוכה האָט נישט געקענט איינגעהמען דאָס אָרימע און קליינע פֿאָלק פֿון נידערלאַנד, וועלכעס איז געווען אָרים אין געלד און אין מענשען, אָבער רייך אין גייסט און אין העלדענמוט.

פֿון דעם דאָזיגען לאַנגיעהריגען קריעג צווישען דעם ריזיגען שפּאַניען און קליינעם נידערלאַנד האָבען אויך יודען פֿיעל אויסגעשפּיעלט: נידערלאַנד איז געווען די ערשטע מלוכה, וואָס האָט יודען אויפֿגענומען באמת גאַסטפֿריינדליך און זיי געשאָנקען כמעט גלייכע רעכטען. פֿון דער צווייטער זייט האָבען אויך די יודען, וואָס האָבען זיך דאָרט בעזעצט, מיט זייער רייכטום און בילדונג פֿיעל מיטגעהאָלפֿען דער אויפֿבליהונג פֿון נידערלאַנד און דעם נצחון איהרען אויף שפּאַניען. דער דעספּאָט פֿיליפּ דער צווייטער האָט געקוקט אויף דעם דאָזיגען פֿערבאַנד צווישען די געפּלאָגטע יודען און דעם פּראָטעסטאַנטישען נידערלאַנד מיט כעס און פֿערביטערונג, נאָר ער האָט גאָרנישט געקענט אויפֿטאָן. יודען האָבען געמענט זיין העכסט צופֿרידען מיט זייער נקמה, וואָס זיי האָבען דערלעבט אין זייערע שונאים: דאָס אַל־מעכטיגע שפּאַניען האָט אָנגעהויבען פֿאַלען אַלץ נידעריגער און נידעריגער און האַלט נאָך אין פֿאַלען אויך ביי דער יעצטיגער צייט, וועהרענד דאָס קליינע נידערלאַנד האָט אַ דאַנק יודען אָנגעהויבען בליהען אַלץ מעהר און מעהר און געוואָרען אַ מלוכה פֿון ערשטען ראַנג.

די מאַראַנען אין פּאָרטוגאַל און אין שפּאַניען האָבען שוין לאַנג געהאַט געוואָרפֿען אַ אויג אויף נידערלאַנד. נאָך אין דער צייט, ווען נידערלאַנד האָט געפֿיהרט דעם קאַמפּף פֿאַר דער פֿרייהייט מיט שפּאַניען, האָט איינער אַ אָנגעזעהענער יוד, שמואל פּאַלאַחי, דער קאָנסול פֿון מאַראָקאָ אין נידערלאַנד, פֿאָרגעלעגט דעם מאַגיסטראַט פֿון מידעלבורג, אַז זיי זאָלען ערלויבען בעזעצען זיך דאָרט יודען, וועלכע וועלען געווים מיט זייער עשירות און האַנדעלס־פֿעהיגקייטען רייך מאַכען די שטאָדט. די שטאָדט־געמיינדע האָט דערויף גערן מסכים געווען, אָבער געגען דעם זענען געווען די פּאַסטאָרען, וועלכע האָבען געקעמפּפֿט מיט דעם קאַטויליציזמוס און דאָך אַליין געווען פֿאַנאַטיקער און זיך געהאַלטען אין די אַלטע אַבערגלויבענס וועגען יודען. ערשט ווען נידערלאַנד האָט ענדליך געזיעגט אין קאַמפּף מיט שפּאַניען און די האָלענדישע שטאַטען האָבען זיך פֿעראייניגט אין אַ פֿרייע רע־

פובליק אונטער דער פיהרונג פון פרינץ הענריך פון אראניען„(1579), איז האלאנד ביסלעכווייז געווארען א מקלט פאר די געפלאגטע און גערודפ'טע מאראנען.

די ענטשטעהונג פון דער יודישער קאלאניע אין אמסטערדאם, דער צענטר פון האלאנד, איז פארגעקומען כמעט אויף א ראמאנטישען אופן. וועגען דעם דערצעהלט מען אזוי. א שיף מיט א קליינער גרופע ענטלאפענע מאראנען איז געשוואומען פון פארטוגאל אונטער דער אנפיהרונג פון איינעם פון זיי, יעקב טיראדא. די ענטלאפענע האבען זיך געלאזט, וואוהין די אויגען האבען געטראגען, אהן א בעשטימטען ציעל. אין דעם שיף זענען געזעסען די יונגע מיטגליעדער פון א רייכער אריסטאקראטישער פאמיליע: מאנועל=לאפיעץ פריירא, זיין שוועסטער א בעריהמטע שענהייט מאריא נונעס און זייער פעטער לאפיעץ האמען, אלע מאראנען. אויפ'ן וועג איז זייער שיף געפאנגען געווארען דורך ענגלענדער און געפיהרט געווארען קיין לאנדאן. דער שיפס=קאפיטאן, א ענגלענדער, איז געווען אזוי בעצויבערט פון דער שענהייט פון מאריא, אז ער האט איהר פארגעלעגט חתונה האבען מיט איהר; נאר דא האט זי איהם ענטדעקט דעם סוד, אז זי איז נישט קיין שפאניערין, נאר א יודיש קינד, וואס איז ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע. אין לאנדאן איז די שענע מאריא אריינגעפאלען אין די אריסטאקראטישע קרייזען און דארט בעריהמט געווארען. וועגען איהר האט זיך דערוואוסט די קעניגין, וועלכע האט זי איינגעלאדען צו זיך אויף א אודיענץ און דערנאך געפאהרען מיט איהר אין א אפענער קארעטע איבער די גאסען פון לאנדאן. ווי עס ווייזט אויס, האט אבער מאריא אויסגעבעטען פאר זיך און איהר משפחה א ערלויבניש צו פאהרען ווייטער. זיי האבען זיך אנגעלאזט קיין האלאנד. נאך א שווערען וועג אויפ'ן ים איז זייער שיף אנגעקומען אין פארט פון קליינעם שטעדטעל עמדען. דארט האבען זיי זיך אבגעשטעלט און געהענדיג איבער די גאסען פון שטעדטעל האבען זיי אויף איינעם פון די הייזער בעמערקט א אויפשריפט אויף העברעאיש און דערפון פערשטאנען, אז דארט וואוינט א יוד. דארט האט געוואוינט דער רב ר' אורי הלוי. די וואנדערער האבען איהם דערצעהלט, וואס מיט זיי האט פאסירט, און געבעטען, אז ער זאל זיי מגייר זיין. דער רב האט אבער זיי ערקלערט, אז דא איז א געפאהר דאס צו טאן, ווייל דאס שטעדטעל איז קליין, און די קריסטליכע בעפעלקערונג וועט זיך געוויס דערוויסען וועגען דעם; ער האט זיי געראטען פאהרען קיין אמסטערדאם,

וואו די פרייהייט איז א גרעסערע און קיין סכנה איז נישטא, צוזאגענדיג זיי, אז נאכדעם וועט ער אליין אויך זיך אריבערציהען אהין. די וואנדערער זענען אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם, אהין זענען אויך באלד געקומען זייערע קרובים און נאהענטע, אהין איז אויך געקומען ר׳ אורי הלוי און אויף אזא אופן איז דארט געגרינדעט געווארען די ערשטע יודישע געמיינדע. זייער גייסטיגער מנהיג איז געוועזן ר׳ אורי הלוי.

אוים שטענדיגער געוועהנהייט צו בעהאלטען זיך פון פרעמדע אויגען, האבען די מיטגלידער פון דער געמיינדע אויך אין אמסטערדאם נישט ארויסגעטרעטען אלס אפענע יודען. די האלענדער האבען פריהער געמיינט, אז דאס זענען שפאנישע קאטוליקען, נאר די געהיימניספולע און פערבארגענע מאניערען האבען ארויסגערופען א חשד, אז זיי זענען פערמאסקירטע פאפיסטען פון שפאניען, און מען האט אנגעהויבען זיי נאכשפירען. איינמאל, אין יום־כפור, ווען די מאראנען האבען זיך פערזאמעלט תפלה צו טאן, האבען זיך אין זייער שוהל אריינגעריסען סאלדאטען, געמאכט א רעוויזיע און ארעסטירט דעם רב ר׳ אורי הלוי. דעמאלט איז יעקב טיראדא אוועק צו דער אמסטערדאמער מאכט און אויף לאטייניש מיט זיי זיך צונויפגערעדט, ערקלערענדיג, אז די עמיגראנטען זענען נישט קיין קאטוליקען, נאר יודען, וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע, אז זיי האבען מיטגעבראכט מיט זיך גרויסע קאפיטאלען, און אז נאך זיי וועלען קומען פרישע פארטיעס עמיגראנטען, וואס וועלען מיטהעלפען דער אויפבליהונג פון האלענדישען האנדעל. דאן האט מען דעם ארעסטירטען רב בעפרייט און אנגעהויבען זיך בעציהען צו די מאראנען מיט מעהר צוטרוי. די עמיגראנטען וויעדער האבען זיך שוין אנגעהויבען האלטען אפען אלס יודען און אין גיכען איז דער צוטרוי צו זיי שוין געוועזן אזוי גרויס, אז זיי האבען זיך בעשלאסען בעטען ביי דער אמסטערדאמער מאכט א ערלויבניש אויף צו בויען א אייגענע שוהל. די ערלויבניש איז געגעבען געווארען און אין 1598 איז אין אמסטערדאם אויסגעבויט געווארען די ערשטע יודישע שוהל מיט דעם נאמען „בית יעקב”, צום אנדענקען פון איהר גרינדער יעקב טיראדא. דער רב ר׳ אורי הלוי, א דייטשער יוד, האט דארט געהאלטען זיינע דרשות אויף דייטש און זיין זוהן פלעגט זיי איבערזעצען פאר די צוהערער אויף שפאניש.

די ידיעות וועגען דער יודישער געמיינדע אין האלאנד האבען אהין צוגעצויגען מאסען ענטלאפענע פון שפאניען און פארטוגאל, די

מאראנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, געווארען שטאלצער ביי זיך און אין דערהיים שוין אנגעהויבען אפענער און דרייסטער ארויסטרעטען אלס יודען. נאר טויזענדער מאראנען, וועלכע עס איז נמאס געווארען צו טראגען אויף זיך א מאסקע, האבען אינגאנצען פערלאזען זייער פאטערלאנד און אריבערגעפאהרען קיין האלאנד, און זיי זענען געווארען אפענע יודען. אין א פאר צעהנדליג יאהר ארום איז אין אמסטערדאם שוין געוועזען 400 יודישע פאמיליעס. דאס רוב פון זיי זענען געוועזען פארטוגאלישע מאראנען און דעריבער האט זיך די געמיינדע גערופען „פארטוגאלישע“. אין 1608 האט זיך אין אמסטערדאם געגרינדעט א נייע שוהל מיט'ן נאמען „נוה שלום“ און אין 10 יאהר שפעטער האט זיך געעפענט נאך א דריטע שוהל „בית ישראל“.

צווישען די מאראנען, וואס האבען זיך בעזעצט אין האלאנד, זענען געוועזען פיעל גרויסע סוחרים, וועלכע האבען נישט ווייניג מיטגעהאלפען דערצו, אז דאס ארימע לאנד, וואס איז נאך ארימער געווארען צוליעב דער לאנגיעהריגער מלחמה מיט שפאניען, זאל אזוי אויפבליהען אין מסחר. זיי האבען געפיהרט, הויפטזעכליך, א עקספארט-האנדעל מיט טערקיי און מאראקא, זיך בעטייליגט אין דער וועסט-אינדישער קאמפאניע און זיך פערנומען מיט באנק-אפעראציעס. צווישען די מאראנען זענען אויך געוועזען נישט ווייניג דאקטוירים, יוריסטען און שריפטשטעלער. די האלענדער רעפובליק האט געגעבען די יודען פאלקאמע פרייהייט פון רעליגיע און פון געמיינדע-פערוואלטונג. זיי איז נאר פערבאטען געווארען חתונה צו האבען מיט קריסטען און אפען ארויסטרעטען געגען קריסטענטום.

די ארדנונג פון דער געמיינדע-פערוואלטונג איז געוועזען א מוסטערהאפטע. די דריי אמסטערדאמער יודישע שוהלען זענען פריהער געוועזען דריי בעזונדערע קאנגרעגאציעס, וואס יעדע פון זיי האט געהאט זייער רב אדער „חכם“. די ערשטע צייט זענען צווישען די דריי שוהלען פארגעקומען רייבונגען, נאר דערנאך האבען זיי זיך אלע פעראייניגט אין איין געמיינדע. די ספרדים מיט זייער ליעבע צו ארדנונג און זייער געבוירענער אינטעליגענץ האבען ארויסגעלעגט זייער שטעמפעל אויף דער ארגאניזאציע פון דער געמיינדע. עס זענען אויסגעארבייט געווארען 42 בעזונדערע פונקטען, וואס זענען בעשטעטיגט געווארען דורך דעם מאגיסטראט. דער אנפיהרער פון דער געמיינדע איז געוועזען דער ראש

(מעמד), וואָס איז בעשטאַנען פון רבנים און עלטסטע (פּרנסים); נאָר די רעליגיעזע פראַגען זענען געלעזן געוואָרען בלויז דורך די רבנים אליין. די אָרטיגע מאַכט האָט געגעבען דעם „מעמד" דאָס רעכט אַרויפצולעגען שטראָפען אויף די מיטגלידער פון דער געמיינדע, וואָס פאָלגען נישט דאָס יודישע געזעץ, און מיט דעם רעכט פלעגט די געמיינדע-פערוואַלטונג זיך נישט זעלטען בענוצען. די אַמסטערדאַמער יודען, געוועזענע מאַראַנען, האָבען אַ לאַנגע צייט זיך נישט געקענט אָבגעוועהנען פון זייערע קאַטוילישע שטימונגען, וואָס זיי האָבען מיט זיך מיטגעבראַכט פון די לענדער פון דער אינקוויזיציע. אַזוי, למשל, האָבען די מאַראַנען געהאַט אַ לאַנגע צייט די קאַטוילישע געוועהנהייט צו קוקען אויף דעם רב, ווי אויף אַ גייסטליכען, וואָס איז בכח צו פערגעבען די זינד; עס איז גענוג נאָר זיך מתודה זיין פון צייט צו צייט און דאַן ווערן די זינד פערגעבען און מען קאָן איבערנייס אָנהויבען זינדיגען. אַזאַ שטאַנדפּונקט, לויט וועלכען די רעליגיעזע צערעמאָניע שטעהט העכער פון די ריינע מדות, איז לחלוטין פרעמד דעם יודענטום, נאָר די מאַראַנען האָבען נישט ווילענדיג זיך איינגעלעבט מיט די דאָזיגע קאַטוילישע געוועהנהייטען אין דער צייט, ווען זיי האָבען אויף זיך געטראָגען די מאַסקע פון קריסטען, און די רבנים האָבען דעריבער געמוזט האַרט קעמפפען געגען דעם. די ערשטע אַמסטערדאַמער רבנים ר' יוסף פּאַרדאָ און ר' יהודה וועגאַ האָבען זיך נאָך גערעכענט אַביסעל מיט די געוועהנהייטען פון די מאַראַנען און זיי נישט בעשטראָפט, נאָר דער דריטער רב ר' יצחק עוזיאל איז שוין ענערגיש אַרויסגעטרעטען געגען דעם און געקעמפפט געגען די אַנטי-יודישע בעגריפען.

וואָס מעהר דער „מעמד" האָט זיך פערפעסטיגט, אַלץ שטרענגער זענען געוואָרען די מיטלען געגען די, וואָס האָבען זיך ערלויבט צו דענקען פריי אָדער אַנדערש פון דעם אָפיציעלען יודענטום. צום בעדויערן, האָבען די מאַראַנען פון זייער פריהעריגען פאָטערלאַנד, וואו עס האָט געהערשט דער רעזשים פון אינקוויזיציע, אויך אַראָבגעבראַכט די מיאוס'ע מדה פון פאַנאַטיזם און איבעריגער פאָרזיכטיגקייט, וואָס זוכט אומעטום כפירה און איז אַלץ און אַלעמען חושד. דער אַמסטערדאַמער רבנים-קאָלעגיום, וואָס איז בעשטאַנען פון די רבנים: ר' דוד פּאַרדאָ, ר' שאול מאָרטייראַ, ר' יצחק אַבוהב דע-פאָנסעק, האָט געשפּיעלט אַ ראָליע פון אַ העכסטען גייסטיגען טריבונאַל, וואָס

דארף שטרענג אכטונג געבען, אז די מיטגלידער פון דער געמיינדע זאלען חלילה נישט אבטרעטען פון דער רעליגיע, און וואס בעשטראפט מיט חרם און אנדערע שטרענגע מיטלען פאר יעדען פונק פון פריזין.

בעפרייענדיג זיך פון אויסערליכען יאך, איז די גייסטיגע ענערגיע פון די מאראנען אויך פריי געווארען און אין פערלויף פון ערשטען העלפט יאהרהונדערט פון איהר עקזיסטענץ האט די האלענדישע קאלאניע ארויסגעוויזען א אינטענסיווע ענערגישע טעטיגקייט אין דער ליטעראטור און אין גייסטיגען לעבען. אין דער ליטערארישער שאפונג פון די האלענדישע יודען האבען זיך אבגעשפיגעלט צוויי פערשידענע שטרעמונגען: דא האבען זיך בעגעגענט דער שמאלער רעליגיעזער דאגמאטיזם מיט דעם עקסטען פריידענקען, די אבערגלויביגע קבלה מיט דער סקעפטישער פילאזאפיע, דאס פאעטישע בעזינגען די יודישע מיסיע מיט דער שארפסטער קריטיק פון די יסודות פון יודענטום. אין די ליטערארישע ווערק פון דער ערשטער צייט פערנעהמט נאך ביי די יודישע שריפטשטעלער אין האלאנד דעם ערשטען פלאץ די ליריק און די מיסטישע שטימונג. אין זיי הערען זיך די נאכוועהענישען פון דער שרעקליכער דראמא פון מאראנענטום. יעקב בעלמאנטע, איינער פון די ערשטע גרינדער פון דער אמסטערדאמער יודישער קאלאניע, האט אין פערזען בעזונגען אויף שפאניש די ליידען פון זיינע ברידער אונטער דער הערשאפט פון דער אינקוויזיציע. דער פאעט דוד אבענטאר מעלא האט איבערזעצט דעם תהלים אויף שפאניש; דערביי האט דער איבערזעצער אין איינינע קאפיטלעך פון תהלים אריינגעשטעלט זיין אייגענע ליריק וועגען דעם שיקזאל פון יודישען פאלק און וועגען זיינע פערזענליכע ליידען אלס מאראן. א צווייטער פאעט, ישורון, אדער פאאול דע-פינא לויט זיין קריסטליכען נאמען, איז בעוואוסט נישט אזוי מיט זיין ליטערארישער טעטיגקייט, ווי מיט זיין לעבענס-געשיכטע. א געבוירענער פון ליסאבאן, א אייניקעל פון א מאראנישער פאמיליע, איז פאאול דע-פינא אין דער יוגענד געווען א גוטער קאטוליקער און זאגאר זיך געגרייט צו ווערן א מאנאך. ער איז צו דעם צוועק אוועקגעפאהרען קיין רוים, נאר דארט האט ער זיך בעגעגענט מיט איינעם א געבילדעטען דאקטאר פון די מאראנען, וועלכער האט איהם דערפון אבגערעדט. דערווייל האט זיך געמאכט א מעשה, אז איינער א אלטער פראנציסקאנער האט לויט זיין אינערליכער איבערצייגונג אנגעהויבען

עפּענטליך פרעדיגען די יודישע רעליגיע. דערפאר איז ער אבגעזעסען אין תפיסה א לאנגע צייט און ענדליך לעבעדיגערהייד פערברענט געווארען, פערבלייבענדיג ביי זיין איבערצייגונג. די דאזיגע געשיכטע האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אויף אלע מאראנען און צווישען זיי אויך אויף פאאול דע־פינא, וועלכער האט פערזענליך געקענט דעם פראנציסקאנער. ער האט בעשלאסען זיך אומקעהרען צום יודענטום און איז אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם, וואו ער האט זיך מגייר געווען. — צווישען די שריפטשטעלער פון יענער צייט האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין הויכען יחוס און גייסטיגע פעהיגקייטען אברהם דע־גערארא, א אייניקעל פון בעריהמטען גאנזאלא־דע־קארדאווא, דער נעאפאליטאנער וויצע־קעניג. גערארא האט זיך אריינגעטאן אין דער קבלה, וואס ער האט געלערנט ביי די תלמידים פון אר"י. אין זיין ווערק „שערי שמים" האט ער ערקלערט דאס סיסטעם פון דער פראקטישער קבלה אין צוזאמענהאנג מיט דער פילאזאפיע. דאס דאזיגע ווערק, וואס איז געשריבען געווארען אויף שפאניש, איז דערנאך איבערזעצט געווארען אויף העברעאיש דורך דעם רב ר' יצחק אבוהב דע־פאנסעקא.

דאס לעבען פון דעם לעצטען איז אויך געווען רייך אין פאסירונגען. אין די קינדער־יאהרען איז ער איבערגעפיהרט געווארען פון פארטוגאל קיין אמסטערדאם, וואו ער האט געלערנט תורה ביי'ם אלטען חכם ר' יצחק עוזיאל. ער האט געמאכט אזעלכע ריעזיגע פארשריטען אין לערנען, אז אויפ'ן 21־טען יאהר האט ער שוין אליין בעקומען דעם טיטול „חכם". נאך דער פעראייניגונג פון די דריי יודישע געמיינדען אין אמסטערדאם איז ר' יצחק אבוהב געווארען איינער פון די טיכטיגסטע מיטגלידער צווישען די רבנים. אין 1642 איז ער אין דער שפיץ פון א פארטיע יודישע עמיגראנטען אוועק קיין בראזיליען, וואס האט זיך דעמאלט געפונען אונטער דער הערשאפט פון האלאנד. דארט איז ער געווארען רב אין דער שטאדט פערנאמבוקא, וואו עס האבען געוואוינט פיעל פארטוגאלישע מאראנען. נאר נישט לאנג איז איהם אויסגעקומען צו בלייבען אויף זיין שטעל. אין 1646 איז צווישען פארטוגאל און האלאנד אויסגעבראכען א מלחמה צוליעב דער הערשאפט איבער בראזיליען און מנצח געווען האבען די פארטוגעזער. די יודען האבען זיך ווידער געפונען אין די נעגעל פון דער אינקוויזיציע, צוליעב וועלכער זיי זענען אנטלאפען פון אייראפא, און די געמיינדע אין

בראזיליען איז זיך צופאלען. ר׳ יצחק אבוהב איז אבגעפאהרען קיין
אמסטערדאם און ווידער פערנומען די שטעל פון א חכם. מיט זיינע
דרשות אין שוהל האט ער צוגעצויגען פיעל צוהערער. ער האט גע-
לייענט לעקציעס אין דער אמסטערדאמער ישיבה, וואו מען האט דאן
געלערנט תלמוד, ביבעל, דקדוק און העברעאיש. דער טעקסט פלעגט
איבערגעזעצט ווערן אויף פארטוגאליש, וואס איז נאך אויף א לאנגע
צייט פערבליבען די שפראך פון דעם גרעסטען טייל האלענדישע יודען.
אנ׳ערך 50 יאהר איז ר׳ יצחק אבוהב געשטאנען אין דער שפיץ פון דער
„פארטוגעזישער״ געמיינדע אין אמסטערדאם און געשטארבען אין טיעפער
עלטער (1693). ביי זיין לעבען זענען אבגעדרוקט געווארען זיינע
פירושים צום חומש און זיינע דרשות אויף דער שפאנישער שפראך.
אויף העברעאיש האט ער נאר געשריבען זיינע ערינערונגען פון דער
מלחמה צווישען האלאנד און פארטוגאל.

דער טיכטיגסטער ליטערארישער און געזעלשאפטליכער טוער
פון יענער צייט איז געוועזען ר׳ מנשה בן ישראל (1604—57), א חבר פון
ר׳ יצחק אבוהב. ער איז געוועזען א זוהן פון פארטוגאלישע מאראנען,
וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע קיין האלאנד. איהם האט
מען געבראכט קיין אמסטערדאם נאך א קינד. דארט האט ער געלערנט
ביי ר׳ יצחק עוזיאל תורה, נאר דערביי האט ר׳ מנשה אויך געלערנט
אנדערע זאכען, ווי לאטיין, אייראפעאישע שפראכען און געלעזען די
ווערק פון קריסטליכע שריפטשטעלער. נאך אין די יונגע יאהרען האט
ער ארויסגעוויזען א רעדנערישען טאלענט און שוין צו 18 יאהר האט
ער געהאלטען דרשות אין שוהל און קאנקורירט אויף דעם געביעט מיט
זיין חבר ר׳ יצחק אבוהב. אין 1627 האט ער געעפענט א יודישע
דרוקעריי און שפעטער איז ער געווארען דער אנפיהרער פון דער ישיבה,
וואס איז געגרינדעט געווארען אויף די מיטלען פון דער רייכער פאמיליע
פריירא. ר׳ מנשה בן ישראל האט געהאט א סך וויסענשאפט, געוועזען
דער פראדוקטיווסטער צווישען אלע שריפטשטעלער פון יענער עפאכע, הגם
ער איז נישט געוועזען קיין טיעפער מענש. א דאנק זיינע גרויסע קענטני-
שען האט ער געהאט פערבינדונגען מיט די בעריהמטעסטע קריסטליכע
געלעהרטע פון יענער צייט; א געוויסע צייט האט ער אויך געפיהרט
א קארעספאנדענץ מיט דער שוועדישער קעניגין חריסטינא, וואס איז
געוועזען א ליעבהאבערין פון דער וויסענשאפט. בעזונדערס זענען מיט
איהם געוועזען בעפריינדעט די פראטעסטאנטישע טעאלאגען און מיסטיקער.

די דאָזיגע פּאָפּולאַריטעט האָט ר' מנשה בן ישראל ערוואָרבען אַ דאַנק זיינע ווערק אויף לאַטייניש, שפּאַניש און העברעאיש. זיין גרויס ווערק „Conciliador“ (דער שלום-מאַכער), אַ מיסטיש-פילאָזאָפישער פּירוש צו דער ביבעל, איז איבערגעזעצט געוואָרען אויף לאַטייניש און ענגליש, הגם אין דעם ווערק איז דאָ ווינציג אָריגינעלע געדאַנקען. אין אַ צווייט גרויס ווערק, וואָס איז דערנאָך אָנגעשריבען געוואָרען אויף העברעאיש, „נשמת חיים“, טרעט אַרויס ר' מנשה בן ישראל אַלס מקובל. דאָרט ווערען אָפט ציטירט די קריסטליכע מיסטיקער און די יודישע מקובלים, דאָרט פיגורירען די אַלע פאָרשטעלונגען וועגען שדים, מכשפים גלגולים און דבוקים אין אַ גאַנץ ערנסטען טאָן און דאָס בעווייזט, אַז נישט קוקענדיג אויף זיין ענציקלאָפּעדישער וויסענשאַפט, האָט ר' מנשה בן ישראל געפעהלט דער קריטישער חוש און ער איז נישט וויט אַוועקגעגאַנגען פון דעם אר"יס תלמידים. אויף דעם סמך פון אַ ערצעהלונג פון עפּעס אַ רייזענדען אַוואַנטוריסט, אַז צווישען די אינדיאַנער אין אַמעריקאַ האָט ער געזעהן די רעשטען פון די פערלוירענע עשרת השבטים, האָט ר' מנשה בן ישראל געבויט אַ גאַנצען בנין און אָנגעשריבען אַ ווערק „תקות ישראל“, וואו ער בעווייזט, אַז די נבואה וועגען דער אייביגקייט פון יודישען פאָלק איז שוין מקוים געוואָרען און דעריבער קאָן מען האָפען, אַז אין גיכען וועט משיח קומען. ביי די אַלע מיסטישע שטימונגען איז ר' מנשה בן ישראל אָבער אויך געוועזען אַ רעאַלער מענש, נישט פערגעסען די ווירקליכקייט און די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען האָט ער געפיהרט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע וועגען דעם בעזעצען זיך פון יודען אין ענגלאַנד. נאָר וועגען דעם — אין די שפּעטערדיגע קאַפּיטלען.

אַזעלכע מענשען מיט גרויסע קענטנישען, ווי ר' מנשה בן ישראל, האָט מען צווישען די האָלענדישע יודען געקענט געפינען נישט ווינציג. האָלאַנד איז געוואָרען אַ צענטער פון יודישער גייסטיגער טעטיגקייט, די צאָהל פון די געלעהרטע און שריפטשטעלער איז געוועזען אַ בעדייטענדע, און פון דער דאָזיגער סביבה איז אויך אַרויסגעוואַקסען דער גייסטיגער ריעז ברוך שפּינאָזאַ. אָבער נישט קוקענדיג אויף דער געבוירענער אינטעליגענץ פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע אנוסים, נישט קוקענדיג אויף זייערע קענטנישען, זענען זיי דאָך נישט דערוואַקסען צו דער שטופע פון רעליגיעזער פרייהייט און טאָלעראַנץ. פון זייער פאָטערלאַנד האָבען זיי אַהער אַראָבגעבראַכט דעם גייסט פון דער

פרידריך II (1230—1246) און רודאָלף III (1298—1307)
וויטראַזשען, וועלכע געפינען זיך אין וויען.

אינקוויזיציע, די געוועהנהייט צו בעשטראָפֿען און רודפֿ'ן יעדען,
וואָס ערלויבט זיך אָבצוטרעטען פֿון דער אָפֿיציעלער רעליגיע, און
בעקומענדיג פֿרייהייט פֿון רעליגיע און געמיינדע־אויטאָנאָמיע, זענען
די פֿיהרער פֿון יודענטום אליין געוואָרען אונטערדריקער פֿון יעדען
פֿרייען גייסט און שטרענג בעשטראָפֿט די „אפּיקורסים". דאָס האָט גע־
בראַכט צו טראגעדיעס, און איינער פֿון די קרבנות פֿון דער אָרדנונג
איז געוועזען אוריאל אַקאָסטאַ.

אַקאָסטאַ איז געוועזען אַ מאַראַן, וואָס איז געבוירען געוואָרען אין
אָפּאָרטאָ, פּאָרטוגאַל, אין יאָהר 1590. אין דער יוגענד האָט ער בע־
קומען אַ שטרענג־קאַטוילישע ערציהונג, און צו 25 יאָהר האָט ער זאָ־
גאַר פֿערנומען אַ שטעל פֿון אַ שמש אין איינער פֿון די קירכען אין
זיין שטאָדט. אָבער די לעהרע פֿון קריסטענטום האָט נישט בעפֿרי־
דיגט זיין קריטישען שכל, וואָס האָט געזוכט דעם אַבסאָלוטען אמת.
אַקאָסטאַ האָט זיך דאַן פֿערטיעפֿט אין ערלערנען די ביבעל און דאָס
האָט אין איהם ערוועקט אַ שטאַרקען פֿערלאַנג, זיך אומצוקעהרען צו
דער רעליגיע פֿון זיינע עלטערן. מיט דער אידעע האָט ער געהיים
פֿערלאָזען די שטאָדט און אַוועק קיין אַמסטערדאַם, וואו ער
האָט אָפֿען אָנגענומען די יודישע רעליגיע צוזאַמען מיט זיינע
ברידער און מוטער, וועלכע ער האָט אָנגערעדט דערצו (1618).
אין גיכען האָט ער זיך אָבער איבערצייגט, אַז דאָס אידעאַלע
יודענטום, וועגען וועלכען אַקאָסטאַ האָט געטרוימט, איז זעהר ווינציג
עהנליך אויף דעם פּראַקטישען ווירקליכען יודענטום, וואָס ער האָט
פֿאַר זיך געזעהן אין אַמסטערדאַם. ער האָט דערזעהן, אַז דאָס
יודענטום פֿון די רבנים בעשטעהט נאָר אין אויסערליכע דינים, אין
אַ בעגרענצטען קוק אויף דער וועלט, און אַקאָסטאַ האָט ווידער אָנגע־
הויבען זוכען און פֿאָרשען. ער האָט אויפֿגעהערט מקים זיין די יודישע
דינים און פֿלעגט זאָגאַר אָפֿען אַרויסטרעטען געגען דער לעהרע פֿון
רבנים, אָדער „צבוע'קעס", ווי ער האָט זיי אָנגערופֿען, וואָס געהען,
לויט זיין מיינונג, אויף אַ פֿאַלשען וועג. די אַמסטערדאַמער „חכמים"
האָבען מיט רעכט מורא געהאַט, אַז אַזאַ פּראָפּאַגאַנדע קען זיין גע־
פֿעהרליך ביי די דעמאָלטיגע בעדינגונגען, ווען די יודישע געמיינדע
איז נאָך געוועזען יונג און נישט אָרגאַניזירט, ווען די מאַראַנען האָבען

זיך נאָך נישט אָבגעוועהנט פון די קאַטוילישע מנהגים און בעגריפען.
זיי האָבען דעריבער מזהיר געווען אַקאָסטאַ, אַז ער זאָל אָנהויבען זיך
פיהרען בעסער, נאָר ער האָט נישט געפאָלגט. ווען אַקאָסטאַ איז דער-
נאָך אויסגעשלאָסען געוואָרען פון דער געמיינדע, האָט ער זיך בע-
שלאָסען אויף אַ געפעהרליכען שריט: אַרויסטרעטען אָפען געגען אָפי-
ציעלען יודענטום אין דער ליטעראַטור. גראָד האָט זיך געמאַכט, אַז
דער אַמסטערדאַמער דאָקטאָר שמואל דאַ=סילוואַ האָט צו יענער צייט
אַרויסגעגעבען אַ ביכעל „אַ בעטראַכטונג וועגען השארת הנפש", וואו ער
איז שאַרף אַרויסגעטרעטען געגען די בעגריפען פון די אַפיקורסים, ווי
אַקאָסטאַ, למשל. דאַן האָט אוריאל אַקאָסטאַ אָבגעענטפערט מיט
אַ ווערק אויף פּאָרטוגעזיש „אַ אָבהאַנדלונג וועגען די צבוע'שע טראַ-
דיציעס אין פערגלייך מיט דער תורה שבכתב" (1624). אין דעם
ווערק האָט אַקאָסטאַ אָבגעוואָרפען די תלמודישע טראַדיציעס און אויך
בעוויזען, אַז די תורה אָנ'ערקענט נישט קיין השארת הנפש און קיין
שכר און עונש אויף יענער וועלט. אַזאַ אַפיקורסות האָט אויפגעבראַכט
אַלע רבנים. די פערוואַלטער פון דער געמיינדע האָבען גע'מסר'ט
אַקאָסטאַ פאַר דער אָרטיגער מאַכט, אָנ'ווייזענדיג אויף דעם האָלענדישען
געזעץ, לויט וועלכען עס ווערט פערבאָטען צו פערשפּרייטען אַנטי=רע-
ליגיעזע אידעען. אַקאָסטאַ'ן האָט מען אַרעסטירט, נאָר דערנאָך בע-
פרייט און נאָר אַרויפגעלעגט אויף איהם אַ געלד=שטראָף. פון יענער
צייט איז דאָס לעבען פון אַקאָסטאַ געוואָרען פאַר איהם אַ גיהנם. ער
איז געוואָרען עלענד, דערווייטערט פון אַלעמען און ווען איהם איז
נמאס געוואָרען זיין איינזאַמקייט און עלענד, איז ער איינמאָל אַוועק
צו די רבנים און געבעטען מחילה. מען האָט איהם מוחל געווען, נאָר
אין גיכען איז אַקאָסטא ווידער אַריינגעפאַלען אין אַפיקורסות און דאָס
מאָל שוין דערגאַנגען אַזוי וויים, אַז ער האָט שוין אויך געלייקענט אין
דער תורה שבכתב, נישט געהאַלטען שבת, געגעסען טרפות א. א. וו.
עס זענען געגאַנגען קלאַנגען, אַז ער האָט אָבגערעדט צוויי קריסטען,
וואָס האָבען געוואָלט אָננעהמען די יודישע רעליגיע. נאָך אַ הזהרה האָבען
די רבנים אַריינגעלעגט דעם געפעהרליכען אַפיקורס אין חרם אַריין. אַלע
האָבען זיך אָבגעזונדערט פון איהם, אפילו זיינע קרובים האָבען מיט איהם
נישט געוואָלט האָבען מיט איהם קיין בעציהונגען. זיין שרעקליכע איינזאַמ-
קייט און אָרימקייט האָבען איהם געצוואונגען ווידער תשובה טאָן און
ער האָט געמוזט איינגעהן אויף דער שרעקליכער פּראָצעדור: עפענטליך

זיך מתודה זיין און בעליידיגט ווערן. אין שוהל האבען זיך פערזא־
מעלט די רבנים, די מיטגלידער פון דער געמיינדע און פיעל אנדערע
יודען. אקאסטא האט אויף א הויך קול איבערגעלייענט די פארמעל
פון תשובה און זיך אבגעזאגט פון זיינע אפיקורסישע איבערצייגונגען;
נאכדעם האט מען איהם געגעבען 39 מלקות, און ווען דאס האט זיך
שוין געענדיגט, האט אקאסטא אריבערגעטראגען א נייע בעליידיגונג:
זיך לעגען מיטן פנים אראב אויף דער שוועל פון שוהל און יעדער
זאל אריבערטרעטען איבער זיין פלייצע. אט די אלע בעליידיגונגען
האבען געמאכט א שרעקליכען איינדריק אויף דעם אומגליקליכען פריי־
דענקער און איינמאל האט ער, אין א שטימונג פון פערצווייפלונג און
צארן, זיך גענומען דאס לעבען דורך סמ'ען (1640). פאר זיין טויט
האט ער אנגעשריבען זיין אויטאביאגראפיע, אין וועלכער ער האט
אויסגעגאסען זיין גאנצען צארן אויף די, וואס האבען איהם געבראכט
צו אזא שענדליכער בעליידיגונג.

זיעבענטעס קאַפּיטעל

דער קאָזאַקען־אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פוילען

אין דער צייט, ווען די ספרדים אין מערב־אייראָפּאַ האָבען אָנגעהויבען ביסלעכווייז צו־זיך צוקומען נאָך די שרעקליכע חורבנות און אין האָלאַנד האָט ווידער אָנגעהויבען בויען זיך אַ נייער יודישער צענטער, איז אויף די אשכנזים, וואָס האָבען שוין געהאַט אויסגעבויט פאַר זיך אַ פעסטע נעסט אין פוילען, געקומען אַ אונגעוועהנליכער אומגליק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער געשיכטע פון די יודישע רדיפות. דאָס איז געווען דער שרעקליכער קאָזאַקען־אויפשטאַנד, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער פעסטקייט און גרויסקייט פון פוילען און צוזאַמען חרוב געמאַכט דעם יודישען גרויסען צענטער אין פוילען. דעם טרויער־צוג, וואָס זייערע ברידער אין מערב־אייראָפּאַ האָבען דורכגעמאַכט אין מיטעל־אַלטער, האָבען די פוילישע יודען געמוזט דורכמאַכען יעצט אין 17־טען יאָהרהונדערט און דער וועג איז געווען פול מיט מערטירער און קרבנות.

די סיבה פון דעם דאָזיגען שרעקליכען קריזיס איז געווען די עקאָנאָמישע לאַגע פון פוילען בכלל און יודען בפרט. די יודישע לאַגע, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן איז אין פוילען געווען אָבהענגיג פון די פערשידענע קאָמבינאַציעס און צוזאַמענשטויסען פון די אַרומיגע קלאַסען. אויב דער קעניג און די גרויס־שליאַכטע האָבען מעהרסטענטייל געשטיצט די יודען, צו וועלכע זיי האָבען געדאַרפט אָנקומען אין עקאָנאָמישען לעבען, האָבען מיט די יודען שטענדיג געקעמפט זייערע קאָנקורענטען, די שטעדט און די האַנדווערקער־צעכען. די גייסטליכע

ווידער האָבען פײַנד געהאַט יודען אַלס „אונגלויביגע" און געפיהרט געגען זיי אַ אַגיטאַציע פון די קירך־טריבונען. יודען איז דריבער שטענדיג אויסגעקומען צו קאָמבינירען, זיך צופאַסען צו די ארומיגע בעדינגונגען און אויסנוצען אין זייער טובה אַלע גינסטיגע אומשטענדען. יודען האָבען שטענדיג געמוזט שטעהן אויף דער וואַך, שטענדיג פערטיידיגען זייערע אינטערעסען מיט דער הילף פון זייערע „בעלי־טובות", דער קעניג און די שליאַחטע, און אין דעם קאַמפף האָבען יודען נישט זעלטען געליטען צרות און בזיונות, נישט איינמאָל איבערגעלעבט אַ עלילת־דם און טייער בעצאָהלט פאַר דעם. זינט די גייסטליכע האָבען אָנגעהויבען בעקומען אַ גרויסע השפעה, בעזונדערס אין דער צייט פון פרומען קעניג סיגיזמונד דער דריטער, זענען די בלוט־בלבולים געוואָרען אַ אָפטע זאַך און די רדיפות אויף יודען האָבען זיך פערגרעסערט. אָבער נאָך דעם אַלעמען האָט יודען דאָך זיך געלעבט אין פוילען בעסער, איידער אין מערב־אייראָפּאַ. דאָס רוב פון זיי האָבען דאָך געהאַט פרנסה בהרחבה, הגם זעהר רייך זענען זיי נישט געוועזען, און בעזונדערס פעסט זענען די יודען געוועזען אינערליך, אַ דאַנק זייער זעלבסט־פערוואַלטונג און זעלטענער אָרגאַניזאַציע. אָבער אויב אין די צענטראַל־געגענדען פון פוילען האָבען די יודען געפיהרט דעם קאַמפף נאָר אויף איין פראָנט און געהאַט אויף וועמען זיך אָנצושפּאַרען, אַלס פערטיידיגער פון זייערע אינטערעסען, איז דער דאָזיגער קאַמפף געוועזען פיעל קאָמפּליצירטער און שווערער אין די דרום־מזרח'ישע געגענדען פון פוילען, אין אוקראַינאַ. דאָרט האָבען יודען שוין געהאַט צו טאָן נישט מיט די פּאָליאַקען, נאָר מיט אַ דריטען עלעמענט, די רוסישע פּראַוואָסלאַוונע פויערען, וואָס זענען געוועזען פרעמד אי די פּאָליאַקען, אי די יודען. די דאָזיגע קאָמפּליצירטע לאַגע האָט געמוזט פיהרען צו אַ גרויזאַמער טראַגעדיע.

בשעת ליטא האָט זיך פעראייניגט מיט פוילען און געוואָרען איין מלוכה, זענען צו פוילען איבערגעגאַנגען די געגענדען פון וואָהלין, פּאָדאָליע און אוקראַיינא. די דאָזיגע געגענדען זענען פּאָליטיש געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון די פוילישע קיסרים, און עקאָנאָמיש — אונטער דער הערשאַפט פון די פוילישע „פּריצים". די פיעל גיטער מיט די גרויסע דערפער, וואָס זענען געוועזען בעזעצט דורך רוסישע פויערען, האָבען זיך דאָ געפונען אין די הענד פון די פוילישע מאַגנאַטען, וואָס זענען געוועזען פאָלקאָמע הערשער איבער זייערע לייב־אייגענע.

דא האט געהערשט דיזעלבע שרעקליכע עקאנאמישע אונטערדריקונג פון די שוואכע, וואס אין אלע לענדער פון שקלאפעריי, נאר אויב ערגעץ-אנדערש זענען די ערד-בעזיצער געווען ווינציגסטענס פערבונדען מיט זייערע לייב-אייגענע דורך דער אלגעמיינער רעליגיע, וואס האט אבגעשוואכט אביסעל דעם קלאסען-קאמפף, האט דא, אין אוקריינא, דער עקאנאמישער דרוק געמוזט זיך פערשארפען ביז די אויסערסטע פארמען. די לייב-אייגענע פויערען, אדער „חלאפעס”, זענען געווען פרעמד זייערע הערשער סיי לויט דער רעליגיע, סיי לויט דער נאציע. די פראוואסלאוויע איז פאר די פוילישע פריצים געווען א„חלאפסקע רעליגיע”, וועלכע מען האט זיך געסטארעט אויסוואָרצלען דורך פערשידענע צוואנגס-מיטלען. דער פאליאק האט געקוקט אויף די רוסען, ווי אויף א נידעריגערע ראסע, וואס פערדיענט נישט קיין אכטונג און קיין מיטלייד. אויסער דער געוועהנליכער „פאנשטשיזנא” האבען די פריצים נאך ארויפגעלעגט אויף די פויערען פיעל קלענערע שטייערען און אבצאהלונגען. די פוילישע פריצים האבען געוועהנליך געוואוינט ווייט פון זייערע גיטער, וועלכע זיי האבען איבערגעגעבען אין רשות פון פערוואלטער און ארענדארען. צווישען די ארענדארען זענען געווען פיעל יודען, וואס פלעגען מעהרסטענטייל נעהמען אין ארענדע דאס רעכט פון „פראפינאציע”, ד. ה. האנדלען מיט משקאות. צוזאמען מיט דער ארענדע איז צו יודען איבערגעגאנגען א טייל פון די רעכטען, וואס די פריצים האבען געהאט איבער זייערע לייב-אייגענע. דערביי פלעגט דער יודישער ארענדאר געוועהנליך זיך סטארען ארויסבעקומען פון די גיטער וואס מעהר הכנסות און שטארק עקספלאאטירען די פויערען.

דער דרום-רוסישער פויער האט דעריבער געטראגען אין הארצען א טיעפע שנאה צום פוילישען ערד-בעזיצער, אלס א פריץ און אלס א„ליאך”; אבער נישט ווינציגער, און אפשר נאך מעהר, האט ער פיינד געהאט דעם יודישען ארענדאר, מיט וועלכען עס איז איהם אויסגעקומען צו טרעפען זיך, ווייל אין איהם האט ער געזעהן אי א בייזען שליח און פערטרעטער פון פריץ, אי א „ניעחריסט”, וואס איז איהם פרעמד לויט זיין רעליגיע און לויט זיין ארט לעבען. יודען זענען דא געשטאנען צווישען צוויי פייערן: צווישען דעם פאן און חלאפ, פאליאק און פראוואסלאוונעם. און עס איז געקומען די צייט, ווען דער איגערליכער ברענעדיגער האס אין די הערצער פון די פויערען האט זיך פערוואנדעלט אין א שטורם און בשעת עס איז אויסגעבראכען די שרעקליכע

קאטאסטראפע, זענען יודען געשטאנען אויפ'ן ערשטען פייער און געליטען מעהר פון די פריצים אליין.

די בעפעלקערונג פון דער אוקראינא, וואס איז פאליטיש און עקאנאמיש געווען פערשקלאפט ביי די פאליאקען, איז כלל נישט געווען אזא דערשלאגענע סטאדע, א „בידלא", ווי מען האט פון איהר געוואלט מאכען. געוויסע היסטארישע אומשטענדען האבען געבראכט דערצו אז די בעפעלקערונג זאל ווערן א מיליטערישע מאכט און אז אין די שקלאפען זאל זיך ענטוויקלען א שטארקע שטרעבונג צו פרייהייט. א דאנק דער נאהענטקייט צו די סטעפעס און צו קרים, פון וואנען די טאטארען פלעגען אפט אנפאלען אויף די פוילישע גרעניץ-געגענדען, האט די בעפעלקערונג פון אוקראינא געמוזט זיך פעראייניגען אין קאמפפס-דרוזשינעס, וואס זאלען קענען זיך פערטיידיגען פון די טאטארען. די פוילישע רעגירונג האט געשטיצט די דרוזשינעס, וואס האבען געהיט די גרעניץ. אזויערנאך זענען ענטשטאנען די אוקראינער קאזאקען, וואס זענען געווארען א האלב-מיליטערישער, האלב-פויערשער קלאס, מיט זייער בעזונדערען העטמאן אין דער שפיץ און מיט א בעזונדער אויטאנאמיע. אויסער די אוקראינער קאזאקען, וואס האבען זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון דער פוילישער רעגירונג, זענען נאך געווען קאזאקען פון „זאפאראזשיע" -- איינגאנצען פרייע מיליטער-לייט, וואס האבען געוואוינט אונטער דעם דניעפר, אין די סטעפעס, און געלעבט פון די אפטע מלחמות און אנפאלען אויף די טאטארען און טערקען. דאס זענען געווען איינגאנצען פרייע מענשען, וואס האבען נישט אנערקענט קיין שום הערשאפט איבער זיך, געליבט נאר די פרייהייט און געלעבט בלויז פון רויב און מלחמה. אין דער מחנה פון די זאפאראזשער קאזאקען „סיעטש" פלעגען אוועק פון אוקראינא די אלע פויערען, וואס האבען געוואלט בעסער פיהרען א פריי לעבען, איידער בעארבייטען די ערד; אהין זענען נישט דערלאזען געווארען קיין פרויען און קינדער; די („סיעטש") איז געווען א מין אורעלטע רעפובליק, וואו מעהר פון אלץ האט מען געשעצט די טאפפערקייט, גבורה און רובעריי. די אוקראינער און זאפאראזשער קאזאקען האבען שטענדיג געהאט בעציהונגען צווישען זיך און די פויערשע אוקראינער בעפעלקערונג האט מיט שטאלץ און האפנונג געקוקט אויף זייער נאציאנאלער גווארדיע אין די גרויסע סטעפעס, וואס האט סוף כל סוף געדארפט זיי אויסלעזען פון דער קנעכטשאפט פון די „ליאחעס און זשידעס". די פוילישע רעגירונג האט נישט

פערשטאַנען, אַז דאָרט קלײַבט זיך אָן אַלץ מעהר אַ ברען־מאַטעריאַל, וואָס וועט מיט דער צײַט זײַן אַ סכנה פאַר דער גאַנצער מלוכה, און אויך די יודען האָבען נישט פערשטאַנען, אַז אויף זײ רוקט זיך אָן אַ גרויזאַמע קראַפט, וואָס וועט אָנשרײַבען פיעל נײַע בלוטיגע בלעטלעך אין דער יודישער געשיכטע. פון צײַט צו צײַט האָט די אינערליכע פאָלקס־אויפרעגונג געלאָזט צו וויסען געבען וועגען זיך דורך קלײנע אַגראַרע אונרוהען, און נאָך אין 1638 האָבען די זאַפּאָראָזשער קאָזאַקען, אונטער דער אָנפיהרונג פון קאָזאַק פּאַווליוק, זיך אַביסעל „פונאַנדערגעשפּיעלט" און אין לובני האָבען זײ חרוב געמאַכט עטליכע יודישע שוהלען און דער'הרג'ט אַנ'ערך 200 יודען, נאָר די רעכטע שחיטה האָט זיך אָנגע־הויבען פונקט אין 10 יאָהר אַרום.

אין פריהלינג 1648 איז אין טשיגירין אויפגעשטאַנען אײנער פון די פּאָפּולערע קאָזאַקען, דער סאָטניק באָגדאַן חמעלניצקי. ער איז געוועזען רײַך אין שאָף און רינדער, האָט בעזעסען אַ שטאַרקען ווילען, אַ גרוי־סע שטרעבונג צו מאַכט, געוועזען שלעכט און חיטרע, מיט אַ געבוי־רענעם טאַלאַנט צו פיהרען נאָך זיך גרויסע פאָלקס־מאַסען. איהם איז בעשערט געוועזען אויפצוהויבען די פאָהן פון אויפשטאַנד אין אוקרײַנאַ און אין זאַפּאָראָזשיע. די לעגענדע דערצעהלט, אַז דער פּאָדסטאַראָסטאַ טשאַפּלינסקי האָט צוראַבירט זײַן גוט, צוגענומען בײַ איהם זײַן גע־ליעבטע און דער'הרג'עט זײַן זוהן. עס האָט זיך געפונען אַ יוד זכריה סאָבילענקי, אַ אַרענדאַר, וואָס האָט אײַנגערעדט טשאַפּלינסקי'ן, אַז ער זאָל מאַכען אַ בלבול אויף חמעלניצקי'ן, כדי פּטור צו ווערן פון איהם. דערזעלבער יוד האָט אויך ענטדעקט, אַז חמעלניצקי מאַכט הכנות צו אַ אויפשטאַנד, און איהם האָט מען געחאַפּט און אַרעסטירט. דאָ האָט זיך געפונען אַ צווייטער יוד, יעקב סאָבילענקי, חמעלניצקי'ס אַ פרײַנד, וועלכער האָט איהם געהאָלפען ענטלויפען פון תפיסה. מען האָט איהם ווידער געחאַפּט און אַרעסטירט, נאָר איהם האָט נאָך אַמאָל געלונגען צו ענטלויפען קײן זאַפּאָראָזשיע און פון דאָרטען האָט ער געגעבען דעם ערשטען סיגנאַל צום אויפשטאַנד. „ווייסט און זעהט, — האָט חמעלניצקי געשריבען אין זײַן אויפרוף צו די קאָזאַקען, — אַז די דאָזיגע פּוילישע אומה פערשטאַרקט זיך און פערשקלאַפט אונז אַלץ מעהר, אָבער נאָך ווינציג וואָס די פּאַנעס פערשקלאַפען אונז, נאָר אויך די נידעריגסטע צווישען אַלע אומות (יודען) הערשען איבער אונז".
די אוקרײַנער קאָזאַקען האָבען געהײם אויסגעקליבען חמעלניצקי'ן אַלס

זייער העטמאַן און איהם בעפֿאָלמעכטיגט צו פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט די זאַפּאָראָזשער קאָזאַקען. קומענדיג אין דער „מיעטש", האָט חמעלניצקי אָנגעהויבען אָרגאַניזירען קאַמפֿס-דרוזשינעס און געשלאָסען אַ אָבמאַך מיט דעם קרימער חאַן, וועלכער האָט זיך מתחייב געווען צוצושטעלען פֿיעל מיליטער אויף הילף. אין אַפּריל 1648 האָבען די פֿעראייניגטע קאָזאַקען און טאַטאַרען זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון אוקריינאַ. ביי „זשיאָלטי וואָדי" האָט חמעלניצקי'ס אַרמעע אָבגעהאַלטען אַ גרויסען נצחון אויף דער אַרמעע פֿון פּאָטאָצקי און קאַליִנאָווסקי, און דאָס האָט געדיענט אַלס סיגנאַל צו אַ אויפֿשטאַנד אין גאַנץ אוקריינאַ. די רוסישע פּויערען און שטאָדטישע לייט האָבען אוועקגעוואָרפֿען זייערע הייזער, חרוב געמאַכט די פּריצישע גיטער און דער'הרג'עט זייערע בעזיצער צוזאַמען מיט זייערע פֿערוואַלטער און יודישע אַרענדאַרען. אין פּערעיאַסלאַוו, פּיריאַטין, לאָחוויצי, לובני און אין די אומגעגענדען זענען אויסגע'הרג'עט געוואָרען טויזענדער יודען און זייער פֿערמעגען איז צוראַבירט געוואָרען. די יודען פֿון איינעגע שטעדט אין קיעווער ראַיאָן זענען מיט'ן גוטען ווילען איבערגעלאָפֿען אין לאַגער פֿון די טאַטאַרען און זיך געלאָזט נעהמען אין געפֿענגניש, ווייל די טאַטאַרען פֿלעגען מעהרסטענטייל נישט דער'הרג'נען זייערע געפֿאַנגענע, נאָר זיי אָבשיקען קיין טערקיי און דאָרט זיי פֿערקויפֿען אַלס שקלאַפֿען, און אין טערקיי האָבען די געפֿאַנגענע יודען געקענט האָפֿען אויסגעקויפֿט צו ווערן דורך די טערקישע יודען.

אין דערזעלבער צייט (מאַי) איז געשטאָרבען דער פּוילישער קעניג וולאַדיסלאַוו דער 4-טער און אין לאַנד האָט זיך אָנגעהויבען די אונרוהיגע צייט פֿון צווישען-קעניגען. אין פּוילען פֿלעגט דאָס לאַנג זיך פֿערציהען ביז מען האָט אויסגעקליבען אַ נייעם קעניג און דערווייל זענען פֿאָרגעקומען צווישען די מאַגנאַטען און פּריצים רייבונגען, אינטריגעס און סכסוכים. פֿאַר די אויפֿגעשטאַנענע איז דאָס געווען זעהר גינסטיג און דער אויפֿשטאַנד האָט פֿערחאַפּט גאַנץ אוקריינאַ, וואָהלין און פּאָדאָל. די אָבטיילונגען פֿון די קאָזאַקען און רוסישע פּויערען, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חמעלניצקי'ס מיטהעלפֿער, האָבען זיך פֿערשפּרייט איבער די שטעדט און מיט אַכזריות דער'הרג'עט די פּאָליאַקען און יודען. דער רוסישער היסטאָריקער פֿון יענער צייט דערצעהלט: „די ערמאָרדונגען פֿלעגען אויסגעפֿיהרט ווערן דורך באַרבאַרישע ענוים: מען האָט אַראָבגעשונדען די הויט פֿון די לעבעדיגע, צעשניטען די קערפּערס אויף

צווײַ העלפֿטען, אַרײַנגעקלאַפּט פלאָקענס, געבראָטען אויף קויהלען, אָבגעגאָסען מיט זודיגע וואַסער; מען האָט נישט געשאָנקען דאָס לעבען אפילו די זויג־קינדער. די שרעקליכסטע אכזריות האָט דאָס פאָלק אַרויסגעוויזען בנוגע צו יודען: זיי זענען געווען פער׳משפט אויף פאָלקאָמער פערניכטונג, און יעדע רחמנות אויף זיי האָט זיך גערעכענט פאַר אַ פעררעטט. די ספרי־תורות זענען אַרויסגעשלעפּט געוואָרען פון די שוהלען; די קאָזאַקען האָבען אויף זיי געטרונקען בראַנפען און געטאַנצט, דערנאָך געוואָרפען אויף זיי די יודען און געשאָכטען אָהן רחמנות; טויזענדער יודישע קינדער זענען אַדײַנגעוואָרפען געוואָרען אין גריבער און פערשיט געוואָרען מיט ערד". דער יודישער היסטאָריקער פון יענער צײַט איז מוסיף, אַז די ווילדע חיות האָבען כּביון נישט דער׳הרג׳עט זייערע קרבנות מיט איין מאָל, כדי זיי זאָלען וואָס מעהר זיך מוטשען; האָבען זיי אָבגעהאַקט די הענד און די פיס, געבראָטען די קינדער אויפ׳ן פײַער, אויפגעשפּעטט די בײַכער פון די פרויען, דאָרט אַרײַנגעלעגט אַ לעבעדיגע קאַץ און דערנאָך צוריק פערנעהט.

בעזונדערס טראַגיש איז געווען די לאַגע פון די יודען, וואָס זענען זיך אַנגעלאָפען פון די שטעדטלעך און דערפער אין די פערפעסטיגטע שטעדט, פערהאָפענדיג צו געפינען דאָרט אַ גרעסערע שוץ. דערוויסענדיג זיך, אַז אין נעמיראָוו, אין פּאָדאָל, האָבען זיך פערפעסטיגט עטליכע טויזענד יודען, האָט חמעלניצקי אַהין אַרויסגעשיקט אַ אַטריאַד קאָזאַקען אונטער דער אָנפיהרונג פון קאָזאַק האַניאַ. אַזוי ווי די שטאָדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אײַננעהמען זי מיט אַטאַקע איז געווען שווער, האָבען די קאָזאַקען אָנגעווענדעט אַ חיטרע מיטעל: זיי זענען צוגעקומען צו דער פעסטונג מיט פּוילישע פעהנער און געבעטען זיי עפנען. די יודען האָבען געמיינט, אַז דאָס איז פּויליש מיליטער, וואָס געהט זיי אויף הילף, און זיי אַרײַנגעלאָזט. דאַן (כ׳ סיון) האָבען די קאָזאַקען געמאַכט דאָרט אַ שרעקליכען חורבן. די מענער האָט מען אַלע אויסגעשאָכטען; די פרויען האָט מען מאנס געווען. דער נעמיראָווער רב און ראש־ישיבה ר׳ יחיאל מיכל בן אליעזר מיט זײַן אַלטער מוטער האָבען זיך בעהאַלטען אויפ׳ן בית־הקברות, וועלענדיג ווינציגסטענס צו קבורה קומען נאָכ׳ן טויט. דאָרט האָט זיי געטראָפען איינער פון די פּאַגראָמשטשיקעס און מיט אַ שטיק האָלץ אונמענשליך דער׳הרג׳עט פריהער דעם רב, דערנאָך די מוטער. די יודישע יונגע פרויען האָבען די קאָזאַקען אָפט געלאָזט לעבען, זיי אָבגעשמד׳ט און דערנאָך גענומען

פֿאַר ווײַבער. אָבער נישט פֿיעל זענען געבליבען אין זייערע הענד. אײנע אַ שען יודיש מײדעל, וואָס אַ קאָזאַק האָט זיך פֿאַר אַ ווײַב געוואָלט נעהמען, האָט איהם אײַנגערעדט, אַז זי ווײסט אַזאַ כשוף, וואָס פֿערהיט פֿון יעדע קויל, און כדי איבערצוצײַגען איהם, האָט זי געבעטען, ער זאָל אין איהר שיסען. דער קאָזאַק האָט געשאָסען און דאָס שענע מײדעל איז געפֿאַלען טויט. אַ צווייטע יודישע מײדעל האָט זיך געקויפֿט דעם טויט דורך אַ אַנדער היטרע מיטעל. זי האָט גע'פּועל'ט בײַ איהר קינפֿטיגען מאַן, אַז ער זאָל פֿאָהרען מיט איהר זי אָבשמד'ען דורך אַ וואַסער און דורכפֿאָהרענדיג איבער דעם בריק האָט זי זיך אין וואַסער געוואָרפֿען און דערטרונקען געוואָרען. בסך-הכל זענען אין נעמיראָוו דער'הרג'עט געוואָרען 6000 יודען.

נאָך אַ שרעקליכערע דראַמע האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דעם בעלאַגערטען טולטשין, וואוהין יודען זענען אַנטלאָפֿען פֿון די קאָזאַקען. אין טולטשין, וואָס איז געווען בעלאַגערט דורך אַ גרויסער אָבטײלונג קאָזאַקען, האָבען זיך געפֿונען 2 טויזענד יודען און עטליכע הונדערט פּאָליאַקען. די יודען און די פּאָליאַקען האָבען געשוואוירען, אַז זיי וועלען נישט פֿערלאָזען אײנע די צווייטע און זיך שלאָגען ביז דעם לעצטען טראָפּען בלוט. די יודען האָבען די פֿעסטונג פֿערטײדיגט מוטיג און נישט צוגעלאָזט דעם שונא נאָהענט צו דער שטאָדט. נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען זיך בעשלאָסען אויף אַזאַ מיטעל: זיי האָבען געלאָזט וויסען די פּאָליאַקען, אַז זיי זענען אויסען נאָר די יודען און אויב די פּאָליאַקען וועלען זיי, די יודען, אַרויסגעבען, וועט מען די פּאָליאַקען לאָזען צו רוה. די פּוילישע פּריצים, וואָס אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען דער פּירשט טשעטווערטינסקי, האָבען פֿערגעסען אָן זייער שבועה און געוואָלט אַרויסגעבען די יודען. די לעצטע האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם פֿערראַט און געוואָלט זיך אָברעכענען מיט די פֿעררעטער, וואָס זענען געווען אין דער מינדערהײַט. נאָר דער ראש הישיבה ר' אהרן האָט זיך בײַ זיי געבעטען, אַז זיי זאָלען דאָס נישט טאָן לטובת די אינטערעסען פֿון די איבעריגע יודען, אָן וועלכע די פּאָליאַקען וועלען שפּעטער געוויס זיך נוקם זײַן. „לאָמיר בעסער שטאַרבען — האָט דער פֿרומער ר' אהרן זיך געבעטען, — ווי אונזערע נעמיראָווער ברידער זענען געשטאָרבען, נאָר לאָמיר נישט שטעלען אין סכנה אונזערע ברידער אין גלות". די יודען האָבען זיך אונטערגעגעבען: זיי האָבען אָבגעגעבען זייער גאַנצען פֿערמעגען

דעם פירשט טשעטווערטינסקי, וועלכער זאל דאס געבען די קאזאקען אלס אויסקויף פאר זייער לעבען. ווען די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין, האבען זיי פריהער צוגענומען דאס גאנצע יודישע פערמעגען, דערנאך פערטריבען אלע יודען אין א גארטען אריין, דארט אריינגעשטעקט א פאהן און ערקלערט: ווער עס וויל בלייבען לעבען, זאל זיך שטעלען אונטער דער פאהן און זיך אב׳שמד׳ען. די רבנים זענען ארומגעגאנגען צווישען די יודען און איינגערעדט, אז מען זאל בעסער אננעהמען א מערטירער־טויט און נישט פערראטען די יודישע רעליגיע. עס האט זיך נישט געפונען קיין איין און איינציגער פעררעטער און 1500 יודען זענען אויס׳געהרג׳עט געווארען אויף א אכזריות־דיגען אופן. די קאזאקען האבען אויך נישט געשאנקען די פאליאקען און אויסגע׳הרג׳ט אלע, צווישען זיי אויך דעם פירשט טשעטווערטינסקי. די פאליאקען האט מען פאר פערראט בעצאהלט מיט פערראט.

פון פאראל זענען די קאזאקען אוועק קיין וואהלין און דארט האט די שחיטה געדויערט דעם גאנצען זומער און הערבסט פון 1648. אין פאלאניע זענען געפאלען הרוגים און גענומען געווארען אין געפענגניש ביז 16 טויזענד יודען. צווישען די דער׳הרג׳עטע איז געוועזן דער פאפולערער מקובל ר׳ שמשון אסטראפאלער. ער צוזאמען מיט נאך 300 יודען האבען זיך אנגעטאן אין קיטלען און טליתים, אוועק אין שוהל אריין און דארט ערווארטעט דעם שונא. דארט זענען זיי טאקע אלע ביז איינעם אויסגע׳הרג׳עט געווארען. אזעלכע שחיטות זענען אויך פארגעקומען אין זאסלאוו, אסטראה, באר, אלט־קאנסטאנטין, קרעמעניץ און פיעל אנדערע שטעדט.

דאס פוילישע מיליטער האט אין איינצעלנע ערטער איינגעשטילט דעם בונט און געצעהלטע באנדעס פון די קאזאקען און פויערען אויסגעראמט. בעזונדערס האט זיך אויסגעצייכענט דער ענערגישער און טאלאנטפולער פירשט ווישניעוועצקי, וועלכער איז געוועזן א גרויזאמע קראפט פאר די קאזאקען. ווי עס דערצעהלט דער יודישער היסטאריקער, האט ווישניעוועצקי זיך בעצויגען צו יודען, „ווי א פאטער צו קינדער", און אומעטום, וואוהין עס איז אריינגעטרעטען זיין מיליטער, זענען געוועזן יודען אויסער געפאהר. אבער ווישניעוועצקי איז געוועזן נאר איינער און ער איז נישט אימשטאנד געוועזן אליין צו דערשטיקען דעם בונט; די הויפט־אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע האבען געהאלטען אין איין רייסעניש צווישען זיך, מקנא געוועזן ווישניעוועצקי׳ן פאר זיינע

נצחונות, נישט ארויסגעוויזען די נויטיגע ענערגיע און טאלענט אין חמעלניצקי איז געווען גערעכט, ווען ער האט זיי געגעבען אזא חאראקטעריסטיק: „פערינא” (פערענע), „רעטינא” (קינד), „לאטינא” (געלעהרטער), ד. ה. אייניגע פון זיי זענען פויל און צארט, אנדערע זענען נאאיוו ווי קינדער, די דריטע זענען געלעהרטע, מענשען פון קאבינעט און טויגען גארנישט צו פיהרען קיין מלחמות.

פון אוקריינא איז א באנדע פויערען אדער „היידאמאקען” אריינגעדרונגען אין די דערבייאיגע שטעדט פון ווייס-רוסלאנד און ליטא. פון טשערניגאוו און סטאראדוב, וואו מען האט אויסגע׳הרג׳עט די יודישע איינוואוינער, זענען די רויבער געגאנגען אויף האמעל, און דא איז פארגעקומען א שרעקליכע שחיטה, וועגען וועלכער דער היסטאריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „די בונטאוושטשיקעס האבען איבערגעקויפט דעם נאטשאלניק פון שטאדט... און יענער האט ארויסגעגעבען די יודען. עס האבען זיי ארומגערינגעלט די פראוואסלאוונע מיט ענטבלויזטע שווערדען, מעסערס און שפיזען און געזאגט: „פארוואס גלויבט איהר אין אייער גאט, וואס האט נישט קיין רחמנות אויף זיין ליידענדען פאלק און ראטעוועט איהם נישט פון אונזערע הענד? ענטזאגט זיך פון אייער גאט — וועט איהר ווערן הערריען!... איהר אלע וועט אומקומען, אויב איהר וועט זיך האלטען אין דער אמונה פון אייערע עלטערן, ווי עס זענען אומגעקומען אייערע ברידער אין אוקריינא, פאקוטיא און ליטא”... דעמאלט האט אויסגעשריען ר׳ אליעזר, דער מנהיג אונזערער, דער ראש בית-דין: „ברידער, דערמאנט זיך אין טויט פון אונזערע ברידער, וואס זענען אומגעקומען אויף קדוש-השם! לאמיר אויך אויסשטרעקען אונזערע העלזער צום שווערד פון שונא! קוקט אויף מיר און טוט, ווי איך!” און תיכף האבען טויזענדער זיך אבגעזאגט פון לעבען, פערהאסט די וועלט און מקדש השם געווען. דער ראש-ישיבה האט דער ערשטער אבגעגעבען זיין קערפער אלס קרבן... די זקנים און יונגע לייט, יונגלעך און מיידלעך האבען געזעהן די ענוים, ליידען און וואונדען פון רבי׳ן, וועלכער האט נישט אויפגעהערט רופען צו זיי, אז זיי זאלען אויך אננעהמען דעם מערטירער-טויט אין נאמען פון דעם, וואס האט די וועלט בעשאפען. אלע, ווי איין מענש, האבען אויסגעשריען: „לאמיר איינער דעם אנדערן מוחל זיין די פערזענליכע בעליידיגונגען, לאמיר אבגעבען אונזער נשמה דעם בעשעפער, און דעם קערפער — דער ווילדער סטיכיע, אונזערע שונאים,

די פּראַוואָסלאַוונע״... דערהערענדיג דאָס, האָבען די שונאים געמאַכט אַ שרעקליכע שחיטה; זיי האָבען געשלאָגען די אומגליקליכע מיט העלצער, כדי זיי זאָלען שטאַרבען לאַנגזאַם. הויפענס זענען געפאַלען, מענער, פרויען, קינדער. און זיי זענען נישט צו קבורה געקומען, און הינט און חזירים האָבען געגעסען די טויטע קערפּער״.

אין סעפּטעמבער איז חמעלניצקי אַליין, אין שפּיץ פון די קאָזאַקען צוזאַמען מיט די טאַטאַרען, צוגעגאַנגען צו די ווענט פון דער גאַליציאַנער הויפּט-שטאָדט לעמבערג און זי בעלאַגערט. די קאָזאַקען האָבען זיך אַריינגעריסען אין דער פאָרשטאָדט און זי צוראַבירט, נאָר דער צענטר פון שטאָדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אַהין האָבען די קאָזאַקען נישט געקענט אַריינדרינגען. חמעלניצקי האָט פאָרגעלעגט דעם מאַגיסטראַט, ער זאָל אַרויסגעבען אַלע יודען און זייער פערמעגען און דאַן וועט ער אָבטרעטען פון שטאָדט, נאָר דאָרמאָל האָט דער מאַגיסטראַט געהאַלטען מיט יודען און דאַן האָט חמעלניצקי איינגעשטימט אָבצוטרעטען פון שטאָדט פאַר אַ גרויסע סומע אויסקויף-געלד, וואָס דעם גרעסטען טייל פון איהר האָבען געגעבען יודען. פון לעמבערג איז חמעלניצקי מיט'ן מיליטער אוועק קיין זאַמאָשטש און לובלין, דערנעהנטערענדיג זיך צו וואַרשא, וואו עס איז דעמאָלט אויסגעקליבען געוואָרען אַלס קעניג דער קאַרדינאַל יאַן-קאַזימיר, דער ברודער פון וולאַדיסלאַוו דעם 4-טען. דער נייער קעניג האָט אָנגעהויבען פיהרען מיט חמעלניצקי'ן אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, נאָר אַזוי ווי די קאָזאַקען האָבען געשטעלט גרויסע פאָדערונגען, זענען די אונטערהאַנדלונגען איבערגעריסען געוואָרען און אין פריהלינג 1649 האָט זיך ווידער אָנגעהויבען די בלוטיגע מלחמה און ווידער זענען חרוב געוואָרען עטליכע יודישע שטעדט. נאָך אַ רייהע מפּלות פון פּוילישען מיליטער איז ענדליך געשלאָסען געוואָרען אין זבאָראָוו אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פאַר די קאָזאַקען. אין דעם אָבמאַך וועגען שלום איז אויך געווען, לויט דער פאָדערונג פון די קאָזאַקען, אַ פּונקט, אַז יודען טאָרען נישט וואוינען אין דער קאָזאַקען-אוקריינא, ד. ה. אין טשערניגאָווער, פּאָלטאַווער, קיעווער און אַ טייל פּאָדאָלער ראַיאָנען.

נאָך אַנדערטהאַלבען יאָהר פון צרות און שחיטות האָבען די יודען ענדליך פרייער אָבגעעטעמט. דער קעניג יאַן-קאַזימיר האָט ערלויבט די יודען, וואָס האָבען אָנגענומען קריסטענטום צוליעב דעם פּחד פאַר'ן טויט, ווידער זיך אומקעהרען צום יודענטום. מאַסען יודישע טעכטער,

וואָס זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען, זעגען ענטלאָפֿען פֿון זייערע נעצוואונגענע מאַנען, די קאָזאַקען, און זיך אומגעקעהרט צו זייערע פֿאַמיליעס. דער „ועד ארבע אַרצות", וואָס האָט אָבגעהאַלטען זיינע זיצונגען ווינטער 1650 אין לובלין, האָט אויסגעאַרבייט אַ ריי̆הע תקנות, אום צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס געזעלשאַפטליכע און פֿאַמיליען־לעבען פֿון די יודען. דער טאָג פֿון דער נעמיראָווער שחיטה (כ' סיון), וואָס איז שוין לאַנג אַ תענית־טאָג צום אָנדענקען פֿון די מערטירער בעת די קרייץ־צוגען, איז אָנערקענט געוואָרען פֿאַר אַ טרויער־טאָג אויך צום אָנדענקען פֿון די קרבנות פֿון דעם קאָזאַקען־אויפֿשטאַנד. די רבנים פֿון יענער צייט האָבען פֿערפֿאַסט אַ ריי̆הע תפילות און האַרצרייסענדע סליחות, וואָס זענען געלייענט געוואָרען אין די יודישע שוהלען אין יענעם טרויער־טאָג. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דער שטילשטאַנד. דער שלום אין זבאָראָוואָ האָט נישט צופֿרידענגעשטעלט נישט די קאָזאַקען, נישט די פּאָליאַקען, די געגענזייטיגע שנאה האָט געבראַכט צו נייע צוזאַמענשטויסען און אין 1651 האָט די מלחמה ווידער אויפֿגעפֿלאַקערט. די פּויליש̆ע רעגירונג האָט מאָביליזירט אַ גרויסע אַרמעע, אין וועלכער עס איז אַריינגעגאַנגען אויך אַ יודישע אָבטיילונג פֿון 1000 מענשען. דאָסמאָל האָבען די פּאָליאַקען גובר געווען און אין סעפּטעמבער 1651 איז ביי בעלאָצערקאָוו געשלאָסען געוואָרען אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פֿאַר די פּאָליאַקען. לויט דעם שלום זענען פֿיעל פֿריהערדיגע פֿאָדערונגען פֿון די קאָזאַקען אָבגעוואָרפֿען געוואָרען און צווישען אַנדערעס איז אויך צוריקגעשטעלט געוואָרען דאָס רעכט פֿון יודען צו וואוינען אין אוקראַינאַ. דעמאָלט האָבען די אונרוהען צווישען די קאָזאַקען און פּראַוואָסלאַוונע פּויערען זיך ווידער אָנגעהויבען. חמעלניצקי האָט אָנגעהויבען פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט דעם רוסישען צאַר אַלעקסיי מיכיילאָוויטש וועגען פֿעראייניגען, אויף אויטאָנאָמישע יסודות, די קאָזאַקען־אוקראַינאַ צו דער מאָסקווער מלוכה, מיט'ן נאָמען קליין־רוסלאַנד. דער אָבמאַך איז געשלאָסען געוואָרען אין 1654 און אין דעם זעלבען יאָהר האָט דאָס רוסישע מיליטער אָנגעהויבען פֿיהרען אַ מלחמה מיט פּוילען. יעצט איז געקומען די צייט פֿון הריגות און שחיטות פֿאַר די יודען פֿון ביעלאָרוסיע און ליטא.

דאָס רוסישע מיליטער צוזאַמען מיט די קאָזאַקען האָבען אין פֿערלויף פֿון צוויי יאָהר גע'בעל'הבת'עוועט איבער ליטא און ווייסרוסלאַנד און דאָרט געמאַכט שרעקליכע חורבנות. ווען עס זענען איינ־

גענומען געוואָרען די הויפּט-שטעדט, האָט מען שטענדיג די יודען פֿון דאָרטען אַרויסגעטריבען אָדער אויסגעהרג'עט. ווען עס איז איינגענומען געוואָרען די שטאָדט מאָהילעוו, האָט דער רוסישער צאַר געהייסען אַרויסטרייבען פֿון דאָרטען אַלע יודען און זייערע הייזער צוטיילען צווישען דעם מאַגיסטראַט און דער רוסישער מאַכט. די יודען האָבען געהאָפֿט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער וועט צוריק אָבשלאָגען די שטאָדט, און זיי האָבען דעריבער נישט תיכף זיך אַרויסגעצויגען פֿון שטאָדט. נאָר דערפֿאַר האָבען זיי טייער בעצאָהלט. ענדע זומער 1655 האָט דער נאַטשאַלניק פֿון רוסישען גאַרניזאָן אין מאָהילעוו, פּאָלקאָווניק פּאָקלאָנסקי, דערוויסענדיג זיך, אַז צום שטאָדט געהט דאָס פּוילישע מיליטער, בעפֿוילען די יודען פֿערנעהמען זייער האָב און גוטס און אַרויסטרעטען פֿון שטאָדט. אָבער ווי נאָר די יודען זענען אַרויס פֿון שטאָדט און זיך געלאָזט אין לאַגער פֿון פּוילישען מיליטער, זענען די רוסישע סאָלדאַטען, לויט דעם בעפֿעהל פֿון פּאָקלאָנסקי, בעפֿאַלען די יודען, צוראַבירט זייער גאַנץ פֿערמעגען און כמעט אַלע אויסגעהרג'עט.

אין וויטעבסק האָבען יודען גענומען אַ ענערגישען אָנטייל אין דער פֿערטיידיגונג פֿון שטאָדט. זיי האָבען געגראָבען גריבער, פֿערפֿעסטיגט די ווענט, צוגעשטעלט געוועהר און פֿערד, נאָר דערפֿאַר ווען די שטאָדט איז ענדליך איינגענומען געוואָרען דורך דעם רוסישען מיליטער, זענען די יודען אינגאַנצען צוראַבירט געוואָרען; אַ טייל פֿון זיי זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען און אַ טייל זענען פֿערשיקט געוואָרען אין די רוסישע גובערניעס אַלס געפֿאַנגענע. נישט ווייניג האָבען יודען אויך געליטען, ווען עס איז איינגענומען געוואָרען די הויפּט-שטאָדט פֿון ליטא, ווילנא. דאָרט האָבען די קאָזאַקען געמאַכט אַ שרעקליכען פּאָגראָם און אויסגעהרג'עט 25 טויזענד פּאָליאַקען. פֿון די יודען האָט דער גרעסטער טייל זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפֿען, נאָר די איבערגעבליבענע זענען אָדער אַרויסגעטריבען אָדער אויסגעהרג'עט געוואָרען.

נאָך ווייניג זענען געווען די אומגליקען, וואָס זענען געקומען אויף יודען פֿון די קאָזאַקען, רוסען און טאַטאַרען, איז נאָך צוגעקומען אַ נייער שונא, דער שוועדישער קעניג קאַרלוס דער 10-ער, וועלכער האָט זיך אַריינגעריסען קיין פּוילען פֿון צפֿון-זייט, אין סאַמע צענטער פֿון לאַנד. דער שוועדישער קעניג האָט איינגענומען איין שטאָדט נאָך דער אַנדערער; איהם האָבען זיך אויך אונטערגעגעבען די פּוילישע רעזידענץ-שטעדט קראַקוי און וואַרשאַ. דער גרעסטער טייל פֿון גרויס- און

מנשה בן ישראל (לויט רעמבראַנדט)

קליין-פּוילען איז געווען אין די הענד פֿון די שוועדען און דער קעניג
יאַן-קאַזימיר האָט געמוזט אַנטלויפֿען קיין שלעזיען. פּוילען איז געוואָרען
אַ מין גיהנום, וואו עס האָבען זיך צונויפֿגעמישט פֿערשידענע פֿעלקער:
קאָזאַקען, רוסען, שוועדען, טאַטאַרען און יעדער איינציגער האָט גע-
וואָלט אָפּרייסען אַ חלק פֿאַר זיך. עס איז כמעט געווען בולט, אַז די
היסטאָריע האָט שוין פֿער'משפּט דאָס אַמאָליגע שטאַרקע פּוילען צום
אונטערגאַנג. פֿון דער שוועדישער אַרמעע האָבען יודען געליטען צוגלייך
מיט דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג, אָבער אויף זייער חלק זענען
אויסגעפֿאַלען אויך ספּעציעלע ליידען. דער אָנפֿיהרער פֿון דער פּוילישער
אַרמעע, דער בייזער דיקטאַטאָר טשערנעצקי, איז געווען אַ שׂונא-ישׂראל
און זיך בעגאַנגען מיט זיי אכזריות'דיג. יודען האָט מען בעשולדיגט אין
געהיימע בעציהונגען מיט די שוועדען און זיך אָן זיי נוקם געווען דער-
פֿאַר, אַזוי אַז די יודען זענען געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערען: דאָרט,
וואו די שוועדען האָבען זיי געלאָזט צו רוה, זענען זיי בעפֿאַלען גע-
וואָרען פֿון די פּאָליאַקען. צו דער שרעקליכער מלחמה איז נאָך צו-
געקומען די דזשומאַ, וועלכע האָט דעמאָלט געהערשט אין פּוילען. די
יודען פֿון קראַקויער, פּויזנער, קאַלישער, פּעטראָקאָווער און לובלינער
געגענדען, וואָס זענען געווען אויסגעמוטשעט פֿון דער מלחמה, זענען
טויזענטווייז אויסגעשטאָרבען פֿון דזשומאַ. ערשט אין 1658, נאָך גרויסע
פֿערלוסטען און בזיונות, האָט פּוילען געשלאָסען אַ שלום מיט גרויסע
הנחות פֿאַר רוסלאַנד און שוועדען, און דאָס לאַנד האָט אָנגעהויבען
ביסלעכווייז זיך בערוהיגען.

די רעזולטאַטען פֿון די בלוטיגע 10 יאָהר (1648–58) זענען פֿאַר
יודען געווען שרעקליכע. לויט דער מיינונג פֿון יודישען היסטאָריקער פֿון
יענער צייט, זענען דעמאָלט אומגעקומען העכער אַ האַלב מיליאָן
יודען; נאָר אפילו ווען מען זאָל די ציפֿער פֿערקלענערן אויף אַ העלפֿט,
וועט דאָך בלייבען אַ ריעזיגע צאָהל קרבנות. אַזאַ גרויסען אומגליק
האָבען יודען נישט געהאַט אפילו בעת די קרייץ-צוגען און דעם „שוואַרצען
טויט“ אין מערב-אייראָפּאַ. אַנ'ערך 700 יודישע געמיינדעס זענען דע-
מאָלט חרוב געוואָרען. אין די שטעדט פֿון קאָזאַקען-אוקראַינא זענען די
יודישע געמיינדעס אינגאַנצען פֿערניכטעט געוואָרען. אין וואָהלין און
פּאָדאָל איז געבליבען גאַנץ אַנ'ערך אַ צעהנטעל פֿון דער יודישער בע-
פֿעלקערונג; די איבעריגע זענען אָדער אומגעקומען בעת דעם אויפֿ-
שטאַנד, אָדער זענען געגומען געוואָרען אין געפֿענגניש און אָבגעפֿיהרט

געוואָרען קיין טערקיי, אָדער ענטלאָפען אין אַנדערע לענדער. אין אַלע לענדער פון אַזיען און אייראָפּאַ האָט מען אין יענער צייט געקענט טרעפען ענטלאָפענע יודען פון פוילען, וואָס האָבען דערצעהלט הארצרייסענדע סצענעס וועגען זייערע ברידער אין דעם פוילישען גיהנם.

איינער פון די, וואָס האָבען אַליין איבערגעלעבט די שרעקליכע שחיטה אין אוקראַינא, ר׳ נתן נטע האַנאָווער פון זאַסלאַוו, האָט אונז איבערגעלאָזט אַ אויסגעצייכענטע חראָניק פון יענער צייט אין זיין ווערק „יון מצולה״. דער גאון ר׳ שבתי כהן (ש״ך) האָט זיך געווענדעט מיט אַ אויפרוף וועגען דער שחיטה אין פוילען צו אַלע יודען פון דער גאַנצער וועלט און צום אויפרוף זענען ביינעלעגט געוואָרען תפלות צום אָנדענקען פון די קדושים. פיעל אָנגעזעהענע רבנים פון יענער צייט, ווי ר׳ ליפמאַן העלער, ר׳ שעפטעל האָרוויץ, ר׳ מאיר פון שעברשין און ר׳ גבריאל שוסבורג האָבען אין הארצרייסענדע חבורים בעוויינט דעם חורבן פון די פוילישע יודען, און אַ טיעפע פערצווייפלונג הערט זיך פון זייערע פערפאַסטע תפילות און סליחות: עס האָט אויסגעזעהען, אַז אַלץ איז שוין פערפאַלען, אַז דער יודישער צענטר אין פוילען איז שוין אויף שטענדיג חרוב און קיינמאָל וועלען יודען דאָרט שוין נישט אויפגעבויט ווערן צוריק.

די נבואה פון די קלאָגערס איז נישט מקוים געוואָרען. די יודישע בעפעלקערונג אין פוילען איז פעראָרימט און פערקלענערט געוואָרען, אָבער פערניכטעט זענען זיי נישט געוואָרען און דער הויפּטצענטר פון די יודען איז דאָך געבליבען פוילען. עס האָט זיך אַ איבעריגעס מאָל אַרויסגעוויזען, ווי ווייט די יודישע נאַציע איז לעבענספעהיג: ווי נאָר אין לאַנד האָבען אויפגעהערט די מהומות, האָבען די יודען זיך אומגעקעהרט אין זייערע צערשטערטע נעסטען, אָנגעהויבען ביסלעכווייז אויפבויען זייערע חורבות און אַ קליינע צייט נאָך דעם שרעקליכען אומגליק זענען די יודען ווידער צו־זיך געקומען. דער קעניג יאַן־קאַזימיר, וואָס האָט זיך אומגעקעהרט און ווידער גענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האָט אין אַ בעפעהל וועגען פרייהייט פון האַנדעל פאַר די יודען אין קראַקוי ערקלערט, אַז זיין הויפּט־זאָרג איז חאָטש עטוואָס בעלוינען דער בעפעלקערונג פאַר די צרות, וואָס זי האָט איבערגעלעבט, און מיטהעלפען איהר אויפצובויען איהרע חורבות. פיעל יודישע שטעדט, וואָס האָבען אַממעהרסטען געליטען פון די מלחמות, האָבען בעקומען פערשידענע לגאַטעס און עס איז פאַר זיי

אויך פערלייכטערט געווארען דאס צאהלען שטייערען. דאס האט עטוואס פערלייכטערט די לאגע, אבער דער קריזיס האט דאך איבערגעלאזט גרויסע שפורען, און נישט אזוי גיך האבען יודען זיך ווידער איינגעארדענט. בעזונדערס בולט זענען געוועזען די רעזולטאטען פון קריזיס אין דרום, אין ראיאן פון דעם איפשטאנד. לויט דעם אבמאך אין אנדרוסאווא, ביי סמאלענסק (1667), האבען פוילען און רוסלאנד איינגעטיילט צווישען זיך אוקריינא, אזוי אז וואהלין און פאדאל זענען פערבליבען ביי פוילען, פאלטאווער, טשערניגאווער און א טייל פון קיעווער ראיאן זענען איבערגעגאנגען צו מאסקווא. די קאזאקען אליין האבען געהאלטען אין איין ארומרייסען זיך, ווייל איינינגע האבען געצויגען צו פוילען, אנדערע — צו רוסלאנד, אזוי אז אוקריינא איז נאך א לאנגע צייט געוועזען א ארט פון אינטריגעס און צוזאמענשטויסען. יודען האבען פון די אלע רייבונגען און צוזאמענשטויסען, נאטירליך, נאר פערלוירען. פון קליין־רוסלאנד זענען יודען אינגאנצען ארויסגעשטויסען געווארען און אין דעם טייל אוקריינא, וואס האט געהערט צו פוילען, זענען יודען זעהר פעראָרימט געווארען. אין אלגעמיין איז דער צענטר פון די יודען אין פוילען איבערגערוקט געווארען פון דרום־מערב־ראיאן צו ביעלארוסיע און ליטא, וועלכע האבען פיעל ווייניגער געליטען פון די אונרוהען. דער דרום־מערב־ראיאן, וואו יודען האט זיך אמאל געלעבט אזוי גוט, האט געהאלטען אין איין פאלען.

אין 1669 האט יאן־קאזימיר זיך אבגעזאגט פון טראן און אלס פוילישער קעניג איז אויסגעקליבען געווארען מיכאאיל וווישניעוועצקי, דער זוהן פון פוילישען העלד יערעמיע וווישניעוועצקי. ווי זיין פאטער, וואס האט אבגעראטעוועט פון חורבן נישט איין יודישע געמיינדע, האט אויך דער נייער קעניג זיך בעצויגען צו יודען פריינדליך און אין קאראנאציאנס־סיים האט ער בעשטעטיגט אלע פריווילעגיעס פון די פוילישע און ליטווישע יודען. אבער די ערליכע שטרעבונגען פון קעניג האט געשטערט דער פוילישער סיים, אויף וועלכען עס האט זיך געלאזט דייטליך הערן די שטימע פון די קאטולישע גייסטליכע מיט זייער אלטער שנאה צו יודען. אויף דעם סיים פון 1670 זענען אבגעפרישט געווארען די אלטע בעגרענצונגען פאר יודען: נישט צו האלטען קיין קריסטליכע דינערשאפט און נישט ארויסגעהן פון די הייזער בעת די קריסטליכע פראצעסיעס. און דאס אלץ האט דער

סיים געטאן אין א צייט, ווען די מלוכה האט געהאט פאר זיך פיעל וויכטיגע אויפגאבען, אין א צייט, ווען דאס לאנד איז געווען צעריסען אויף שטיקער, און די גענעצגעבער וואלט, דאכט זיך, נישט געדארפט ליגען אין קאפ די דאגה וועגען יודישע בעגרענצונגען!

דער לעצטער פוילישער קעניג, וואס האט ווירקליך געשיצט די יודען, איז געווען יאן סאביעסקי (1674—96), דער פוילישער העלד, וואס האט צוריק אויפגעשטעלט דעם פוילישען פרעסטיזש אין איראפא. איהם איז אויסגעקומען אפט צו קעמפפען געגען די יודענפיינדליכע שטימונגען פון דער שליאחטע, פון די מאגיסטראטען און צעכען. אין 1681 איז אין ווילנא פארגעקומען אזא פאל. דארט איז געמאכט געווארען א פאלקס-צעהלונג, און דער ווילנער מאגיסטראט האט בעפוילען די יודען ארויסצוגעהן הינטער דער שטאדט און דארט געצעהלט ווערן צוזאמען מיט די קריסטען. די יודען האט מען פערזיכערט, אז זיי וועט הינטער דער שטאדט קיין שלעכטס נישט געשעהן. אבער ווי נאר זיי זענען ארויס אויפ'ן פעלד, זענען אויף זיי אנגעפאלען די קריסטען, אנגעהויבען שיסען אויף זיי, שלאגען און בערויבען. דער מאגיסטראט האט נישט בלויז נישט געשטערט, נאר אויך געקוקט אויף דער הריגה מיט פערגניגען, און יודען וואלטען דעמאלט געווען אבגעשניטען זעהר שלעכט, ווען אויף זיי זאלען זיך נישט געווען דערבארימען די שילער פון די יעזואיטישע שולען, וואס האבען זיי ארויסגעראטעוועט פון המון. נישט שטענדיג זענען אבער די יעזואיטישע שילער געווען אזעלכע רחמנים און נישט זעלטען זענען זיי אליין געווען די איניציאטארען פון פיעל אונרוהען אין די יודישע קווארטאלען. די „שילער-געלויפען” זענען דעמאלט געווען א געוועהנליכע ערשיינונג אין די פוילישע שטעדט: די שילער פלעגען פערטשעפען די יודען אויף דער גאס, מאכען סקאנדאלען און אויך זיך ארייננרייסען אין די יודישע קווארטאלען און מאכען קליינע פאגראמען. אזעלכע אונרוהען פלעגען מעהרסטענטייל פארקומען דורך די יעזואיטישע שילער אין פוזנא, לעמבערג, ווילנא און בריסק. די ארטיגע מאכט האט געקוקט דורך די פינגער אויף דער דאזיגער „שטיפעריי” פון דער יוגענד, וועלכע האט אפט אנגענומען א געפעהרליכען כאראקטער. אין 1687 האט אין פוזנא צו די „שטיפערישע” שילער זיך פערא״ייניגט דער פשוט'ער המון, און די איינוואוינער פון יודישען קווארטאל האבען געמוזט מיט געוועהר אין די הענד זיך פערטיידיגען אין פערלויף

פון דריי טעג. כדי צו פערהיטען זיך פון אזעלכע אנפאלען, האבען די יודישע געמיינדעס פון פיעל שטעדט געצאהלט א יעהרליכען צינז לטובת די קאטוילישע שולען, און דער שטייער איז געווארען א געזעצליכע זאך. די סיימען פלעגען אפילו ארויסטרעטען געגען אזעלכע אנפאלען און צוזאגען יודען פרייהייט פון פערזאן, בעזונדערס ווען מען האט געדארפט איינפיהרען נייע אדער פערגרעסערן די אלטע שטייערען, אבער דער פאקטישער פערטיידיגער פון יודען איז געווען נאר דער קעניג אליין. אין קעניגליכען הויף פלעגען קומען בעפאלמעכטיגטע פון די יודישע געמיינדעס מיט פערשידענע ביטעס און ווי ווייט מעגליך פלעגט יאן סאביעסקי די בקשות ערפילען. אין סענאט און אויף די סיימען פלעגט מען דעם קעניג אויפווארפען, וואס ער איז אזא יודענפריינד. אין 1693 האט מען אויפ'ן סיים אין גראדנא אויף דעם קעניג'ס ליעבלינג, דעם יוד בצלאל, וואס פלעגט אבנעהמען אין ארענדע די מלוכה-אבצאהלונגען, ארויפגעווארפען א רייהע בעשולדיגונגען אין בערויבען דער מלוכה, אין גאט-לעסטערונג א. ד. גל. דאס האט מען געטאן אויף להכעיס דעם קעניג, נאר יאן סאביעסקי האט געפאדערט, אז מען זאל דעם יוד בצלאל ערלויבען דורך א שבועה אראבווארפען פון זיך די בעשולדיגונגען, און נאך הייסע דעבאטען האט דער קעניג אויסגעפיהרט.

אויב ביי יאן סאביעסקי האבען די יודען זיך צוריק פערפעסטיגט נאך דער שווערער עפאכע פון שחיטות און הריגות, האט די יודישע לאגע זיך ווידער פערערגערט ביי די קעניגען פון דער זאקסישער דינאסטיע, אויגוסט דער-צווייטער און דער דריטער (1697—1763). די פאליטישע אנארחיע צוזאמען מיט די מפלות אין דער מלחמה מיט שוועדען האבען ארויסגעוויזען, אז די מלוכה, וואס איז געגרינדעט אויף קלאסען-אינטערעסען, אויף דעם ווילקיר פון אויבען און שקלאפעריי פון אונטען, איז אינערליך דורך און פערפוילט. די ירידה פון דער פוילישער מלוכה האט אנגענומען א גרויזאמען חאראקטער. אין א לאנד, וואו יעדער קלאס האט אין זינען געהאט נאר זיינע שמאלע עגאאיסטישע אינטערעסען, וואו די בעשלוסען פון סיים האבען געקענט בטל ווערן, ווען נאר איין דעפוטאט האט נישט איינגעשטימט צו זיי (וועטא-רעכט), אין אזא לאנד האט אויך די רעגיערונג נישט געזארגט זיך וועגען די אלגעמיינע אינטערעסען, נאר וועגען איהר פערזענליכער טובה. נאטירליך, זענען ביי אזא ארדנונג שוצלאזער און

מאכטלאזער פון אלע געווען די יודען. אויגוסט דער צווייטער און דער דריטער האבען אפילו אפיציעל בעשטעטיגט די יודישע רעכטען, אבער ביי דער אלגעמיינער מהומה און אנארחיע אין לאנד איז אזא אפיציעלע בעשטעטיגונג בלויז אויפ'ן פאפיער געווען ווינציג. עס איז נויטיג געווען, אז די העכערע מאכט זאל פערטיידיגען די יודישע רעכטען פון די פיינדליכע עלעמענטען נישט בלויז אויפ'ן פאפיער, נאר אין לעבען; אבער די קיסרים פון דער זאקסישער דינאסטיע, וואס האבען אפילו די אלגעמיינע מלוכה-אינטערעסען נישט אין זינען געהאט, האבען נאך ווינציגער, נאטירליך, געקענט טראכטען וועגען די יודישע אינטערעסען. די קעניגען האבען זיך נאר געזארגט, אז די יודען זאלען פינקטליך צאהלען זייערע שטייערען, און נישט קוקענדיג דערויף, וואס צוליעב די מהומות זענען יודען רואינירט געווארען, האט מען די שטייערען דאך פערגרעסערט.

די אגענטען פון דער רעגיערונג, די וואיעוואדעס און סטאראסטעס, זענען געווען די אונ'ברחמנות'דיגסטע אונטערדריקער פון דער יודישער בעפעלקערונג. זיי האבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף א מעלקענדיגע קוה, און אויב א סטאראסטא האט זיך גענויטיגט אין געלד, האט ער פשוט זיך געווענדעט צום יודישען קהל מיט א סטראשונעק, אז אויב די נויטיגע סומע וועט איהם נישט צוגעשטעלט ווערן, וועט ער אנווענדען רעפרעסיעס. נאטירליך, האט דער סטראשונסק געהאלפען און קהל האט באלד אריינגעטראגען די נויטיגע סומע. עס זענען געווען אזעלכע, וואס האבען אונטערדריקט יודען ניט צוליעב געלד, נאר צוליעב פערגניגען, אוים פשוט'ען ווילקיר. אזוי, למשל, האט דער קאניעווער סטראסטא זיך אמאל ערלויבט אנצעווארפען א הויפען יודען אויף א פוהר, צופיהרען זיי צום הויז פון זיינעם א פריינד א גוט-בעזיצער און דארט זיי אויסשיטען, ווי מען שיט אוים זעק מיט קארטאפעל. דערזעלבער סטאראסטא פלעגט אפט זיך מאכען אזא „פערוויילונג": ער האט צונויפגענומען יודישע פרויען, בעפוילען זיי ארויפקריכען אויף א בוים און שרייען „קוקו", און דערנאך האט ער אין זיי געשאסען; די פרויען זענען פערוואונדעטע געפאלען פון בוים און דער פריץ האט פרעהליך געלאכט און זיי געווארפען געלד.

דער שטארקסטער קלאס אין דער מלוכה, די שליאהטע, האט געשטיצט יודען נאר דארט, וואו זי האט זיך אין זיי גענויטיגט. אויף די יודען האבען די פריצים געקוקט, ווי אויף זייערע שקלאפען, לייב-

אייגענע. פונקט ווי דער פויער האָט בעאַרבייט די ערד פון פּריץ, אַזוי האָט דער יודישער אַרענדאַר פערוואַלטעט די בעל-הבתישקייט פון פּריץ און פּאַקטיש איז צווישען זיי בײדע קיין גרויסער אונטערשיעד נישט געוועזען. די פּריצים האָבען זאָגאַר געוואָלט פערשקלאַפען די יודען אויפ'ן געזעצגעבערישען אופן און אויפ'ן סיים פון 1740 האָבען די אַרעליגע אַרײַנגעטראָגען אַ פּראָיעקט, אַז די יודען, וואָס וואוינען אין די גיטער פון די פּריצים, זאָלען אָנערקענט ווערן אַלס זייער אייגענטום, וואָס געהט-איבער בירושה פון דור צו דור. דער דאָזיגער ווילדער פּראָיעקט איז אָבגעוואָרפען געוואָרען, אָבער פּאַקטיש איז דער יוד געווען אַ עבד נאמן בײם פּריץ. ביי די דעמאָלטיגע ווילדע אָרדנונגען, ווען איין פּריץ מיט זיין סוויטע פלעגט פלוצלונג אָנפאַלען אויפ'ן גוט פון צווייטען פּריץ, פלעגען מעהר פון אַלץ ליידען די יודען. דער פּריץ האָט געהאַט דאָס רעכט צו משפּט'ען זיינע יודען און טאָן מיט זיי, וואָס זיין הארץ בעגעהרט. בעת די פּראָווינציעלע סיימען און צוזאַמענפאָהרען פון דער שליאַכטע איז איינגעפיהרט געוואָרען אַ מנהג צו „פערווײַלען זיך" דורך אָנפאַלען אויף די יודישע הייזער און שוהלען. געגען די דאָזיגע ווילדע פערווײַלונגען האָט שאַרף בעפּראָטעסטירט דער וואַרשאַווער סיים פון 1717 און געדראָהט מיט בעשטראָפונגען, אָבער נישט אַזוי לייכט איז געווען אויסצוואָרצלען דעם דאָזיגען מנהג.

אין די שטעדט ווידער האָט זיך געפיהרט דער אַלטער קאַמפף צווישען די יודען און די קריסטליכע סוחרים און האַנדווערקער. כדי צו קאָנקורירען מיט די יודישע הענדלער און בעלי-מלאכות, האָבען די קריסטען צוגעגעבען זייער קאַמפף אַ רעליגיעזען כאַראַקטער און אָפט אָנגעריייצט דעם המון געגען די יודען. זיי צו הילף איז געקומען דער אַלטער שונא פון יודען: די גייסטליכע. דער זאָמען, וואָס די יעזואיטען האָבען פערזייהט, האָט געגעבען גוטע פרוכטען. די אַגיטאַציע געגען די „אונגלויביגע" איז געוואָרען איינע פון די הויפּט-קרעפטען אין דער איננערליכער פּאָליטיק פון פוילען אין יענער צייט. די בעשלוסען פון די קאַטוילישע סינאָדען זענען לויט זייער טאָן און אינהאַלט דורכגעדרונגען מיט פערביסענער שנאה צו יודען. דער לאָוויטשער סינאָד פון 1720 האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, „אַז די יודען זאָלען זיך נישט דערוועגען אין ערגעץ צו בויען נייע שוהלען און רעמאָנטירען די אַלטע", אַזוי אַז אין פערלויף פון אַ געוויסער צייט זאָלען

די יודישע שוהלען אינגאנצען פערשוואונדען וועֶרן דורך שרפות אָדער דורך איינפאלען. פון ענדע 17-טען יאהרהונדערט זענען זעהר אָפט געוואָרען די בלוט-בלבולים אויף יודען און נישט-זעלטען זענען די בלבולים פראָוואָצירט געוואָרען דורך דער קלעריקאלער פארטיי. די ריטועלע פראָצעסען פלעגען בעטראכט ווערען אין העכסטען געריכט — אין לובלינער טריבונאל, און נישט-זעלטען האָבען זיי זיך געענדיגט מיט טויט-שטראָף פאר אונשולדיגע מענשען.

די גרעסטע פראָצעסען פון דעם סאָרט (דער סאנדאָמירער 1710—1698), פויזנער 1736, זשיטאָמירער 1753, וואָסלאוויצער 1760) זענען געפיהרט געוואָרען אויפ'ן שטייגער פון דער אינקוויזיציע. דער סאנדאָמירער פראָצעס איז ארויסגערופען געוואָרען דורכדעם, וואָס א קריסטין האָט אונטערגעוואָרפען איהר נישט-געזעצליך געבוירענעם קינד הינטער דער טהיר פון א יודען און געגעבען די גייסטליכע א מעגליכקייט צו פערפיהרען א פראָצעס וועגען א כלומר'שט ריטועלער ערמאָרדונג. דער פראָצעס איז דורכגעגאנגען אלע געריכט-אינסטאנציעס און שטארק פערפלאָנטערט געוואָרען א דאנק דער אגיטאציע פון פאנאטישען קסיאָנדז סטעפאן זשוחאָווסקי. אין פויזנא האָט דער פראָצעס וועגען בלוט-בלבול זיך געצויגען גאנצע 4 יאָהר. אין דער ערמאָרדונג זענען בעשולדיגט געוואָרען 2 פרנסים פון קהל, א שתדלן און א בעל-דרשן. די אלע 4 האָט מען ארעסטירט און שרעקליך געפייניגט. דער שתדלן און דער דרשן זענען פון די ענוים געשטאָרבען אין תפיסה, די איבעריגע זענען דורכ'ן וואַרשאווער געריכט פריי-געשפּראָכען געוואָרען, מיט דעם תנאי, אז זיי און נאָך דריי אנגעזעהענע קריסטען זאָלען שווערען, אז יודען בענוצען נישט קיין קריסטליך בלוט צו די מצות. אין זשיטאָמירער פראָצעס זענען געווען אנגעקלאָגטע 24 יודען; זיי האָט מען אזוי לאנג געפייניגט, ביז זיי האָבען זיך מודה געווען אין פערברעכען, וואָס זיי זענען נישט בעגאנגען, און זענען פער'משפט געוואָרען צום טויט. 11 פון זיי האָט מען אָבגעשונדען די הויט לעבעדיגערהייד, די איבעריגע האָבען זיך געראטעוועט פון טויט א דאנק דעם, וואָס זיי האָבען זיך אָבגע'שמדט. אין וואָסלאוויצער פראָצעס זענען שוין אלס בעשולדיגטע ארויסגעטרעטען דער גאנצער קהל. צום געריכט האָט מען אנגעקלאָגט די רבנים און די פיהרער פון קהל. איינער פון די בעשולדיגטע, א רב, האָט אין טורמע זיך גענומען דאָס לעבען, די איבעריגע 4 זענען פער'משפט געוואָרען צום טויט. פאר'ן טויט האָבען די גלחים איינגערעדט די

געפייניגטע, אז זיי זאלען זיך אב׳שמד׳ען, און דערפאר האט מען זיי פערלייכטערט דעם טויט: זיי האט מען אבגעהאקט די קעפ. אויפגערעגט דורך די דאזיגע אינקוויזיציאנס-פראצעסען, האבען די יודען געשיקט א דעפוטאטציע צום פויפסט אין רוים מיט א ביטע, אז ער זאל ערקלערען די בעשולדיגונגען אין געברויכען קריסטליך בלוט אלס א בלבול. דער פויפסט האט בעפוילען זיין פארשטעהער אין ווארשא, אז ער זאל זעהן ווירקען געגען די בלבולים. דאסזעלבע האט געטאן אויך דער קעניג אויגוסט דער דריטער, אבער די אבערגלויבענס אין די פאלקס-מאסען זענען שוין געווען אזוי פעסט, אז עס איז שווער געווען זיי אויסצעווארצלען. זאגאר די געבילדעטע קלאסען פון פוילען האבען געגלויבט אין די שקרים און איינער א שריפטשטעלער פון יענער צייט דערצעהלט בתמימות: „פונקט ווי די שליאחטישע פרייהייט איז נישט מעגליך אהן וועטא, אזוי איז די יודישע מצה נישט מעגליך אהן קריסטליך בלוט“.

דערווייל איז פוילען אלץ מעהר און מעהר געפאלען און מיט שנעלע טריט זיך דערנעהענטערט צו איהר אונטערגאנג. שוין ווען אלס קעניג איז אויסגעקליבען געווארען סטאניסלאו-אויגוסט פאניאטאווסקי (1764) האט פוילען פאקטיש זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון רוסלאנד. דורך גרינדליכע רעפארמען וואלט מען נאך אפשר געקענט אבראטעווען די מלוכה פון אונטערגאנג, אבער דער אלטער רעזשים פון קלעריקאליזם און קלאסען-אינטערעסען האט נישט געקענט און נישט געוואלט זיך אליין פער׳משפט׳ען צום טויט און עס האט זיך ווייטער געפיהרט די אלטע פאליטיק. ביי סטאניסלאו-אויגוסט איז פארטגעזעצט געווארען די אלטע פאליטיק אויך בנוגע צו יודען. אנשטאט צו זארגען זיך וועגען גרינדליכע אויסבעסערונגען אין דער לאגע פון יודען, אלס איינעם פון די וויכטיגסטע עלעמענטען פון דער בעפעלקערונג, האט די פוילישע רעגירונג נאר געטראכט, ווי אזוי וואס בעסער אויסנוצען די יודען אלס א מעלקעדיגע קוה פאר שטייערען און ציזנען. דער ווארשאווער סיים פון 1764, וועלכער האט זיך פערנומען מיט אויסארבייטען אינערליכע רעפארמען, האט געפונען פאר נויטיג צו רעפארמירען אין דער לאגע פון די יודען נאר דאס סיסטעם פון מלוכה-שטייערען. אנשטאט דעם, וואס פריהער האט מען יעהרליך בעשטימט איין אלגעמיינע סומע פון שטייערען אויף אלע יודען און דער „ועד“ האט שוין דערנאך פונאנדערגעטיילט די סומע צווישען די בעזונדערע

קהילות, האט מען יעצט, לויט דער נייער „קאנסטיטוציע", איינגעפיהרט א שטייער פון צוויי גילדען אויף יעדען נפש און פאר דער סומע איז פעראנטווארטליך געווען יעדע קהילה בעזונדער. די דאזיגע רעפארם האט נאר פערגרעסערט די אלגעמיינע סומע שטייערען, וואס איז שוין אזוי אויך געווען גענוג גרויס, ווערהענד פאר יודען האבען זיך פארמאכט פיעל קוועלען פון פרנסות. די שליאחטע האט גוט געהיט איהרע אינטערעסען און ביים אויסקלייבען דעם קעניג האט זי איהם געשטעלט א בעדינג, אז יודען זאלען נישט טארען נעהמען אין ארענדע די מלוכה-גיטער און די מלוכה-שטייערען. לויט דעם פערלאנג פון די קריסטליכע סוחרים האט דער סיים פון 1768 איך צוריק איינגעפיהרט יענעם פונקט פון דער אלטער קאנסטיטוציע, לויט וועלכען אין פיעל שטעדט האבען יודען נישט געטארט זיך פערנעהמען מיט האנדעל סיידען דורך א ספעציעלער ערלויבניש פון מאגיסטראט.

אין דער צייט האט דערווייל אין אוקריינא, אין דעם טייל, וואס איז נאך געווען אין די פוילישע הענד, זיך אויפגעהויבען א שטארקע בעוועגונג נעגען די פאליאקען און יודען. די רוסישע „חלאפעס" האבען נישט געקענט אזוי גיך פערגעסען די צייטען פון חמעלניצקי, ווען זיי, די פערשקלאפטע פויערען, האבען זיך געבאדען אין בלוט פון די פריצים און יודען און רייך געווארען פון אנגעראבעוועטען גוטס. אין מאמענטען פון אינטריגעס און מהומות, מיט וועלכע עס איז אזוי רייך געווען די פוילישע מלוכה, האט די דאזיגע ערינערונג וועגען די אלטע צייטען זיך געלאזט הערען. די ענטלאפענע פראוואסלאווגע פויערען-לייב-איינענע, זאפאראזשער און קאזאקען פלעגען זיך פעראייניגען אין פרייע דרושינעס פון היידאמאקען און פון צייט צו צייט אנפאלען אויף די פוילישע גיטער און יודישע שטעדטלעך. אין מאמענטען פון אונרוהען אין דער מלוכה אדער פון פאליטישע קריזיסען האבען די דאזיגע אנפאלען אנגענומען א כאראקטער פון גרויזאמע רויבערייען. אזוי, צום ביישפיעל, האבען היידאמאקען, וואס זענען געווען גוט ארגאניזירט אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאקען-פאלקאווניקעס, אין 1734 און 1750 פערוויסטעט פיעל דערפער און שטעדט אין וואהלין, פאדאל און קיעווער ראיאן און אויסגעה׳רג׳עט פיעל פריצים און יודען. נאר מיט א בעזונדער קראפט האט די בעוועגונג פון די היידאמאקען זיך ענטוויקעלט אין 1768. רוסלאנד, וואס האט שוין פון לאנג פאקטיש געהאט די ממשלה אויף פוילען, האט דאן געשטעלט דער פוילישער

רעגירונג אַ פאָדערונג, אַז די פּראַוואָסלאַווע אונטערטאַנען אין פּוילען זאָל געגעבען ווערן פולקאָמע רעליגיעזע פרייהייט און פּאָליטישע גערעכטען. אַ גרויסער טייל פון דער שליאַכטע און גייסטליכע זענען געווען געגן דער פאָדערונג און, אָבטיילענדיג זיך פון דער פּוילישער רעגירונג, וואָס איז אין אַלץ געווען נאָכגעביג פאַר דער רוסישער מאַכט, האָט די שליאַכטע זיך פעראייניגט אין דער בעוואוסטער „קאָנפעדעראַציע", וואָס איהר ציעל איז געווען צו בעשיצען די אַלטע פּוילישע אָרדנונג פון די פרעמדע פעלקער. אין דער צייט, ווען דאָס פעראייניגטע מיליטער פון רוסלאַנד און פון פּוילישען קעניג האָט זיך געשלאָגען מיט די „קאָנפעדעראַטען", האָבען אין אוקריינאַ אויסגעבראָכען אונרוהען. די אַגיטאַטאָרען פון די פּראַוואָסלאַווע גייסטליכע און זאַפּאָראָזשער האָבען אונטערגעהעצט די פּויערען, וועלכע מען האָט איינגערעדט, אַז די קאָנפעדעראַטען ווילען אויסוואָרצלען די פּראַוואָסלאַוויע, און צווישען די מאַסען איז אַרומגעגאַנגען אַ געפעלשטער בעפעהל פון דער רוסישער קייזערין יעקאַטערינאַ וועגען „פערטיליגען די זשידעס און די ליאַהעס".

אין דער שפּיץ פון דער בעוועגונג איז געשטאַנען דער זאַפּאָראָזשער קאָזאַק זשעלעזניאַק. אָנהויבענדיג פון אַפּריל 1768, האָבען די באַנדעס פון זשעלעזניאַק זיך געהאַלטען אין דעם ראַיאָן פון דער יעצטיגער קיעווער גובערניע און געראַבירט און נעהרג'עט די פּריצים און די יודען. אויף אַ בוים האָבען די היידאַמאַקען אויפגעהאַנגען אַ פּאָליאַק, אַ יודען און אַ הונט און געמאַכט אַ אויפשריפט: „אַ ליאַח, אַ זשיד און אַ הונט האָבען אַלצאַיינע אמונה". אַ שרעקליכע שחיטה צווישען יודען האָבען די היידאַמאַקען געמאַכט אין די שטעדטלעך ליסיאַנקאַ און טעטיעוו. פון דאָרטען זענען זיי אַוועק קיין אומאַן, וואָס איז געווען גוט בעפעסטיגט און וואוהין עס זענען ענטלאָפען צעהנדליגער טויזענדער פּאָליאַקען און יודען. די שטאָדט איז אויף אַזוי ווייט געווען איבערפולט מיט אַנגעלאָפענע, אַז די נייע אָנגעקומענע האָבען שוין קיין אָרט נישט געהאַט. אומאַן האָט געהערט צום וואָיעוואָדאַ פּאָטאָצקי און זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון גובערנאַטאָר מלאַדאַנאָוויטש. אין זיין רשות איז געווען אַ אָבטיילונג פון דער קאָזאַקען-מיליציע ביי'ם הויף, אונטער דער אָנפיהרונג פון סאָטניק גאָנטאַ. דעם דאָזיגען גאָנטאַ האָט מען נאָך פריהער חושד געווען, אַז ער האָט פערבינדונגען מיט די היידאַמאַקען, נאָר דאָך האָט מלאַדאַנאָוויטש איהם אַרויסגעשיקט

מיט אַ אָבטײלונג קאָזאַקען געגען מיליטער פֿון זשעלעזניאַק. ווי מען האָט געדאַרפֿט ערוואַרטען, האָט גאָנטאַ זיך פֿעראײניגט מיט די הײַדאַמאַקען, און בײדע אָנפֿיהרער זענען געגאַנגען אויף אומאַן. דעם ערשטען טאָג האָט די שטאָדט זיך פֿערטײדיגט ענערגיש. די פּאָליאַקען צוזאַמען מיט די יודען האָבען אײניג געאַרבײַט בײַ׳ם פֿערפֿעסטיגען די װענט און געשאָסען פֿון האַרמאַטען און ביקסען. אָבער נישט אַלע פּאָליאַקען זענען געװען גרײט צו פֿערטײדיגען זיך. פֿיעל האָבען נאָר געטראַכט װעגען דעם, װי אַזוי צו ראַטעװען זיך אַלײן. ענדליך האָט דער גובערנאַטאָר אַלײן אָנגעהויבען פֿיהרען פֿרײַנדליכע אונטערהאַנדלונגען מיט די הײַדאַמאַקען, און װען יענע האָבען איהם פֿערזיכערט, אַז זײ זענען נאָר אויסען די יודען, האָט מלאַדאַנאָװיטש זיך בערוהיגט און זײ געעפֿענט די טויערען. צוערשט האָבען די הײַדאַמאַקען װירקליך זיך גענומען צו די יודען, מיט אַכזריות זײ גע׳הרג׳עט, געטרעטען מיט די פֿיס פֿון די פֿערד, אַראָבגעװאָרפֿען פֿון די דעכער, געשטאָכען מיט שפּיזען. העכער דרײַ טויזענד יודען האָבען זיך פֿערמאַכט אין דער גרויסער שוהל. װען די הײַדאַמאַקען זענען צוגעקומען צו דער שוהל, זענען אײניגע יודען אויף זײ אָנגעפֿאַלען מיט מעסערס און עטליכע פֿון זײ דער׳הרג׳עט. די איבעריגע יודען האָבען נאָר גאָט געבעטען און פֿערהילכט די שוהל דורך יללות. כּדי צו מאַכען פֿון די יודען װאָס גיכער אַ סוף, האָבען די הײַדאַמאַקען צוגעשטעלט צו דער שוהל אַ האַרמאַט, אויפֿגעריסען די טהיר און געמאַכט פֿון דער שוהל אַ בלוט־באָד. װען זײ האָבען געענדיגט מיט די יודען, האָבען די הײַדאַמאַקען זיך גענומען צו די פּאָליאַקען; פֿיעל פֿון זײ האָבען זײ אויסגעשאָכטען אין קאָסציאָל; צװישען אַנדערע איז אויך דער׳הרג׳עט געװאָרען דער גובערנאַטאָר מלאַדאַנאָװיטש. די גאַסען פֿון שטאָדט זענען געװען איבערפֿולט פֿון טויטע קערפּער און אַ טײַך בלוט האָט פֿערפֿלײצט די שטאָדט. אין דער דאָזיגער שחיטה זענען אומגעקומען אַנ׳ערך 20 טויזענד פּאָליאַקען און יודען.

אין דערזעלבער צײַט האָבען די קלענערע דרוזשינעס פֿון די הײַדאַמאַקען געמאַכט בלוט־בעדער אין אַנדערע שטעדט, װי פֿאַסטאָװ, זשיװאָטאָװ, גראַנאָװ און טולטשין. דאָרט, װאו עס האָט אַמאָל געבושעװעט חמעלניצקי, האָט יעצט װידער זיך געגאָסען יודיש בלוט. נאָר דאָסמאָל האָט די קאַטאַסטראָפֿע נישט אָנגענומען אַזאַ שרעקליכען חאַראַקטער, װי אין 1648. דאָס רוסישע מיליטער און דאָס מיליטער פֿון

פוילען האבען ענערגיש געארבייט צו דערשטיקען דעם בונט. באלד נאך דער אומאנער שחיטה האט מען געחאפט זשעלעזניאק'ן און גאנטא. דער לעצטער איז געטויט געווארען דורך א שרעקליכען טויט: פון איהם האט מען פאסענוויי אראבגעריסען די הויט און דערנאך צושניטען אויף 4 שטיקלעך. די איבעריגע היידאמאקען זענען אויסגעהרג'עט געווארען אדער גענומען געווארען אין געפענגניש דורך דעם פוילישען מיליטער־אנפיהרער סטעמפקאווסקי.

סוף כל סוף האט די פוילישע מלוכה, וואס איז געווען צוריסען אויף שטיקער, אבגעשוואכט דורך די פיעל מפלות און דורך דער איגערליכער רייסעניש צווישען די בעזונדערע קלאסען אין פערלויף פון הונדערטער יאהרען, געמוזט אונטערגעהן. אין 1772 זענען די פוילישע גרעניץ־פראוויגצען דאס ערשטע מאל פונאנדערגעטיילט געווארען צווישען די דריי נאהענטע מלוכות: רוסלאנד, עסטרייך און פרייסען. רוסלאנד האט בעקומען א גרויסען טייל פון ביעלארוסיע, עסטרייך — גאליציען און א טייל פאדאליען, פרייסען — פאמעראניען. דער גרעסטער טייל פון דער יודישער בעפעלקערונג איז אריינגעפאלען צו רוסלאנד און עסטרייך. דאס איז געווען דער ערשטער גרויסער קלאפ פאר פוילען. די פאליאקען האבען לויט דער איניציאטיוו פון רוסלאנד דאן געגרינדעט א העכערען רעגירונגס־ארגאן — „דער שטענדיגער ראט" (1775–88), וואס האט געדארפט זוכען עצות, ווי אזוי צו רעפארמירען דאס אינערליכע לעבען פון פוילען. די בעסטע פארשטעהער פון דער געזעלשאפט האבען בעשלאסען אנהויבען די רעפארמען פון דער יוגענד־ערציהונג. אין 1773 האט דער פויפסט מבטל געמאכט דעם יעזואיטישען ארדען אין פוילען און דערמיט אבגעראטעוועט די פוילישע יוגענד פון דער שעדליכער יעזואיטישער ווירקונג. עס איז געגרינדעט געווארען א רייהע נייע שולען און די אלטע זענען רעפארמירט געווארען. איינער פון די מיטגליעדער פון דער קאמיסיע, וואס האט בעטראכט די מיטלען צו רעפארמירען די מלוכה, אנדזשיי זאמאיסקי, האט אויך אויסגעארבייט א פראיעקט וועגען רעפארמירען די געזעצען וועגען יודען. לויט דעם פראיעקט האבען יודען געדארפט בעקומען פרייהייט פון פערזאן און פערמעגען און אין א געוויסער מאס אויך פרייהייט פון רעליגיע; נאר אין די שטעדט האבען יודען געדארפט וואוינען אבגעזונדערט פון די קריסטען; די יודען, וואס האבען נישט קיין בעשטימטע בעשעפטיגונג אדער קאפיטאלען, דארפען דערוויטערט ווערן פון דער מלוכה; יודען ווערט אויך ער-

לויבט צו פערנעהמען זיך מיט ערד־ארבייט, אָבער זיי טאָרען נישט זיין קיין ערד־בעזיצער. דער דאָזיגער קאָנסערוואַטיווער פּראָיעקט בעווייזט, ווי ווייט אפילו די בעסטע פאָרשטעהער פון דער דעמאָלטיגער פּוילישער געזעלשאַפט זענען געווען פרעמד פון א גערעכטיגער בעציהונג צו יודען. ערשט אין די סאמע לעצטע יאָהרען פון דער פּוילישער מלוכה זענען אין דער פּוילישער געזעלשאַפט, אונטער דער השפּעה פון דער אייראָפּעאישער בעפרייאונגס־בעוועגונג, ענטשטאַנען אמת־הומאַניסטע און גערעכטיגע בעציהונגען צו יודען. אָבער דעמאָלט איז שוין געווען צו־שפּעט. פּוילען האָט שוין דאַן אָבגעלעבט איהרע לעצטע טעג, נאָך געמאַכט איינינגע הערואישע פּראָבעס זיך אויפצוהויבען, אויפלעבען, אָבער די פּוילישע מלוכה איז שוין נישט געווען אימשטאַנד צו בעפרייען זיך פון די שאַרפע נעגעל פון די פרעמדע מלוכות, וואָס האָבען ווי רויבער זיך ארומגעזאַמעלט ארום איהר און אָבגעוואַרט איהר טויט. עס האָט זיך אָנגעהויבען די גסיסה, דערנאָך דער טויט און צוזאַמען מיט דעם אונטערגאַנג פון פּוילען איז אויך דער געוועזענער צענטער פון פּוילישען יודענטום אריינגעטרעטען אין א נייעם היסטאָרישען פּאַזיס.

אין דער צייט, ווען צווישען די פּוילישע קלאַסען און פּארטייען האָט געהערשט אזא רייסעניש און דעזאָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געבראַכט צום אונטערגאַנג פון פּוילען, זענען יודען געווען שטאַרק מיט זייער אינערליכער אחדות און שטרענגער צענטראַליזאַציע, וואָס האָט געהאַלטען פעסט אין איהרע הענד דעם יחיד און איהם געמאַכט אונטערטעניג פאַר'ן כלל. צי די דאָזיגע שיטה פון שטרענגער צענטראַליזאַציע, ווען דער יחיד האָט כמעט קיין פרייהייט נישט, איז א גוטע שיטה אָדער נישט, דערווייל האָט דאס דאָזיגע סיסטעם אין יענער צייט געבראַכט פיעל נוצען און ווער ווייסט, צי יודען אין פּוילען וואָלטען געווען ארויס אזוי פערהעלטניסמעסיג גאַנץ, ווען נישט זייער אינערליכע פעסטע אָרגאַניזאַציע. זענענדיג אָבגעזונדערט פון אַלע ארומיגע קלאַסען, ארומגערינגעלט מיט שונאים, האָבען די פּוילישע יודען געפיהלט און פערשטאַנען, אז זיי מוזען זיין איינינ אינערליך און מיט געמיינזאַמע קרעפטען קעמפּפען געגען די אויסערליכע פיינדליכע עלעמענטען. איינער פון די אויפרופען, מיט וועלכע דער „ועד ארבע ארצות" אין יאָהר 1676 האָט זיך געווענדעט צו די קהילות, הויבט זיך אָן מיט

אַזעלכע ווערטער: „שווער האָבען מיר געזינדיגט פאַר גאָט. די מהומה וואַקסט פון טאָג אויף טאָג; עס ווערט אַלץ שווערער צו לעבען; אונזער פאָלק האָט נישט קיין ווערט צווישען אַלע אַנדערע אומות. עס איז זאָגאַר אַ וואונדער, ווי אַזוי, נישט קוקענדיג אויף אַלע אומגליקען, עקזיסטירען מיר נאָך. דאָס איינציגע, וואָס אונז איז געבליבען צו טאָן, איז — פעראייניגען זיך אין איין פערבאַנד, אין גייסט פון שטרענגער אחדות מיט גאָטס געבאָטען און מיט די בעפעהלען פון אונזערע צדיקים און מנהיגים". ווייטער געהט אַ ריי'הע בעפעהלען צו די מיטגלידער פון די קהילות, אַז זיי זאָלען פאָלגען אין אַלץ זייערע געמיינדע־פערוואַלטונגען, נישט נעהמען אין אַרענדע שלאַכטישע אַימעניעס און נישט מאַכען קיין שותפות־האַנדעל מיט קריסטען אָהן דער ערלויבניש פון קהל, ווייל אַזעלכע זאַכען קענען אַרויסרופען אַ כעס און צאָרן מצד די קריסטען; עס ווערט אויך פערבאָטען „אָבצוגעבען דאָס יודישע גוטס אין פרעמדע הענד", אַרויסרופען מחלוקת און סכסוכים אין די קהילות א. א. וו. די קהל־אַדמיניסטראַציע האָט געשטרעבט צו פאָלקאָמער ממשלה איבער דעם יחיד, אַזוי אַז ער זאָל ווי ווייט מעגליך זיין אָבגעשלאָסען פון דער אויסערליכער וועלט. די רעגירונג אַליין האָט אויך געשטיצט די דאָזיגע אָרדנונג, ווייל פאַר איהר איז דאָס געווען זעהר גינסטיג. פאַר איהר איז בעסער געווען האָבען צו טאָן מיט אָרגאַניזירטע קהילות, איידער ווי מיט איינצעלנע יודען, דעריבער האָט די רעגירונג געגעבען דעם קהל ברייטע אַדמיניסטראַטיווע און געריכטליכע פאָלמאַכטען. דער קהל איז געווען פעראַנטוואָרטליך פאַר דער רעגירונג פאַר יעדען חטא פון יחיד, אַזוי אַז די מאַכט פון קהל האָט געמוזט אַלץ זיך פערברייטערן. דאָס האָט געבראַכט צו אַ שטרענגער דיסציפלין, אָבער אויך מיטגעהאָלפען צו פערפעסטיגען די יודישע געזעלשאַפטליכקייט.

ביי דער רעגירונג איז דער קהל געווען בעזונדערס טייער דערמיט, וואָס דורך איהם זענען אויפגעמאָהנט געוואָרען די שטייערען פון די יודען. יעדער יאָהר האָבען די סיימען בעשטימט די אַלגעמיינע סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג און די קהילות האָבען שוין אַליין פונאַנדערגעטיילט די דאָזיגע סומע צווישען זיך און געווען פעראַנטוואָרטליך פאַר דער רעגירונג, אַז די סומע זאָל פינקטליך אַריינגעטראָגען ווערן. די רעגירונג איז אויף אַזאַ אופן געווען פעראינטערעסירט, אַז די קהל־אַדמיניסטראַציע זאָל האָבען ביי יודען אַ אוי־

מאריטעט און דעריבער איהר געגעבען ברייטע רעכטען. אין 1672 האט דער קעניג געגעבען די קהילות פון ליטא דאם רעכט אויסצושליסען פון די געמיינדעס אדער בעשטראפען מיט אנדערע שטרענגע מיטלען יענע איינצעלנע יודען, וועלכע רייצען אויף מיט זייערע פערדארבענע מעשים די יודישע בעפעלקערונג. אין 10 יאהר ארום האט דער בריסקער סטאראסטא ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז קיינער פון די פריצים זאל נישט לייהען קיין געלד פריוואטע פערזאנען פון דער יודישער בעפעלקערונג אהן דער ידיעה פון קהל. דער דאזיגער בעפעהל איז ארויסגעגעבען געווארען לויט דער ביטע פון קהל אליין, וועלכער איז געווען פעראנטווארטליך פאר די באנקראטען פון זיינע מיטגלידער. דער לעמבערגער וואיעוואדא האט ארויסגעגעבען א בעפעהל (1692), אז אהן דער ידיעה פון די קהל-פרנסים וועגען דער ערענטליכקייט פון די ארענדארען זאל מען קיינעם פון די יודען נישט אבגעבען אין ארענדע די פערשידענע מלוכה-אבצאהלונגען. פריוואטע פערזאנען האבען געקענט אבקויפען אדער נעהמען אין ארענדע אונבעוועגליכע גיטער נאר מיט דער ערלויבניש פון קהל (חזקה). אהן זיין ערלויבניש און אהן אבצאהלען א ספעציעלען שטייער (חזקת ישוב) האט קיינער נישט געקענט זיך בעזעצען און צוגעשריבען ווערן צו א געוויסער קהילה.

די גרעניצען פון דער געמיינדע-אויטאנאמיע פלעגען בעשטימט ווערן דורך דער ארטיגער מאכט און נישט אומעטום זענען זיי געווען גלייך. אלס מוסטער פון א פרייער געמיינדע-קאנסטיטוציע קען דיענען דער אוסטאוו, וואס דער וואיעוואדא פון „טשערוואנא רוס" האט אין 1692 ארויסגעגעבען דעם לעמבערגער צענטראל-קהל. לויט דעם דאזיגען אוסטאוו, האט די געמיינדע פון צייט צו צייט געוועהלט איהרע אנפיהרער „לויט זייערע מנהגים און רעכטען" און די אדמיניסטראציע האט נישט געהאט קיין רעכט זיך אריינצומישען אין די וואהלען. די אויסגעוועהלטע פארשטעהער פון קהל ווערן אנערקענט אלס פאלקאמע נאטשאלניקעס און ריכטער פון זייער געמיינדע. די פראצעסען צווישען איין יודען און צווייטען דארפען בעטראכט ווערן נאר אין בית-דין, וואס בעשטעהט פון רבנים און געמיינדע-פארשטעהער. אויב ווידער א יוד האט געוואלט אנגעבען א אפעלאציע אויפ'ן פסק פון בית-דין, אדער אויב א יוד האט געהאט א פראצעס מיט א קריסט, זענען אזעלכע פראצעסען בעטראכט געווארען אין געריכט פון פאד-וואיעוואדא, דורך א ספעציעלען „יודישען ריכטער", ד. ה. א קריסט, וואס פער-

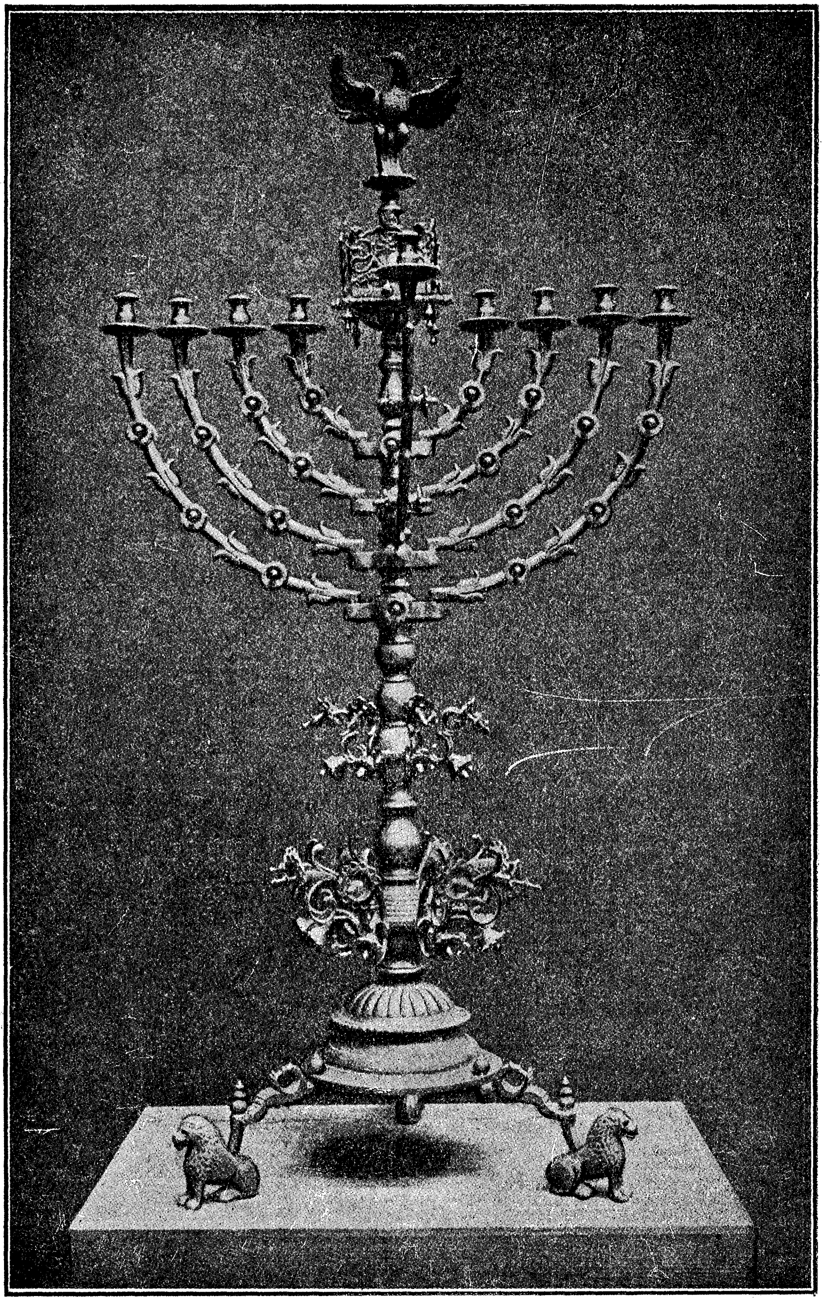

אַ בראָנזענע חנוכה-לאָמפּ פון אַ שוהל אין פּוילען (17-טער י״ה)
געפינט זיך אין יודישען מוזיי אין פראַנקפורט אַם מאַין

נעהמט זיך ספּעציעל מיט יודישע ענינים. דער דאָזיגער „יודישער ריכטער“ ווערט בעשטימט דורך דעם פּאָד־וואָיעוואָדאַ פֿון צוויי קאַנדידאַטען, וואָס ווערן אָנגעוויזען דורך דעם יודישען קהל. די פּראָצעסען פֿון דעם דאָזיגען געריכט דאַרפֿען פֿאָרקומען נאָהנט פֿון דער שוהל, אין דער אָנוועזענהייט פֿון יודישע פֿאָרשטעהער און דערביי דאַרף דער דער „יודישער ריכטער“ זיך רעכנען נישט בלויז מיט די אַלגעמיינע געזעצען, נאָר אויך מיט די יודישע דינים. דאָס געריכט האַלט אָב זיצונגען צוויי מאָל אַ וואָך, נאָר ביי אויסנאַהמען ווערט בעשטימט אַ עקסטרע זיצונג, אויסער אין די יודישע ימים טובים. אויפֿ׳ן געריכט רופֿט מען אַרויס דעם בעשולדיגטען דורך אַ שמש. די פּראָטאָקאָלען פֿון געריכט ווערן אָבגעהיט אין דעם „געריכטס־שטיבעל“. די אַפּעלאַציעס אויף דעם אורטייל פֿון דעם געריכט ווערן בעטראַכט דורך דעם וואָיעוואָדאַ.

די וואַהלען אין קהל פֿלעגען, ווי פֿריהער, פֿאָרקומען יעהרליך אין חול־המועד־פּסח. דער דאָזיגער מנהג איז מיט דער צייט געוואָרען אַ געזעץ און ווען דער בריסקער קהל האָט איינמאָל צוליעב פּערזענליכע פּניות אָבגעלעגט די וואַהלען אויף שפּעטער, איז אָנגעקומען פֿון ווילנער העטמאַן אַ שטרענגער פֿאָרוואורף דעם קהל. די וואַהלען זענען געווען צוויי־פֿאַכיגע, דורך אַ בעגרענצטער צאָהל וועהלער, און קאַנדידאַטען אַלס קהל־פֿאָרשטעהער זענען געווען נאָר מענשען מיט אַ גרויסען פֿערמעגענס־צענז, ווי הויז־בעזיצער, גרויסע שטייער־צאָהלער, אָדער מענשען מיט אַ גייסטיגען צענז, ווי רבנים און למדנים. די אָרימע קלאַסען און עם־הארצים האָבען זייערע פֿאָרשטעהער אין קהל נישט געהאַט און זייערע אינטערעסען האָבען דעריבער אָפֿט געליטען. אין 18־טען יאָהרהונדערט הערען זיך אַלץ אָפֿטער אָנקלאָגען פֿון די „פּראָסטאַקעס“ אויף דעם ווילקיר פֿון דער קהל־פֿיהרונג און איהר דעספּאָטישער מאַכט. — אַזוי ווי די דערפֿער און קליינע שטעדטלעך האָבען קיין אייגענע פֿערוואַלטונג ניט געהאַט, נאָר געהערט צו דער געמיינדע־פֿערוואַלטונג פֿון זייער ראַיאָן, זענען צווישען איין קהילה און דער צווייטער אָפֿט פֿאָרגעקומען סכסוכים צוליעב די דאָזיגע שטעדטלעך און דערפֿער. יעדער קהל האָט געוואָלט זיי צורעכענען צו זייער ראַיאָן, ווייל דורך זיי פֿלעגען זיך פֿערגרעסערן די הכנסות פֿון קהל. אַזעלכע סכסוכים פֿלעגען בעטראַכט ווערן דורך דעם „ועד ארבע ארצות“ און „ועד קהלות ראשיות דליטא“.

אויף די „ועדים" פלעגען בעטראַכט ווערן אַלגעמיין-נאַציאָנאַלע פראַגען און עס זענען בעשטימט געוואָרען די בעציהונגען צו דער רעגירונג. ביי די ועדים פלעגען זיך געפינען „שתדלנים", וואָס פלעגען פאָהרען קיין וואַרשאַ אויף די זיצונגען פון סיים מיט השתדלות'ען וועגען פערשידענע יודישע רעכטען. דער פוילישער „ועד" פלעגט ווי פריהער אָבהאַלטען זיינע זיצונגען פעריאָדיש אין לובלין און אין אַנדערע שטעדט, און דער ליטווישער „ועד" פלעגט זיך פערזאַמלען אין פערשידענע שטעדט, ווי: חאָמסק, סיעלץ, מיר, סלוצק און בריסק. אין ענדע 17-טען יאָהרהונדערט, ווען מען האָט געדאַרפט איינאָרדנען די צורואינירטע געזעלשאַפטליכע אָרדנונג, האָבען די ועדים אַרויסגעוויזען אַ בעזונדער אינטענסיווע טעטיגקייט. די רעגירונג האָט שטענדיג פערטיידיגט דעם אויטאָריטעט פון די ועדים. אין 1687 האָט דער „ועד ארבע אַרצות" זיך בעקלאָגט פאַר'ן קעניג, אַז זיי קענען נישט נעהמען אויף זיך די פעראַנטוואָרטליכקייט פאַר דער בעשטימטער סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג, ווייל פיעל יודען ווילען נישט פאָלגען די קהל-פאָרשטעהער און בענוצענדיג זיך מיט פראָטעקציעס פון דער שליאַכטע דרעהען זיי זיך אויס פון צאָהלען שטייערען. דער קעניג האָט דאַן געמוזט אַרויסגעבען אַ שטרענגען בעפעהל און סטראַשען מיט האַרבע שטראָף די, וואָס וועלען נישט פאָלגען דעם קהל.

וואָס מעהר עס האָט זיך פערערגערט די יודישע עקאָנאָמישע לאַגע, אַלץ מעהר אַרבייט האָבען געהאַט די ועדים, אַלץ ענערגישער איז געוואָרען זייער טעטיגקייט. זיי האָבען געדאַרפט סיי רעגולירען די אינערליכע אָרדנונג צווישען יודען, סיי בעשטימען די בעציהונגען צו דער רעגירונג און צו די סיימען. מען קען נישט זאָגען, אַז די ועדים האָבען פערשטאַנען מיט דעם געהעריגען שטאָלץ און זעלבסט-ווירדע צו פערטיידיגען די יודישע אינטערעסען. די ועדים זענען אויך געווען צו-פיעל אַריסטאָקראַטיש, אַז זיי זאָלען נעהמען אין אַכט די אינטערעסען פון די פראָסטע פאָלקס-מאַסען, וואָס זענען אָפטמאָל בעליידיגט געוואָרען. אָבער איין גרויסען פערדיענסט האָבען די ועדים געהאַט, וואָס זיי האָבען פעסט געהאַלטען אין זייערע הענד די אינערליכע דיסציפלין און אין אַזאַ צייט פון מהומות און אומגליקען נישט דערלאָזען, אַז די יודישע געזעלשאַפטליכקייט זאָל זיך צופאַלען. אַ בעזונדער אויפמערקזאַמקייט האָבען די ועדים געלעגט אויף די תלמוד-תורות און ישיבות, וואו עס האָבען געלערנט די אָרימע קינדער אויפ'ן חשבון פון

די רייכע. די ועדים האבען אכטונג געגעבען אויף די פראגראמען אין די ישיבות, געזארגט דערויף, אז אלע יודישע קינדער זאלען מוזען א געוויסע צייט לערנען און אז די ארימע זאלען געשטיצט ווערן דורך געלד און עסען. דער „ועד ארבע ארצות" האט איינגעארדענט א צענזור אויף די ספרים, וואס זענען געדרוקט געווארען אין פוילען אדער אריינגעפיהרט געווארען פון אויסלאנד, און די ספרים, וואס האבען נישט געהאט קיין הסכמה פון „ועד" אדער פון א אנגעזעהענעם רב, האבען נישט געטארט פערשפרייט ווערן. דער גייסטיגער האריזאנט פון דעם „ועד" איז נישט געוועזען גרוים און אויסער תלמוד און רבנישע ליטעראטור איז נישט דערלאזען געווארען.

די קהל'שע ארגאניזאציע האט בעקומען א גרויסען קלאפ אין יאהר 1767. אין דעם יאהר האט דער סיים בעשלאסען ענדערן דאס סיס־טעם פון שטייערן־אבצאהלונג און אנשטאט דעם, וואס פריהער פלעגט בעשטימט ווערן יעהרליך איין אלגעמיינע סומע אויף דער גאנצער יודישער בעפעלקערונג, איז יעצט איינגעפיהרט געווארען, אז יעדער נפש דארף איינצאהלען בעזונדער א יעהרליכען שטייער. כדי די שטייערן זאלען אויפגעמאהנט ווערן ריכטיג, האט מען בעשטימט א אלגעמיינע רעוויזיע פון דער יודישער בעפעלקערונג אין דער גאנצער מלוכה. אויף אזא אופן זענען בטל געווארען די אלטע פונקציעס פון די געמיינדעס אלס הויפט־ארגאן פון איינמאהנען און אריינטראגען אין דער מלוכה־קאסע די אלגעמיינע סומע יודישע שטייערן, און די קהל־פארשטעהער זענען געווארען איינפאכע פערמיטלער, וואס זענען געוועזען מחויב אין יעדער שטאדט אויפצומאהנען פון יעדען יוד דעם שטייער און דערנאך איינצאהלען אין דער קאזנא. פון דעם מאמענט אן האט דער קהל פערלוירען פאר דער רעגירונג יענע בעדייטונג, וועלכע ער האט געהאט פריהער, ווען ער האט געשפיעלט די ראליע פון א צענטראל־פערטרעטונג. די יודישע אויטאנאמישע ארגאניזאציע איז פאר דער רעגירונג שוין מעהר נישט נוצליך געוועזען און דעריבער האט זי אויסגעזעהן ביי איהר איגנאנצען איבעריג. אין דעם סיים פון 1674 איז שוין אנגענומען געווארען א בעשלוס, אז די אלע יודישע סיימען און „סיימיקעס", די אלע ועדים און זייערע צוזאמענפאהרען זענען לחלוטין איבעריג און דעריבער איז בעשלאסען געווארען, אז פון יעצט אן ווערט פערבאטען צונויפצורופען צוזאמענפאהרען פון די קהל־פארשטעהער צוליעב וועלכע עס איז צוועקען.

אויף אזא אופן זענען די קהילות בעגרענצט געווארען אין זייער טעטיגקייט און די צענטראלע ארגאנען פון דער יודישער אויטאנאמיע, די ועדים, זענען איינגאנצען בטל געווארען. דאס איז געוועזען מיט 8 יאהר פאר דעם ערשטער צוטיילונג פון פוילען, ווען די פוילישע מלוכה האט שוין כמעט אויפגעהערט זעלבסטשטענדיג עקסיסטירען. אין א צייט ארום שפעטער הויבט זיך אן די גסיסה פון פוילען; דער גרעסטער טייל פוילישע פראווינצען געהט איבער אין אנ׳אנדער ממשלה און צוזאמען דערמיט פאלט איינגאנצען די יודישע אינערליכע אויטאנאמיע, יענע פעסטע ארגאניזאציע, וועלכע האט געשפיעלט אזא גרויסע ראליע אין דער פערפעסטיגונג פון דער נאציאנאלער עקסיסטענץ אין א צייט פון שרעקליכע אומגליקען און רדיפות.

אינהאַלט פון זעקסטען באַנד

די מאַראַנעט און זייער עפּאָכע

זייט

ערשטעס קאַפּיטעל: די מאַראַנען און זייער עפּאָכע . 3

צווייטעס קאַפּיטעל: דער נייער צענטר אין טערקיי . 40

דריטעס קאַפּיטעל: די ליטעראַטור 92

פיערטעס קאַפּיטעל: יודען אין דער עפּאָכע
פון דער רעפאָרמאַציע 102

פינפטעס קאַפּיטעל: די יודען אין פוילען . . . 152

זעקסטעס קאַפּיטעל: פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט . . 197

זיעבעטעס קאַפּיטעל: דער קאָזאַקען-אויפשטאַנד און דער
אונטערגאַנג פון פוילען 225